TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

DEEL LIV

BATAVIA.
ALBRECHT & Co.

'S HAGE.
M. NIJHOFF.

1912.

INHOUD

Bladz.

*) Abusievelijk zijn de bladzijden 215 en 216 dubbel.

TABLE DES MATIÈRES.

NOTA van toelichting over de Berglandschappen boven het Paloedal.

De Berglandschappen der onderafdeeling Paloe, afdeeling Midden-Celebes, bestaan uit de landschappen: Koelawi, waartoe Tolee thans behoort, Banasoe, Tobakoe en Lindoe.

Zij zijn nog niet door vastgestelde grenzen van het omliggende gebied gescheiden.

Vermoedelijk echter zal de W. grens (met Memoedjoe) een vertikaal zijn, tusschen de kampong Bangaiba in Tobakoe en het Oostelijkste punt van het Bangaibameer (d.i. een verbreeding van de Lariangrivier ten Westen van Bangaiba);

de Z. W. en Z. grens, de denkbeeldige lijn, ten Z. W. en ten Z. getrokken van de kampongs Kantewoe Peana, Banasoe en Bokoe, over den rug van het randgebergte;

de O. grens, de vertikaal over het Pobolaigebergte, Oostelijk van Toro gelegen; de N. grens, de Saloearivier, stroomende tusschen de kampong Toea en het Momigebergte, voorts het Noordelijk randgebergte van het Lindoemeer en verder de parallel over de monding van de Saloea in de Mioe.

De hoofdrichting van het bergstelsel is N. Z., de ketens loopen ongeveer evenwijdig aan elkander, op vele punten onderling door bergruggen verbonden; over het algemeen is 't gebergte vrij dicht begroeid en overvloedig is 't water, dat naar beneden vloeit en zich tot riviertjes en rivieren vereenigt, waarvan de voornaamste zijn: de Lariang, aan den bovenloop Koro genaamd, en die volgens de bevolking zuidelijk van de kampong Rampi (in Loewoe) ontspringt en hoofdzakelijk in N. W. richting stroomt;

de Goembasa, die komende uit het Lindoemeer in N. W.

richting stroomt en zich bezuiden Sakidi, in de Paloevlakte met de Mioe, welke op 't gebergte van Poewatoea ontspringt tot Paloerivier vereenigt.

Zijn deze rivieren, voor zoover dit 't gebied der Berglandschappen betreft, voor de prauwvaart ongeschikt, voor de irrigatie zijn zij of kunnen zij in de toekomst van groot nut zijn.

Zoo wordt o. a. de vlakte van Koelawie, over eene lengte van ± drie paal en eene breedte varieerende tusschen een halve en een paal, bevloeid door de stroompjes de Oh, de Maloea en de Rarono. Op 't gebied van den sawahbouw staat de Koelawiër vrij hoog; de vlakte van dit landschap is als 't ware één groot sawahveld.

De vlakte van Gimpoe zou gedeeltelijk geirrigeerd kunnen worden door de Lawoea, ontspringende op 't Lerogebergte en door de Saloeke, komende van de Toni Boeloe; beide monden deze stroompjes uit in de Mewé, die ontspringende op het Pontolokoeégebergte door de geheele vlakte van Gimpoe stroomt, om bij Watoekama (eene boja van Makoedjawa) in de Koro te vallen.

Jammer is het, dat deze vlakte zoo slecht bevolkt is en zeker zou het in 't belang der bevolking van Tolée zijn, indien deze zich met het idee kon vereenigen, hare bergen te verlaten om naar deze vlakte af te dalen, om aldaar den sawahbouw te beoefenen.

De vlakte van Toro, gelegen tusschen het Boeloekoekoegebergte aan den eenen kant en de Soawo en Pobalai aan den anderen kant, wordt gedeeltelijk bevloeid door de Toro (tak van de Mewé) die op de Boeloe Oei Biroe ontspringt; ook het water van de Kadoendoe en de Pono zou volgens de bevolking zeer goed aangewend kunnen worden om meerdere sawahvelden in 't leven te roepen.

Wat betreft de vlakte om het Lindoemeer, zeker is het dat groote gedeelten hiervan tusschen de kampongs Langko en Wongkodono, en om en bij de kampong Joloe in sawahs

omgezet kunnen worden door 't water der riviertjes de Mapanga, de Kaongko, de Katiboli en de Joloe op die vlakte te brengen, volgens de bevolking heeft men vroeger in het stroomgebied van de Koemo den sawahbouw beoefend.

Voorts worden sawahs aangetroffen bij Peana (landschap Banasoe); het benoodige water voor deze velden wordt afgetapt uit de Peanarivier, zijtak van de Poi, arm van de Mokoi, die op haar beurt in de Koro valt; dan in de nabijheid van Kantewoe, bij de kampong Watoe Tio; het riviertje de Lampe geeft hiervoor het noodige water.

Over 't algemeen zijn de laagvlakten, waar de sawahbouw nog niet beoefend wordt, ten deele met alang-alang begroeid; ook 't gebergte, dan echter afgewisseld door ladangs.

Op deze droge velden wordt tusschen de djagong in de rijst verbouwd. Wellicht verdient het aanbeveling, om daar, waar dit mogelijk is, te laten omzetten door de bevolking, waar dit onmogelijk is, ze te laten bestaan of liever, de ladangs zoo te laten aanleggen, dat zij voor de bevolking van blijvende waarde zijn n.l. door den aanplant van vruchtboomen, door te zorgen voor goede paggers van b. v. kapok- of pinangboomen en goed de hand te houden aan art. 8 van het boschreglement.

Van goede houtsoorten vindt men in de Berglandschappen voor zoover bekend er slechts enkele n. l. de Malantaipa, een vrij zware houtsoort, gebruikt voor huizenbouw; de Oeroetjempaka oetan; de kao kole, van deze laatste houtsoort worden hoofdzakelijk de stijlen der huizen opgetrokken.

Wat boschproducten betreft, wordt hier en daar wel wat damar gevonden, rotan vrij veel maar van uitvoer is, in verband met het zware transport, geen sprake; wel gaan vele Koelawiers naar Bangaiba in Tobakoe om rotan te snijden en damar te zoeken, maar deze producten worden ter plaatse verhandeld, om dan pas uitgevoerd te worden.

Van wegen kan men in de Berglandschappen niet spreken; er bestaan alleen voetpaden, deze verbinden de kam-

pongs en landschappen onderling; het zware bergterrein belemmert het verkeer zeer en aanleg van paardepaden, die geleidelijk de berghellingen volgen, is wel aan te bevelen; aan groote wegen heeft men geen behoefte, de bevolking in de Berglandschappen toch is overal slechts dun gezaaid; zoo zal indien mogelijk Koelawie door een paardepad tevens karreweg met Sakidi verbonden worden; deze weg zal den rijstuitvoer die van uit Koelawie naar het Paloedal plaats heeft, zeer bevorderen.

De meest bekende voetpaden zijn:

1. Van Koelawie naar Gimpoe over Makoedjawa naar Bokoe en door naar Bada.
2. Van Koelawie naar Toro door naar Besoa.
3. Van Gimpoe naar Besoa.
4. Van Koelawie over Powatoea naar Tobakoe en Bangaiba.
5. Van Koelawie over Toea naar Sekidi.
6. Van Koelawie naar Lindoe.
7. Van Bokoe over Benasoe en Peana naar Kantewoe, door naar Poroeba, Pangana, Gimpoe, Koelawie.
8. Van Tobakoe over Biro Kolobokko Lawe, Rongki naar Paroeba.

Daar, waar de snelstroomende Koro deze wegen onderbreekt, heeft de bevolking eenvoudige rotanbruggen over de rivier geslagen; zoo vindt men deze o. a.:

1. bij Tobakoe op den weg van de kampong Tobakoe naar Baratake.
2. bij Pangana (de plaats waar de brug zich bevindt, is bekend onder den naam van Bangkarnoma) op den weg naar Winanga Moe.
3. bij Ntaripo (op den weg van Ntaripo naar Winanga Moe).
4. op den weg van Watoekama naar Makoedjawa,
5. op den weg van Makoedjawa naar Pili,
6. bij Winanga Lampo op den weg naar Salahokko,
7. bij Bokoe;

door de bevolking worden deze bruggen kote's genoemd; zij worden onderhouden door de meest nabijgelegen kampongs.

Van deze kampongs en gehuchten, die men zoowel in de vlakten als op 't hooggebergte aantreft, varieert het aantal huizen meestal van vijf tot twintig; dat dit aantal niet grooter is, kan men toeschrijven aan 't feit, dat eene Toradja-kampong hoofdzakelijk bewoond wordt door eene enkele familie; de onderlinge familieverwantschap der dorpen is het stamverband.

Deze kampongs liggen op halve en heele dagreizen van elkander, zooals reeds gezegd, slechts door boschpaden onderling verbonden.

Behalve deze vaste woonplaats in de kampong, houdt de Toradja er ook eene tijdelijke op na n. l. de boja, niet altijd in de direkte nabijheid der dorpen gelegen, maar daar, waar hij zijne tuinen en velden heeft, en waar hij gedurende zijn veldarbeid verblijf houdt; is deze afgeloopen, dan keert hij weer naar zijne vaste kampong terug.

Dit verlaten van zijne kampong soms voor maanden is reden, dat een Toradjadorp er over 't algemeen vies, vuil en verwaarloosd uitziet.

Over de geologische formatie der gronden in de Berglandschappen kan rapporteur geen oordeel vellen; mijnbouwkundige opsporingen zijn tot nu toe niet gehouden; wel wordt zoo hier en daar goud gewasschen n. l. door de lieden van Peana en Kantewoe in het riviertje de Mokoi bij Kantewoe en door de Toleers in de Koro zelf, maar dat is van weinig beteekenis; het meeste stofgoud dat men in de Berglandschappen te zien krijgt, is echter afkomstig van Bada.

IJzer wordt ingevoerd uit Rampi (Loewoe), waar dit metaal volgens de bevolking in groote hoeveelheden moet voorkomen.

Dat de bodem zeer vulkanisch is, behoeft geen verder betoog; de hevige aardbevingen van 1907 en 1909 zijn hiervoor tastbare bewijzen, ook de warme zwavelhoudende bronnen, waarvan de meest bekende, die aan den voet van de Sidaoente, de Sapo: die in de laagvlakte van Koelawie bij de boja Tololio, de Kanamarani, die bij Matakana, op den weg tusschen Koelawie en Toro, wijzen op deze gesteldheid van den bodem.

Wat 't klimaat betreft, dit is over 't algemeen genomen vrij vochtig.

Wel spreken de bewoners der Berglandschappen over eene verdeeling van moussons, de droge van October tot en met Maart en de natte van April tot October, maar veel verschil in regenval in de beide moussons heeft rapporteur nog niet waar kunnen nemen.

De temperatuur bij dag en bij nacht verschilt nog al. Bij dag van 26 tot 30° C. bij nacht van 18 tot 22° C. dus koude nachten en warme dagen.

Bevolking.

De Toradja's, die de bevolking uitmaken van de Berglandschappen, behooren tot de groep van de Parigisch-Kailische.

Het schijnt, dat deze van denzelfden stam zijn als de Boeginees, die beweert van de Loewoeërs af te stammen.

Waarschijnlijk is het, dat deze groep op hare tochten langs de Lariang naar het Noorden is getrokken; gekomen in 't gebied van de Mioe hebben zij deze rivier gevolgd en zijn toen getrokken, voor een deel naar de laagvlakte van Paloe tot aan de kusten der Paloebaai en verder; een ander deel is achtergebleven en heeft zich gevestigd in de vruchtbare laagvlakten der Berglandschappen, waaruit het eerst later genoodzaakt is geworden, door invloeden van buiten af zich gedeeltelijk terug te trekken naar het gebergte.

Dat de Toradja's der Berglandschappen verwant zijn aan

die uit de Possostreek b. v. blijkt o. a. uit de overeenkomst van sommige woorden.

Zoo b. v. is in de Momataal en in de Bare'etaal der Berglandschappen van de Possostreek het woord:

mensch / iemand	=	taoena	taoe
ladang	=	bone	bonde
rotan	=	laoero	laoero
padie	=	pai	pai
hoofdhaar	=	woeloea	woejoea
vriend	=	bale	bale
		etc.	

De talen der Toradja's noemt men, naar het woordje *niet*, Moma (= niet), zoo ook Bare'e; deze ontkenning, zoo gebruikt, komt steeds aan 't begin van den zin.

Vraagt men een Koelawier om inlichtingen omtrent de eerste vestiging van de Toradja's in de Berglandschappen, dan zal hij het volgende vertellen:

„Voordat de laagvlakte van Koelawie bevolkt was bestond reeds de tegenwoordige kampong Toea, eene uitgestrekte nederzetting op den weg van Koelawie naar Sekidi en onderhoorig aan Sigi (Toea telt nu nog maar eene arme bevolking van ± tien gezinnen).

De mardika van Toewa was in die dagen zekere Impe Liwa; op een zijner jachttochten gebeurde het dat genoemde mardika op de vlakte van Koelawie kwam en daar doortrekkende op den heuvel waar thans de kampongs Lemo en Bolapapoe staan, belandde; daar zag hij een eigenaardigen boom van grooten omvang en groote hoogte. Deze boom had n.l. slechts twee takken en aan 't einde van iederen tak een blad; 't eene blad bedekte het uiteinde van den heuvel, waar Lemo nu staat, 't andere reikte juist tot aan de tegenovergestelde zijde van deze natuurlijke

verhooging. Op de plaats van het tegenwoordige Bolapapoe vestigde Impé Liwa zich en noemde deze vestiging Koelawie naar den naam van den grooten merkwaardigen boom. Spoedig werd hij door vele lieden uit Toea gevolgd; Gimpoe werd bevolkt, de nederzettingen breidden zich uit tot naar Tolee en Banasoe; daar Toewa tot Sigi behoorde, werden ook de Berglandschappen aan den vorst van Sigi schatplichtig."

Zeker is het, dat tot op voor korten tijd Koelawie, Tolee, Banasoe en Lindoe van Sigi afhankelijk waren.

Beweerd wordt, dat de tegenwoordige mardika van Koelawie, Tomai Torengke, een afstammeling is van Impe Liwa.

Oorlogen onder de bevolking der landschappen onderling kwamen bijna niet voor, geschillen werden zooveel mogelijk op vredelievende wijze bijgelegd, ook voortspruitende uit het feit, dat deze bergbewoners, als 't ware eene groote familie vormen.

Wel herinneren de Koelawiers d. w. z. de oudsten zich nog, dat zij een vijftigtal jaren geleden in oorlog waren met den stam der To Pada uit Loewoe: de aanleiding hiervan moet gezocht worden in den moord van twee Koelawische handelaren Lasoera en Latoewe, beiden familieleden van den tegenwoordigen galaran van Koelawie.

Alle stammen der Berglandschappen, de To Lindoe, To Koelawie, To Tobakoe, To Tolee en To Banasoe, hebben zich toen vereenigd en zijn naar Loewoe opgetrokken om dezen moord te wreken.

Sneltochten, maar ook steeds naar streken buiten 't gebied, kwamen vroeger dikwijls voor. Zoo vroeg o. a. Lindoe voor een paar jaar (1905) verlof een sneltocht te mogen ondernemen naar Saoesoe (Parigi), bij gelegenheid van een sterfgeval van een der voornaamste mardika's van 't landschap.

De gezonheidstoestand laat over 't algemeen genomen in de Berglandschappen niet veel te wenschen over.

Lindoe is er in 1908 nog het slechtste aan toe geweest. Tengevolge van een onbekende keelziekte hadden verscheidene sterfgevallen plaats; te verwonderen is dit echter niet; de vlakte om het Lindoemeer is zeer moerassig, na een zwaren regen staan de woningen boven ware modderpoelen; daar komt bij, dat voor een groot gedeelte van het jaar de kamponghuizen leegstaan, doordat de bewoners naar hunne respectievelijke boja's verhuizen om hunne tuinen te bewerken en daardoor hunne vaste woonplaatsen verwaarloozen; malaria en dientengevolge miltopzetting zijn aan de orde van den dag.

Kropgezwellen komen veelvuldig voor in Tobakoe, Tolee en Banasoe, vooral bij vrouwen huidziekten bij mannen.

Pokken hebben vroeger wel geheerscht, doch in de laatste jaren is van deze ziekte geen enkel geval bekend.

Onder 't vee met name karbouwen heeft verleden jaar te Koelawie eene onbekende ziekte geheerscht, steeds met doodelijken afloop.

Hondsdolheid moet volgens de bevolking vrij dikwijls voorkomen.

Evenwel dient opgemerkt, dat door 't bestuur reeds de noodige stappen zijn gedaan ter voorkoming van uitbreiding der besmettelijke ziekten.

Er is n. l. last gegeven, dat door een Inlandsch vaccinateur de bevolking zooveel mogelijk tegen de pokken ingeënt wordt; voor de dagelijks voorkomende ziekten als koorts etc. zijn medicijnen verstrekt, de kampongs moeten goed schoongemaakt en onderhouden worden.

Bij ziektegevallen onder de buffels moeten deze tijdig in daarvoor bestemde kralen afgezonderd worden.

Om echter tot het volk zelf terug te keeren.

De Toradja der Berglandschappen is, over 't algemeen genomen, zachtzinnig en meegaand, stelen doet hij niet, als natuurlijk gevolg van het communaal bezit, maar waarheidlievend is hij in 't geheel niet.

Wat betreft hun godsdienstleer zijn deze menschen heidenen, meer in 't bijzonder animisten; ten grondslag ligt de vereering der geesten van hunne voorouders, waarvoor zij zeer bevreesd zijn, deze geesten zetelen in boomen d. i. de toempoe kao of in den grond, d. i. de toempoe tanah.

Naast deze hebben zij echter nog een goeden god, Pinonali (wali = worden) waarschijnlijk den Schepper: aan dezen wordt steeds afzonderlijk geofferd. In elke kampong van eenige beteekenis wordt een lobo of geestenhuis aangetroffen; deze zijn met meer zorg dan de huizen gebouwd, van dikke balken en planken; ook de dakbedekking is van hout (houten sirappen); de lobo staat meestal 1 à $1\frac{1}{2}$ tot 2 M. van den grond, heeft meestal twee ingangen, die middels een dikke plank met inkepingen met den grond in verbinding staan.

Steeds vindt men in dit geestenhuis twee kookplaatsen. Twee of drie kommen aan den middenstijl van het gebouw opgehangen dienen om de bevolking bij elkander te roepen.

Gewichtige vergaderingen worden in de lobo gehouden; offers van beteekenis worden daar gebracht (geen menschenoffers) terwijl als zetelplaats der geesten midden aan den nok een droog bosje arenbladeren is opgehangen.

Heerscht er ziekte onder de bevolking of is men bevreesd voor een slechten oogst, dan wordt in de lobo ter eere der geesten een feest gegeven (het tarofeest; taro = dansen); de balia's (dat zijn de geestenbezweerders) spelen hierbij de hoofdrol.

Een enkelen keer wordt ook terwille van een zieke door de familieleden in het geestenhuis geofferd, dit heet dan mantaka.

Behalve tot het houden van vergaderingen en offerfeesten dient de lobo ook tot ontvangst der geesten en vreemdelingen; tot de adat behoort, dat men in deze lobo's niet alles mag eten, hieromtrent bestaan echter bij elken stam afzonderlijke bepalingen; zoo mag b. v. te Lindoe in een lobo geen oetah pakoe (sajoor van varens) gegeten worden, dat zou de bevolking ziek maken etc.

De balia's, priesters of priesteressen, leiden meestal de offerfeesten; bij een sterfgeval moeten zij de kwade geesten verdrijven, ook bij de geboorte van een kind; is dit kind eenige maanden oud dan moet het voor ziekten gevrijwaard worden etc.

De offers bestaan meestal uit rijst, djagong, het slachten van karbouwen, varkens of kippen; hierbij wordt steeds het hart van het geslachte dier onderzocht; is dit hard, dan zijn de voorteekens en omstandigheden gunstig, is dit zacht, dan voorspelt het niet veel goeds.

Deze offers geschieden buiten 't huis.

Wordt er een nieuw gebouw (huis b. v.) opgezet, er moet geofferd worden, zoodra dit klaar is, het offer wordt in het midden van den nok opgehangen, onder de toespraak „goede geesten komt bij ons inwonen", de slechte of kwade geesten worden er buiten gehouden.

Menschenoffers (mosasa) kwamen vroeger vrij dikwijls en jaarlijks voor, volgens ingewonnen berichten heeft het laatste offer nog geen zes jaar geleden plaats gehad (dit moet plaats gehad hebben bij den dood van een der voornaamste hoofden).

Vroeger hadden deze menschenoffers plaats bij den dood van een voornaam mardika of om een einde te maken aan voortdurende regens of aan een epidemie etc. Ook nu nog, eenige maanden geleden, waren de Koelawiers van plan, om, met het doel een einde te maken aan de aardbeving, zulk een offer te brengen.

Rapporteur heeft daar de hoofden over onderhouden en ofschoon zij beloofd hebben geen menschen meer te zullen slachten, zal er streng voor gewaakt moeten worden, dat zulks in 't geheel niet gebeurt.

Gewoonlijk was het offer een oude slaaf, die geen werk meer verrichten kon; altijd echter een gekochte en nooit een erfslaaf.

Na eerst goed vastgebonden te zijn geworden, werd na

eene vreeselijke marteling, hem het hoofd van het offer van den romp gescheiden en dat op een ver verwijderde plaats begraven, terwijl het lichaam ter plaatse onder den grond werd gestopt.

Voordat te Koelawie op den 24sten Januari 1906 de korte verklaring werd geteekend, behoorden de Berglandschappen Koelawie, Tolee, Banasoe, Besoa, Napoe, Towaelia en Lindoe tot Sigi, Tobakoe tot Kaleke.

Door Sigi was toen reeds de korte verklaring geteekend, waardoor de verhouding tusschen volk en Gouvernement was voorgeschreven; aan dit voorschrift werd echter niet de hand gehouden.

Het willekeurig optreden van Tomai Dompo, mardika malolo van Sigi en Beromaroe, de voortdurende veediefstallen op zijn bevel gepleegd, het onhebbelijk optreden der Lindoeers in 1899 tegen de heeren Kruyt en Adriani, het niet willen toestaan door de Koelawiers aan de gebroeders Sarasin om door 't land te trekken, het plunderen der toko Massing aan de Tominibocht (Tambarana) in 't algemeen de moeielijkheden die het Gouvernement ondervond en waarvan Tomai Dompo de drijfveer bleek te zijn, maakten een optreden noodzakelijk.

Dat optreden kwam in 1905, het keerpunt voor Midden-Celebes.

In September werd Tomai Dompo gevangen genomen en verbannen; de rust in 't Paloedal werd hersteld en de Berglandschappen kwamen aan de beurt.

Begin December werd bericht ontvangen dat de Koelawiers de bevelen van den Mardika van Sigi om het Gouvernement met koelies te helpen, weigerden op te volgen; tevens verklaarden zij de compania niet in hun land te zullen toelaten.

Deze berichten bleken waar te zijn, aangezien de Pabitjara van Sigi en de tolk Mansoer, naar Koelawie gezonden, terugkwamen om zulks te bevestigen, tevens werd verteld, dat de lieden van Lindoe zich bij die van Koelawie zouden aansluiten.

Het bleek dan ook, dat toen den 17^{den} December eene poging werd gedaan, om Koelawie binnen te trekken, de toegang tot dat landschap niet geforceerd kon worden.

Eerst eind Januari 1906 gelukte het, door een tocht langs de Mioe, de kampong Namo te bereiken en den 24sten Februari d. a. v. reeds kwam de mardika van Bolapapoe, Intowaa Tomai Torengke, door de bevolking algemeen als hoofd van Koelawie erkend, in onderwerping; van dit oogenblik af werden de Berglandschappen van Sigi afgescheiden, met uitzondering van Lindoe, waarvan door den Mardika van Sigi eerst in December 1908 afstand gedaan is.

Op den 1sten Februari 1906 werd de eed van trouw aan het Gouvernement gezworen door Lotalekoe, mardika van Pakoe, tevens radja van Lindoe; toen dan ook in Maart 1906 Sigi tegen ons gezag optrad, deelde Lindoe niet mee.

In 1906 kregen de Berglandschappen een Civiel Gezaghebber.

Den 26sten October 1907 kwamen Napoe, Besoa en Towaelia onder Posso. Voorts werden in 1908 door de hoofden de korte verklaringen geteekend en bekrachtigd.

Van Koelawie, waarbij Tolee gekomen is, door Intowaa Tomai Torengke, van Lindoe door Rataleko Tomai Jagisoera, van Banasoe door Tagantoe Tomai Basé en van Tobakoe, waarbij de kampong Bangaiba behoort, door Tomai Kalagi.

Voor de inmenging van het Gouvernement had elke kampong, evenals nu, haar hoofd, slechts in de hoofdkampongs had deze mardika naast zich een galaran of Pabitjara (woordvoerder) en ook slechts de voornaamste kampongs hadden hare tadoelaka's of voorvechters, die zich echter niet met de bestuursaangelegenheden inlieten.

Aan den toestand is feitelijk niets veranderd, alleen heeft nu elk landschap een hoofdmardika, erkend door 't Gouvernement, terwijl 't ambt van tadoelaka vervallen is.

In de kampongs werden en worden nu nog de zaken geregeld door de mardika's en de totoewa's (oudsten van het dorp).

Aangelegenheden betreffende het landschap worden onderworpen aan het oordeel van den hoofdmardika, den galaran en de voornaamste mardika's uit 't district.

De tadoelaka's werden slechts gehoord in oorlogszaken.

Volgens de adat is het ambt van bestuurshoofd en van galaran erfelijk, zoolang het niet blijkt, dat de opvolger voor zijne betrekking ongeschikt is; is dit het geval, dan wordt een der naaste familieleden voor die betrekking aangewezen. Zooveel mogelijk bleef ook het ambt van tadoelaka vroeger onder bepaalde families.

Heerendiensten werden en worden door de hoofden van de bevolking niet geëischt.

De adat brengt wel mee, dat de kampongsbevolking den mardika helpt b.v. bij het opzetten van zijn huis, het bebouwen zijner velden etc. maar van verplichting of dwang is geen sprake.

Voor de afscheiding van Sigi leverde Lindoe jaarlijks visch en matten, de overige landschappen foeja en ijzer (afkomstig uit Rampi) als een soort schatting aan den bestuurder van dat land; bepaalde heerendiensten zijn nooit verricht geworden, deze werden eerst ingesteld na de inmenging van het Gouvernement, evenals de heffing en verantwoording der inkomstenbelasting.

De rechtspraak berustte in den ouden tijd hoofdzakelijk bij den mardika en den galaran; in zeer ernstige gevallen werden ook de totoewa's (oudsten) gehoord.

Bleek b. v. bij een moord, dat de vermoorde onschuldig was, dan werd de moordenaar door den mardika en den galaran gedood, was de vermoorde schuldig volgens de adat van het land, dan kwam de moordenaar er met een lichte boete af.

Kon bij een geschil niet uitgemaakt worden of de beklaagde schuldig was of niet, den werden èn aanklager èn beklaagde aan het godsoordeel (mompenoa) onderworpen; voordien werd echter door beide een formulier uitgesproken,

de moganè, waarvan de beteekenis de volgende is: „Gij geest van de onderwereld, zoo gij op uw buik ligt, keer U om en gij geest van het luchtruim, zoo gij op uw rug ligt, eveneens, opdat gij ons goed kunt zien en den schuldige kunt treffen". Daarna werd door aanklager en beklaagde een lans in den grond gestoken; degene wiens lans het minst diep in den grond drong, werd voor schuldig gehouden.

Diefstal werd vrij zwaar gestraft.

Iemand, die van een ander padie of djagong wegnam, werd beboet met 1 karbouw en 8 doelangs; de waarde dezer doelangs varieert van *f* 1.50 tot *f* 2.50.

De tegenwoordige rechtspraak berust hoofdzakelijk op de oude adat, met inachtneming als richtsnoer van het reglement op de rechtspraak over de onderdanen der zelfbesturende landschappen, vastgesteld bij Residentsbesluit dd. 12 Juli 1907 No. 503 en het wetboek van Strafrecht voor Inlanders in Nederlandsch-Indië.

De afschaffing van slavernij en pandelingschap werd geregeld bij Residentsbesluit dd. 10 Juli 1907 No. 487.

Ofschoon er voor de wet geen slaven bestaan en zulks bij rechtsgedingen etc. ook in acht wordt genomen, is de toestand in de Berglandschappen nog niet geheel zuiver.

Registratie heeft nog niet plaats gehad. Wel wordt er geen slavenhandel meer gedreven en wordt er streng de hand aan gehouden dat zulks niet gebeurt, maar slavernij bestaat toch nog.

Pandelingen kwamen weinig of niet voor, omdat onderlinge schulden bijna altijd in der minne geschikt werden.

Voordat de regeling omtrent de afschaffing van de slavernij getroffen was, zou men de slaven in twee categorieën kunnen verdeelen.

1e. de erfslaven, die steeds slaaf bleven bij een en dezelfde familie;

2e. de gekochte slaven, die soms als ruilmiddel gebruikt werden, dikwijls bij bepaalde gelegenheden geofferd.

Over 't algemeen werden de slaven goed behandeld, vooral de eerste categorie, die als 't ware een deel der familie uitmaakten.

Zooals reeds gezegd, wonen de Toradjas der Berglandschappen in dorpen bijeen n. l. een familie bewoont gewoonlijk een heel dorp.

De huizen staan op willekeurige wijze door elkander, in 't midden gewoonlijk de lobo. Op palen staande van ± 1½ M. hoogte of op kruisgewijze op elkaar gestapelde balken, hebben de woningen slechts één vertrek waarvan het middengedeelte tot kookplaats is ingericht, twee kleine vensters geven aan den rook gelegenheid om weg te trekken. Een enkele deur, aan een der smalle zijden van de woning, bestaande uit eene enkele plank, geeft toegang tot het vertrek; voor de deur en met het hoofdgebouw verbonden, zijn de woningen meestal voorzien van een overdekt uitstek, waarvan de vloer, evenals van de huizen zelf, van gespleten bamboe, maar ongeveer 1 M. lager gelegen is; de wanden der woningen zijn of van hout of van gevlochten bamboe opgetrokken, de dakbedekking van lang gras (gedroogd) of van rottanbladeren, bedekt met gemoetoe.

Overal heeft men in de Berglandschappen denzelfden vorm van woning, aan de huizen der boja's wordt minder zorg besteed; dit zijn ook de tijdelijke woningen.

Wat hun kleederdracht betreft, dragen de Toradja's voorzoover dit de mannen betreft, de korte Boegineesche broek, soms een baadje, een sarong over den schouder, meestal van rood goed, en een hoofddoek, of van foeja (geklopte boomschors) of van katoen: het kapmes (saono) met een touwtje om de lendenen vastgemaakt, wordt nooit vergeten; als versiersel dragen zij dikwijls eene halsketting van blauwe kralen en armbanden van schelp.

De vrouwen hebben gewoonlijk een kort gesloten baadje

aan en een rok, beide of van foeja, of van katoen, als versierselen dragen zij dikwijls een halsketting van kleine witte, zwarte en roode kralen, armbanden van schelpen, dun koperen ringen boven de enkels; bij jonge meisjes is deze ring vervangen door een band van gevlochten riet en zwart gekleurd; dikwijls ook zijn de oorlellen doorboord en worden opgerolde blaren of bamboestokjes in de gaatjes gestoken; de hoofdband, of van foeja, of van kralen, of van gevlochten bamboe, dienende om 't haar bij elkaar te houden, ontbreekt nooit.

De kinderen loopen tot op zekeren leeftijd ongekleed rond.

Dragen de mannen de tjawal (pewo) dan hangt aan een touwtje om de lendenen vastgemaakt en over 't zitvlak een matje of een stuk van de huid van de sapi oetan (palape) dikwijls sierlijk bewerkt; bij 't zitten komen zij dan niet met den blooten grond in aanraking.

Meestal hebben de vrouwen nog aan de achterzijde op den rok een bosje veeren en welriekende blaren (woenga) hangen als versielsel.

De wapens der Toradja's bestaan uit: lans = tawala, zwaard = goema en in oorlogstijd bovendien nog een schild = kaliawo en een strijdhoed = tondo tondo. Alle wapens worden gekocht, zelf wordt niets vervaardigd, alleen het versmeden en mooi maken der wapens geschiedt door de bevolking zelf.

De aanleiding tot een oorlog was in vroeger dagen altijd moord, waarbij de verliezende partij bij het sluiten van den vrede boete moest betalen, bestaande uit karbouwen en doelangs; was de partij van den vermoorde aan den winnenden kant, dan werden meestal zooveel slaven geeischt als 't aantal vermoorden had bedragen. Na afbetaling der boete was de vrede weer gesloten.

Een voorbeeld van een oude versterking vindt men in de kampong Rantewoe, gelegen op een heuveltop, en omringd

door een 2 M. hoogen wal beplant met bamboe doeri; toegang tot de kampong verschaffen twee openingen in den wal, onder de wortels van een grooten boom door; deze openingen kunnen gemakkelijk afgesloten worden.

Het huwelijk bij de Toradja's in de Berglandschappen geschiedt zoowel in als buiten den stam, het eerste geval heeft echter 't meest plaats; bovendien kan een Toradja zooveel vrouwen nemen als hij onderhouden kan; toch hoort hij bij 't aangaan van een tweede huwelijk dikwijls het oordeel zijner eerste vrouw; is deze er tegen, dan wordt dat huwelijk vaak niet gesloten.

Heeft een jongeling een meisje ten huwelijk gevraagd, dan wordt aan de ouders der beide partijen de beslissing over de toestemming overgelaten; is deze gegeven, dan wordt ook onderling door hen de door de ouders van den jongeling te geven bruidschat bepaald, meestal bestaande uit karbouwen en doelangs.

Zeven dagen voordat het huwelijksfeest gevierd wordt, komt de jongeling reeds bij zijne aanstaande vrouw en zijne a. s. schoonouders inwonen, hier blijven zij ook na 't huwelijk; alleen als de familie te groot wordt, d. w. z. de woning te klein, om allen te herbergen, beginnen zij een eigen huishouding.

Het huwelijksfeest bestaat alleen uit een smulpartij (een karbouw wordt door de ouders van den jongeling geslacht) en tot slot een maurègo-dans uitgevoerd.

Ofschoon de echtscheidingen makkelijk in 't werk gaan n. l. alleen met goedvinden van man en vrouw, komen deze zelden voor; in dat geval komen de bezittingen van man en vrouw weer respectievelijk aan hen terug.

Heeft de vrouw bij 't huwelijk geen bezittingen meegebracht, en ligt bij eene echtscheiding de schuld aan den man (dit wordt door de mardika's en de familieleden uitgemaakt) dan krijgt de vrouw een klein gedeelte van de

bezittingen van den man; is de vrouw de aanleidende oorzaak, dan krijgt zij niets.

Hebben de kinderen bij zulk een scheiding reeds het oordeel des onderscheids, dan kunnen zij òf met den vader òf bij de moeder blijven; de kleine kinderen worden steeds aan de moeder toegewezen.

Verkeert eene vrouw in gezegende omstandigheden, dan wordt te harer eere een feest gegeven; een varken wordt geslacht en alvorens aan de festiviteit deel te nemen, moet de zwangere vrouw zeven malen over 't gedoode dier heen stappen, terwijl de balia's onder 't prevelen van formulieren haar hierbij behulpzaam zijn.

Wordt het kind geboren, weer wordt er feest gevierd, bij gegoeden wordt er een karbouw, bij anderen een kip geslacht; uit het hart van het gedoode dier wordt vervolgens door de balia de goede of slechte toekomst van het kind voorspeld.

De naam van het kind wordt door de ouders gegeven, eenige maanden na de geboorte, meestal een naam van een der familieleden, terwijl bij deze gelegenheid, dikwijls om ziekten van het kind te weren, alweer een feest wordt georganiseerd.

Om moeder (deze wordt voor deze gelegenheid feestelijk uitgedost) en kind wordt een cirkel getrokken en deze met water besprenkeld, dan wordt een kip geslacht, het gelaat van het kind met 't bloed van 't dier aangewreven, terwijl de balia's en familieleden onder 't prevelen van eenige formulieren steeds om moeder en kind heenloopen, daarbij den getrokken cirkel volgende; tot slot een smulpartij, waarvoor een karbouw geslacht wordt.

Is 't kind van het manlijk geslacht, dan heeft op zijn ± vijfde jaar de besnijdenis plaats; deze bestaat hierin, dat in de lengte in de opperhuid van den cirkel van het mannelijk lid een klein sneedje wordt gegeven; deze besnij-

denis kan door ieder willekeurig persoon geschieden en heeft zonder festiviteit plaats. Tusschen het 12de en 14de jaar worden bij de meisjes de vier boven voor- en vier beneden voortanden uitgeslagen, bij de jongelieden de tanden afgesneden.

Dit afsnijden en uitbreken der tanden geschiedt met een kapmes en kan door ieder willekeurig persoon ten uitvoer gebracht worden. Na afloop der operatie wordt feestgevierd; karbouwen, varkens of kippen worden geslacht en de maurègodans mag niet ontbreken.

Dit uitbreken en afsnijden der tanden vindt zijn oorsprong in de volgende legende:

„In overoude tijden leefde ergens in de Berglandschappen een getrouwd paar, van hooge afkomst; op zekeren dag kregen man en vrouw oneenigheden; deze liepen zoo hoog, dat 't einde ervan was eene vechtpartij; waarbij door den man, de borsten der vrouw, door de vrouw het mannelijk lid van den echtgenoot werd afgebeten. Om eventueele geschiedenissen te voorkomen, besloot de bevolking om voortaan bij hare dochters de vier boven- en beneden voortanden uit te slaan, bij hare zonen de tanden af te vijlen of liever af te snijden."

Heeft er een sterfgeval plaats, dan wordt de doode in de dagelijksche kleeding in een ruw houten kist van dikke planken gelegd (de deksel komt er los op) en den volgenden dag begraven onder 't woonhuis, met 't hoofd naar 't Oosten. Is de doode eene vrouw, dan wordt door den man negen dagen gerouwd, hij mag in dien tijd geen rijst eten en draagt een hoofddoek (siga) van witte foeja, is de doode een man, dan wordt door de vrouw tien dagen rouw gedragen; haar gekleurde hoofdband wordt in die dagen vervangen door een van witte foeja en ook zij mag tien dagen slechts djagong eten, bovendien is 't de gewoonte om gedurende deze rouwdagen familieleden en kennissen te ontvangen, die elkander bezig houden met het opgeven van raadsels, eenige formaliteiten moeten hierbij in acht genomen worden, en

boeten worden opgelegd zoo deze niet opgevolgd worden.

Even zij opgemerkt, dat dit boetensysteem onder de Toradja's zelfs in 't dagelijksche leven zeer in zwang was; iemand, die tegen de adat zondigde, werd beboet door de hoofden; iemand die bewust of onbewust iets deed, wat niet de algemeene goedkeuring wegdroeg, werd beboet.

Na afloop der rouwdagen wordt het doodenfeest gevierd; ter eere van de ziel (wao) van den overledene wordt een karbouw, varken, of kip geslacht, een vuur wordt aangelegd boven 't hoofdeinde van den begravene en dit, onder 't wenschen van een goede reis door een balia aan de ziel van den afgestorvene aangeboden, die zich volgens de voorstelling der Toradja's naar Napoe zal begeven; de plaats waar deze zich aldaar ophoudt heet Tinéba.

Bij den dood van den man komen de bezittingen aan de vrouw en omgekeerd.

Na den dood der ouders wordt alles onder de kinderen verdeeld, zoodanig echter, dat de jongste dochter het grootste aandeel krijgt.

Huwelijken tusschen vrije mannen en slavinnen komen wel eens voor, tusschen slaven en vrije vrouwen nooit.

Een ieder, die voor 't eerst een stuk grond in ontginning neemt, d. w. z. schoonmaakt, brandt etc. om dat naderhand te beplanten, is volgens het begrip van een Toradja er de eigenaar van; verlaat hij dezen grond, dan toch moet een tweede, die datzelfde stuk wenscht te beplanten, aan den eerste daartoe vergunning vragen. Zooals reeds gezegd, wordt de rijstcultuur gedreven zoowel op natte als op droge velden.

In het gebied der Berglandschappen wordt nagenoeg op denzelfden tijd een aanvang gemaakt met het bewerken en beplanten der velden.

Wanneer het sterrenbeeld Toloe Ongoe (Orion) des morgens tusschen 4 à 5 uur op 't punt staat om door de

meridiaan van de plaats te gaan, dan begint de bouw der droge velden (bone); is zij op datzelfde tijdstip juist door den meridiaan getrokken, dan vangt men aan met het bewerken der sawahs (lida's).

Het omwerken der sawahgronden geschiedt hoofdzakelijk door karbouwen, die in de afgeschoten velden rondgedreven worden.

De padi op de ladangs wordt gewoonlijk tusschen de djagong in geplant.

Het uitplanten van de bibit, zoowel als het oogsten van de padie, geschiedt altijd door vrouwen.

Is de padie rijp en zal het oogsten beginnen, dan begint men een kip te offeren aan den toempoe pai; de vrouwen gaan zich daarna in de rivier reinigen en steken zich bij 't naar huis gaan een soort blauw, pelamoe pai genaamd, in 't haar, alles ter eere van den toempoe; thuis komende, worden de vingers bewierookt, dan zijn zij klaar om met het snijden der padie te beginnen; de eerste zeven dagen van den oogst eet de eigenaar van de nieuwe rijst; een vreemde mag daarvan niet eten voordat de geheele oogst is afgeloopen en het oogstfeest bestaat in het offeren van een karbouw, varken of kip aan den toempoe, gevolgd door een maurègo-dans.

De eigenaar mag geen rijst verkoopen, voordat zijn geheele oogst binnen is.

Behalve djagong en padie verbouwt de bevolking, hoewel in geringe mate, ook wel suikerriet, oebi, kajoe en tabak (dit hoofdzakelijk in Kantewoe en Tebakoe).

Voor den tuinbouw vindt men in de bergdistricten uitstekende gronden; de bevolking is echter aan het planten van groenten etc. niet gewend en zal geleidelijk daartoe gebracht moeten worden; trouwens zoo hier en daar is reeds begonnen met het planten van katjang, katjang hidjoe en ketimoen. Pisang- en hoogopgeschoten klapperboomen met weinig vruchten vindt men haast in elke kampong.

Met koffie zal een proef genomen worden, terwijl ook andere tabaksoorten behalve de inheemsche, aangeplant zullen worden.

Wat den veestapel betreft, deze bestaat uit buffels, varkens en geiten; buffels hebben de overhand.

Het is moeielijk uit te maken, hoe groot het aantal karbouwen is, aangezien wel een gedeelte voor het omwerken der sawahs gebruikt wordt, maar een nog grooter deel half verwilderd op de vlakte van Gimpoe, rondom het Lindoemeer, en in de bosschen bij de kampongs rondloopt. Als slachtvee dienen karbouwen en varkens (alleen bij feestelijke gelegenheden).

Paarden vindt men sporadisch te Koelawie en Lindoe.

Kippen houdt iedere kampong er op na.

Aan de vischvangst wordt over 't algemeen weinig gedaan, de Lindoeërs houden er zich mee bezig, maar visschen alleen voor eigen gebruik; in de kampongs wordt de visch tegen bederf gerookt, zij wordt gevangen met fuiken.

Sommige kampongs, in de nabijheid van groote rivieren, als de Koro, de Mioe etc. visschen met het werpnet.

De nijverheid heeft in de Berglandschappen nog geen hooge vlucht genomen; huizen, lobo's, padischuren zijn alle hoogst eenvoudig.

Eigenaardig is het, dat de prauwen voor de riviervaart (van Sakidi naar Paloe) hoofdzakelijk vervaardigd worden door lieden van Powatoea, een kampong in 't gebergte, ten Zuiden van Koelawie; deze menschen maken de prauwen te Saloeki of Banga, laten ze daar te water en brengen ze vervolgens naar Sakidi.

De prauwen door de Lindoeërs gemaakt zijn eenvoudig uitgeholde boomstammen.

Aan goud- en zilverbewerking wordt in 't geheel niet gedaan.

Een smederij, als men 't zoo noemen wil, wordt in enkele kampongs aangetroffen, de eigenlijke smeedkunst verstaat de bevolking niet; wapens worden ingevoerd en een weinig versmeed op een aanbeeld, waarvan het smeedvlak een middellijn heeft van ± 5 cM.; het houtvuur wordt aangeblazen door een eenvoudige blaasbalg, bestaande uit twee vertikale bamboekokers, waarin dompers op en neer worden bewogen, die de lucht door een dunne bamboebuis in 't vuur blazen; als houtsoorten, waarin gegloeid wordt, gebruikt men de wolala en de tawie.

Matten worden in Lindoe gevlochten.

Potten van slechte kwaliteit worden in Koelawie en Kantewoe gebakken.

Foeja wordt overal in de Berglandschappen vervaardigd, alleen in Lindoe niet.

Het tot foeja maken van boombast geschiedt op de volgende wijze:

Van de zeven gebruikelijke en goede houtsoorten, met name noenoe lero, noenoe bonto, noenoe boela, A, tea, maro en katioere, wordt de groene buitenbast verwijderd en de witte binnenbast gebruikt voor de foejabereiding; de takken, waarvan de bast gebruikt wordt, zijn niet dikker dan een pinangboom. Die witte bast wordt in reepen gescheurd van hoogstens 1½ d.M. breed, de lengte onbepaald, en met houtasch gekookt totdat hij zacht is; weder afgekoeld, wordt hij op een plank gelegd en getrapt, daarna schoongewasschen en gedurende zeven dagen, gewikkeld in de blaren van den tagalolo, opgeborgen; nu begint het kloppen, de bast wordt in zijne volle lengte op een gladden balk gelegd van ± 2 d.M. breed en langer dan het af te werken stuk.

Geklopt wordt eerst met de „pola", vervaardigd van arenhout ± 2 d.M. lang en ½ d.M. breed; het gedeelte waar men mee klopt, is aan twee zijden van insnijdingen voorzien, die in de lengte van de pola loopen; deze insnijdingen zijn aan de eene zijde iets dieper en breeder dan

die aan de andere zijde. Begint men met kloppen, dan wordt de pola zoo vastgehouden, dat zij een scherpen hoek maakt met den balk, op deze wijze wordt zij onder 't slaan van links naar rechts bewogen en dan omgekeerd; eerst gebruikt men de groffe, en dan de minder groffe zijde van de pola. Na de pola worden achtereenvolgens voor kloppen gebruikt de tinahi, de tiwa, de harè, de ikè bengko en de ikè noro, die alle van steen zijn gemaakt $^3/_4$ d.M. lang en $^1/_2$ d.M. breed, geknepen in een rotanhandvat; deze steenen zijn ook aan weerskanten van insnijdingen voorzien; zij verschillen alleen daarin van elkander, dat de insnijdingen in den steen van den tinahi groffer zijn dan die in den steen van de tiwa etc. Door kloppen worden de diverse reepen aan elkander gelascht; men moet zorgen, dat gedurende de bewerking de bast steeds vochtig blijft. Is de foeja gereed, dan wordt zij gedroogd om ten slotte nog eens geklopt te worden met de parondo, d. i. een pola met gladde vlakken.

Om de witte foeja, die aldus verkregen wordt, zwart te kleuren, wordt zij in de zon aan beide zijden met modder bestreken, daarna gewasschen en buiten de zon gedroogd; wil men een roode kleur aan de foeja geven, dan wordt deze bestreken met rood vocht, dat verkregen wordt door de bast van de lekotoe in water te koken; de bast van den mompo aldus gekookt, levert de paarse kleurstof etc.

Zooals reeds gezegd, worden er in verband met de slechte verbindingswegen geen boschproducten uitgevoerd; wel worden deze door de menschen der Berglandschappen gezocht, maar zij gaan daarvoor of naar de Tominibocht, of naar Bangaiba of naar Saloeki en alles wordt ter plaatse verhandeld.

De uitvoer van rijst uit het landschap Koelawie naar het Paloedal, die zoo goed als opgehouden was, is dit jaar niettegenstaande den slechten weg van Koelawie naar Sakidi, weder begonnen; de oogst is bijzonder goed geweest en te Kalawara wordt voor de pikol *f* 8.— betaald, waar zij te Koelawie voor *f* 5.— te krijgen is.

Ingevoerd en als ruilmiddel gebezigd, worden zout, gambir, katoenen stoffen en kralen; aan geld hecht de bovenlander nog zeer weinig.

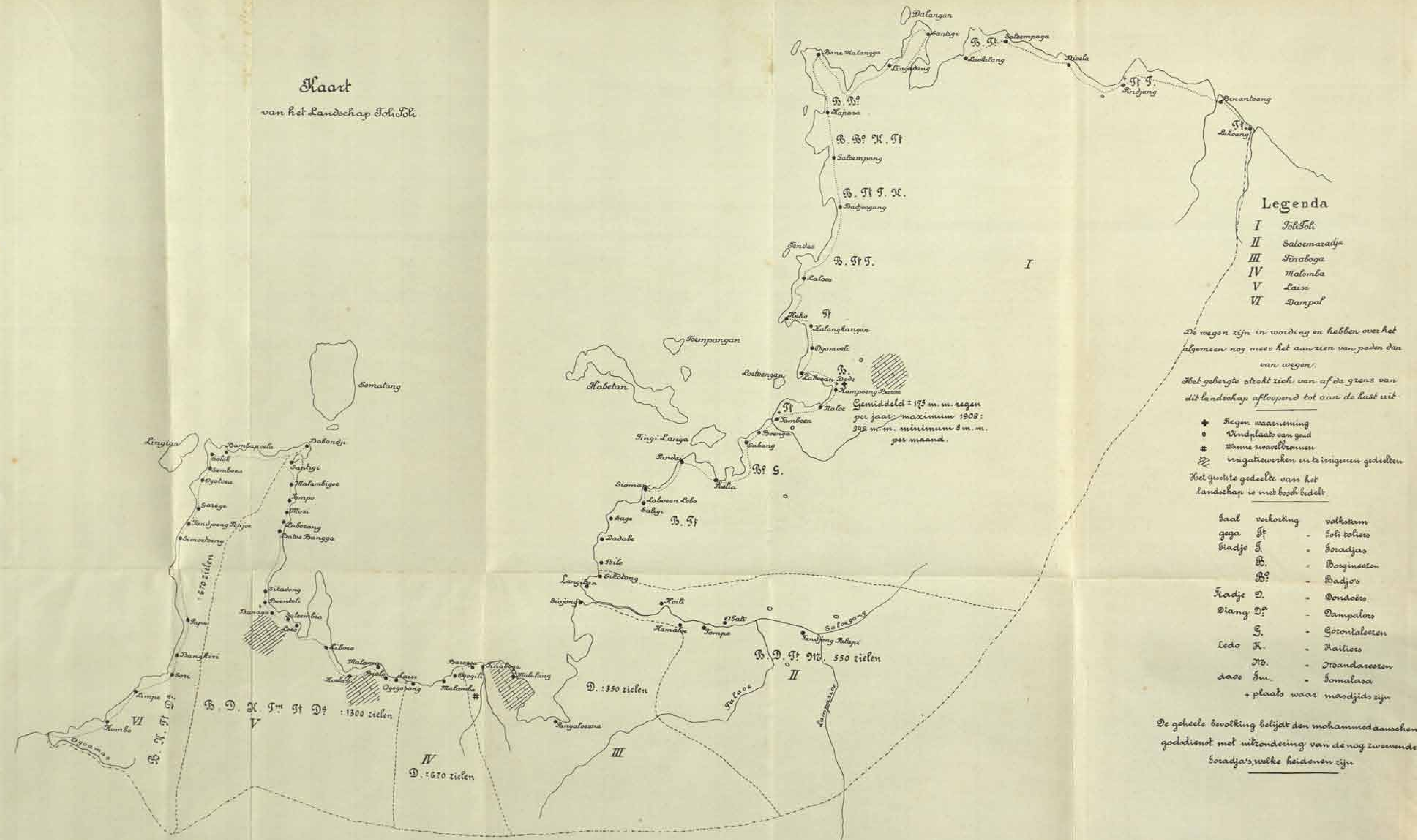
Als genotmiddel kent hij: sirih, deze wordt zelf gekweekt; tabak, deze wordt gekauwd, niet gerookt; gambir en kalk, soms ingevoerd, dikwijls zelf gemaakt; pinang, door de bevolking zelf geplant, en sagoeweer van den arenboom.

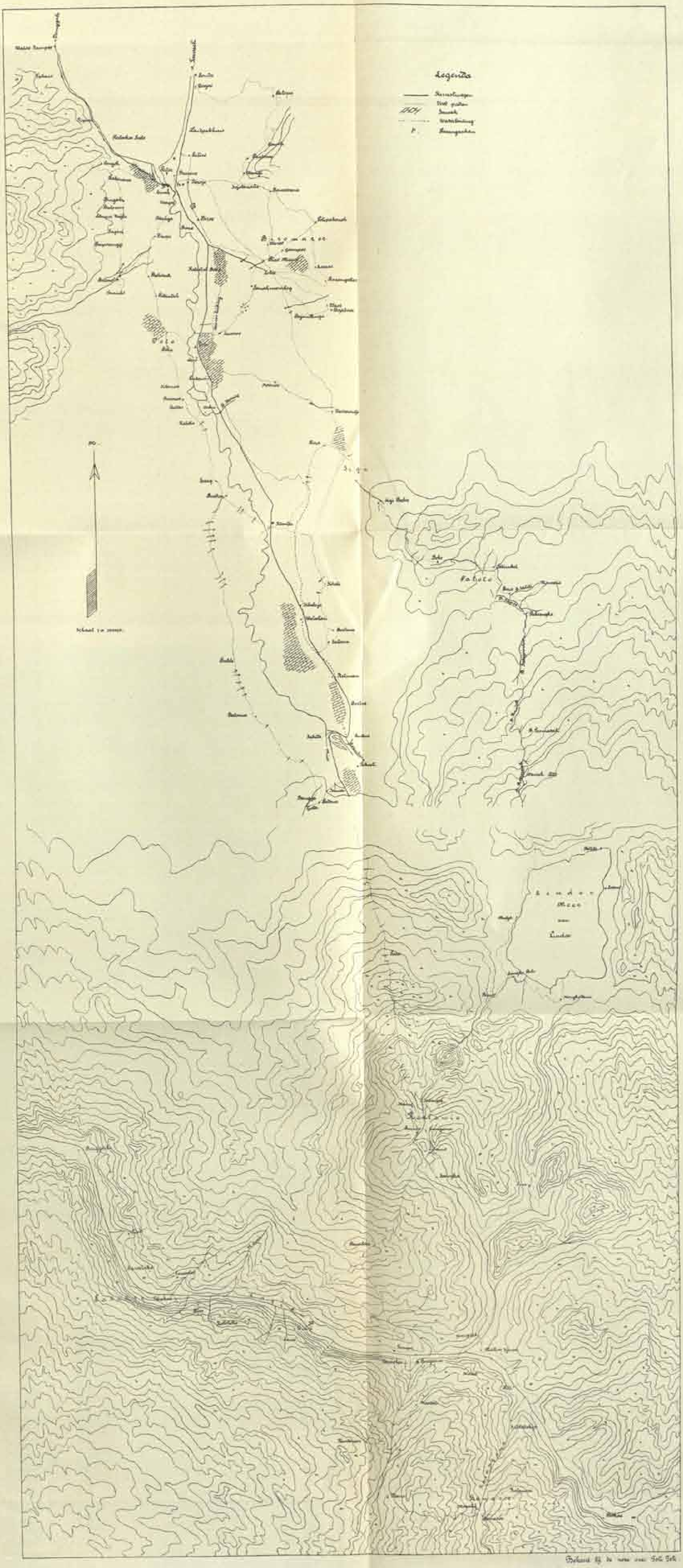
Het gebruik van opium is den bovenlander tot nu toe onbekend.

Contracten en verklaringen.

Door de bestuurders der landschappen Koelawie, Banasoe, Tabakoe en Lindoe werden de volgende korte verklaringen afgelegd.

1. Koelawie: afgelegd door Intowaa Tomai Torengke op 30 November 1908, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Maart 1910 No. 27;
2. Banasoe: afgelegd door Tagantoe Tomai Base op 30 November 1908, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Maart 1910 No. 27;
3. Tobakoe: afgelegd door Toekoe alias Tome Lesa op 8 Maart 1910, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 15 Juli d. a. v. No. 20;
4. Lindoe: afgelegd door Rataleko Tomai Jagisoera op 26 December 1908, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 15 Juli 1910 No. 19.

Kaart
van het Landschap Toli Toli
Legenda
I Toli Toli
II Saloemaradja
III Tinaboga
IV Malomba
V Laisi
VI Dampal
De wegen zijn in wording en hebben over het algemeen nog meer het aanzien van paden dan van wegen.
Het gebergte strekt zich van af de grens van dit landschap afloopend tot aan de kust uit
Regen waarneming
Vindplaats van goud
Warme zwavelbronnen
irrigatiewerken en te irrigeeren gedeelten
Het grootste gedeelte van het landschap is met bosch bedekt
Taal verkorting volkstam
gega Tt - Toli toliers
biadje T. - Toradjas
B. - Boeginezen
Bo - Badjo's
Kadje D. - Dondoërs
Diang Da - Dampalors
G. - Gorontaleezen
Ledo K. - Kailiers
M. - Mandareezen
daoe Tm - Tomalasa
+ plaats waar masdjids zijn
De geheele bevolking belijdt den mohammedaanschen godsdienst met uitzondering van de nog zwervende Toradja's, welke heidenen zijn
Gemiddeld = 175 m. m. regen per jaar: maximum 1908: 349 m. m. minimum 8 m. m. per maand.
Dalangan
Santigi
Saloempaga
Bone Malangga
Lingadang
Laolalong
Diola
Rindjang
Binantoang
Lakoang
Kapasa
Saloempong
Badjoegang
Tendas
Laloe
Keko
Kalangkangan
Ogomoeli
Toempangan
Loetoengan
Laboean Dede
Kampoeng Baroe
Noloe
Kamboen
Hobetan
Tingi Langa
Boenga
Sabang
Pandu
Pelia
Sioma
Laboean Lobo
Saligi
Baga
Dadale
Bile
Langitan
Sikotong
Siojong
Koili
Hamalae
Tompe
Abali
Saloegang
Tandjong Pilapi
B. D. Tt M. 550 zielen
D. : 350 zielen
Salaoe
Lampasioe
Bangaloewia
Semalang
Lingian
Bambapoela
Babandji
Solok
Semboes
Ogotoea
Santigi
Malambigoe
Tompo
Mozi
Laborang
Daloe Bangga
Garege
Tandjong Rhjoe
Simoeloeng
670 zielen
Siladong
Boentoli
Banaga
Salembia
Loeo
Libore
Malama
Kolali
Pijali
Laisi
Ogogopong
Baroege
Ogogili
Malamba
Tinaboga
Malalang
Papa
Bangkiri
Sou
Limpe
Kombo
Ogoamas
B. D. K. Tm Tt Da : 1300 zielen
D. : 670 zielen
B. K. Tt

Behoort bij de nota over Poso Poso

NOTA betreffende het Landschap Toli-Toli.

(Met twee kaarten).

A. HET LAND.

I. GRENZEN.

Het landschap Toli-Toli, in het Noorden van Celebes gelegen, wordt in het Oosten begrensd door de Lakoangrivier en in het Westen door de Ogoamas. In het Noorden vormt de zee en in het Zuiden het centraalgebergte (boekit Toli-Toli) de grens.

De Lakoangrivier vormt reeds van oudsher de grens tusschen dit landschap en Bwool. De Westelijke grens echter, n. l. de Ogoamas, dateert van lateren tijd.

De landschappen Dondo en Dampal toch, welke thans tot Toli-Toli behooren, waren oorspronkelijk onafhankelijk, maar werden reeds geruimen tijd verplicht beurtelings de suprematie van Toli-Toli en het Zuidelijk gelegen Banawa te erkennen. Onze bemoeienis met den gang van zaken in het Toli-Tolische en in Banawa was aanleiding, dat Dampal en Dondo definitief bij Toli-Toli werden gevoegd.

Wat de grens in het Zuiden betreft, deze loopt over het reeds bovengenoemde gebergte, hetwelk woest en onbewoond zijnde de natuurlijke scheiding is tusschen deze landschappen en die van den overkant, aan de Tominibocht gelegen.

II. KUSTLIJN.

Door de uitloopers van het op betrekkelijk korten afstand van de zee gelegen centraalgebergte wordt de kustlijn gevormd, welke dus, uit den aard der zaak, over het algemeen vrij steil is.

Op sommige plaatsen echter, waar laagten bestonden tusschen genoemde uitloopers, hebben zich door aanslibbing, zoowel door toedoen der zee als van de rivieren, vlakten gevormd, welke modderig zijn. Overigens is de kust zandig.

Deze modderige vlakten zijn grootendeels begroeid met nipah, bakau, waringinsoorten en rizophoren, terwijl de zandige gedeelten veelal reeds beplant zijn met klappers.

Meer landwaarts bestaan deze vlakten grootendeels uit vruchtbare aarde, welke zich uitstekend leent voor den aanleg van tuinen en sawahs, vooral ook aangezien zij bevloeid kunnen worden door de aldaar stroomende riviertjes.

Op deze zandige vlakten treft men veelal de maleo-eieren aan, over het algemeen vrij sporadisch, met uitzondering van de vlakte van Laolalang, in het noorden van dit landschap gelegen, alwaar deze eieren in groote hoeveelheid worden gevonden. Het verzamelen van deze eieren is daar verpacht ten voordeele van het landschap voor een som van *f* 181.—

Door de bovengenoemde tot aan de zee reikende uitloopers van het centraalgebergte wordt de kust min of meer diep uitgesneden, waardoor er baaien zijn, welke uitstekende havens en ankerplaatsen voor de schepen aanbieden, zoo o.a. de baai van Toli-Toli, Banaga, Malalang, Saloemaradja, Tende, Kapas, Lingadang en Santigi.

De hieraan gelegen kampongs zijn dus gunstig gelegen voor de scheepvaart, terwijl de ontwikkeling van deze plaatsen slechts afhankelijk is van de meerdere ontwikkeling (door cultures, nijverheid en veeteelt) van het achterland.

In verband met de steile kusten varieert de diepte der zee tusschen 15 en 100 vadem. Hoewel dus deze diepte voor de scheepvaart zeer gunstig is, treft men echter op eenige plaatsen riffen aan, waardoor kennis van het vaarwater een eerste vereischte is.

Deze riffen liggen langs de geheele kust met uitzondering van die aan Lakoang tot nabij de linkeroever van

Salo Binontoang, van Saloempaga, van af kampong Dongingi tot Gakoempang, nabij Badjoegan en Bontoboeadja, van kampong Baroe en Naloe, de baai van Malalang, bij Tinabogan, Molomba, Laisi en Lempe. Verder liggen langs de kust de eilanden Lingian, Sematan, Tampelekang, Tenge, Langa, Kabetan, Toempangan, Latoengan, Kapas en Dolangan. Deze eilanden zijn alle bewoond en gedeeltelijk beplant met klapper, padie en andere gewassen als katela, oebi enz. terwijl men daar ook werk maakt van vischvangst.

De eilandjes Silando, die voor Tende en Pindjang zijn onbewoond.

III. HET BERGSTELSEL EN DE RIVIEREN.

De bergketenen in het landschap Toli-Toli strekken zich uit eerst in de richting Oost-West, vervolgens buigen zij zich naar het Zuiden om, om daarna weer een Westelijke richting aan te nemen. In deze ketenen zijn als hooge bergtoppen te noemen: de boekit Pindjang, Belouliong, Bondamalanggat, Kapas, Dongis (Kaloempang), Tandjong Lio, Dako, Boenga, Maling, Basiong (Siama) Sage, Kamalo, (Salamaradja), Batoe Ilo, Dondo en Dampal. De hoogten dezer toppen wisselen af tusschen 1900 en 9000 voet. Aan den voet van dit gebergte en tusschen de uitloopers daarvan liggen eenige vlakten n.l. van kampong Limping tot Ogoamas, van Laisi tot Malomba, van Tinabogang tot Malalang, van Tamboeng tot Naloe, bij kampong Malosong en kampong Baroe; van Ogomoli tot Tandjong Keko, van Lalos tot Tandjong Sabang, bij de kampong Tende, Bandiki, Dongingi, Lambagoe en van Binontoang tot Lakoang.

Bovendien bevindt zich nog een valei aan den bovenloop van de Ogodako of Salomaradja.

Deze vlakten worden door riviertjes doorsneden, welke echter door ondiepte en groot verval geene beteekenis hebben als waterwegen. Een uitzondering hierop maakt de Salomaradja. Deze rivier ontstaat door de samenvloeiïng van

drie stroompjes, respectievelijk ontspringende aan de boekit Talaoe, boekit Lampasioe en boekit Saloegan, welker namen zij ook dragen.

Beide laatstgenoemde komen ten Oosten van de kampong Tandjoeng Palapi bij elkaar, terwijl de Talaoe een weinig benedenstrooms bij genoemde kampong samenvloeit.

Hierna stroomt de rivier in Westelijke richting onder den naam van Salomaradja of Ogodako tot aan zee, waar zij uitmondt bij de kampong Kapateang.

Deze rivier is voor vrij groote prauwen (met een laadruimte van ongeveer 5 picol) tot aan de kampong Koili te bevaren, welke eenige uren stroomopwaarts gelegen is. Verder kan men met een kleine sampan de kampongs Saloegan, Lampasioe en Talaoe aan de gelijknamige zijtakken gelegen, bereiken.

De Salo Tinabogan bestaat uit twee takken, welke beide aan de boekit Tinabogan ontspringen en in Noordelijke richting stroomende, bij de kampong Tinabogan samenvloeien, waarna ze midden door deze kampong vloeit en in zee uitmondt.

De Salo Tamboeng ontspringt aan de boekit Daleo en stroomt vervolgens in N. W. richting naar de kampong Tamboeng, waar ze in zee uitmondt.

De Salo Binontoang ontspringt aan de boekit Binontoang en mondt in zee uit bij de kampong van dien naam. Deze laatstgenoemde rivieren zijn meestal voor prauwen niet te bevaren; slechts is het mogelijk met een kleine sampan van de monding een $^1/_4$ uur stroomopwaarts te varen.

Daarentegen zijn deze en andere stroompjes te gebruiken voor de bevloeiïng der vlakten, waardoor zij loopen, voor den aanleg van sawahs. De hoeveelheid water in deze rivieren is daarvoor meestal voldoende aanwezig.

Aangezien echter bijna alle rivieren in dit landschap bergstroompjes zijn, d. w. z. dat zij niet door noemenswaardige vlakten stroomen, is er op haar watervoorraad niet veel staat te maken en is deze zeer verschillend in drogen en natten tijd.

Thans treft men reeds op eenige gedeelten der bovengenoemde vlakten sawahs aan, welke bijna alle in bezit van Boegineezen zijn, n.l. bij Banagan, Mamalaog, kampong Baroe, Libo en Kapasa. Met den aanleg van deze sawahs gaat men, vooral op aandrang van het Bestuur, steeds voort en zullen de daarvoor geschikte vlakten langs de kust gebezigd worden.

De grond is voor den sawahaanleg goed geschikt, n.l. het gedeelte der vlakten hetwelk tegen den voet der bergen aanligt.

Langs de kust ligt over het algemeen een strook zandgrond, een weinig steenhoudend, terwijl meer landwaarts, tengevolge van aanslibbing door de rivieren, eene vermenging van zand met klei is ontstaan, welke vruchtbaar is en zich uitstekend leent voor allerlei cultures.

IV. BOSSCHEN.

Over het algemeen zijn de bergen in dit landschap dicht met bosch begroeid. In de vlakten zijn reeds groote uitgestrektheden gebruikt voor aanplant van klapperboomen en andere cultuurgewassen.

Overigens bevindt zich ook hier bosch.

Voor het aanleggen van ladangs worden stukken bosch geveld, welke gedeelten echter in verhouding tot het geheele boschterrein (de bevolking toch is zeer schaarsch) onbeduidend kunnen genoemd worden.

Door het bestuur is de bevolking het nut voorgehouden van het planten van kapok, pinang en djarakboomen op de ladangs, welke wenken door sommige ladangbezitters worden opgevolgd.

In de bosschen treft men uitstekende soorten timmerhout aan, o. a. een soort ebbenhout, palapi dama-dama.

De bevolking echter maakt weinig gebruik van dit hout (timmerlieden zijn hier bijna niet) en maakt voor huizenbouw liever gebruik van ingevoerde planken enz. uit Singapore en van Borneo.

Ook boschproducten leveren deze wouden in groote hoeveelheid op, zooals rotan, waarvan o.a. 12 soorten bestaan n.l. tongka, ronti, saloempia, malike, danni, batoe, tjalla, lanan, poeloe, ombolo, taimanoe en saboe.

De prijzen hiervoor zijn thans niet zoo hoog als een jaar geleden.

Verder mengkoedoe, hetwelk ook, doch in geringe hoeveelheid, wordt aangeplant. De prijs is *f* 10.— per picol.

Damar wordt zeer weinig verzameld in deze streken. Hiervoor moeten langdurige tochten in het gebergte gedaan worden; vooral het vervoer van dit product naar de kustplaatsen is zeer bezwaarlijk. Daarom verzamelt de bevolking liever rotan en andere gemakkelijk te verkrijgen producten.

De prijs van de damar is hier thans ongeveer *f* 12.50 per picol.

Door de jacht worden huiden van herten enz. en hoorns verzameld, welke een willig uitvoerartikel zijn.

Ook timpaoesoe wordt verzameld, voornamelijk in het landschap Dampal, en wordt verhandeld tegen een waarde van ongeveer *f* 12.50 per honderd stuks kleiren.

V. WEERSGESTELDHEID.

Een scherpe belijning van Oost- en Westmoesson bestaat hier niet. Bijna het geheele jaar door valt hier met grootere en kleinere tusschenpoozen regen. Hierdoor is het klimaat nogal vochtig.

De regenval bedraagt hier gemiddeld 175 m.M. per maand.

VI. WEGENSTELSEL.

Het verkeer tusschen de kampongs onderling geschiedde hier vroeger hoofdzakelijk over zee, aangezien de kampongs bijna alle aan zee gelegen zijn. Eerst in den laatsten tijd beijvert het bestuur zich deze kampongs ook door landwegen te verbinden, welken aanleg door heerendienstplichtigen geschiedt. Aangezien deze hier echter in verhouding tot lengte van het wegennet in zeer gering aantal aanwezig

zijn, is het werk aan deze wegen ook zeer gebrekkig.

Bovendien is de aanleg van wegen hier nog een onbekende kunst, zoodat dikwijls zwaar en langdurig werk nutteloos blijkt.

Aangezien ook nu nog het verkeer voornamelijk over zee geschiedt, mag het slechts in de bedoeling van het Bestuur liggen de kampongs voorloopig te verbinden door een goed, verhard breed pad. Dit zal ook met een gering aantal heerendienstplichtigen onderhouden kunnen worden, en bovendien meer dan voldoende zijn voor de behoefte. Het vervoeren toch van producten gaat veel sneller (vooral door de groote laadruimte van een vaartuig) over zee dan over land. Vervoermiddelen als grobaks en dergelijke bestaan hier niet en zullen ook, aangezien de weg meestal over zeer geaccidenteerd terrein loopt, bezwaarlijk te gebruiken zijn. Voor voetgangers en ruiters is een breed pad voldoende.

Dit zou later, indien ook het achterland in cultuur komt, verbreed kunnen worden.

Bij eene verbinding van de kampongs door een landweg loopt deze weg dus langs de kust en kan hier en daar hoeken en kapen afsnijden. Op eenige plaatsen is het echter onmogelijk, zonder andere kunstbewerkingen een weg aan te leggen, wegens uitgestrekte moerassige moddervlakten, door stroompjes doorsneden, zooals o. a. tusschen de kampongs Keko en Lalos en tusschen Daligi en Langitan.

Hier zal de weg meer landinwaarts verlegd moeten worden, of de weg zelf opgehoogd.

De bruggen en duikers in deze wegen door de bevolking gebouwd, zijn nog onvoldoende. Nog verscheidene moeten er tot stand komen, wil het verkeer tusschen de kampongs onderling zonder bezwaren kunnen plaats hebben.

VII. BESCHRIJVING VAN DE LIGGING DER KAMPONGS.

De kampongs in dit landschap liggen ongeveer alle aan de kust bij de monding van een riviertje, met uitzondering

van eenige gehuchten aan den bovenloop van de Salomaradja en die der Toradja's, welke meer het binnenland in, in het gebergte liggen.

VIII. GEOLOGISCHE BOUW.

Naar verondersteld mag worden, is de bodem hier rijk aan mineralen; doch tot nu toe zijn, voorzoover bekend, nog geene ernstige pogingen gedaan voor de winning daarvan.

Vergunning tot mijnbouwkundige opsporingen werd gegeven aan verscheidene personen, welke echter reeds gedurende de laatste jaren daarvan geen gebruik hebben gemaakt.

Vroeger werd door de bevolking vrij veel werk gemaakt van het verzamelen van goud, hetgeen als stofgoud en in gedegen toestand voorkwam, vooral aan den bovenloop van de Saloemaradja.

Ook op andere plaatsen hield de bevolking zich hiermede bezig, zooals bij de Lontirivier en Boenga.

Thans wordt deze bezigheid bijna niet meer ter hand genomen, aangezien men meer heil ziet en geregelde resultaten meent gevonden te hebben bij den aanplant van klappers en het verzamelen van boschproducten. Alleen nog ouden van dagen, welke het bedrijf vroeger ook reeds uitoefenden, gaan hiermede zoo nu en dan voort, doch de opbrengst is zeer gering. Bij dezen arbeid maakt men of gebruik van de doelang, of men spoelt op plaatsen waar men verneemt goud te zullen aantreffen door een aangebrachte waterleiding de bovenste aardkorst weg, om daaronder naar deze stof te zoeken.

Het goud in den handel gebracht, heeft dan eene waarde van *f* 4.— per gewicht van een kwartje.

Zwavel komt wel voor, o.a. bij Tinabogan, doch van de verzameling wordt geen werk gemaakt.

Hier vindt men ook warme minerale bronnen, welke, naar men zegt, geneeskrachtig zijn. Lijders aan huidziekten in de nabijheid maken hiervan dan ook wel gebruik,

zij die wat verder af wonen, vinden het echter overbodig zich daarheen te begeven om genezing te zoeken.

IX. DIERENWERELD.

In het wild leven zwijnen, babi roesa, anoewang (klein wild rund) timpaoesoe (muskuskat), herten en apen, terwijl de monding der rivieren veelal onveilig gemaakt wordt door krokodillen.

Behalve de gewone, ook elders voorkomende vogels bevinden zich hier groote troepen duiven en papagaai-soorten.

Bij Ogotoea heeft men eetbare vogelnestjes aangetroffen doch in geringe hoeveelheid; de nestjes moeten ook van mindere kwaliteit zijn.

B. BEVOLKING.

I. DE OORSPRONKELIJKE BEWONERS, DE HEDENDAAGSCHE BEWONERS.

De bevolking bestaat uit twee groepen, n.l.

1. zij, die van oudsher in dat land gewoond hebben;
2. zij, die zich daar in den loop der tijden zijn komen vestigen.

Tot de 1ste groep behooren de Tolitoliërs, de Dondoërs en de Toradja's, terwijl tot de 2de groep gerekend worden de Boegineezen, Badjo's, Kailiërs, Tomalasa en enkele Mandareezen en Gorontaleezen.

De bevolking van het landschap Dampal behoort tot denzelfden stam als het volk van Dampelas, een landschap behoorende tot Banawa. Tusschen deze beide landschappen ligt Sodjol met eene bevolking, welke dezelfde taal spreekt als die van Tinombo n.l. het „laoedje," terwijl de beide bovengenoemde landschappen het „diang" spreken.

1. De Tolitoliërs bewonen de streek tusschen Sikotong en het landschap Bwool. Hun taal is het „gega", welke taal eveneens gesproken wordt door een stam in Maoetong aan de Tominibocht bij Bolano.

De Dondoërs behooren tot denzelfden stam als de bevolking aan de Tominibocht. Hun taal wordt naar de ontkenning „tiadje" genoemd.

Zij bewonen de kuststreken van af de baai van Banaga tot aan Sikotong, hetwelk ten noorden van de Salomaradja gelegen is. Zij zijn dus gevestigd in de landschappen Laisi, Malomba, Tinabogan en Salo Maradja.

De Toradja's wonen in het Noordelijk gedeelte van het eigenlijke Tolitoli o. a. in Tende, Badjoegang, Binontoang en spreken evenals de Dondoërs het „tiadje".

Oorspronkelijk waren de Tolitoliërs de kustbewoners en de Dondoërs de bergbewoners. De verhouding tusschen beide stammen is steeds een goede geweest, met uitzondering van een kleinen twist, waarvan de overleveringen gewag maken, tengevolge van een huwelijk tusschen den mardika van Tolitoli met eene Dondosche vrouw.

De Dondoërs echter, als bergbewoners in beschaving bij de Tolitoliërs achterstaande, en meer eenvoudig van karakter dan dezen, hebben zich een zekere suprematie van de Tolitoliërs moeten laten welgevallen.

De Toradja's, waarvan nog verscheidenen heidenen zijn en een zwervend leven leiden, staan in beschaving ten achter bij de twee eerstgenoemde stammen.

2. De Boegineezen onderscheiden zich door hunne meerdere ontwikkeling van de overige inlandsche bevolking. Het zijn meestal handelaars, welke van de bevolking de boschproducten opkoopen en importartikelen over het land verspreiden. Bovendien zijn zij in het bezit van klappertuinen en sawahs, waardoor zij een zekere welvaart genieten.

Voornamelijk zijn zij gevestigd te Banaga, Sitadong, Boentoli, Kampong Baroe, Malosang, Tende, Badjoegang en Lingadang.

De Badjos, een zeevarend volk, zijn bijna overal langs de kust te vinden. Ze leven in prauwen en bestaan van visscherij.

Op sommige plaatsen hebben zij zich aan den wal gevestigd (voornamelijk peranakan Badjos) en leggen dan ook klappertuinen aan en houden zich onledig met het zoeken van boschproducten. Dit geschiedt o.a. te Saloempagar, Lingadang, Galoempang, Kapasa en op het eilandje Tampelekang. Van deze Badjo's worden onderscheiden de Badjo-peranakan, welke geboren zijn uit huwelijken van Badjo's met vrouwen van andere stammen.

De Kailiërs, die aan de Paloebaai thuis behooren, schijnen niet Noordelijker te zijn getrokken dan tot het landschap Laisi. Zij spreken het „Ledo".

De Tomalasa wonen in klein aantal te Liborang ten Noorden van de baai van Banagang en ten Zuiden van den hoek Babandji en verder op het eiland Sumatang.

De taal der Tomalasa is het „daoe". Boven Kasimbar en Santigi aan de Tominibocht wonen ook Tomalasa.

Mandareezen en Gorontaleezen nemen onder de vreemdelingen eene onbeduidende plaats in. Zij zijn n.l. slechts in gering aantal te vinden in Sinabaga en Sioman.

Tot de vreemdelingen behooren ook de Chineezen en Arabieren, welke zich hoofdzakelijk in kampong Baroe gevestigd hadden.

II. STATISTIEKE GEGEVENS.

Het aantal zielen van dit landschap bedraagt ongeveer 8538 waarvan 3610 belastingplichtigen.

De Kampong Lempeng bezit 148 zielen, Pene 54, Siwesa 39, Ogotoea 198, Bambapoela 100, Babandji 90, Sematang 30, Tampelekang 45, Patoempoela 60, Tompo 90, Banagang 456, Saloembea 209, Loewok 25, Mosing 23, Li Borang 13, Laisi 333, Malomba 295, Tinabogang 373, Kampong Baroe 605, Malosong 159, Panasakang 25.

Het aantal zielen der Arabieren is 69 en dat der Chineezen 41.

III. GEZONDHEIDSTOESTAND.

Is over het algemeen nog al gunstig. In vroegere jaren waren de verwoestingen, welke de pokken alhier onder de bevolking aanrichtten, zeer groot. Deze zijn den laatsten tijd gering, waartoe de vaccinatie het hare ook bijbrengt. Ook cholera deed velen sterven. Thans heerscht deze ziekte ook niet meer zoo hevig.

Malaria en buikziekten komen ook voor, doch niet in hevige mate.

Sterftecijfers ten gevolge van deze ziekte zijn niet op te geven, aangezien daarvoor geene gegevens bestaan.

De bevolking heeft hare eigen geneesmiddelen tegen bovengenoemde ziekten, terwijl in verscheidene kampongs tando's, een soort doekoens, aanwezig zijn, van wie echter, zooals begrijpelijk is, niet altijd geneeskracht uitgaat.

Waar dit mogelijk is, wordt der bevolking Europeesche geneesmiddelen verstrekt.

IV. KARAKTER.

De Tolitoliërs zijn een kalm goedig volk, hetwelk, vooral door de gemakkelijke wijze, waarop men hier in zijn levensonderhoud kon voorzien, liever lui is dan moe, in ieder geval geen arbeid zal verrichten, welke niet strikt noodzakelijk is.

De Dondoërs en andere stammen van dit landschap komen in deze karaktertrekken vrijwel met de Tolitoliërs overeen, doch men vertelt van de Dondoërs dat dezen meer wraakzuchtig zijn.

De Toradja's zijn, aangezien zij meer afzonderlijk leven, een weinig schuw.

De Boegineezen betoonen meer ijver dan de oorspronkelijke bewoners vooral op het gebied van handel en landbouw.

V. GODSDIENST.

Met uitzondering van een gedeelte der Toradja's zijn alle bewoners belijders van den Mohammedaanschen godsdienst.

Deze godsdienst zou hier door een zekeren datoe Bandang van uit de Molukken zijn ingevoerd. Doch zooals gewoonlijk is deze godsdienst ook hier niet in zijn geheel doorgedrongen en worden slechts enkele uiterlijkheden daarvan in acht genomen, terwijl Arabieren en hadji's een zekere vereering genieten.

In hun hart is men echter heiden gebleven.

Het aantal moskeeën is zeer gering: men treft te Naloe een misdjid aan en te kampong Baroe, Lakoang, Binontoang en Banagang een langgar.

Het getal hadji's, meest bewoners van eigenlijk Tolitoli, bedraagt 70.

Onder de Dondoërs treft men geene hadji's aan.

Onder de Toradja's, welke nog een zwervend leven leiden, bevinden zich nog heidenen. Hun godsdienst bepaalt zich tot het aanbidden van geesten en levenlooze voorwerpen. Hunne priesters en priesteressen (bisoe, balians) zijn de tusschenpersonen tusschen goed- en kwaadgezinde goden of geesten welke rivieren, bergen of boomen bewonen, en de menschen; deze geesten moeten gunstig gestemd worden voor den mensch, opdat deze niet door hen benadeeld zal worden met ziekten of ongeluk.

Genoemde priesters en priesteressen worden ook wel door andere stammen, welke den Mohammedaanschen godsdienst belijden, bij feestelijke gelegenheden uitgenoodigd om door hun dans en zang de booze geesten te verjagen.

Tot voor enkele jaren werden alhier door de Toradja's nog wel sneltochten ondernomen, waarvoor zij zich van het gebergte naar de vlakten begaven.

Thans echter, waarschijnlijk uit vrees voor het Gouvernement, waarvan zij den laatsten tijd alhier meer machtsontwikkeling hebben gezien, komen deze niet meer voor.

Ter gelegenheid van allerlei gebeurtenissen, b. v. ziekten, welke n. l. veroorzaakt worden door het ontvoeren van de ziel door booze geesten, en ook om de zielen der afgestorvenen

gunstig te stemmen, opdat zij den levenden geen nadeel zullen berokkenen, worden offerfeesten gehouden.

VI. HISTORISCH OVERZICHT.

Het landschap Toli-Toli ressorteerde vroeger onder de residentie Menado. Ter betere bestrijding echter van de zeerooverij werd het in het jaar 1858 aan het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden toegevoegd, in welks wateren zich toen een sterk bezet maritiem station bevond, terwijl te Laboean Dedeh, gelegen in de nabijheid van kampong Baroe, ten behoeve daarvan, steenkolenloodsen werden opgericht.

In datzelfde jaar werd tevens een politiek contract met den toenmaligen radja, genaamd Bantilan Sapioedin, en de „Hadat" gesloten ter bevestiging van het Gouvernements gezag aldaar. Aangezien echter de aanraking met dit landschap zeer oppervlakkig was, kon van naleving der bepalingen van dit contract geen sprake zijn.

Sedert 1862 werd het Gouvernement aldaar vertegenwoordigd door een Posthouder, die na 1895 vervangen werd door een Civiel Gezaghebber, tevens belast met het toezicht op het steenkolenstation te Laboean Dedeh. Dit station werd opgeheven in 1899 en is thans een recherchepost.

In het jaar 1867 verzocht Bantilan Sapioedin wegens ouderdom en ziekelijkheid aan het Gouvernement om het bestuur over dit landschap te mogen nêerleggen en overdragen op zijn zoon Abdul Hamid.

Ofschoon dit in strijd is met de adat van deze streken, n.l. dat èen radja nog bij zijn leven door een ander opgevolgd wordt, werd Abdul Hamid vd. toch zijn opvolger, hetgeen dus ten gevolge moest hebben, dat Abdul Hamid slechts in schijn over Toli-Toli regeerde en inderdaad de afgetreden radja het gezag voerde.

Was voorheen de bemoeienis van Gouvernementswege met de aangelegenheden van het landschap weinig intensief, in den laatsten tijd is echter een geheel nieuwe toestand

ingetreden door de meerdere machtsontwikkeling van het Gouvernement in bijna geheel Celebes.

Eene nieuwe politieke overeenkomst werd gesloten n.l. de z.g.n. „korte verklaring", terwijl het Europeesch bestuur gereorganiseerd werd en zich beter deed gelden tegenover het Inlandsch zelfbestuur.

Hierdoor werd het ook mogelijk meer door te dringen tot den inwendigen toestand van land en volk en kon opgetreden worden tegen willekeur van de radja's, welke veelal de toeneming van welvaart der bevolking in den weg stond.

Toli-Toli werd weder aan de residentie Menado toegevoegd en ressorteerde onder de afdeeling Midden-Celebes.

Korten tijd geleden stierf Abdul Hamid vd. en werd als radja opgevolgd door zijn broeder Hadji Ismail, die thans nog bestuurder is.

VII. BESTUUR.

Het eigenlijke Toli-Toli, waaronder verstaan wordt het gebied tusschen de rivier van Lakoeang en de kampong Sikotong, staat direct onder den radja, welke te Naloe verblijf houdt, en die ook wel Sultan van Toli-Toli genoemd wordt.

De inlandsche titel is Kalangan.

De erfopvolging dezer radja's is aldus geregeld, dat na den dood van den bestuurder het oudste aanwezige familielid hem opvolgt. Meestentijd is dit de jongere broeder, en bij niet bestaan van zulk een familielid, de oudste zoon.

De Tolitoliërs en de overige stammen moesten vroeger van de ingezamelde boschproducten een tiende gedeelte aan hunne radja's afstaan. Ook waren zij verplicht hem met geld en voeding bij te staan, indien zij feest vierden.

Een geregelde belasting van *f* 2.— per huisgezin werd ook ten behoeve van den radja geheven.

Verder waren zij verplicht eenige diensten te presteeren, o.a. hun hulp te verleenen bij den aanleg van tuinen en bij

den bouw hunner woningen, waarvoor zij ook materialen moesten verstrekken.

Bij het overlijden van den sultan van Toli-Toli werden door de landschappen Laisi, Malomba, Tinabogan, Saloemaradja en Dampal als rouwgeschenken wit goed, rijst en geld aangeboden, waarmede zij tevens dus hunne onderworpenheid aan dezen sultan te kennen gaven.

Waren dus, zooals bovenbedoeld, de heerendiensten door de bevolking te presteeren ongeregeld en zuiver in het belang van den radja en diens familie, thans zijn deze diensten geregeld, en worden slechts gevorderd ten algemeenen nutte.

Van een bepaald inkomen dat de radja genoot, was vroeger ook geen sprake.

Behalve toch, dat hij de bovenbedoelde diensten en belasting ontving en allerlei aanbiedingen in geld en goederen, beschouwde hij bovendien de bezittingen zijner onderhoorigen als zijn eigendom en kon daarover vrij beschikken.

Ook dit inkomen is thans geregeld en vastgesteld door het landschap zelve.

Door deze praktijken der radja's kon het niet anders of de bevolking moest onverschillig worden. Had men b. v. een goeden rijstoogst gemaakt, zoo was men er bijna zeker van, dat de radja zich hiervan een groot gedeelte zou toeëigenen, hetgeen velen den lust benam rijst te planten, en hen dwong zich slechts met djagong te voeden.

De radja van Tol-Toli oefent ook een suprematie uit over de andere stammen van dit landschap, hierboven genoemd.

Onder den radja, behooren tot het centrale bestuur de radja moeda, de djogoegoe, de sjahbandar, de kapitan laut, de todaka's, majoors, kapitan radja, anak kapoeno's en soelea.

Hun werk is om den radja zooveel mogelijk bij te staan, niet om bevelen te geven.

Zij worden door den radja benoemd. Hun ambt gaat meestal over op hun oudsten zoon. De helft van de ontvangsten van den radja werd onder deze waardigheidsbekleeders

verdeeld. Ook dit is thans door het landschap geregeld.

De overige stammen hebben hunne eigene radja's (Olongiangs) die de suprematie van Toli-Toli erkennen.

Zulke olongiangs vindt men in Laisi, Malomba, Tinabogan en Salomaradja.

De radja van Dampal wordt mardika genoemd.

Aan het hoofd der kampongs staan z.g.n. kapala's. De kamponghoofden van Tende, Sioma, en Malalang worden echter respectievelijk Kapitan, Djogoegoe en Sjahbandar genoemd.

Het landschap Laisi wordt bestuurd door den olongean en den radja moeda. Deze laatste is volgens de oude adat niet ondergeschikt aan den radja van Laisi.

Het gebied van deze radja moeda strekt zich uit van Tandjong Sandjangan tot de onderkampong Balangbigoe en de eilanden Sematang en Tampelekang.

Het hoofd van het wel eens als Gouvernementsgebied beschouwd gedeelte, gelegen tusschen den Boeloeberg Laboean Dedeh, den Boeloe kampong Baroe, den Boeloe Samboelengang, de rivier van Lonte en de baai van Toli-Toli, heeft den titel van kapala. Het onderhoofd heet „ado".

De Boegineezen en de in Sioman en Tampelekang woonachtige Badjo's staan onder hunne eigene hoofden, doch zij zijn verplicht rekening te houden met de inheemsche hoofden van het land, waar zij zich gevestigd hebben.

De hoofden der Boegineezen heeten kapala, die der Badjo's respectievelijk djogoegoe en kapala.

De hoofden der kampongs worden door den radja benoemd. Tegenwoordig genieten zij 10 % van de geinde inkomstenbelasting.

VIII. FINANCIEWEZEN.

Zooals reeds vermeld is, deden de radja's vroeger allerlei heffingen welke thans echter zijn afgeschaft.

De radja en andere rijksgrooten ontvangen een vast

inkomen, zooals de radja moeda, djogoegoe en majoor welke respectievelijk een maandelijksche tegemoetkoming ontvangen van *f* 150, *f* 60, *f* 25 en *f* 5.

Van de bevolking wordt eene belasting geheven bedragende 3% van hun jaarlijksch inkomen, hetwelk in dit landschap ruim *f* 17000.— opbrengt. Deze som, de z.g.n. inkomstenbelasting, wordt in de landschapskas gestort, welke in eigen beheer is, en waaruit de noodige uitgaven ten behoeve van het landschap bestreden worden.

De Gouvernementsonderdanen betalen hoofdelijke belasting en verder personeele belasting en die op het bedrijf enz., welke uiteraard niet in de landschapskas doch in 's Landskas gestort worden.

De aanslag der inkomstenbelasting en hoofdelijke belasting geschiedt door den Civiel Gezaghebber met de betrokken hoofden, terwijl deze hoofden zorgen voor de inning daarvan.

Voor de inning van de hoofdelijke belasting ontvangt het hoofd 7% en voor de inning van de inkomstenbelasting 10% van de geinde belastinggelden.

IX. RECHTSPRAAK.

In den ouden tijd spraken de radja's en de sterksten recht.

De straffen bestonden grootendeels uit het opleggen van eene boete. Kan deze niet betaald worden, dan verbond de veroordeelde zich om voor een bepaald aantal jaren als pandeling bij de rechtsprekers te werken.

Ook werd de doodstraf toegepast. De ter dood veroordeelde werd dan geslacht of gekrist.

Meestal was men echter zijn eigen rechter n.l. in zoover, dat men bij ondervonden beleediging, schade of andere euveldaden, zijn tegenstander door sluipmoord uit den weg ruimde.

Was de zaak, die berecht werd, niet te bewijzen, dan werd een eed opgelegd, welke op deze wijze werd uitge-

zworen: „als ik onwaarheid spreek, dan zal ik niet lang meer leven".

of

„dan zal mijn ziel niet bij die mijner voorvaderen komen".

Tegenwoordig wordt over Gouvernementsonderdanen in overtredingszaken en kleine civiele gedingen recht gesproken door den Magistraat te Toli-Toli, en over de onderdanen van het Zelfbestuur door een rechtbank, bestaande uit den Radja, Radja moeda, djogoegoe en sjahbandar ten overstaan van den Civiel Gezaghebber. Zooveel mogelijk worden de straffen in overeenstemming gebracht met die beheerscht door hedendaagsche Europeesche begrippen.

Het aantal strafzaken welke voorgebracht worden, is hier gering, n.l. in het jaar 1908 zes, waarvan twee diefstal- en een moordzaak.

Civiele vorderingen worden meestal ingesteld tengevolge van het niet betalen van schulden voortspruitende uit handelstransacties.

Van deze civiele vorderingen werden er in 1908 vier ingediend.

X. POLITIE.

De bevolking van dit landschap over het algemeen kalm en goedig van karakter, is oorzaak dat de rust en orde alhier slechts weinig te wenschen overlaat.

Groote misdrijven komen slechts zelden voor.

En waar diefstal, rooverij en brandstichting vroeger wel voorkwamen, mag dit voornamelijk geweten worden aan het wanbestuur der radja's. Van diefstal vooral werd vrij veel werk gemaakt, omdat deze bestuurders een deel kregen van den buit, zoodat de misdadigers ongestraft hun bedrijf konden voortzetten.

Thans echter bestaan deze toestanden, door de meerdere contrôle van het Gouvt. op de handelingen der radja's, niet meer.

Slechts met uitzondering van enkele kleine overtredingen wordt de orde zelden door eenig misdrijf verstoord.

XI. SLAVERNIJ EN PANDELINGSCHAP.

Zooals reeds vermeld, bloeide in vroeger jaren alhier een slavenhandel, welke, aangezien zij groote voordeelen afwierp, ook door de radja's werd gesteund, en bevorderd.

Slechts door krachtdadig optreden van den kant van het Gouvernement is hieraan een einde kunnen gemaakt worden.

Vooral Boegineezen waren in dezen handel betrokken, die slaven opkochten en vervoerden naar de Oostkust van Borneo en andere streken van Celebes.

Het aantal slaven hier was niet groot en vooral Boegineezen waren het, die dezen in bezit hadden.

Thans nadat deze slaven en pandelingen geregistreerd waren, zijn zij allen reeds vrij met uitzondering van een, die eerst in 1911 vrij zal zijn.

XII. WONINGEN EN DORPEN.

Het grootste gedeelte der bevolking woont in dorpen bijeen. Doch velen hebben zich ook in de nabijheid daarvan te midden van hunne aanplantingen nedergezet.

De oorspronkelijke dorpen vertoonen niet den minsten aanleg en regelmaat.

De huizen zijn naar ieders eigen verkiezing neergezet. De meeste huizen zijn zoo dicht mogelijk aan zee gebouwd, terwijl andere meer landwaarts gelegen zijn bij de klapperaanplantingen. De grond waar deze huizen staan, is verder bezet met klapperboomen en andere gewassen, terwijl de huizen onderling verbonden zijn door voetpaden.

Den laatsten tijd wordt op aandrang van het Bestuur meer werk gemaakt van regelmatigen huizenbouw en aanleg van wegen binnen de kampongs.

Bijzondere gebouwen staan er meestal niet in de kampongs, behalve in enkele daarvan een masdjid.

De huizen zijn alle van hout opgetrokken en staan op palen. Naar gelang van den rijkdom van den bezitter, is dit hout bewerkt of gewoon rondhout. Voor de deur der woning, welke men meestal op zijde daarvan aantreft, bevindt zich veelal, eveneens op palen, een bijbouwsel zonder dak of wanden, met een vloer van bamboelatten of takken vervaardigd. Door middel van een trap of ladder bereikt men dit gedeelte en van hier treedt men door de deur de woning binnen.

De vloer is meestal van bamboelatten vervaardigd, bij meervermogenden van planken. De wanden bestaan uit roembia of nipabladeren of planken, terwijl ook het dak bedekt is met genoemde bladeren atap.

Meestal heeft eene woning van eenig aanzien eene zoldering en dient deze zolder daar voor bewaring van allerlei goederen.

De woning bestaat verder uit een of meer vakken, met de keuken bij den ingang.

Bij sommige woningen bevindt zich de keuken in een uitbouwsel dat achter is aangebracht.

De woningen der zwervende Toradja's zijn lage hutten van een meter hoogte met een rieten dakje, zonder omwanding. De inwendige ruimte is ternauwernood voldoende voor twee personen.

De Boegineezen en andere van elders gekomen stammen hebben zich in de kampongs der oorspronkelijke stammen nedergezet. Over het algemeen bezitten de Boegineezen solieder en ruimer gebouwde huizen dan de overigen.

De Badjo's leven meestal op zich zelf te midden hunner stamgenooten en bouwen eigen kampongs.

Velen ook bezitten geene woningen en leven in prauwen, terwijl zij zich tijdelijk, voor de vischvangst, langs de kust in paalwoningen vestigen.

De Badjo peranakan hebben zich grootendeels op den vasten wal gevestigd en leven bij de oorspronkelijke bewoners in huizen als deze bezitten.

Op ladangs en andere tuinen bevinden zich kleine huisjes, waar de bezitters tijdelijk wonen voor de bewerking en bewaking van hunnen aanplant.

Deze huisjes zijn zeer primitief van wildhout opgetrokken.

XIII. KLEEDERDRACHT.

Zoowel de oorspronkelijke bevolking als de andere stammen volgen de kleederdracht der Boegineezen.

De mannen dragen een lange of korte broek, een sarong, een baadje, en een hoofddoek. Sommigen dragen ook in plaats van dit laatste kleedingstuk een koepiah of muts.

De vrouwen zijn gekleed in een nauwsluitend baadje, een sarong en soms ook een bowoong (sluier) om het hoofd te bedekken.

Als versierselen dragen zij vingerringen, voetringen, armbanden, oorknopjes, en halskettingen van kralen of edel metaal vervaardigd.

In vroeger jaren droegen de Toradja's eigen gemaakte kleederen van boomschors. Thans dragen allen ingevoerde kleedingstukken als de overige stammen.

XIV. BEWAPENING.

De oorspronkelijke eigene wapens bestonden uit de lans, het hakmes, de kris en het blaasroer. Nog altijd zijn deze wapens in gebruik, terwijl er tevens ook gebruik gemaakt wordt van ingevoerde wapens, vooral schietgeweer.

In oorlogstijd gebruikte men vroeger ook wel lila's; dezen oorlogstijd kent men hier bijna niet; de stammen hebben reeds sedert langen tijd in goede verstandhouding met elkaâr geleefd. Slechts moest zoo nu en dan eens tegenweer worden geboden aan Toradja's die een sneltocht ondernamen.

XV. FAMILIE-INRICHTING.

Zoowel in als buiten den stam worden huwelijken gesloten.

Bij het voltrekken van huwelijken komt nog grootendeels de adat ter sprake, doch wordt ook de Islam daarbij gevolgd.

Het sluiten van een huwelijk wordt bepaald door de wederzijdsche ouders.

De ouders van den toekomstigen bruidegom verzoeken bij de ouders van het meisje om haar hand voor hun zoon. Bestaan hiertegen geene bezwaren, dan wordt daarna de bruïdschat bepaald, waarvan de grootte afhangt van rang en stand. De hoogste bruidschat (n.l. die der radja's) is *f* 1000.— en daalt successievelijk af, totdat ze voor den gewonen kleinen man is vastgesteld op *f* 100.— Een gedeelte daarvan wordt meestal betaald in contanten, het overige met goederen of vee.

Dikwijls wordt een meisje reeds op zeer jeugdigen leeftijd verloofd. De ouders van dat meisje hebben dan meestal een stilzwijgend recht op onderstand en hulp van de ouders van den jongen, zoolang deze verloving duurt en wordt hiermede bij de voltrekking van het huwelijk rekening gehouden ten opzichte van den bruidschat.

Het sluiten van het huwelijk gaat met de noodige feestelijkheden gepaard, waarbij bruid en bruidegom tentoongesteld worden aan de kamponggenooten.

De voltrekking geschiedt volgens de regels van den Mohammedaanschen godsdienst.

Bij het huwelijk van Badjo's wordt bruid en bruidegom na de voltrekking daarvan in prauwen uitgeleide gedaan, waarna men het jonge paar eenige dagen aan hun lot overlaat. In een prauw gezeten, zwerft het dan eenige dagen rond langs de kust, om daarna weêr in de kampong terug te keeren.

Door het huwelijk worden de bezittingen van man en vrouw ook vereenigd. Alleen de kleederen en versierselen der vrouw blijven haar eigen bezittingen en vervallen meestal na overlijden aan hare familieleden.

De vrouw is den man behulpzaam bij zijn arbeid op de ladangs en in de tuinen en heeft zoodoende haar deel in het onderhoud van het gezin.

In huis houdt zij zich onledig met het bereiden van het voedsel en het weven van sarongs.

Huwbare meisjes worden zooveel mogelijk van jonge mannen en vreemdelingen verwijderd gehouden.

Echtscheiding komt vrij veel voor om verschillende redenen. Deze scheiding geschiedt volgens den Mohamedaanschen godsdienst. De man spreekt n.l. de talak uit.

Binnen een jaar na de geboorte van een kind heeft de plechtigheid van het haarknippen plaats, n.l. op den 7den dag na de geboorte of later. Deze plechtigheid gaat gepaard met een grooter of kleiner feest naar mate van het aanzien der ouders.

Bij vorstelijke personen worden daarbij lila's afgeschoten, hetwelk ook geschiedt als een jonge vorstentelg na de geboorte het eerst gebaad wordt, hetgeen geschiedt door 40 of minder jonge vrouwen in feestdos gekleed.

Het kind ontvangt dan ook eenen naam, welke echter vervangen wordt door een anderen bij de besnijdenis, welken naam hij meestal behoudt tot zijn dood, uitgezonderd wanneer men bij voortdurende ziekte van het kind het geven van een anderen naam noodzakelijk acht.

Het verminken van de tanden is voor een meisje voor haar huwelijk noodzakelijk. De bewerking is echter niet altijd dezelfde en hangt af van de meerdere of mindere kracht van het kind.

Bij kinderen van het manlijk geslacht is deze operatie niet bepaald noodig en worden de tanden slechts gelijk gemaakt.

Bij echtscheiding der ouders volgen de kinderen, indien zij nog jong en de moederlijke zorgen nog noodig hebben, de moeder. Zijn zij reeds grooter, dan kunnen zij zelf kiezen bij wie zij willen inwonen.

Na den dood wordt het lijk, in navolging van de regelen door den Mohammedaanschen godsdienst voorgeschreven, behandeld en begraven terwijl daarbij meestal een maaltijd, als sedekah, wordt gehouden.

Dat er eene doodenvereering bestaat, blijkt duidelijk uit de graven, welke door familieleden vrij goed worden onderhouden en waarbij zoo nu en dan geofferd wordt.

Het erfrecht wordt voornamelijk beheerscht door den Islam.

Volgens de adat echter worden de bezittingen der ouders gelijkelijk onder de kinderen verdeeld, hetgeen in strijd is met de voorschriften van den Islam, waarbij de mannelijke leden steeds meer ontvangen dan de vrouwelijke. Dit geeft wel eens aanleiding tot quaesties, welke dan meestal volgens de godsdienstige voorschriften worden uitgemaakt.

XVI. BESTUURSMIDDELEN.

De bevolking heeft als het ware den grond in bruikleen van den radja, om daarop te planten. Over het algemeen beschouwt men echter den grond eerst in de tweede plaats; hetgeen er op staat of groeit is het voornaamste en men gebruikt dan ook den grond, welken men verkiest, indien een ander daarop geene rechten heeft. Bij zulk eene dun gezaaide bevolking heeft de grond op zich zelf bijna geen waarde.

Er wordt op ladangs en sawahs betrekkelijk weinig rijst verbouwd, waarom dan ook groote hoeveelheden rijst dienen te worden ingevoerd.

Voornamelijk op droge velden wordt de rijst geplant.

In den laatsten tijd worden echter op aandrang van het Europeesch bestuur meer sawahs aangelegd.

Het is de bedoeling dat de bewoners der verschillende kampongs allen sawahs zullen aanleggen, waardoor eene geregelde voldoende hoeveelheid rijst aanwezig zal zijn.

Deze sawahs treft men thans aan op Banagan, Malalang, Kampong Baroe, Libo en Kapasa. Voor de bewerking daarvan worden ploegen, met karbouwen bespannen, gebezigd.

Djagong wordt op de ladangs geplant meestal tegelijk met de rijst.

Hier worden ook eenige groenten geteeld.

Bij gebrek aan rijst is djagong het voedsel en ook wel sagoe, gewonnen van den sagoepalm, die in het wild groeit op drassige terreinen en aan de lage oevers der rivieren.

In Tende, Saloempaga, Binontoang en Lakoang wordt een weinig tabak verbouwd; aangezien deze echter spoedig haar geur verliest, grof en droog is, wordt ze bijna geheel verdrongen door de ingevoerde Javaansche tabak.

Eenigen tijd geleden werd hier bibit, van Pajakombo afkomstig, verstrekt. Het resultaat was echter niet noemenswaard.

Suikerriet wordt hier en daar op ladangs geplant, doch slechts als versnapering gebruikt.

Verder worden nog in geringe hoeveelheid aangeplant cacao, koffie, cassave en katjang.

Vruchtboomen als mangga, doerian, nangka, pisang, langsep en papaja, worden bij de meeste kampongs aangetroffen, doch zijn eveneens slechts gering in aantal.

Gelei van doerian wordt uitgevoerd naar Borneo en Donggala.

Te Tende bevinden zich eenige notemuskaatboomen.

Van het sap van de arenpalm wordt suiker bereid, n. l. te Tende, Laloes, Keko, Kalangkangan, Ogomoli, Galoempang en Tinabogan, vanwaar deze suiker wordt uitgevoerd naar Berouw, Boeloengan, Soemalata en Ternate.

Door het Bestuur zijn tjangkokans van vruchtboomen en karet ingevoerd, welke beloven hier te zullen gedijen.

Bijna overal langs de kust en op de eilanden zijn klapperaanplantingen te vinden, welke voortdurend uitgebreid worden. De nog voor die cultuur beschikbare grond is zeer uitgestrekt.

Op het eiland Kabitan bestaat eene landbouwconcessie toebehoorende aan een Europeaan. Op dit terrein worden klappers aangeplant; de werkkrachten zijn Javaansche vrije koelies.

Veeteelt: De veestapel hier is niet groot. Vroeger schijnt deze grooter geweest te zijn, doch door eene onbekende ziekte zijn vele dieren gestorven, vooral paarden en geiten.

Runderen zijn hier slechts weinig. Karbouwen meer, n. l. te Kampong Baroe, Badjoegan, Kapasa en Bonagan.

Deze karbouwen worden slechts gebruikt als ploegvee voor welken dienst ze eerst worden opgevangen, terwijl ze na verrichten arbeid weder worden losgelaten. Ettelijke kudden geheel verwilderde karbouwen zwerven ook rond, veelal eigendom van den radja en den Sjahbandar.

Paarden, geiten en schapen zijn hier slechts in zeer geringe hoeveelheid.

Varkens worden slechts door Chineezen gehouden en zijn dus weinig in aantal.

De gezondheidstoestand van het vee is thans goed. Ziekten kwamen, voorzoover is na te gaan, niet voor.

In- en uitvoer heeft bijna niet plaats.

De prijzen van het vee zijn hier ongeveer de volgende:

rund *f* 30.—
paard *f* 40.—
karbouw *f* 45.—
schaap *f* 6.— of *f* 10.—
geit *f* 3.—

PAARDENFOKKERIJ.

Paarden zijn er hier weinig.

Een fokkerij bestaat niet.

Over het algemeen wordt ook niet veel gebruik gemaakt van paarden. Het ras zou te verbeteren- zijn.

Pluimvee. Kippen en eenden komen in vrij groote hoeveelheid voor, kippen echter meer dan eenden. Ganzen zijn hier niet.

Visscherij. Behalve de Badjo's maakt ook de overige bevolking eenig werk van visscherij, doch slechts voor eigen consumptie. De Badjo's vangen de visch voornamelijk om daarin te handelen.

Men bedient zich daarbij van den hengel, of van het werp- en treknet. Ook fuiken worden gebruikt. Verder worden bij fakkellicht kleine vischjes, de z. g. n. latan, door middel van schepnetten gevangen.

Door deze visscherij heeft uitvoer plaats van gedroogde visch, tripang, schildpadhuiden, lolaschelpen en kapi-kapischelpen.

De prijzen zijn hiervan respectievelijk: *f* 3 — *f* 10 per 100 stuks, *f* 7 — *f* 40 per picol, *f* 7.50 — *f* 15 per katti, *f* 6.— per picol en *f* 30 per picol.

Zoetwatervisscherij komt hier bijna niet voor.

NIJVERHEID.

De huizenbouw is hier nog niet bijzonder ontwikkeld. Prauwen worden ongeveer in elke aan zee gelegen kampong vervaardigd. Deze zijn meestal uit een boomstam bewerkt en dikwijls van vlerken voorzien.

Voor deze kusten geregeld werden aangedaan door stoomschepen, werden hier ook vrij groote prauwen vervaardigd.

Het laadvermogen dezer prauwen is verschillend en varieert tusschen 5 en 50 picol. Timmerlieden zijn hier schaarsch en deze schijnen ook geen meesters in hun vak te zijn, slechts voor primitief en grof werk zijn zij te gebruiken.

IJzer-, goud- en zilversmeden zijn meestal vreemdelingen, n.l. van Bandjermasin.

Ook de houtsnijkunst en hoornbewerking wordt hier wel beoefend vooral bij de bewerking van gevesten van goloks of krissen, doch niet veel behoefte schijnt hieraan te bestaan. De uitvoering van eenig werk in dat opzicht toch is zeldzaam.

Door vrouwen en meisjes worden kains geweven volgens een eenvoudig patroon. De fijnere en meer ingewikkelde patronen worden van Makasser ingevoerd en hier wel nagemaakt, waardoor goede resultaten verkregen worden.

De kunst om netten te maken verstaan vele personen in de meeste kampongs.

Ook vlechtwerk (matten enz.) komt voor.

Pottenbakkerijen zijn er te Keko en Malambigoe, waar uit gele klei vaatwerk vervaardigd wordt, dikwijls van gegraveerde versierselen voorzien.

Zout wordt tegenwoordig weinig aangemaakt. Het wordt ingevoerd van Makasser en verkocht voor *f* 5 per picol.

HANDELEXPORT.

De boschproducten, rotan, mengkoedoe en damar worden door de bewoners dezer streken in het gebergte verzameld en naar de kustplaatsen gebracht, waar opkoopers gevestigd zijn.

Veelal worden deze producten verzameld door personen, die daarvoor reeds een voorschot van de handelaren ontvangen hebben.

De waarde der rotan is thans lager dan gedurende het vorige jaar. Dit jaar werd 5627 picol rotan uitgevoerd.

Van deze rotan bestaan hier 12 soorten n.l. tongka, ronti, saloempia, malike, danna, batoe tjalla, lanoen, poeloe, ombolo, taimanoe en saboe; de drie eerstgenoemde soorten zijn de meest belangrijke.

Mengkoedoe wordt ongeregeld uitgevoerd gedurende het jaar 1908 tot eene hoeveelheid van 13 picol voor een prijs van *f* 10 à *f* 12.50 per picol.

Aangezien het inzamelen van damar zeer bezwaarlijk is en de prijzen daarvan in vergelijking van vroeger zeer zijn gedaald, wordt hiervan niet veel werk gemaakt. Er werd slechts een weinig meer dan een picol uitgevoerd gedurende 1908 tegen een prijs van *f* 12.50 per picol.

De uitvoer van huiden, hertehoorns, tempaoesoe is van weinig belang.

Van beteekenis is echter de uitvoer van coprah. Deze bedroeg gedurende 1908 15392 picol. De prijs is *f* 9 à *f* 10 per picol.

Import. De invoer van allerlei artikelen geschiedt te Kampong Baroe, waar de Chineesche, Arabische en Boegineesche handelaars gevestigd zijn. Dezen zorgen weder voor de verdere verspreiding daarvan over het geheele landschap.

Gedurende 1908 werden ingevoerd allerlei goederen voor dagelijksch gebruik benoodigd, zooals op bijlage IV vermeld.

BINNENLANDSCHE HANDEL.

Passars zijn hier niet. In warongs en winkelhuizen worden eetwaren en kleedingstukken verhandeld, echter zonder veel beteekenis.

Munten: Nog algemeen in gebruik zijn de oude duitstukken.

Voorzoover is na te gaaan, was de hoeveelheid zilver- en papiergeld voldoende voor de behoefte.

Valsche munten werden niet aangetroffen.

XVII. GENOTMIDDEL.

Sirih en tabak worden algemeen als genotmiddel gebruikt. Sirih groeit bij iedere kampong, terwijl tabak deels ingevoerd, deels zelf verbouwd wordt.

De oogst van zelf geplante tabak is echter gering, terwijl deze tabak ook minder gewild is dan de ingevoerde Javaansche tabak. De prijs hiervan is per lempeng *ƒ* 0.25. Toli-Toli-tabak kost per lempeng *ƒ* 0.33 en per timpo *ƒ* 1.—

Vrouwen rooken niet.

Gambir en kalk worden ingevoerd, terwijl pinangpalmen bijna bij iedere woning te vinden zijn.

Als genotmiddel dient verder nog de sagoeweer van den aren- en klapperboom.

Opium: Schuivers zijn enkele Chineezen, Boegineezen en Tolitoliërs n.l. in kampong Malosong 3 Chineezen en 3 Javanen, in kampong Baroe 1 Boeginees, in Naloe 3 Tolitoliërs en 1 Chinees. In Kalangkangan 1 Boeginees; in Lingadang 4 Boegineezen; in Bonemalangga 1 Boeginees en in Malomba ook 1 Boeginees.

Het is nog niet met zekerheid na te gaan of het opiumgebruik zal verminderen.

CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

1. Contract gesloten op 13 Juli 1832, goedgekeurd en bekrachtigd bij resolutie van 19 November d. a. v. No. 28;
2. Idem op 5 Juli 1858, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 8 Januari 1859 No. 25;

3. Akte van bevestiging en verklaring van 14 December 1867, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 19 April 1868 No. 12.
4. Suppletoir contract (bescherming telegraafkabels en landlijnen) van 17 November 1887, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 18 Mei 1889 No. 2.
5. Idem (in- en uitvoer oorlogsbehoeften) van 8 Juni 1889, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 23 April 1890 No. 28.
6. Idem (land- en mijnbouw) van 20 Mei 1900, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 16 September d. a. v. No. 3.
7. Korte verklaring van 12 Februari 1908, afgelegd door Hadji Ismail, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 7 October 1908 No. 18.

NOTA van toelichting, betreffende de zelfbesturende landschappen Paloe, Dolo, Sigi en Beromaroe.

A. HET LAND.

I. GRENZEN.

De grenzen van de onderafdeeling Paloe met de omringende landschappen zijn voor zoover de grens betreft met het landschap Banawa (onderafdeeling Westkust van Midden-Celebes) vastgesteld bij Gouvernements besluit van 10 Maart 1908 No. 21.

Deze grens wordt daarin omschreven als de rivier Walaa uitmondende in de Paloebaai van hare monding af tot aan haren oorsprong op den berg Ongoendjoén Popemaja, vervolgens de rechte lijn, die van dezen oorsprong getrokken wordt naar den oorsprong der Soeramanarivier op dien zelfden berg en eindelijk de Soeramanarivier van haren oorsprong stroomafwaarts tot daar, waar de grens tusschen Paloe en Mamoedjoe een aanvang neemt (ongeveer 10 paal van de monding der Soeramanarivier stroomopwaarts).

Met het onderzoek van de grens tusschen de onderafdeeling Mamoedjoe is men thans bezig.

II. KUSTLIJN.

In het Noordwestelijk deel der Paloebaai ten Zuiden der Walaarivier reikt het gebergte tot vrij dicht aan zee en is steil. Naar het Zuiden gaande, wordt de afstand langzamerhand grooter. Langs deze kust strekken zich zoom- of

strandriffen van koraal uit. Hun buitenwand ligt op geringen afstand van de kustlijn en de zee wordt daar zeer diep. Meer binnenwaarts is de kust meer steenachtig en kalkrijk.

Ten Zuiden van de baai strekt zich de Paloevallei uit, welke in hoofdzakelijk Noordzuidelijke richting wordt ingesloten door twee lengteketens, welke in het Zuiden naar elkaar toebuigen. Van Tonggo in het Westen tot de grens met de onderafdeeling Donggala in het Oosten is de kust vlak en bestaat uit zand en klei. Koraalvorming is hier niet mogelijk door het zoete water der Paloerivier. De kustlijn verplaatst zich hier door aanspoeling langzamerhand naar het Noorden. Van deze lijn naar het Zuiden gaande, neemt de hoogte geleidelijk toe, zoodanig, dat op een afstand van 20 palen van de kust de hoogte ongeveer 75 Meter bedraagt. In het Noordoostelijk deel van de baai loopt het gebergte zacht glooiend op. Het strand hier leent zich uitstekend voor den aanleg van zoutpannen. Strandbosschen worden niet aangetroffen. Ten Zuidwesten, Zuiden en Zuidoosten van de baai vindt men klapperaanplantingen. Moleo-eieren komen aan de kust niet voor, wel in het brongebied van de Woenoerivier. Verpachting hiervan heeft niet plaats, aangezien ze slechts in beperkt aantal voorkomen. De kustlijn is lang gestrekt, insnijdingen van eenige beteekenis worden niet aangetroffen. Als havenplaats komt Paloe niet in aanmerking, omdat de schepen ver van de kust moeten ankeren en door de sterk doorstaande zee- en landwinden, waardoor sterke golfslag ontstaat, slechts een beperkte tijd voor lossen en laden overblijft. Deze winden geven echter aan de prauwvaart, welke door middel van zoogenaamde beroa plaats heeft, gelegenheid de verschillende producten van het dal en de bergstreken geregeld af te voeren naar de havenplaats Donggala. Volgens verschillende scheepskapiteins moet Memboro echter een goede ankerplaats voor schepen aanbieden. De plaats ligt slechts op een afstand van 2 uren gaans van Paloe en is langs de vlakke kust door een weg op zeer

gemakkelijke wijze te verbinden met Paloe. Voor zeediepten verwijs ik naar bestaande zeekaarten. Eilanden worden niet aangetroffen.

III. HET BERGSTELSEL EN DE RIVIEREN.

De hoofdrivier van het Paloedal is de Goembasa, de afstrooming van het Lindoemeer. Na het water uit het berglandschap Palolo te hebben ontvangen, stroomt zij naar de vlakte, waar zij al spoedig met de Mioe vereenigd haren loop in hoofdzakelijk noordelijke richting en met tal van bochten voortzet onder den algemeenen naam van Paloerivier. Van Sakedi af, dus na hare vereeniging met de Mioe, is zij bevaarbaar voor kleine prauwen. In ongeveer acht uren kan een prauw stroomafwaarts Paloe bereiken. Omgekeerd doet men er vier dagen over. Zooals reeds gezegd is, wordt het Paloedal in het Westen en Oosten begrensd door twee lengteketens, welke in het Zuiden naar elkaar toebuigen. De Mioe ontspringt ten Zuiden hiervan op het Poloeagebergte; is een echte bergstroom met vele stroomversnellingen. Geen enkele der zijrivieren van de Paloerivier is bevaarbaar. In de Westelijke bergketen worden van het Noorden naar het Zuiden gaande bergtoppen gevonden, welke niet zoo zeer de aandacht op zich vestigen door hunne hoogte boven het omliggende terrein, dan wel door de na te noemen rivieren, welke er ontspringen.

1. De Walaa- en Soeroemanarivieren, ontspringende respectievelijk op de Noordoostelijke en Zuidwestelijke hellingen van den Djikoepamaja. De Westelijke berghelling is door den voortdurenden roofbouw, welke hier door de bevolking is gedreven, bijna geheel kaal.

De Walaa heeft hierdoor een sterk wisselenden watervoorraad. Ligt de bedding meestal bijna geheel droog, bij regens ontstaan soms sterke bandjirs. De bedding bestaat geheel uit grootere en kleinere steenen. Het gebied, waardoor de Soeroemanarivier stroomt, is nog zeer boschrijk, ofschoon

men ook hier bezig is, de wonden uit te roeien. Deze rivier heeft dan ook een meer constanten watervoorraad en is van Malino af voor kleine prauwen en vlotten te bevaren. Aan de monding zal de rivier 100 Meter breed zijn.

2. De Lewara en
3. De Domboe, de eerste ontspringende op den Djikoepomaja, de tweede op het Domboegebergte. Beide rivieren leveren het irrigatiewater voor het Noordwestelijk gedeelte van de vallei en worden op zoovele punten afgetapt, dat van eene eigenlijke uitmonding in de Paloerivier niet meer gesproken kan worden.
4. De Kinore, welke bij de kampong Sibonoe in de Paloerivier valt. Zij levert het irrigatiewater voor de kampongs Beka en Sibonoe en ontspringt op het Kinoregebergte.
5. De Koerajo en
6. De Wera, ontspringende respectievelijk op het Koerajo- en het Weragebergte, besproeien de sawahvelden van Kaleke met hare boja's.

Bij kampong Pasakoe valt de Sambo-oge in de Paloerivier. Met haar water worden de sawahvelden van Pesakoe geirrigeerd.

Verder naar het Zuiden gaande vindt men enkele kleinere stroompjes. Behalve de Walaa leveren genoemde riviertjes voor het gedeelte der vallei ten Westen der Paloerivier steeds voldoende water voor de bestaande sawahvelden. Ook nieuwe velden kunnen worden aangelegd, wanneer slechts wordt zorg gedragen, dat de leidingen steeds goed in orde en schoon zijn en waar noodig op doelmatige wijze worden verlegd. Hieraan dient het Bestuur de hand te houden, aangezien de bevolking, vooral in het Noordelijk gedeelte der vallei zeer onverschillig is voor sawahbewerking.

De voornaamste rivieren, welke ontspringen op de Oostelijke bergketen, zijn de volgende van het Noorden naar het Zuiden. De Pondo, met haar zijrivier de Lewata, ontspringt op de waterscheiding van de onderafdeelingen Paloe en Parigi;

de Pondo op den Kambarogo, de Lewata op de Pado. De Pondo zendt haar water naar de Paloebaai, waar zij bij de kampong Talise in zee uitmondt. Met haar water worden bevloeid de sawahvelden van de kampongs Pantosoe, Tana Modindi, Wonggi, Losoani, Talisebali, Talise, Besoesoesambote en Loloe.

Ten Zuiden van kampong Beromaroe vindt men een klein riviertje, Djandja geheeten, waarmede de velden van Beromaroe worden besproeid. Het water wordt geheel afgetapt, verdwijnt in den bodem of droogt op. De Paneki, ontspringende in het bergland van de Raranggonau, levert irrigatiewater voor de velden van de gehuchten Loloe Raranggolaloe, Watoenondjoe, Olomombolo, Noenoemakaro, Boea, Wooe en Petabone.

Bij de kampong Kotarindaoe, waar zij in de Paloerivier uitmondt, bevat zij slechts zeer weinig water.

De Woenoe, de grootste rivier aan de Oostzijde, ontspringt op den berg Noko en ontvangt water der zijriviertjes Sambitaa en Kondjoe. Haar water wordt gebruikt voor de velden van de kampongs Bora, Watoenondjoe, Olobodjoe, Kotapoeloe en Kotarindaoe met hunne boja's. Ze kan soms geducht bandjirren. Is voor het Westelijk gedeelte der vallei voldoende arrigatiewater aanwezig, in het laatst beschreven gebied heerscht allerwege waterarmoede. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de ontwouding, welke vóór onze komst op groote schaal heeft plaats gehad. Het water wordt niet meer vastgehouden in den bodem, zoodat geen geleidelijke afvloeiing kan plaats hebben, integendeel wordt het regenwater snel afgevoerd langs de diep ingesneden rivierbeddingen.

Het waterpeil is dientengevolge zeer gedaald, zoodat een massa velden, welke vroeger beplant werden, niet meer besproeid kunnen worden.

Regenvorming boven het dal wordt zeer bemoeilijkt door het in geringe mate aanwezig zijn van plantengroei, waardoor

de grond sterk verwarmd, de lucht zeer verhit wordt en een minimum ontstaat als gevolg waarvan de elken dag terugkeerende hevige zeewinden ontstaan, die de wolken voor zich uitdrijven naar het gebergte.

De sawaharbeid is dientengevolge zeer achteruit gegaan. Een andere voorname factor van dien achteruitgang moet gezocht worden in de groote onveiligheid en de daarmede samenhangende onrust gedurende een groot aantal jaren vóór onze komst. De bevolking werd onverschillig voor eene opbrengst, waarvan ze toch niet zeker was. Uitgestrekte velden bleven braak liggen, dammen en waterleidingen werden verwaarloosd. Djagoeng en sago werden de hoofdvoedingsmiddelen. Om de oorzaak van het watergebrek zooveel mogelijk op te heffen, werden door het bestuur twee waterleidingen getraceerd aan de Oostzijde der Paloerivier. De eerste, de Goembasaleiding, wordt afgetapt uit de Goembasarivier tusschen Sakedi en Pandere. Ze is getraceerd langs Kalaworanapoeti, Wololaoe, Sibalaja ten Oosten van kampong Sidondo en eindigt in de Woenoerivier. De sawahvelden van Pandere en Woenoe worden reeds met dit water bevloed. In Sidondo is men bezig gronden met den ploeg te bewerken, die later als sawahs gebruikt kunnen worden.

De tweede leiding wordt afgetapt uit de Paloerivier ten Noorden der monding van de Woenoe en heet Dololeiding. Ze is getraceerd door de sawahvelden van Kotapoeloe en Kotarindaoe, tusschen de kampongs Kaloekoeboela en Beromaroe en vindt haar uiteinde in de Paloebaai. Beide leidingen hebben eene gezamenlijke lengte van ongeveer 25 palen en worden voorloopig gegraven met een bovenbreedte van 3 Meter, haar verval is 1:600. Dit jaar hoopt het Bestuur deze leidingen gereed te hebben; wat betreft de eerste tot Sindodo, de tweede tot kampong Bone. Naar gelang van de behoefte kunnen ze langzamerhand worden verbreed. Ook voor de prauwvaart zullen deze leidingen hare waarde hebben.

De laatste factor van den achteruitgang op sawahgebied, de groote onveiligheid, welke vroeger heerschte, heeft na onze komst opgehouden te bestaan. Overal heerscht nu veiligheid en rust. Door het bestuur wordt er nu steeds op gewerkt de bevolking aan geregelden arbeid te gewennen, een gelijken planttijd te verkrijgen en eene betere verzorging van den aanplant. Om een gelijken planttijd te verkrijgen, is het noodzakelijk, dat de bewerking met den ploeg geschiedt en niet zooals nu door een aantal karbouwen twee à drie malen over de te beplanten velden te drijven. Dit is het zoogenaamde paroedja. Om dit doel te bereiken, worden steeds een aantal lieden met de noodige karbouwen uit de verschillende kampongs eenige dagen op Kalawara Napoeti, de Javaansche immigratiekolonie, gedetacheerd, om daarin onderwijs te ontvangen. Ploegen worden daarna aan de bevolking tegen betaling verstrekt. Behalve deze leidingen is dicht bij de kampong Pantosoe (ten Oosten van Paloe) een waterreservoir aangelegd, waar een groot gedeelte van het water der Pondorivier verzameld wordt, om van hieruit op de verschillende sawahs geleid te worden. Ook valt in dit reservoir het water van een daar aanwezige bron.

Rondom is het beplant met de tıbaro (moeraspalm). Eene verbetering, ofschoon niet afdoende, is hierdoor wel aangebracht. Verder worden de kleine sawahleidingen, welke door de bevolking zeer verwaarloosd worden, verbeterd, zoodat het water niet opgehouden wordt, waar zulks niet wordt vereischt. Door de bemoeiingen van het bestuur is allerwegen verbetering merkbaar. De grond in het Paloedal is zeer vruchtbaar; klei als aanspoeling der rivier, vermengd met een weinig zand. Alleen in het Noordwestelijk deel van Tonggo tot de Walaä is de grond steenhoudend.

IV. BOSSCHEN.

De ontwouding op groote schaal van de naar het dal gekeerde hellingen van de bergreeks Oost en West geven

aan deze een kaal voorkomen. Reboisatie van deze hellingen is zeer gewenscht. Tot behoud van de aanwezige bosschen moet de bevolking de ladangs, wanneer deze geabandonneerd worden, met nuttige boomsoorten beplanten, zooals kapok, pinang, pisang, enz. De volgende houtsoorten komen voor timmerhout in aanmerking:

kajoe Bendjaloe,
" Intelel,
" Baloli,
" Bola,
" Ade,
" Boeri,
" Marawola,
" Malasia,
" Wooe,
" Reboeno,
" Lepa,
" Baleli,
" Wori,
" Tampoedjano,
" Dormaga.

Houtexploitatie heeft niet plaats. Als boschproducten kunnen de volgende plantaardige en dierlijke soorten genoemd worden:

Dama,
laoero (rotan)
banggoedoe,

de klieren van den timpaoesoe (civetkat).

De prijs van damar = *f* 10.— per pikoel.
" " " witte rotan = *f* 40 per 100 galoeng.
" " " rotan patani = *f* 70 per 100 galoeng.
" " " banggoedoe = *f* 15 per pikoel.
" " " klieren = *f* 17.50 per 100 stuks.

V. WEERSGESTELDHEID.

De temperatuur is over het algemeen zeer hoog en vochtig.

Een gemiddelde kan niet worden opgegeven. Zooals reeds gezegd is, wordt de regenval zeer bemoeilijkt door de hevige land- en zeewinden, welke dagelijks doorstaan, als een gevolg van de droge, vaste bodemgesteldheid en het in geringe mate aanwezig zijn van plantengroei. De zeewinden temperen door den aanvoer van koudere luchtstroomen den gloed van de bijna loodrecht invallende zonnestralen. Behalve deze land- en zeewinden heeft men gedurende de maanden Juli, Augustus en begin September uit het Noordoosten harde windvlagen (de baroeboe) welke belemmeringen in de ademhaling veroorzaken, droogte op de huid, keel- en oogontsteking en koortsen. Over het geheel genomen, is het klimaat echter gezond. De droge tijd heerscht van Mei tot December, gedurende de overige maanden de natte tijd. In verband hiermede neemt de sawaharbeid in December een aanvang (moet althans een aanvang nemen). Als leidster dient de Maloense, het Zevengesternte enz. Zie voor sterrenbeelden „Bestaansmiddel".

VI. WEGENSTELSEL.

Bij onze komst kon van wegen niet gesproken worden. Voetpaden en dan nog in zeer slechten toestand, galangans, bewerkstelligden de verbinding tusschen de verschillende kampongs. Door onze inmenging werd begonnen de bestaande paden allerwege geschikt te maken voor rijpaden. Daarna in het laatst van 1907 werd begonnen met de opname van een grooten karreweg, welke zou loopen van Donggala naar Paloe en verder, ongeveer in het midden der vallei naar de Berglandschappen.

Met het aanleggen van dezen weg werd begonnen einde Juli 1908.

Wat de onderafdeeling Paloe betreft, is hij gereed voor karrentransport van de Walaa rivier bij Watoesompoe tot aan de Goembasa bij Sakedi, dit is over eene lengte van ± 30 paal, echter nog zonder verharding. Van Sakedi tot de grens der Paloevallei met de berglandschappen bij

kampong Toewa is de weg uitgekapt in het bosch en bruikbaar voor paardentransport.

Van dezen grooten weg, ten Noorden van Kaloekoeboela is een karreweg aangelegd naar het landschap Beromaroe. Deze is gedeeltelijk gereed.

Van Paloe werd hij doorgetrokken tot Tondo, de grens in het Oosten met de onder afdeeling Donggala (Westkust van Midden-Celebes).

Van Beromaroe zal het rijpad naar Sigi en Sidondo allengs verbeterd worden tot karreweg.

Verder zal een zoodanige weg aangelegd moeten worden van Paloe over Bojaoge naar Beka. Sibonoe, Pewoenoe, Kaleke en Pesakoe aan den linkeroever der Paloerivier.

Sidondo is door middel van een gierpont en een karreweg verbonden met Pesakoe. Op de overgangspunten van den grooten weg naar de berglandschappen over de verschillende riviertjes zijn voorloopige bruggen aangelegd.

In Paloe is de gierpont vervangen door een hangbrug van telefoon-ijzerdraad.

Over de kali Woenoe is voorloopig geen brug aangelegd, aangezien deze door bandjir toch telkens weggeslagen zou worden. Een kunstwerk is hier noodig.

Waar het mogelijk is, worden duikers aangelegd.

VII. BESCHRIJVING VAN DE LIGGING DER KAMPONGS.

Voor de ligging der kampongs en gehuchten wordt verwezen naar bijgevoegde kaart.

Oorspronkelijk vormden zich nederzettingen, ugata geheeten. Werden deze te groot, dan ontstonden uitzwermingen, boja genaamd.

Deze boja werden op hun beurt weer groote kampongs. Heden rekent men tot de groote kampongs in het landschap Paloe:

Lere,
Baroe,

Kamondji,
Besoesoengata,
Besoesoerambote,
Siraninde,
Bojaoge,
Tatanga,
Beka,
Kabonena.

De kampongs Lere, Baroe, Kamondji, Besoesoengata, Sihanindi en Oedjoena vormen een aaneengeschakeld geheel, dat in den regel wordt aangeduid met den naam Paloe.

Deze kampongs liggen aan den Westelijken oever der Paloerivier.

Zoo behooren tot Bojaoge de volgende kleinere boja:

Kalawata,
Noenoe,
Ganogo,
Tengarawa,
Pangawoe,
Togare en
Doejoe.

Tot Tatanga de volgende:

Tawandjoeka,
Bone,
Tinggede,
Binangga,
Marabola,
Rioeroena,
Baliase,
Tatoera,
Kawatoena,
Watoedea.

Tot de grootere kampongs van de landschappen Sigi en Beromaroe behooren:

Beromaroe,
Bora,

Watoenondjoe,
Olobodjoe,
Sidondo,
Sibaloja en
Pekoeli.

Tot die van het landschap Dolo:

Kotarindaoe,
Kotapoeloe,
Kaleke,
Pesakoe,
Pewoenoe,
Baloease en
Bangga.

VIII. GEOLOGISCHE BOUW.

Vermeld zij dat een ingesteld onderzoek de aanwezigheid van zilverhoudende ertsen aan het licht bracht.

Warme zwavelbronnen worden gevonden dicht bij de kampongs Bora, Sindondo, Pesakoe en Poeloe.

Men baadt zich in deze bronnen bij jeuk op de huid.

IX. DIERENWERELD.

Onder de dieren, welke in het wild voorkomen, noemen we de volgende:

wawoe = varken.

Deze komen in groot aantal voor en zijn een ware plaag voor de bevolking.

Door den Mohammedaanschen godsdienst, welke zich in de vallei bijna overal reeds verspreid heeft, hebben deze dieren geen voedingswaarde meer voor de bevolking, zoodat er weinig jacht op gemaakt wordt.

Door het bestuur is nu bevel gegeven, om geregeld in heerendienst drijfjachten te organiseeren.

Roesa = hert.

Ook deze komen vrij veel voor.

Ibo = een klein soort aap.

Tinggaloe. Deze heeft het voorkomen van een kat. De snuit is echter langer.

Asoelako. Deze is iets grooter dan de tinggaloe, heeft korte voorpooten en lange achterpooten, waardoor hij zich springende voortbeweegt.

Timpaoesoe, de civetkat.

Voor een honderdtal klieren wordt ongeveer *f* 17.50 betaald.

Noea = sapi hoetan; komt weinig voor.

Timposoe = byawak.

Kapoena = krokokil.

In de Paloerivier komen ze veel voor.

Sisi = schildpad.

Banti loekoe. Heeft het voorkomen van een schildpad. De harde huid heeft echter geen waarde.

Verder treft men nog aan een groot aantal slangen.

Jachtrecht bestond niet. Ieder was vrij, om te dooden en zijn buit te behouden. Op grootere schaal werden echter jachten georganiseerd door de Ma(r)dika's op herten en ander groot wild. Op het vangen van krokodillen is door het bestuur geen premie gesteld.

B. BEVOLKING.

I.

De oorspronkelijke bewoners zijn de Toradja's, die uit de bergen geleidelijk zijn afgedaald naar het dal.

Wanneer we teruggaan tot den tijd, waarvan nog enkele verhalen en legenden bekend zijn bij de hedendaagsche bewoners, waren de verschillende stammen als volgt verdeeld:

De Tosigi woonden ten Noorden van het Lindoemeer in het gebergte. Hunne nederzettingen waren de kampongs Lewoe, Silonga, Wololaoe, Oee Malei en Sigi Poeloe.

Meer naar het Noorden woonden de Todolo in de kampongs Dolo, Maro en Pompewajo.

De bewoners van het landschap Paloe woonden in het gebergte ten Oosten van hunne tegenwoordige woonplaatsen.

Hier hadden zij eene groote nederzetting, Boeloe Watoe npaloe geheeten.

Boeloe Watoe is een soort bamboe, npaloe beteekent klein, terneergebogen.

Hoogstwaarschijnlijk is de naam Paloe overgebracht op de eerste nederzettingen in de vlakte aan den mond der daar stroomende groote rivier.

Er bestaat nog een legende, waarin verteld wordt, dat de Loewoesche held Saweri Gading te Paloe komende daar gesneld (mompaloe) zou hebben.

Dit schijnt me een gezochte verklaring.

De spelling Palos, zooals men het overal op oude kaarten vindt aangeduid, is onzuiver, aangezien de Ledotaal eene vocalische is en men geen medeklinkers aan het einde der woorden aantreft.

Op welke wijze de Tosigi en Todolo in de vlakte gekomen zijn, leeren ons de vele oorlogen, welke tusschen hen gevoerd werden en waarin de Todolo in het begin steeds het onderspit delfden.

De Tosigi verjoegen hen telkens, dreven hen voor zich uit tot zij beiden op hunne tegenwoordige woonplaatsen waren aangekomen.

De aanleiding tot de reeks van oorlogen was de volgende:

Een mardika van de Todolo had een zoon en drie dochters te weten:

Kenggoema,
Loeloenggamagi,
I Tabanboelawa en
Danilinggi.

Alle vier ontvingen van de To'oeta als bewijs van onderwerping en gehechtheid een ompa boelawa (een tikar met goud doorweven).

De to'oeta waren, zooals de naam reeds aanduidt, boschbewoners; waren niet grooter dan $^1/_2$ Meter, doch hadden overigens geheel het voorkomen van menschen.

Achtereenvolgens werden deze madika uitgehuwd.

Kenggoema huwde met de madika van Tawaelia.

Loeloenggamagi met de madika van Silongga.

I Tabanboelawa met de madika van Woloelaoe en

Danilinggi met die van Oee Malei.

Danilinggi bleef in Dolo wonen, waar zich dan ook de ompa boelawa bevond, welke zij van de to'oeta ten geschenke had gekregen.

Deze schat wekte de hebzucht op van de Tosigi.

Danilinggi wilde haar echter niet afstaan.

Op zekeren dag werd de dochter van Danilinggi door de madika van Lewoe uitgenoodigd om bij een feest, nokeso genaamd (tandenvijlen) tegenwoordig te zijn, alwaar hij haar ten dans zou voeren. Zij kwam, maar werd niet ten dans gevoerd, hetwelk door de Todolo als eene groote beleediging werd aangemerkt.

De reden tot oorlog was daar. In dezen oorlog bleven de Todolo de winnende partij.

De Tosigi zonnen op wraak en wisten een aantal bergstammen als bondgenooten te verkrijgen.

Vereenigd met de Tokoelawi, Tobanasoe, Tobada, Tonapoe, Tobesoa en Towaelia vielen zij de Todolo opnieuw aan.

Tegen deze overmacht waren de laatsten niet opgewassen; hunne dorpen werden verbrand en zij vluchten in Westelijke richting, waar zij eene nieuwe vestiging stichtten op den berg Pandjopolaki.

Tot zeven malen toe werden zij op deze wijze door de Tosigi verdreven, die steeds allerlei redenen zochten om den strijd gaande te houden.

De Todolo waren toen aangekomen bij de monding der kali Woenoe, waar zij de tegenwoordige kampong Kotarindaoe stichtten.

Van hieruit verspreidden ze zich naar Kotaripoeloe, Sibonoe, Pewoenoe, Kaleke en Pesakoe.

Ook de Tosigi waren toen op hunne tegenwoordige woonplaatsen aangekomen.

Waren tot nu de Tosigi steeds de overwinnaars, de

oorlogskansen keerden zich nu ten gunste van de Todolo. Zij namen wraak en tot zeven malen toe werden de woonplaatsen van de Sigiers verbrand.

De laatste oorlog werd aangevoerd door Lolontomene, Magaoe van Dolo.

Na beeindiging van den krijg werd de vrede bevestigd door diens huwelijk met Into wongso, Magaoe van Sigi.

In de tusschenbedrijven van bovengenoemden krijg werd er een oorlog gevoerd door de Paloeërs tegen de Todolo.

Deze ontstond op de volgende wijze.

Madika Sidagi uit Baromaroe had een kind verwekt bij een madika uit Dolo, genaamd Penggaginiti. Sidagi wilde dit kind niet als het zijne erkennen. De Magaoe van Dolo, Karimalemba, was hierover niet tevreden en liet Sidagi vermoorden. Soempoegi, broeder van den vermoorde, zon op wraak.

Hij trachtte den Magaoe van Paloe over te halen, een oorlog met de Todolo te beginnen, doch deze wilde hier niets van weten, aangezien hij geen enkele reden kon aanvoeren en tevens door familiebanden met den Magaoe van Dolo verbonden was.

Soempoegi wist wel een reden te vinden.

Hij vestigde zich in Dolo en ging een huwelijk aan.

Op zekeren dag zag hij een karbouw uit Paloe in Dolo rondloopen, welke blijkbaar verdwaald was.

Hij vroeg verlof aan Karimalemba den karbouw te mogen dooden doch deze weigerde zijne toestemming te geven.

Soempoegi stoorde zich hieraan echter niet, maar doodde den karbouw.

Aangezien deze op het grondgebied van Dolo was afgemaakt, moest er nu een oorlog tusschen Paloe en Dolo uitbreken.

Tot zeven malen toe werden de Paloeërs verslagen.

Deze oorlog, welke meer uit kracht der gewoonten werd gevoerd, dan dat er een bepaalde veete tusschen beide partijen bestond, verdroot den beiden hoofden van Paloe en

Dolo zeer. Men besloot, dat beiden een samenkomst zouden hebben onder vier oogen, ten einde te beraadslagen, op welke wijze een einde zou kunnen worden gemaakt aan den noodlottigen krijg.

Al spoedig was men het eens en werd een plan gemaakt, om zich van Soempoegi te ontdoen.

Deze zou van Karimalemba den last ontvangen, om met zijn aanhang post te vatten bij een punt der Paloerivier.

Een groote macht der Paloeërs zou hem hier aanvallen, terwijl de rest zich met Karimalemba zou vereenigen, voor het geval Soempoegi toch de overwinning zou behalen.

Soempoegi verloor en werd gedood. Het hoofd werd meegenomen en in een gimba (bedoeg) geborgen.

Deze gimba is nog steeds in Paloe aanwezig en draagt den naam van Soempoegi.

Na dezen krijg moesten de Todolo zich verdedigen tegen de Tomene uit Mandhar.

De laatsten werden echter verdreven.

Nu brak een oorlog uit tusschen Paloe, Sigi, Beromaroe en Towaeli aan de eene zijde en den Radja van Kaeli aan de andere zijde.

Magaoe van Paloe was Lamakoroka.
" " Sigi " Daeng Mosini.
" " Beromaroe was Jongge Bodoe.
Radja " Kaeli " I Sompa.

De aanleiding was deze:

De echtgenoote van Lamakoroka, Linointa geheeten, was afkomstig uit Laboea.

Linointa werd ziek en er werd besloten haar naar Laboea terug te brengen en te trachten, de ziekte door balija te doen verdrijven.

Onder de genoodigden bevond zich ook de Radja van Kaeli. Deze droeg het hart hoog en wilde zijne grootheid toonen.

Met al zijn krijgers in volle wapenrusting wilde hij Laboea binnen trekken.

Toen Linointa van dit voornemen hoorde, zond zij hem een afgezant, om hem kennis te geven, dat zij dit niet wilde toestaan.

I Sompa stoorde zich hieraan echter niet, maar deed, wat hij wilde.

Linointa was hierover zeer vertoornd en stookte haar echtgenoot Lamakaraka op.

Zij sprak tot hem ongeveer de volgende woorden:

Toen ik mij verbond, om uwe vrouw te worden, dacht ik, dat gij de grootste en machtigste vorst waart. Als ik geweten had, dat iemand zich tegen U durfde te verzetten zou ik niet met U gehuwd zijn.

Lamakaraka, wiens ijdelheid door deze woorden was gekwetst, ging hierop in en vroeg hulp van Sigi, Beromaroe en Towaeli, welke hulp hem ook werd toegezegd.

In Kaeli had het treffen plaats, waarbij de Kaeliers werden verslagen en I Sompa met diens zuster I Wolangi gedood werden. Eenigen tijd na dezen krijg brak in Paloe een hevige buikziekte uit.

Iemand van Tatanga kwam op het denkbeeld dat een booze geest zich in zijn lichaam gevestigd had.

Hij zeide, dat de geesten vertoornd waren, aangezien men I Sompa gedood had en de ziekte niet eerder zou ophouden, alvorens er een offer was gebracht, aan de nagedachtenis van I Sompa.

Men zocht nu een reden om een oorlog te beginnen met Sigi en Beromaroe, de vroegere bondgenooten.

Een reden was echter niet te vinden, maar toch werd de oorlog verklaard.

De slag werd geleverd op de groote vlakte tusschen Kaloekoeboela en Beromaroe, alwaar de Beromaroeërs de overwinning behaalden.

Een Madika van Tatanga, Tome Pakoe geheeten, ging toen naar Dolo, alwaar ook de gevreesde ziekte was uitgebroken en vertelde hetzelfde verhaal, dat op Paloe was rondgegaan met het doel de Tondolo tegen Sigi en Beromaroe op te zetten.

Dit gelukte. De Todolo werden eveneens geslagen bij de kampong Petabone.

Dit was de laatste oorlog, welke in het Paloedal gevoerd werd voor onze komst.

Ook Oee Bongo, een der voorouders van de tegenwoordige Magaoe van Paloe en volgens de overlevering van goddelijken oorsprong, heeft vele oorlogen gevoerd, zelfs met zeer ver verwijderde stammen. Hij was zoo machtig, dat hij op een van zijn zwerftochten aan de Lariang een groot, zwaar kanon naar Paloe zond, zonder dat iemand wist, hoe het daar gekomen was.

De verhalen uit de oorlogen door hem gevoerd, zijn echter te verward, om hieruit een geregeld verhaal te kunnen samenstellen.

Tusschen de Tosigi en Toparigi heerschte eveneens veel strijd.

Lang geleden riep de Magaoe van Parigi de hulp in van den Magaoe van Sigi tegen de Tolage (in de Possostreek), met wie hij volgens beweren in oorlog was.

Wawo'onoe, het voornaamste dorp der Tolage, moest verwoest worden.

De Tosigi beloofden hun bijstand, rustten zich uit ten strijde en trokken naar Parigi, om hunne opwachting bij den Magaoe te maken.

Zij hielden halt bij de Oee Walu.

Tot tweemalen toe zond men afgezanten, om den Magaoe van hunne komst te verwittigen, doch deze kwam met zijn menschen niet opdagen.

Eindelijk kwam de aap uit den mouw en bleek het, dat de Magaoe hulp noodig had tegen een gedeelte van zijn eigen onderdanen, die tegen hem in opstand waren.

De Tosigi, die toch eenmaal op het oorlogspad waren, vonden dit goed en de kampongs Balinggi, Toroewe, Tindaki en Nambaroe werden getuchtigd.

Als oorlogsschatting moesten deze kampongs telken jare tikars en zout opbrengen aan Sigi.

Toen voor de eerste maal deze oorlogsschatting werd opgebracht, maakte ook het hoofd van Langganosi, eene kampong in Parigi, zijne opwachting, aangezien hij bevreesd was, dat hem eerstdaags hetzelfde lot zou beschoren worden als bovengenoemde kampongs.

Hij bood den Magaoe zijn huldeblijk aan, die dit gunstig ontving.

Als teeken van vriendschap werd een karbouw geslacht, de eene helft van den kop werd meegegeven naar Parigi, de rest bleef in Sigi.

Dit gold als een teeken, dat men elkaar een goed hart toedroeg.

De Magaoe van Parigi was echter over de eigendunkelijke handeling van zijn vazal zeer verstoord en zon op wraak.

Hij zond daarom den galaran van Parigi naar Koelawien Lindoe.

Om Sigi te vermijden, nam hij den weg over Balane.

Het gelukte hem bovengenoemde bergstammen te bewegen, Parigi hulp te verleenen en aldus werd ook Langganesi afgebrand.

Nadat dit was afgespeeld, vertrok een madika van Dolago naar Sigi, om onderhandelingen te voeren over zijn huwelijk met een Sigische prinses, I Baliki, eene nicht van Intowonge. Dit aanzoek werd door Sigi goed ontvangen en men gaf toestemming.

De Madika der Dolago keerde naar zijne woonplaats terug, het tijdstip voor het huwelijk zou later worden bepaald.

Het bleef echter bij plannen, en hij zag later van het huwelijk af.

De trots der Tosigi was beleedigd en de smaad moest met bloed worden uitgewischt. Een groote kampong, Malataoe, werd totaal vernield.

De Parigiers begonnen het voortdurende getwist, waardoor hun land geruineerd werd, moede te worden en zoo begaven zich de Magaoe van Parigi, I Jali en zijne echtgenoote

Odjowika, naar Beromaroe, waar zich I Dindi Salemba, de broeder van Daeng Masiri bevond.

Met I Dindi Salemba als tusschenpersoon, werd onderhandeld over het beeindigen van de bestaande veeten, welke onderhandelingen met goed succes verliepen.

Een witte karbouw werd geslacht en er werd overeengekomen, dat Winono, zoon van I Jali, zou huwen met I Tondei, dochter van I Dindi Salemba en Jahasia, wanneer beiden den huwbaren leeftijd bereikt zouden hebben.

In Sigi werd deze overeenkomst bekrachtigd met Daeng Masiri.

Toen dat oogenblik aangekomen was, zonden de Tosigi afgezanten naar den Magaoe van Parigi, om dezen hiervan kennis te geven.

De gezant keerde terug met het huwelijksgeschenk, bestaande uit een taigandja mas.

Dit was den Sigiers echter niet vorstelijk genoeg en den Magaoe van Parigi werd aangezegd, dat het geschenk moest bestaan uit:

een moworie (kain)
een loigi (halsketen)
een bili mas.

Hierop werd geen antwoord ontvangen en de Tosigi van nature prikkelbaar van humeur, trokken weer ten strijde.

Een groot dorp in Dolago, Korentoe'a geheeten, werd tot op den grond toe verbrand.

In dezen strijd werd een groot aantal Parigieërs gedood of verdreven.

Zoo moeten de Toraroengganau, welke nu in het gebergte ten Oosten van Beromaroe wonen, uit Dolago afkomstig zijn.

Door onze bemoeienis gaan deze lieden geleidelijk weer naar hunne vroegere woonplaatsen terug.

De bewoners van het landschap Paloe daalden van hunne beddingen af, aangetrokken door de vruchtbare gronden in de vallei en zetten zich neder aan de monding der groote

rivier, welke het dal van het Zuiden naar het Noorden doorstroomde. De eerste nederzetting welke ontstond, was Besoesoe (nisoesoe beteekent de handeling welke verricht wordt door een parang in den grond te steken; men deed dit om de vruchtbaarheid van den grond te onderzoeken).

De hedendaagsche bewoners van het dal zijn dus:

de Paloeërs,

de Tosigi,

de Toberomaroe,

de Todolo.

De eersten bewonen het noordelijk deel van de vallei, aan weerszijden van de Paloerivier.

De Toberomaroe en Tosigi wonen ten Zuiden van hen aan den rechteroever van de rivier met uitzondering van een klein gedeelte ten Noorden van de Woenoe, waar Todolo wonen.

De Todolo wonen ten Zuiden van de Paloeërs aan den linkeroever van de rivier.

In de bergen, grenzende aan het dal, zijn natuurlijk menschen blijven hangen, anderen weder daarheen uitgeweken.

Deze bevolking, welke echter zeer dun gezaaid is, wordt door de dalbewoners algemeen aangeduid met Tolare. Men hecht aan dezen naam eene eenigszins minachtende beteekenis, aangezien de Tolare in de oogen van de dalbewoners nog op een zeer lagen trap van ontwikkeling staan. Men treft er onder hen aan, wier lichaam zwaar behaard is.

De verhouding tusschen de verschillende stammen voor de inmenging van het Gouvernement, blijkt in hoofdzaak uit de bovenbeschreven oorlogen.

Om de nietigste kwesties werd strijd gevoerd.

De bewoners van Sigi vormden kort vóór onze inmenging den machtigsten stam. Zij oefenden suprematie uit over Parigi, Tambahana, Tanaboa, Saoesoe, Napoe, Besoa en Towaelia.

Hunne verhouding tot de Tokoelawi, Tolindoe, Tobanasoe was van meer bondgenootschappelijken aard.

De stammen, welke het dal bewonen, zijn nauw aan elkaar

verwant. Allen zijn Toradjas met uitzondering van de later gekomen Boegineesche kustbevolking.

Uit de taal blijkt dit ten duidelijkste [1]).

II. STATISTIEKE GEGEVENS.

Het aantal aangeslagenen in de belasting bedraagt voor

het landschap Paloe	*f* 2756
de landschappen Sigi en Beromaroe.	„ 1822
het landschap Dolo	„ 1575
	f 6153.—

Het zielental kan nog niet worden opgegeven. Dit wordt bij de inning van 1909 zoo nauwkeurig mogelijk opgemaakt.

III. GEZONDHEIDSTOESTAND.

De gezonheidstoestand is over het algemeen goed te noemen.

De meest voorkomende ziekten zijn:

Malaria,
Buikziekte,
Pokken,
Cholera,
Tering,
Melaatschheid.

Voor de eigenlijke malaria heeft men het woord nompakoko.

Koorts wordt aangeduid met pane karo, hevige koorts met kokora.

Wanneer de koorts aan het opkomen is, wordt de ziekte gewasschen met een mengsel van daoen soembala.

pia (uien)
koenir
klapper
fijngestampte ose (rijst)
tai najasa (soort plant).

1) Na ingewonnen advies van eene alleszins bevoegde autoriteit heb ik de mededeelingen over de talen en dialecten en eene woordenlijst in het Maleisch, Ledo, Idja, Tara en Oende wegens de vele daarin voorkomende onjuistheden niet doen drukken.

Red.

Ook legt men de fijngemaakte tawanusosonggi (een soort bladeren) op de oogen van den zieke.

Buikziekte = siadua ntai.

Hiervoor wordt fijne kalk, gemengd met het sap van de djeroek nipis, op den buik van den zieke gewreven.

Voor buikziekte met bloedigen afgang wordt water gekookt met tawa nulengaro (een soort bladeren) en als drank ingegeven.

Pokken = nadua boeti.

In de laatste 50 jaren moet deze ziekte vier malen zijn voorgekomen.

Is de ziekte aan het uitbreken, dan wrijft men het lichaam van den patient in met een mengsel van klapperolie, koenir en pia.

Men wacht nu eenige dagen. Zijn de puisten dan nog niet rijp geworden, dan wrijft men het lichaam in met een mengsel van santen, roode uien en koenir.

Beginnen de puisten wit te worden, en te jeuken, dan gebruikt men, om in te wrijven een mengsel van koenir, uien, klapperolie en tawa ubaoeloe pasir (daoen sirih Pasir). Heeft het jeuken opgehouden, dan gebruikt men een mengsel van santen, koenir, uien bangbangala en kasoemba boenga. Gedurende de eerste dagen van beterschap wordt het lichaam met lauw water telkens afgewasschen.

Om de ziekte te voorkomen, wordt de pokstof van een zieke overgebracht op niet aangetaste personen.

Het opkomen van deze pokken gaat met vrij hevige koortsen gepaard.

Cholera = Lelesai of nadua dato.

Ook deze ziekte moet in de laatste 50 jaren een viertal malen zijn voorgekomen.

Geneesmiddelen kent men hiervoor echter niet.

Tering = doearoko.

Deze ziekte komt niet veel voor.

Als geneesmiddel gebruikt men hiervoor een mengsel van fijngestampte rijst en tawankatilalo blanda nalei, waarmede de borst wordt ingewreven.

Melaatschheid = nadua oge.

Ook hiervoor kent men geen geneesmiddel; men houdt de zieke zoo goed mogelijk afgezonderd. Erg streng wordt dit echter niet toegepast.

Oogziekten komen hoofdzakelijk voor, wanneer de baroeboe waait.

Van onze zijde wordt der bevolking kosteloos geneeskundige hulp verstrekt, voor zoover dit zonder geneesheer kan plaats hebben.

Een druk gebruik wordt hiervan echter nog niet gemaakt.

Voor het inenten met koepokstof is een gediplomeerde vaccinateur aanwezig. Met het inenten en overplanten wordt steeds voortgegaan.

IV. KARAKTER.

De Kaelier, zooals de Boeginees den dalbewoner noemt, heeft een fermen oogopslag; het slaafsche van den Javaan is hem geheel vreemd.

In doorsnede is hij goed gebouwd.

Het volk is nog zeer onwetend door de langdurige afzondering, waarin men steeds geleefd heeft.

Behalve met de Boegineezen van de kust kwam men met de buitenwereld niet in aanraking.

Ook zijn zij in hooge mate lui. Een groot deel van den dag bracht men slapende door. Gansche nachten werden opgeofferd aan de geliefkoosde dans morego. Hun grootste ondeugd is het stelen. Dit moet echter in hoofdzaak gezegd worden van de bewoners van de landschappen Paloe en Beromaroe.

De kampongs Talanga en Beromaroe waren ware rooversnesten.

In deze beide landschappen zag men dan ook de erven door stevige bamboedoeri omheiningen omringd, waarin een poort, welke 's nachts gesloten werd.

Ook de ruimte onder de huizen (kapeo geheeten) was

ompaggerd en de paarden, schapen, geiten, enz. werden gedurende den nacht daarin verzameld.

Door ons optreden is aan dezen wantoestand een einde gemaakt; vooral het aanwijzen van de strafplaats buiten Celebes, hetwelk een ware verschrikking voor hen is, heeft een zeer goeden invloed uitgeoefend.

Diefstallen komen nu nog slechts in gering aantal voor.

De omheiningen verdwijnen, ook op last van het bestuur, aangezien deze ruimten onder de huizen ware broedplaatsen vormden van ongedierte en vuilnis en de oorsprong van vele ziekten waren.

Zelfs zijne behoefte deed men van uit het huis.

V. GODSDIENST.

In naam is men tot den Mohammedaanschen godsdienst overgegaan en men waant zich Mohammedaan door de besnijdenis.

De Islam is hier gebracht door een Menangkabauer, Dato Krama geheeten, wiens graf nog aanwezig is.

Men is gewoon op dit graf te bidden, o. a. op de hari raja na afloop van de poeasa (hari raja = leonggaboeka).

Men weet niet, of hij nakomelingen heeft gehad.

Hoe verder men zich van de kust naar het binnenland begeeft, hoe minder deze godsdienst op den voorgrond treedt. Alleen in de vestiging Paloe aan de kust wordt het ceremonieel van den Islam met eenigen ernst in acht genomen, echter door de daar gevestigde Boegineezen, welke steeds trachten proselieten te winnen. Doch niet zoodra heeft er een gewichtige gebeurtenis plaats, b. v. wanneer een zieke niet wil genezen, of de oorspronkelijke bevolking is overtuigd, dat booze geesten hunner voorvaderen in het lichaam van den zieke zijn gevaren, en wordt met veel ceremonieel een plechtigheid gevierd, waarbij de goede geesten worden opgeroepen, aan wien verzocht wordt de ziekte uit het lichaam te verdrijven.

Varkens vindt men echter nog slechts in het Zuidelijk

gedeelte van het Paloedal op een 20 paal afstand van Paloe. Hier is de Islam nog niet doorgedrongen.

In alle groote kampongs treft men een baroega aan, in de kleinere een bantaja. Dit zijn geestenhuizen, waar de bevolking zich verzamelt, om de verschillende plechtigheden te vieren.

In de kota Paloe treft men een pas gebouwde, mooie moskee aan, doch tevens een baroega.

De laatste wordt echter niet meer gebruikt.

Spreekt men echter van afbreken, dan verwerft dit geenszins instemming.

In de kampongs Kotapoeloe, Sidondo, Beromaroe Pesakoe, Kaleke en Pewoenoe vindt men eveneens moskee's, echter nog van ruwe materialen gemaakt. In Kaloekoeboela vindt men een langgar.

Het aantal bedevaartgangers van de oorspronkelijke bevolking bedraagt slechts een man en een vrouw.

Die van Boegineeschen oorsprong 16 mannen en 12 vrouwen.

Onderwijs in koran-reciet wordt wel gegeven; het aantal leerlingen is echter nog zeer beperkt.

Nadat men volleerd is in het mengadji, wordt aan de leerlingen, die alsdan labe worden genoemd, onderwijs gegeven in het lezen van de barzandji.

In de maand Ramadan wordt door geloovigen uit de kota Paloe de pitra opgebracht. Van daar buiten is het slechts een enkele, die deze weldadigheid betracht.

De zuivering of reiniging door middel van de zakat wordt hier niet nagekomen.

De feesten welke gevoerd worden, zijn: het afbreken der vasten op den 1sten dag van de maand sjawal;

het offerfeest, dat gehouden wordt door allen, die achterblijven van den pelgrimtocht in de 12de maand Dzoe al kiddjah en in welke maand op den 9den door den imam op den berg Arafat de jaarlijksche preek wordt voorgedragen.

De oorspronkelijke godsdienst komt neer op de vereering van de zielen der afgestorvenen.

Deze huizen in allerlei voorwerpen en bezitten het vermogen, om die te verlaten. Hieruit volgt de voorstelling van de bezieling van sommige personen door dergelijke wezens. Aan deze laatsten werden alle natuurverschijnselen toegeschreven:

Men kent drie soorten kwade geesten:

bone
tampilangi
djanda (boeg. bisoe).

Onder de goede geesten rangschikt men de:

taliwarani en
tomanoeroe.

De oorsprong van de bone moet gezocht worden in de bergen, welke het dal omringen.

Die van de tampilangi in Banggaiba, Sobakoe Benasoe, Kantewoe en Peana; in het algemeen de streken langs de Koro, de groote rivier, welke als Lariang in de Straat van Makasser in zee uitmondt.

Het ontstaan van de djinda wordt toegeschreven aan den Loewoeschen held Saweri Gading, die eens te Paloe zou zijn gekomen en daar gesneld (mompaloe) zou hebben.

De priesteressen, Shamanen, welke in nadere betrekking tot deze geesten staan, worden balia genaamd. Het zijn zoowel mannen als vrouwen. Het hoofd der balia bone heet Tolanggara; dat der tampilangi Langa Noenoe.

Ziekten ontstaan, doordien booze geesten het lichaam binnen dringen.

Ten einde deze te verdrijven, wordt de hulp ingeroepen van de goede geesten, opdat deze het zieke lichaam binnentreden, de ziekte daaruit nemen en zoover mogelijk wegbrengen.

Een dergelijke plechtigheid gaat steeds met veel ceremonieel gepaard.

Hieronder volgt eene beschrijving van de handelingen der balia tampilangi:

Wanneer iemand ziek is, gaat hij naar een balia of laat deze bij zich ontbieden. De balia Tampilangi maakt dan een geneesmiddel gereed, zijnde een mengsel van water, sikoeroe, (soort katjang), pia mpoetih (witte uien) en kanio (kaneel). Dit geneesmiddel heet langgi. Het wordt op de zieke plaats gewreven en den zieke laat men hiervan tevens drinken.

Treedt na een paar dagen beterschap in dan is dit een bewijs, dat de zieke van tampilangi bezeten is.

Zoo niet, dan moet de zieke zich wenden tot een andere balia, aangezien een andere geest bezit van het lichaam heeft genomen.

In het gunstige geval wordt de begindag van de plechtigheid vastgesteld.

De duur hangt af van den aard van het offerdier.

Is de ziekte van heftigen aard, dan wordt een karbouw gedood en duurt het offerfeest 7 dagen.

Bij minder ernstige ziekte is een geit het offerdier en is de duur van het feest 4 dagen. Is de ziekte van weinig beteekenis, dan is een kip voldoende en duurt het feest slechts een dag.

Groote hoeveelheden sagoeweer (toele) worden daarbij gedronken, opdat de vrees voor de booze geesten verre zal blijven van de balia en de genoodigden.

Vooreerst wordt een huis gemaakt, bantaja geheeten.

Dit is de verzamelplaats van den zieke en de balia.

Het wordt gemaakt van houten stijlen, bamboe en gedekt met klapperbladeren.

In het midden der bantaja wordt een klein vierkant kamertje ingericht door middel van 4 stijlen en omhangen met kain mbesa.

Aan de 4 stijlen worden vastgebonden verschillende soorten van boombladeren, als weloeroe sampinokioe, wawanangi, weleara, pelioe, taba en balaro.

Rondom deze kamer worden klapperbladeren gelegd.

Tegen de twee voorste stijlen plaatst men een kaliawo (een langwerpig, uitgehold en ietwat in de lengte gebogen schild, versierd met haar en ingelegd met witte schelpjes, lansen en een songko- een strijdhoed met twee koperen punten in den vorm van karbouwenhoorns).

Op de vier hoeken worden gelegd jonge klappervruchten (kaloekoe moera), pisang (loka) en pinang (pengawa).

Op een 30 à 40 tal kleine schoteltjes wordt rijst gereed gemaakt (petoempoe = wat aangeboden wordt aan de geesten). De zieke wordt nu in de kamer gebracht.

Is het eene vrouw dan gebruikt ze een hoofddoek van Sindjoeloe poetih (sindjoeloe = kain van boomschors vervaardigd) en een badjoe pangga poetih (pangga is ook sindjoeloe, maar zeer dun geklopt).

Is het een man, dan is voor hem verplichtend het gebruik van eenzelfde soort hoofddoek, waarvan de kleur naar verkiezing en versierd aan weerszijden van het voorhoofd met balaloenggi, een soort koperen ringen, doch niet gesloten.

De andere kleeding mag naar verkiezing gedragen worden.

De balia dragen overeenkomstige kleeding, de mannen ook lansen en klewangs.

Nadat de zieke in de kamer is gebracht nemen de balia rondom deze ruimte plaats en heffen een lied aan, mowadi.

Door dit gezang worden de goede geesten opgeroepen en wordt hun verzocht in het lichaam van de(n) zieke te treden.

Men roept hier dikwijls bij aan den geest van Poee Bongo, een der voorouders van den Magnoe van Paloe, die als zeer machtig bekend stond. Men verlaat nu de bantja en begeeft zich naar een open plek op den grond, waar een klein afdak is gereed gemaakt.

De zieke en de naaste verwanten nemen plaats onder dit afdak.

Door de balia wordt nu een dans (motaro) uitgevoerd rondom den zieke. Bij het dansen en zingen wordt steeds in bepaalden rythmus op de bedoeq geslagen.

Wanneer de zieke hevige stuiptrekkingen krijgt, is dit

een bewijs, dat de goede geest in het lichaam is gekomen.

Heeft dit plaats dan begint een der balia te huilen, omdat naar hare meening niet genoeg eten is gereed gezet of dat een der dansenden met te weinig sieraden is omhangen. Zij loopt dan weg, om in de nabijheid het een en ander te vragen en komt daarmede terug.

Daarna schaart men zich om de(n) zieke die wordt vastgehouden en zingt men een lied, waardoor men aan den goeden geest vraagt, de ziekte zoover mogelijk weg te brengen.

Op den laatsten dag wordt het offerdier afgemaakt.

De ziekte, de balia en alle genoodigden gaan dan naar de plaats, waar het beest is vastgebonden.

Er wordt een kring gevormd, waarin tot driemalen toe wordt rondgeloopen, steeds het beest met de lans dreigende. Is dit geeindigd dan wrijft het hoofd der balia al de anderen in met een soort medicijn, langgi geheeten.

Alsdan gaat de zieke naar het beest toe en steekt het met een lans in de dij, waarna het verder wordt afgemaakt.

Dansende en zingende op de maat maakt men nu vijf stappen voorwaarts en drie achterwaarts, waarbij steeds op de bedoeq wordt geslagen. Men gaat daarna op den grond zitten en nogmaals wordt den geest verzocht de ziekte zoover mogelijk weg te brengen, waarna men in huis terugkeert.

Hier wordt gedurende den ganschen nacht gezongen.

De plechtigheid neemt elken dag tegen 4 à 5 uur in den namiddag een aanvang en duurt den geheelen nacht door.

De balia worden voor hun diensten goed betaald.

Wordt het land geteisterd door langdurige droogte, dan viert men eene plechtigheid moraja geheeten.

Door het hoofd van de landstreek worden de balia tampilangi en balia bone verzameld in zijne woonplaats, alwaar de baroega als tooneel van de plechtigheid moet dienen. Deze baroega wordt hiervoor in gereedheid gebracht.

In het midden wordt een groote kamer afgescheiden, door middel van kain, dat ook als hemel wordt gebruikt.

Bij een van de middenstijlen worden alle zaken gelegd,

welke de balia tampilangi gewoon zijn te gebruiken, als: kaliawoa, limba'oe (een lans met aan het boveneinde van den stok een bos haar), goema, songko, kain mbesa sindjoeloe, 7 petoempoe (een petoempoe = een bordje rijst, waarin gelegd 7 pinang, 7 stuks sirih, 1 ei en 7 cigaretten van silarblad gerold, 1 tai gandja en 1 balaloenggi). Om den stijl worden de volgende boombladeren vastgebonden, weloeroe, sompinokioe, tawanangi woleara, pelioe, taba en balaroa.

De zaken, welke de balia bone gewoon zijn te gebruiken, worden tegen de omwanding van de baroega gelegd, als doke (lans), tampi = limbaoe, goema, kaliawoe, songko, kain mbesa, sindjoeloe, klappers, pisang, rijst, djagoeng, sago en kippen.

Dezelfde bladeren als boven worden aan de omwanding vastgemaakt.

Als dit door de balia geregeld is, gaan zij naar buiten en voeren een dans uit, de balia tampilangi en balia bone ieder afzonderlijk.

De dans der eersten wordt nowadi, die der laatsten mowanto genoemd.

Na afloop van den dans wordt er gezongen.

Dit heeft tweemaal per dag plaats, 's morgens en 's middags. Den overigen tijd brengt men door in de baroega. Men slaapt hier ook.

Op den zevenden dag gaat men gezamenlijk baden (noawi) in de rivier en worden schoone kleeren aangetrokken.

Men keert daarna terug bij de baroega en door de balia wordt een dans (notaro nontikoewoendja) uitgevoerd.

Deze dans heeft plaats om een pinangstam, waarom klapperbladeren zijn gewikkeld en aan welks boveneinde drie bossen padi worden vastgebonden.

De dans bestaat uit zeven rondegangen op maat om de woendja. Daarna gaat men hieromheen zitten.

Eene hoeveelheid ketoepat en djagoeng wordt aangebracht en aan de woendja vastgebonden.

Tegen den avond begeven zich de balia in de baroega

en wordt door de genoodigden om de woendja een regodans uitgevoerd (morego).

Aan dezen dans mogen, wat de vrouwen betreft, alleen ongehuwden deelnemen.

De jonge meisjes bevinden zich in het midden, de mannen in een kring er om heen.

Zij leggen den linkerarm op den rechterschouder van hun buurman.

Op de maat van hun gezang eén ronde dans uitvoerende, stampen zij met hun voet zoo nu en dan op den grond. De jonge mannen omhelzen nu de jonge meisjes met den linkerarm en brengen hen in hun kring, waar zij den rondedans volgen.

Een van de jonge meisjes zingt een lied, waarbij telkens de anderen invallen.

Een der gebruikelijkste liederen is de volgende:

Lena oengkalo'a
Tida mangoeli kalimpa e'o
Tapolea'lia malinoe bengi
Me'ongko mataro manboengka langi.

De zon is reeds ondergegaan.
Van haar spreken wij niet meer.
Wij dansen den geheelen nacht.
Staande rondgaande, alleen hier onder den hemel.

Tegen den morgen gaan allen naar huis ook de balia tampilangi. De balia bone gaan eerst van huis tot huis, om nog eenige geschenken machtig te worden en keeren dan ook huiswaarts.

De balia nemen alles mee, wat aan eetwaren gebracht is.

Het plantfeest heeft plaats eenigen tijd vóór het bewerken der sawahgronden.

De inwoners verzamelen zich in de beroega, waar de kostbaarheden van den Magaoe worden heengebracht.

Aan de balia bone wordt nu gevraagd, hoe lang de

plechtigheid moet duren. Deze antwoorden bijv. drie dagen (altijd oneven).

De begindag wordt nu vastgesteld en door een totoe'a aan den Magaoe bekend gemaakt.

Op den bepaalden dag wordt, wanneer zich een groot aantal lieden en de balia bone in de baroega verzameld hebben, de Magaoe afgehaald door eenige totoe'a.

Voor de baroega op een soort tafel wordt een bord gereed gezet.

Hierop ligt een kain mbesa
" " " " lergi
" " " " kamagi mas
" " " " tai gandja.

Daarover heen de bladeren van de kajoe watoe
kajoe sampinokioe
" tamangi
" wobara
" pelioe
" tawa.

De kain mbesa wordt er nu uitgehaald en doet men het bord vol water.

De balia voeren om dit bord dansen uit, waarbij op de bedoeq wordt geslagen.

Op den derden dag wordt eten aangebracht en wordt feestmaaltijd gehouden.

Op den vierden dag brengt men een karbouw of geit naar den oorsprong van het water, waar deze geslacht wordt. De bevolking welke daar woont, is hierbij tegenwoordig.

Het bloed van het geofferde beest wordt met het water der rivier vermengd.

Om een in den grond gestoken bamboe, waaraan allerlei eetwaren zijn vastgebonden wordt nu een dans met gezang uitgevoerd, waarbij men aan de geesten voldoende regen vraagt voor de volgende sawahperiode. Daarna wordt er gegeten en gedronken.

Padioogst. Dit geschiedt steeds door vrouwen en jonge meisjes. De mannen nemen hier geen werkzaam aandeel aan.

Is de tijd van oogsten daar, dan hangt de eigenaar der sawahvelden boven de deur van zijne woning (wera wamba) een klapperblad, als teeken voor de voorbijgangers dat met den pluk zal worden begonnen.

Niemand mag aan de bewoners iets vragen. Is dit echter noodzakelijk dan legt de eigenaar van het huis daarna een knoop in het klapperblad. Op de vier hoeken van de velden worden stokken in den grond geplaatst om deze af te bakenen, aangezien niemand anders dan de oogsters dezen mogen betreden.

Op den bepaalden dag gaat een der snijdsters naar de velden, gekleed met een hoofddoek, baadje en sarong. De hoofddoek is over het hoofd geworpen en op het voorhoofd door een knoop vastgemaakt en draagt den naam talibonggo.

Draagt zij een slendang, dan wordt deze in het sawahhuisje afgelegd.

Op het hoofd draagt zij een grooten hoed gevlochten uit silarbladeren, met kegelvormigen bal en breede randen.

In een kleine mand (bingga tomba) bevinden zich twee schelpdieren, de boekoe kaloembe en de boekoe mali; vijf soorten van bladeren:

Palindo
Pasoemoe
Maiapo
Loekoe
Tamabole.

Op de sawah gekomen, legt zij de boekoe kaloembe daar neer.

Zij zoekt nu een aar met 2 vruchten, of wanneer deze niet gevonden wordt een vrucht met uitspruitsel.

Aan den stam worden ter halver hoogte de bladeren vastgebonden en wordt de tamba er naast op den grond gezet. Daarna begint zij te plukken.

Is een handvol verzameld in een ander bingga tamba, dan gaat zij eerst naar huis terug, om deze op te bergen boven in het huis op de landoe'e.

De padi wordt daar op een klapper en een steen gelegd.

Met de bingga tamba keert zij daarna naar de sawah terug om verder te snijden.

Gedurende drie dagen snijdt deze vrouw alleen en mag niemand anders op de velden komen.

Gedurende dien tijd houdt ze steeds haar kleeren aan, ook in den slaap, waarbij zij steeds een gekromde, liggende houding moet aannemen.

De bingga tamba met de boekoe mali wordt elken avond mee naar huis genomen en dicht bij haar gezet.

Het eten gebruikt zij uit een afzonderlijke prioek, waarvan geen anderen mogen eten.

Na het einde van deze drie dagen beginnen alle vrouwen en meisjes te snijden. Is de oogst afgeloopen dan wordt er weer feest gevierd (mowoendja), waarbij ook de bewoners bovenstrooms worden uitgenoodigd.

De grootste van de drie bossen padi, welke boven aan de woendjoe zijn vastgebonden, is voor den Magaoe.

Deze kreeg van elk huisgezin 5 katti's rijst en later nog weer een bos padi.

De rijst wordt opgeborgen in de landoe'e of in de gampiri.

De eerste is een zolder in huis, de laatste een rijstschuurtje.

De landoe'e vindt men aan de kust, de gampiri meer in de bovenstreken.

Wanneer voor de eerste maal padi gehaald wordt uit de landoe'e of gampiri brengt de vrouw, die zulks moet doen, eerst een reukoffer, doepa genaamd. Het hoofdbestanddeel hiervan is lemadaroe. Nadat dit geleverd is, spreekt zij de padi toe.

jakoe mengala ikori piarimoe'e
moopoemo kita modjandji
mai mengala iko moakoe

koewala koewoendjoe
koewala koeposipa

ik haal u van de plaats, waar gij nu zijt; de tijd van belofte, om u te halen is nu voorbij;
nu kom ik u halen
ik haal u om te stampen
ik haal u, opdat mijn lichaam zich tevreden zal gevoelen.

De vrouw moet bij deze plechtigheid behoorlijk in baadje en sarong gekleed zijn.

VI. HISTORISCH OVERZICHT.

De eigenlijke krachtige actie in het Paloedal begint met de gevangenneming bij verrassing van Karandja Lemba alias Tome Dompo in 1905. Aanleiding tot meer krachtig optreden tegen het landschap Sigi gaf een snelpartij van de aan Sigi onderhoorige Tonapoe en Tolindoe, vermoedelijk onder aanvoering van Oemai Batoeroe, tegen Tanaboa, kort na de conferentie in 1900 te Toboli, waarbij de grenzen van de landschappen Tanaboa, Saoesoe, Tambarana, Mapane en Topebatoe werden vastgesteld en die landschappen onder zekere voorwaarden van Sigi werden losgemaakt met medewerking en in overeenstemming met de gezanten van Sigi, Tome Dompo en Mangge Dompo; verder een inval van Tonapoe onder aanvoering van Oema Soli en Oemai Tahoengki in Mapane en Topebatoe, met den geheimen last van Sigi, om die landschappen te tuchtigen en het toenmalige hoofd van Mapane, Papai Wata, dat onder onze bescherming stond, te vermoorden; voorts de inval in April 1904 van een groote bende Tokoelawi-alfoeren in Parigi, naar het zeggen van hun hoofdman met den last van Sigi, om daar te wachten op de komst van den pabitjara van Sigi, om over den afstand van Tanabora te onderhandelen; allerlei knevelarijen door de Tonapoe in Tambarana; de plundering van eene Europeesche toko te Tabarana, en verschillende andere zaken meer' welke eene excursie naar Sigi onvermijdelijk maakte.

De bevolking bleek vreedzaam aan den veldarbeid bezig en het Gouvernement dan ook niet vijandig gezind; zij gevoelde zich als staande geheel buiten de quaestie, die tusschen haren radja en het Gouvernement hangende was. De excursie had een vreedzaam verloop. Sigi legde de korte verklaring af (November 1904), gevolgd door Dolo, Beromaroe, Paloe, Towaeli en Benawa en eene verklaring van Sigi houdende afstand van alle op Tambarana, Tanabao, Mapane en Pebato.—

Intusschen was en bleef Tome Dompo, die den onder-Magaoe van Sigi geheel onder zijn slechten invloed had, diens kwade genius; ook Oemai Batoeroe was nog niet opgevat, een ander verzetshoofd was Oemai Soli die de Napoeërs aanvoerde.

Eene nieuwe excursie in 1905 volgde, waarbij geen schot gelost behoefde te worden. Oemai Batoera kwam in September te Poso aan, in dezelfde maand vond vorenbedoelde gevangenneming van Tome Dompo plaats.

Inmiddels werden de afdeelingen Paloe en Toli-Toli van Celebes en Onderhoorigheden afgescheiden en met de afdeeling Tominibocht der residentie Menado vereenigd tot de afdeeling Midden-Celebes (Staatsblad 1904 No. 476/478).

Daarop volgde gedurende de laatste jaren eene krachtige militaire actie in het geheele Paloedal en de berglandschappen ter bevestiging van een ordelijken staat van zaken.

VII. BESTUUR.

De onderafdeeling Paloe bestaat uit de volgende zelfbesturende landschappen:

1. Paloe
2. Sigi
3. Dolo
4. Koelawi
5. Lindoe
6. Banasoe

7. Tobakoe en
Beromaroe.

De bestuurders van de landschappen zijn in volgorde:

1. Parampasi
2. I. Tondei
3. Datoe Pamoesoe
4. Tomai Torengke (Intowaa)
5. Tomai Jagisoera (Rataleko)
6. Togantoe Tomai Basi
7. Toetoe alias Tome Sesa.

De Toradja-maatschappij bestaat uit drie klassen van menschen:

1. de Madika, behoorende tot den adel
2. de Tonabelo, de middenklasse, vrijen
3. de Batoe'a, de slaven.

Hieraan kunnen we nog toevoegen de topeinda of pandelingen.

De madika, die als hoofd van den stam wordt erkend, noemt men Magaoe (afgeleid van kakagaoe = rechtspreken in hoogste instantie).

De keuze van den bestuurder wordt bepaald door erfopvolging. Zoowel mannelijke als vrouwelijke personen kunnen tot die waardigheid geroepen worden.

Sterft de bestuurder, dan volgt zijn oudste broeder hem op. Overlijdt ook deze, dan wordt bij ontstentenis van verdere broers of zusters eene keuze gedaan uit de kinderen van de beide overleden bestuurders.

In den regel wordt dan een zoon gekozen van den eerst overleden Magaoe.

Dit is echter niet verplichtend.

De mogelijkheid voor de kinderen, om op te volgen, wordt verder bepaald door het huwelijk van hun vader. Zij moeten tot moeder hebben een volbloed Madika. De kinderen, verwekt in een tonabelo of een batoe'a hebben geen aanspraak op het bestuur.

De plechtigheid, welke plaats heeft bij het overlijden van een bestuurder doet zien, dat Mohammedaansche gebruiken hier reeds ingang gevonden hebben, al is dit nog slechts een zeer dun vernisje.

Is de dood van den bestuurder geconstateerd dan wordt op de giniba (bedoeq) geslagen en het overlijden bekend gemaakt. Naar heinde en ver worden afgezanten te paard gezonden om het volk met de plaats gehad hebbende gebeurtenis in kennis te stellen.

Het lijk wordt dadelijk in een kist gelegd, waarvan de bodem bedekt is met zand en padi, om het doorlekken te voorkomen en daarna gesloten. Deze kist wordt geplaatst op een verhevenheid en blijft zoo 40 dagen lang in het sterfhuis staan.

De opvolger van den overledene moet gedurende dien tijd in het sterfhuis de wacht houden. Voor de ziel van den afgestorvene wordt elken dag gebeden en het eten, zooals hij dat gewoon was te gebruiken, gereed gezet.

Uit geheel zijn gebied komen nu de onderdanen, om hulde te bewijzen aan de nagedachtenis van den overledene.

De 3de, 7de, 10de, 14de, 20ste, 30ste, 40ste, 50ste, 60ste, 70ste, 80ste, 90ste en 100ste dag na het overlijden wordt feest gevierd en brengt ieder zijn hulde in den vorm van karbouwen, schapen, geiten, rijst, groenten, brandhout, enz:

Op den dag der begrafenis wordt door elke gimpoe (buffelkraal) een karbouw geleverd voor den maaltijd, welke dan gehouden zal worden.

Op een draagbaar „masigi" geheeten en het voorkomen hebbende van een moskee wordt het lijk ten grave gedragen.

De kist wordt geopend en in de groeve geplaatst zoodanig, dat het gelaat naar het Westen is gekeerd.

Daarna wordt ze bedekt met een schuinliggende plank, waarop het graf wordt dicht gemaakt met aarde.

Op het graf wordt nu gebeden en aan de aanwezigen kleine geschenken uitgereikt ter herinnering.

Daarna keert men naar het sterfhuis terug, waar de

doodenmaaltijd zal plaats hebben. Na afloop van dezen maaltijd ontvangt ieder nog een stuk kain, om als hoofddoek te gebruiken, waarmede de plechtigheid voor dien dag is afgeloopen.

Gedurende de nu volgende dagen wordt het graf met bloemen bestrooid en met water besproeid, ook wordt getracht koppen te snellen, om den rouw over den doode op te heffen. De hoofdhuid met het haar wordt medegenomen en vastgebonden aan de stijlen van het afdak, dat boven het graf is gemaakt.

Hoe meer koppen, hoe beter.

Alvorens deze scalp vast te binden, loopt men er 7 malen mee om het graf onder het zingen van een bepaald gezang (mondoloe).

Van 3 — 7 dagen wordt nu in de baroega aan de nagedachtenis van den doode gewijd. De duur hangt af van het aantal koppen.

Men zingt het volgende:

Anitoe ri tanah, karampoea ri langi
Oeloemo ka'akoe sipato mabelona
Ei moakoe nengga kiorioni.

Geesten op aarde, geesten in den hemel,
Geef aan mij goed eten
Nu vraag ik levensonderhoud.

Op den 100sten dag wordt het graf in orde gebracht (motindabate en mowala dajo) en wordt er op het graf van den overledene een menschenhoofd begraven (pesoengke embo).

Na den 100sten dag is de plechtigheid afgeloopen

Alsnu wordt op een baliafeest (moloso) de opvolger aan den volke voorgesteld door den pabitjara en den galara.

Hij wordt op een soort stoel rondgedragen.

De rijksornamenten bestaan ongeveer (zulks is niet overal hetzelfde) uit:

een klewang, waarvan gevest en scheede met goud zijn versierd,

zeven tai gandja, gouden voorwerpen, waarschijnlijk moetende voorstellen de hoorns van een karbouw.

Ze worden aan een ketting om den hals op den borst gedragen.

Dali kapora; dit is een oorversiering van bewerkt goud en wordt met een touwtje aan het oor gedragen.

Bili, bestaande uit draden waaromheen gevlochten gouddraad: wordt om den hals gedragen,

een sarong mbesi, is een soort katoen met kleuren en versieringen. Men verkreeg dit uit Rongko (Loewoe).

Vlaggen in verschillende kleuren;

vier tampi, lansen met aan het vooreinde van den stok menschenhaar.

vier kaliawoe = schilden.

vier tandoegala = strijdhoeden met koperen punten in den vorm van een karbouwenkop.

Bij bepaalde gelegenheden werd door den Magaoe een groot feest gegeven.

Dan werden hem karbouwen, schapen, geiten, rijst, brandhout, enz. gebracht.

Naar verhouding werd hiervan een klein gedeelte opgemaakt; de rest bleef het eigendom van den Magaoe.

Zijn sawahvelden, zijn droge tuinen werden bewerkt door zijne onderdanen; zijn vee werd verzorgd; zijn huis werd opgezet en onderhouden. Na afloop van den padi- en djagoengoogst bracht elk huisgezin twee bossen padi en 100 stuks djagoeng.

Van rotan, damar en kajoe bangkoedoe ontving hij 10%. Ook bij het opleggen van boeten en het berechten van civiele gedingen ontving hij zijn deel.

Aan deze verplichte diensten en willekeurige rechtspraak is nu zooals van zelf spreekt, een einde gemaakt.

Door maandelijksche tractementen worden de waardigheidsbekleeders van vroeger schadeloos gesteld.

Wanneer vreemdelingen in hun land kwamen, moesten

deze den Magaoe een geschenk aanbieden, anders werden ze niet toegelaten.

Wanneer de vorst goederen kocht van vreemde handelaren, moesten zij ze hem zeer goedkoop verkoopen.

Aan zijne onderdanen verkocht hij deze goederen weer voor het dubbele van hetgeen door hem betaald was.

Wie het niet wilde koopen, werd gestraft.

Stofgoud mocht men zoeken, men gaf hiervan aan den Magaoe zooveel men verkoos.

Vond men echter stukjes goud, dan moest men deze afstaan aan den bestuurder; wilde men dit niet, dan werd men eenvoudig gedood.

Wat hier geldt voor den bestuurder, geldt eveneens, ofschoon in mindere mate, voor de overige madika.

Bij hazardspel (b. v. main tongko) ontving de Madika, die het spel entameerde van elke real, welke werd ingezet 40 duiten; men trok hieruit groote inkomsten.

Dat den bestuurder hulde werd bewezen, is natuurlijk.

Het behoeft echter geen betoog, dat een groot gedeelte van diens inkomsten door afpersing werd verkregen.

Armoede en onverschilligheid van de massa van het volk waren hiervan een natuurlijk gevolg; het is een der voornaamste oorzaken van den achteruitgang van den sawaharbeid.

De nu gevergde heerendiensten zijn zoo geregeld, dat elke werkbare man vier dagen in de maand uitkomt, om aan de wegen te werken. Elke kampong werkt in twee gedeelten, zoodat er steeds voldoende menschen in de kampong zijn, om deze alsook het vee te bewaken.

Gedurende de poeasamaand en die voor het plantklaarmaken van de sawahvelden, wordt niet aan de wegen gewerkt.

De bestuurder had naast zich de volgende waardigheidsbekleeders:

in Sigi

de Madika Malolo

" " Matoea

de Djogoegoe
„ Pabitjara
„ Galara
in Dolo
de Madika Malolo
„ „ Matoea
„ Baligaoe
„ Galara
in Paloe
de Madika Malolo
„ Baligaoe
„ Poenggawa
„ Shabandara
„ Kapita.

Hunne beteekenis is de volgende.

De Madika Malolo gewoonlijk de oudste broer van den Magaoe, ontvangt van dezen zijne bevelen en zorgt voor de uitvoering.

Wanneer een gewichtige zaak moet worden besproken, of eene vergadering heeft plaats, dan verzamelen de pabitjara en de galara de lieden en brengen ze voor den Madika Matoea.

Gezamenlijk maakt men dan zijne opwachting bij den Magaoe.

De Pabitjara is de tolk voor de Maleische taal.

Hij berecht kleine zaken in de kampong en daar buiten.

Wanneer een hoofd van een kampong een zaak niet tot een goed einde kan brengen, dan brengt hij deze voor den galara.

De Baligaoe is de pajoengdrager bij gelegenheid van het uitroepen van den Magaoe.

Hij geeft het eerst zijn meening te kennen, wie als Magaoe moet opvolgen.

De Baligaoe in Dolo hield verblijf in de kampong Kaleke, die van Paloe in kampong Tatanga.

De beteekenis van Poenggawa als legerhoofd, officier,

kent men hier niet; hij brengt bevelen van den Magaoe ten uitvoer.

De Kapita heeft het gezag over de andere kamponghoofden in de kustplaats Paloe, hij doet dienst als „minister van oorlog".

De Shabandara nam de verschillende belastingen in ontvangst en deed deze den Magaoe toekomen.

Wanneer er een moeilijke zaak te berechten viel, dan werd eerst de meening gevraagd van den Djogoegoe, alvorens de andere mantri's hun stem hadden uit te brengen.

Het kampongbestuur bestaat uit de lotoe's, oudsten.

Deze beslissen in kampongzaken.

Gewichtige aangelegenheden worden echter voor den raad van den stam gebracht.

VIII. FINANCIEWEZEN.

De heffingen door de vorsten werden hierboven vermeld.

De inrichting van het financiewezen en het beheer der landschapskassen in de zelfbesturende landschappen van Midden-Celebes is thans geregeld.

De inkomstenbelasting werd vastgesteld op ongeveer 3 % van het berekenbare jaarlijksch inkomen, terwijl *f* 2.50 als minimum werd aangenomen.

IX. RECHTSPRAAK.

Zooals we reeds gezien hebben, deed het kampongbestuur, bestaande uit de oudsten, totoea, uitspraak in kleine overtredingen en geschillen.

Zaken van meer gewicht werden voorgebracht bij den galara of poenggawa en door den raad van den stam daarin uitspraak gedaan.

De straffen, welke werden opgelegd, waren de doodstraf en het betalen van boeten.

De executie der doodstraf geschiedde met lans of klewang.

Hieronder volgen eenige misdrijven met de straf, welke daarop was gesteld.

Doodde een madika van den eenen stam een madika van eene andere, dan koos de geheele stam partij en brak een oorlog uit.

Doodde een tonabèlo een andere, dan werd hij eveneens ter dood veroordeeld.

Achtte echter de raad verzachtende omstandigheden aanwezig, dan werd den schuldige de volgende boete opgelegd:

7 tai gandja
700 borden
7 mpole (kain)
7 karbouwen
7 koke (lans)
7 goema (klewang)
7 mpoe'oe loigi.

De Magaoe nam de boete in ontvangst, keerde deze uit aan de familieleden van den vermoorde, maar behield voor zich:

1 tai gandja
100 borden
1 mpole
1 karbouw
1 doke
1 goema
1 mpoe'oe loigi.

Naar goedvinden deelde hij hiervan mede aan de naast hem staande hoofden.

Is de moordenaar een slaaf, dan moet hij en al zijne familieleden ter dood worden gebracht.

Dit gebeurt in de praktijk echter alleen voor wat den moordenaar betreft.

De familieleden gaan in eigendom over aan de familie van den vermoorde; de Magaoe ontvangt 1 of 2 slaven.

Doodt een Madika een ander van denzelfden stam, dan moet dit door de familieleden van den vermoorde met bloed gewroken worden.

Verneemt echter de Nagaoe tijdig den plaats gehad hebbenden moord, dan verbiedt hij de familie van den vermoorde voorloopig om wraak te nemen.

De Raad komt nu bijeen en tracht de beleedigde partij tevreden te stellen met den moordenaar een boete op te leggen van 707 mpole.

Stelt men zich hiermede niet tevreden en wil men toch wraak nemen dan staat de beleedigde partij geheel alleen.

De Magaoe met zijne raadslieden scharen zich dan aan de zijde van den moordenaar.

Men berecht deze zaak aldus, aangezien men bij bloedwraak bang is voor de gevolgen, waardoor aan den stam groot nadeel zou worden toegebracht.

Wordt de boete echter aangenomen en kan de moordenaar deze niet geheel afbetalen, dan nemen de Magaoe en zijne raadslieden een gedeelte daarvan op zich.

Doodde een vrije een slaaf en had deze geen schuld, dan moest hij een anderen slaaf in de plaats stellen en tevens aan den eigenaar eene boete betalen van:

1 mpole
100 borden
1 karbouw.

De Magaoe behield de mpole voor zich.

Had de slaaf daarentegen schuld, dan werd enkel voor de kosten der begrafenis gezorgd.

Was in het voorgaande geval de moordenaar een madika, dan werd hem, zoo de moordenaar geen schuld had, eene boete opgelegd van:

3 mpole
300 borden
3 karbouwen.

De Magaoe behield de 3 mpole.

De rest kwam aan den eigenaar van den vermoorden slaaf.

Had de slaaf daarentegen schuld dan was het voldoende, dat hij de kosten der begrafenis op zich nam.

Was een slaaf medeplichtig aan overspel, door de vrouw van een madika gepleegd dan werd hij door den echtgenoot ter dood gebracht.

De vrouw werd door hem verstooten en moest twee maal den huwelijksschat terugbetalen.

Hierin werd zij bijgestaan door hare familieleden.

Had een slaaf zich schuldig gemaakt aan geslachtelijke gemeenschap met een madika, dan werd hij gedood.

Zijne familieleden gingen in eigendom over aan de familie van de madika.

Is een vrije man of madika medeplichtig aan overspel door een vrije vrouw of madika gepleegd, dan mag de echtgenoot van de overspelige hem ter dood brengen.

Zoo hij echter berouw toont en vergiffenis vraagt, wordt hem eene boete opgelegd van:

3 mpole
300 borden
3 karbouwen
3 tai gandja
3 loigi
3 doke
3 goema
3 mpoe'oe loigi

Betaalt hij echter de boete niet, dan wordt hij ter dood gebracht.

De vrouw wordt verstooten.

Bij diefstal werd elke dief beboet met het dubbele van het gestolene.

Hadden dus 4 lieden 1 paard gestolen, dan werd aan elk als boete 2 paarden opgelegd.

Bij civiele vorderingen werd de zaak door den Magaoe en zijne raadslieden onderzocht en berecht.

Deze ontvingen een deel van de waarde in geschil.

Was geen der beide partijen tevreden met de uitspraak, dan verviel de waarde in geschil aan bovengenoemde rechtbank.

Godsoordeelen werden alleen ingeroepen bij minder gewichtige zaken.

1. De verdachten moesten met de hand een naald halen uit kokend water.

   Kwam de hand er ongeschonden uit, dan werd de man voor niet schuldig gehouden.

   Was zij daartegen opgezet dan was hij schuldig.

2. De verdachten gooiden ieder een lans met kracht in den grond (nompinowa geheeten). Degene, wiens lans het minst diep in den grond drong werd schuldig verklaard.

3. De verdachten sprongen op hetzelfde oogenblik in een rivier (nosoengei). Degene, die zich het langst onder water kon ophouden, werd vrijgesproken. De andere was schuldig.

4. Was iemand beschuldigd van hekserij (heks = topeoeloe), dan moest deze met de hand in gesmolten hars roeren.

Kwam ze er ongeschonden uit, dan was hij (zij) onschuldig.

De eed (motipo ri dajo) werd afgelegd op het graf van een mardika en hield in, dat wanneer de eedsaflegger onwaarheid had gesproken, een groot ongeluk over hem zou komen: rapasaka pinggang bonitaloe manoeri balenggana, beteekent, stukslaan van een bord met eieren op het hoofd.

Men hechtte dus hieraan de volgende beteekenis: zoo zeker als dit bord en eieren stuk vallen, zoo zeker zal mijn lichaam verwoest worden.

Het meest voorkomende misdrijf gedurende den tijd van ons bewind is diefstal.

22 misdrijven werden berecht.

Moord of poging tot moord kwam 4 malen voor.

Aantasting der zeden 2 maal.

Opruiing één maal.

Een aantal civiele gedingen werden door de zelfbestuurders hoofdzakelijk door die van Paloe afgedaan.

De waarde in geschil was steeds beneden de *f* 100.—

Veroordeeling en het aangeven van een bepaalden tijd

tot terugbetaling was in de meeste gevallen voldoende.

Executie met verkoop van goederen had nog niet plaats. Slechts twee malen werd een veroordeelde voor korten tijd gegijzeld.

X. POLITIE.

Behalve eenige Gouvernements-politieoppassers, gekozen uit de inheemsche bevolking, wordt het eigenlijke politietoezicht uitgeoefend door de verschillende hoofden der Zelfbesturen, onder toezicht van den besturenden ambtenaar en diens assistenten.

Van slechts enkele misdrijven werden de daders niet opgespoord.

Brandstichtingen komen niet voor.

Aangezien de laatste jaren de bedrijvers van misdaden met kracht werden vervolgd, een groot aantal van hen werd verbannen, is in den laatsten tijd eene verandering ten goede waar te nemen.

De verbanning is een schrikbeeld voor de bevolking.

De groote massa is in dit opzicht zeer met onze bemoeienissen ingenomen, aangezien door den ingetreden veiligheidstoestand een ieder zich vrij kan bewegen.

Zoo ging er vroeger bijna geen passerdag voorbij, waarop geen bloedige vechtpartijen plaats vonden.

Zoo ook op groote feesten.

Vrouwen dorsten zich daar niet te vertoonen.

XI. SLAVERNIJ EN PANDELINGSCHAP.

Over het geheel genomen hadden de slaven een vrij goed bestaan.

De verhouding tusschen heer en slaaf was van vaderlijken aard. Men maakte onderscheid tusschen de slaven, die een eigen bestaan leidden en die, welke in het huis van hun meester verblijf hielden.

De eersten zochten hun eigen levensonderhoud, hadden sawahs en tuinen.

Van de opbrengst werd steeds den heer medegedeeld.

Bij feesten door hem gegeven, waren zij dezen behulpzaam.

Gedurende dien tijd voorzag deze in hun levensonderhoud. Deze slaven werden genoemd batoea ri gimba.

Wanneer een slaaf eene overtreding had begaan en hij kon de boete, welke hem werd opgelegd niet betalen, dan nam zijn meester deze verplichting op zich.

Aan een slaaf mochten door andere personen geen geld of goederen worden geleend.

Werd dit toch gedaan, dan ontving hij slechts dertig duiten (ongeveer $7^1/_2$ cent) terug, hoe groot de geleende som ook mocht zijn.

Huwde een slaaf met eene slavin van een andere madika, dan behoorden de kinderen elk voor de helft toe aan de meesters. Jongens en meisjes werden gelijkelijk verdeeld.

Wanneer eene slavin huwde met een madika (niet haar meester), dan kwam de huwelijksschat aan haar meester.

Wanneer deze huwelijksschat dadelijk werd betaald, kwamen de kinderen voor de helft aan den vader.

De overige aan den meester van zijn vrouw.

Hij kon echter zijn vrouw vrij koopen voor 100 realen, waarna de kinderen uit dit huwelijk gesproten eveneens vrij waren.

Had hij in het geheel niets betaald, noch de afkoopsom en wilde hij van zijn vrouw scheiden, dan mocht hij slechts het eerste kind, dat hij bij de vrouw verwekt had, voor zich behouden, dit werd genoemd boendoe lasoe (lasoe = penis).

Huwde een slavin met haar meester, dan werd zij met al hare kinderen, door hem verwekt, madika.

De slaven, welke verblijf hielden in het huis van hun meester, werden genoemd batoea ri aboe. Zij ontvingen voedsel en kleederen.

Wanneer de heer over hun werk tevreden was, werden zij wel eens ontslagen, in het tegenovergestelde geval werden zij verkocht.

Trok de heer ten strijde, dan moesten zijn slaven hem volgen en werden zij bewapend met geweer, lans, klewang of kris.

Niet alleen buitenshuis of in de omgeving werden zij te werk gesteld, ook werd hun een gedeelte der sawahs gegeven, om deze te bebouwen of kregen zij een aantal schapen, karbouwen of geiten om te verzorgen.

Voor hun arbeid op de sawahvelden werden zij schadeloos gesteld door een derde van de opbrengst.

De onkosten kwamen dan geheel voor rekening van hun heer.

Namen zij deze onkosten ook voor hunne rekening, dan werd de opbrengst tusschen heer en slaaf gelijkelijk verdeeld.

De hoeder van het vee kreeg als belooning voor zijn arbeid de zoogenaamde posombe.

Van schapen b.v. kreeg hij een van elke drie jongen.

Wilde een slaaf zich vrijkoopen, dan moest hij 100 real betalen.

Erfrechtslaven werden verkregen door den oorlog (tawandi), door roof (lanongmangindano) en door aankoop.

Had een madika een zware overtreding of misdaad begaan ten opzichte van een andere madika, dan werd hij ook wel tot slaaf verklaard.

In 1907 werden bepalingen vastgesteld op de afschaffing van slavernij en pandelingschap. Volgens die bepalingen is de slavernij in de geheele afdeeling afgeschaft en worden alleen als pandeling beschouwd, zij die voor 1 Juli 1908 door den Europeeschen bestuurder zijn geregistreerd.

Pandeling = to poinda.

De pandelingen stonden geheel onder de bevelen van hun schuldeischers en moesten voor deze werken, zoolang hun schuld nog niet was afgedaan. Werd de schuld niet afgedaan, dan bleven zij hun gansche leven pandeling

Zij konden vrij worden, wanneer een ander hun schuld wilde betalen, waarvoor zij de verplichting op zich namen een klappertuin, koffietuin of ander werk aan te leggen.

Gelukte dit werk, dan was hij geheel vrij.

Ook de pandelingen hadden of een eigen huisgezin of woonden bij hun schuldeischer in huis.

Als eerste oorzaak van het pandelingschap moet hier genoemd worden de hartstocht voor het hazardspel.

Dit spel was zeer in het belang van de madika's, die ongeveer 16% ontvingen van de ingezette som.

XII. WONINGEN EN DORPEN.

De oorspronkelijke stammen woonden in dorpen bijeen.

De huizen staan dicht op elkaar met hunne lengterichting Noordzuid, opdat de twee vlakken van de atappen daken geen wind vangen, aangezien land- en zeewinden overheerschend zijn en deze Zuidnoord en Noordzuid waaien.

Van de woningen trekt aanstonds de aandacht door haar massieven bouw, de bantaja of het geestenhuis, waar vergaderingen werden gehouden en plechtigheden werden gevierd.

Dit is een rechthoekig gebouw tot welks binnenruimte een trap, gemaakt van een dikke zware plank met daarin uitgehouwen treden, toegang geeft.

Deze binnenruimte is in tweeën verdeeld, een middengedeelte en daaromheen een soort galerij, een weinig hooger gelegen, waarop de vergaderden plaats nemen.

In het middengedeelte wordt de plechtigheid verricht, zooals het offeren van een karbouw, enz.

In het bovengedeelte der bantaja worden allerlei offers gehangen als verschillende soorten van bladeren, mandjes met rijst, padi, enz.

Dit zijn offers, om de geesten gunstig te stemmen.

Dit geestenhuis noemde ik bantaja (boegineesch = baroega; baroe = lobo); dit is echter alleen de naam voor het geestenhuis op de woonplaats van den Magaoe; in de overige kampongs vindt men een So'oe èo.

Deze is kleiner, maar heeft overigens denzelfden vorm en doet dienst voor dezelfde doeleinden.

De overige huizen zijn nagenoeg alle op dezelfde wijze gebouwd en ingericht.

Ze staan op palen, welke op steenen boven den grond worden geplaatst.

Als houtsoort voor deze palen worden klapperstammen gebezigd.

Bij het eigenlijke huis is een ruim portaal gebouwd, waarvan de vloer 1 à 2 voet lager ligt dan die van het huis. Op dit portaal slapen de gasten en de jonge mannen.

Huis en portaal staan onder hetzelfde dak.

In het huis zelf vindt men in den regel, dadelijk bij het binnenkomen door het portaal eene ruimte, waar de bezoekers worden ontvangen.

Naar gelang van behoefte en voorzoover de ruimte van het huis zulks toelaat, worden een of meer afgesloten kamers gebruikt door het huisgezin en het bediendenpersoneel.

De stookplaats vindt men doorgaans in een hoek in het achtergedeelte van het huis.

In verschillende kampongs vindt men nu reeds een moskee.

In de kota Baloe vindt men een met drie daken boven elkaar overdekte begraafplaats van de Magaoe's van Paloe en hunne naaste bloedverwanten.

De padi wordt bewaard in rijstschuren, gampiri geheeten. Deze zijn gebouwd op 4 stijlen en geheel gesloten.

Een houten deur geeft hiertoe toegang.

Aan de stijlen vindt men tegen de onderzijde van de gampiri platronde houtblokken, als de wielen van een wagen.

In de kampongs dicht bij de kust wordt de rijst echter ook wel bewaard op den zolder (landoe'e) van het woonhuis. Buiten de huizen in de kampongs vindt men op de velden tuinhuizen, waar men verblijf houdt gedurende den veldarbeid.

Voor het vieren van feesten of plechtigheden komt men steeds samen in de kampong.

Voor de verlichting van het huis wordt het merg van djarakpitten gestampt met kapok en wordt dit om een

dunnen stok of twijg gewikkeld, welke dan wordt aangestoken.

De stokken zijn ± 1 M. lang.

Wil men den ganschen nacht licht branden, dan heeft men drie van deze stokken noodig.

XIII. KLEEDERDRACHT.

De mannen dragen als kleeding een korte broek (poroeka), een hoofddoek (siga), en een sarong (boeja) over den linkerschouder.

Gebruiken zij geen broek, wat nog wel een enkele maal voorkomt in het uiterste gedeelte van het dal, dan dragen zij een lendendoek, die tusschen de beenen wordt doorgehaald; men noemt dien pewo. In dat geval gebruikt men ook een zitmatje, palepe, gemaakt van de huid van een hert, aap, geit of ander dier.

Men voert dit steeds mede op het achterdeel van het lichaam met een touw, om het middel gewonden.

Velen dragen reeds baadjes, terwijl men in de kota Paloe reeds lange broeken begint te dragen.

Onontbeerlijk is de ta'ono, het kapmes, dat ieder man bij zich draagt.

De vrouwen dragen een lange sarong (tedesi), welke in huis en bij den arbeid buitenshuis gedragen wordt en die beide armen en een schouder bloot laat.

Gaat ze op reis of legt ze een bezoek af dan draagt zij broek en sarong over het onderlijf en een baadje over het bovenlijf.

Met een tweede sarong (salele) bedekt zij het hoofd.

Wanneer zij vreemde mannen tegenkomt, bedekt zij daarmede het gezicht, zoodat alleen de oogen vrij blijven.

Ook de groote hoed (toroe) is een prachtig schuilmiddel.

De baadjes sluiten nauw om het lichaam en hebben lange mouwen, alleen jonge meisjes dragen op feesten baadjes met korte mouwen tot aan den elleboog.

Vaak worden deze gemaakt van een soort mousseline, zacht rose gekleurd (kasoemba).

Is de tèdèsi gewoonlijk van garen, de salele is daarentegen van zijde vervaardigd.

Het haar wordt glad naar achter gestreken, even los in elkaar gedraaid en dan vrij hoog op het achterhoofd in een spitse wrong gewonden (oenté gondé).

Foejakleedingstukken (geklopte boomschors) worden nog slechts door enkelen gedragen.

De vrouwen versieren zich verder met vinger- en enkelringen (winti), armbanden (powala) en oorknoppen.

Een teeken van aanzien voor de vrouw is het dragen van een nagelscheede aan den duim (kombonga).

De scheeden zijn van bamboe of been gemaakt, aan den wortel van dezen kunstmatig vervaardigden nagel, die gemiddeld 7 à 8 c.M. lang is en min of meer gebogen, is een kokertje aangebracht, waarin de nagel van den duim past.

Men hecht veel waarde aan voorbehoedmiddelen, adjima geheeten, welke in van laken genaaide zakjes, in zilveren of gouden kokertjes bewaard worden en door de vrouwen boven den elleboog, om het middel en op het hart, door de mannen om het middel, om den hals en in den hoofddoek worden gedragen.

Kleine kinderen loopen naakt rond, de meisjes dragen voor het schaamdeel een zilveren schaamplaat (djempa).

De vrouwen zijn over het algemeen preutsch en nukkig. Zelfs meisjes van een jaar of tien zijn zoogenaamd bang of beschaamd mannen te ontmoeten op den weg.

Hoe verder men echter in het achterland komt, hoe minder dit wordt.

Daar verrichten zelfs jonge meisjes met naakt bovenlijf hun dagelijksch werk.

In Paloe zelf worden bij feestelijke gelegenheden door vrouwen, mannen en kinderen een enorm aantal gouden versieringen gedragen.

Een beschrijving hiervan zal moeilijk kunnen leiden tot een duidelijk begrip van hun vorm.

Daarbij komt, dat deze versierselen niet karakteristiek zijn voor de oorspronkelijke bevolking, maar door Boegineezen zijn ingevoerd.

XIX. BEWAPENING.

De bewapening bestond uit:

vuurwapens
lansen
klewangs
schilden
werplansen
pijl en blaaskoker.

De vuurwapens waren bijna alle voorlaadgeweren en donderbussen.

Enkele achterlaadgeweren en Winchester karabijnen werden ook aangetroffen.

Als groot geschut had men kanonnen, lila's geheeten.

Lansen had men 3 soorten:

de tawala
de toko en
de kandjai.

De beide eerste zijn bijna aan elkaar gelijk; de laatste dient voor de jacht op herten en varkens en is voorzien van weerhaken.

Het loopen met de gewone lans is verboden, de kandjai is echter toegestaan, aangezien het groote aantal varkens een ware plaag is voor de bevolking.

De klewang, goema geheeten, bestaat uit een stalen lemmet en een houten gevest, dat met zilver is versierd; de scheede is eveneens van hout en aan de onder- en bovenzijde ook met zilver versierd. Men was zeer trotsch op dit wapen.

Het dragen van de klewang is verboden.

Het schild, kaliawoe, was vervaardigd van hout, langwerpig van gedaante uitgehold en in de lengterichting eenigszins gebogen.

Het was versierd met bosjes haar en ingelegd met kleine schelpen.

Werplansen werden gemaakt van bamboe en aan het vooreinde scherp aangepunt; ook werd deze punt wel vergiftigd.

Bentengs werden bij onze komst niet aangetroffen.

XV. FAMILIEINRICHTING.

Een huwelijk kan zoowel in als buiten den stam gesloten worden.

Het huwelijk tusschen de kinderen van twee zusters is verboden, de geesten zou men hierdoor vertoornen en de padi- en djagoengoogst zou mislukken.

Gebeurde het toch, dan werden man en vrouw samen gebonden, aan de voeten met steenen bezwaard en in het water geworpen.

In de praktijk gebeurde dit echter niet, maar werd een karbouw of geit geofferd.

Deze werd geslacht en het bloed in het water gemengd, dat de sawahvelden besproeide. In een djagoengtuin werd het op den grond gegoten bij de opening in den pagger.

Een huwelijk tusschen broers en zusters mag eveneens niet plaats vinden; de grond, waar de stam woonde, zou verzwolgen worden.

Gebeurde dit, dan werden man en vrouw samengebonden en in het water geworpen, de voeten met steenen bezwaard.

Wordt een huwelijk gesloten tusschen een man-madika en een vrouw-tanabelo, dan werden de kinderen ana tjera geheeten; het huwelijk tusschen een vrouw-madika en een man-tonabelo is verboden.

Hebben deze toch gemeenschap gehad tegen den wil der ouders, dan moet de tonabelo eene boete betalen van pitoeatoe pitoe mpole.

Dit bestond uit:

7 mbesa
700 borden
7 karbouwen
7 loigi
7 taigandja
7 doke
7 goema
7 pingga tawa mkelo (witte borden met bloemen versierd in den vorm van kelo bladeren).
7 pingga pine kasse (witte borden met zwarte figuren).
7 slaven
7 kamagai (halsketting).

Kon hij deze schuld niet betalen, dan werd hij gedood.

Betaalde hij deze boete, dan werd het huwelijk als echt erkend, en werden de kinderen als volbloed madika beschouwd.

De Magaoe en zijne raadslieden ontvingen van deze boete een zevende gedeelte.

De kinderen uit het huwelijk van een man-madika met een slavin werden tonabelo.

De gemeenschap van een slaaf met een madika wordt gestraft met den dood van den slaaf.

Is de vrouw reeds zwanger en bevalt zij, dan wordt het kind een ana tjèra.

Heeft een man besloten de vrouw zijner keuze ten huwelijk te vragen, dan geeft hij hiervan kennis aan een ander van den stam en stelt hem een mbesa ter hand, om dit aan de ouders van het meisje te brengen.

Nemen deze dit geschenk aan, dan is het een bewijs, dat ze hem gaarne als schoonzoon aannemen.

De keuze der vrouw doet minder ter zake; zij volgt den wensch van hare ouders.

Door de wederzijdsche ouders wordt een dag voor het huwelijk vastgesteld. Op dezen dag begeven zich de huwelijksbemiddelaar, de bruidegom en de genoodigden, die

verschillende geschenken meebrengen, naar het huis van de ouders van het meisje.

Een gedeelte van den huwelijksschat wordt meegenomen.

Ze worden daar opgewacht door een totoe'a uit de woonplaats van het meisje.

Aan den trap gekomen, spreekt de totoe'a die den jongeling geleidt:

ri poera toepoe banoe'a

tot 3 malen toe herhaald.

De totoe'a uit de kampoeng der vrouw beantwoordt dit met de woorden:

si poera kami toepoe banoe'a

tot 3 malen toe herhaald.

De eerste zegt dan:

Asalamoe alaikoem

De tweede

alikoem asalamoe.

De eerste:

Moeli ntope bolai kanamebolai (3 maal).

(De kinderen van menschen, die de adat volgen, moeten deze eveneens volgen).

De tweede:

moeli tona ni bolai, kona rabolai (3 maal).

Onder het uitspreken van deze woorden steekt de spreker telkens met een lans in den grond.

De totoe'a brengen daarna den bruidegom naar de kamer der bruid, waar hij naast deze op een witte tiker plaats neemt, rechts van de bruid.

Alvorens haar kamer binnen te treden, legt hij eerst zijn klewang af.

De totoe'a en de genoodigden zetten zich in een aangrenzende kamer.

Voor bruid, bruidegom en genoodigden wordt nu sirih rondgedeeld.

Na eenigen tijd sirih gekauwd te hebben en gepraat, wordt er gegeten.

Is de maaltijd afgeloopen, dan wordt er weer sirih gekauwd en gaan de gasten naar huis.

Het huwelijksgeschenk, waarvan boven sprake is, bestaat uit:

sirih	Samboelo
pinang	pengana
gambir	gombi
tabaco	tabaco
1 baadje	sabadjoe
1 mes	saladi
1 schaar	sagoentji
1 pinangmesje	sekalakati
1 haarkam	salaga
1 spiegel	pombewajo
1 rol mbesa	
1 mpoe'oe loigi	
1 tai gandja	
1 lans	samatadokena
1 klewang	samatagoema

Bij de geboorte van het eerste kind wordt er weer feest gevierd (moba'oe), waarbij een karbouw, schaap of geit geslacht wordt.

Het huwelijksgeschenk wordt nu aangevuld met:

100 borden
1 karbouw
1 lans
1 mpoe'oe loigi
1 klewang
1 mbesa
1 pingga tawa kelo
1 „ pine kasso
1 tai gandja.

Wanneer het huwelijk gedurende de eerste 5 jaren kinderloos blijft en de man zich niet laat scheiden, dan moet hij toch het huwelijksgeschenk aanvullen.

De bezittingen van man en vrouw blijven gescheiden. Sterft de vrouw, dan blijven hare bezittingen onvervreemd.

Eerst bij den dood van den man gaat alles over op de vrouwelijke kinderen.

Deze deelen hiervan $^1/_3$ gedeelte mede aan hunne broeders.

Heeft de man schulden, dan worden zijne goederen verkocht; eerst dan komt de vrouw zoo noodig ter hulp.

Echtscheiding komt vrij veel voor. Zij heeft op de volgende wijze plaats.

Wil de man scheiden, dan geeft hij hiervan kennis aan een ander uit zijn kampong, aan wien hij verzoekt de vrouw de volgende voorwerpen namens hem te overhandigen:

3 wang tjadi, 4 tot 5 stukken sirih, 2 — 3 pinangnooten, 1 stuk gambir en een weinig tabak.

Dit wordt genoemd de kaopoe.

Neemt de vrouw deze aan, dan is de echtscheiding hiermede uitgesproken en bindt hen niets meer aan elkander.

De kinderen volgen naar vrije keuze of den vader of de moeder.

Is de scheiding aldus uitgesproken, dan mag de man van zijne bezittingen slechts meenemen, wat hij voor dagelijksch gebruik noodig heeft. Het overige vervalt aan zijne kinderen.

Zijn er geen kinderen, dan moet hij de helft van zijn eigendom aan de vrouw afstaan.

De huwelijksschat blijft geheel aan haar.

Worden echter bovengenoemde voorwerpen door de vrouw geweigerd, dan is het huwelijk niet ontbonden.

Wanneer de zwangerschap ongeveer in de zevende maand verkeert, wordt er feest gevierd, molama geheeten.

Hierbij is de geheele familie geïnviteerd.

Een of twee balia worden geroepen om dit feest te leiden en de geesten der afgestorvenen toe te spreken.

Boven hebben we gezien, dat bij de geboorte van het eerste kind de huwelijksschat wordt aangevuld.

Bij het molama nu worden de ontbrekende voorwerpen in behoorlijke regelmaat voor de aanstaande moeder gereed gezet.

Daarna spreekt de balia het kind toe, waarbij zij den wensch uitspreekt, dat het zich in het lichaam der moeder

in volmaakten welstand zal bevinden en vertelt zij, dat het ontbrekende van het huwelijksgeschenk reeds dáár is.

Bij dit feest wordt een schaap geslacht.

De balia worden door hunne bemiddeling weer ruimschoots beloond.

Bij het moba'oe heeft dezelfde plechtigheid plaats.

Het naamgeven geschiedt enkel naar den wensch der ouders of familieleden.

Men wacht hier soms wel mee, tot het kind een jaar oud is.

Alle namen hebben een beteekenis, sommige beduiden een eigenschap van het kind.

De vader wordt dan eveneens naar zijn kind genoemd.

Heet het kind b. v. Laboe dan wordt de vader Tome Laboe genoemd.

Steeds heeft deze benaming plaats naar het jongste kind.

De jongens worden besneden, door het vel aan de voorzijde in 3 à 4 deelen te splitsen.

Op vele plaatsen is dit door de Islamietische besnijdenis vervangen.

De tanden der meisjes werden tot dicht bij het tandvleesch doorgevijld en uitgeslagen.

Dit verkeerde gebruik bestaat echter nu niet meer.

Bij begrafenissen wordt het lijk behoorlijk in den grond begraven.

Wanneer de middelen het toelaten, wordt er daarna een feestmaaltijd gegeven (mawala dajo = het in orde brengen van het graf met grond en rechtopstaande steenen).

Gedurende een jaar wordt dit graf steeds goed schoongemaakt.

XVI. BESTAANSMIDDELEN.

De landbouw bestaat hoofdzakelijk uit rijst- en djagoengaanplant.

Hoewel gedurende den tijd van ons bestuur de rijstbouw,

ten minste wat hoeveelheid betreft, zeer is vooruitgegaan, wordt er toch nog steeds ingevoerd.

De handelaren in Paloe herinneren zich nog gemakkelijk den tijd, nu ongeveer een jaar of 12 geleden, dat Paloerijst werd uitgevoerd.

De oorzaken van dien achteruitgang hebben we boven reeds grootendeels opgesomd; onvoldoende bewerking van den grond is het gevolg van de groote onverschilligheid van de bevolking.

Er zijn hier nog kampongs, waarvan de bevolking hoofdzakelijk leeft van djagoeng en sago.

Door het aanleggen van waterleidingen zal de sawahbouw hier bevorderd worden.

Djagoeng wordt ook verbouwd als tweede gewas op de sawahvelden. Dit is echter lang niet algemeen.

Rijstbouw op droge gronden wordt slechts op enkele plaatsen beoefend, namelijk op de berghellingen in het gebied ten Westen van het dal en in het Berglandschap Palolo.

Wat dit laatste betreft, hier zijn uitgestrekte gronden aanwezig, geschikt voor padiaanplant; water is in overvloed aanwezig; karbouwen ontbreken echter en het gebruik van den ploeg is onbekend.

Door den invoer van sapi's zou der bevolking een weldaad bewezen kunnen worden.

Nog andere gewassen als ketella (tomolokoe), tales (oewi), obie (kadoeé), djali (djole) vervangen de rijst.

Ook verschillende pisangsoorten vormen een voornaam voedingsmiddel.

Een vasten begintijd voor den sawahbouw had de bevolking niet.

Men plantte op zeer verschillende tijden, hoofdzakelijk door gebrek aan karbouwen waardoor de eene sawahbezitter moest wachten op de andere.

Men dacht er niet aan de patjol in den grond te zetten.

Men had een aantal sterrebeelden, waar naar men zich richtte voor het bepalen van den tijd.

Maloenoe; zevengesternte
Pompariolo, uit 4 sterren bestaande
Totoloeongoe, uit 3 sterren bestaande
Isi,
Kapi en
Ajoeka, ook uit 3 sterren bestaande.

In overleg met de bevolking heeft het bestuur nu een bepaalden begintijd vastgesteld en wel 1 December.

Verschillende gebruiken bij rijstcultuur werden boven reeds genoemd.

De toekomst der droge tuinen kan eerst dan goed genoemd worden, wanneer de bevolking deze niet te veel verlaat, doch daarop nuttige boomsoorten plant.

De ontwouding wordt dan tegelijkertijd tegengegaan.

Klapperaanplant wordt in het dal wel aangetroffen; copra is een voornaam artikel van uitvoer.

Door het bestuur wordt er streng op gelet, dat geen onrijpe klappers worden geplukt, welke voor copra zijn bestemd.

Voor het drogen moet gebruik worden gemaakt van zinken platen.

Aan de bevolking is last gegeven, dat ieder huisgezin in het bezit moet zijn van minstens 50 klapperboomen, dat bij de geboorte van elk kind 10 klapperboomen moeten worden aangeplant.

De arenpalm (konaoe), welke vooral in het Berglandschap Palolo veelvuldig voorkomt, levert sagoweer (toelé), welke wordt gedronken en waarvan suiker gemaakt wordt.

De pisang (panganan) komt eveneens veelvuldig voor.

De bamboe welke hier wordt aangetroffen, is over het algemeen van inferieure kwaliteit.

Alleen bij Toewa wordt een goede soort gevonden.

Indigo wordt gewonnen voor eigen gebruik.

Van de sirihplant (baoeloe) wordt slechts de vrucht gebruikt.

Onder de vruchtboomen dienen vermeld te worden:
de djamboe, waarvan zeven verschillende soorten vruchten.

djamboe alo
„ lana
makoe boela
„ lei
„ pae
takao boela
„ lei
de mangga (taipa), waarvan de taipa dondoro een goede soort is.
de nangka (ganaga)
de sirikaja
de papaja (gempaja)
de pisang, waarvan een 12 tal verschillende soorten.

Op het gebergte bij Domboe en Lewara vindt men koffieboomen. Eveneens in het gebergte op een 4 uur afstand ten Oosten van Paloe.

Zorg wordt aan deze boomen door de bevolking absoluut niet besteed.

Op dit oogenblik worden van bestuurswege koffiebeddingen aangelegd in het bosch bij Toewa.

Tabak en suikerriet wordt door de bevolking voor eigen gebruik aangeplant.

Katjang is in groote hoeveelheden aan de bevolking verstrekt, echter zonder resultaat.

Men is hier voor elken aanplant even onverschillig.

De beteekenis van de Javaansche immigrantenkolonie te Kalawara Napoeti voor de inheemsche bevolking is nu nog gering.

De veestapel bestaat ongeveer uit: 1500 karbouwen
25 sapi's
520 paarden
6450 schapen (vetstaarten)
1500 geiten
enkele varkens in de bovenstreken.

Onder de karbouwen komen herhaaldelijk ziekten voor; paarden lijden vaak aan goedaardige droes.

Karbouwen worden slechts gebruikt voor het zoogenaamde paroedja, het ronddrijven van een aantal over de te bewerken velden.

Hier en daar worden ze reeds voor den ploeg gebruikt.

Slachtvee bestaat hoofdzakelijk uit schapen en geiten.

Karbouwen mogen niet worden geslacht, aangezien hieraan in verband met den sawahbouw een groot tekort bestaat.

Prijzen:

karbouw	djanten	*f* 30.—	*f* 75.—
„	betina	„ 25.—	„ 50.—
gimbal	djanten	„ 5.—	„ 8.—
„	betina	„ 3.—	„ 5.—
kambing	djanten	„ 2.50	„ 4.—
„	betina	„ 2.—	„ 3.—

Wilde varkens worden in groot aantal aangetroffen; door de bevolking worden jachten georganiseerd om deze uit te roeien.

Wat de paardenfokkerij betreft, hieraan besteedt de bevolking niet de minste aandacht.

Bezette paarden, reeds in vergevorderde zwangerschap, werden als rijpaarden gebruikt, liefst door man en vrouw tegelijk.

Op den rug werd een wond aangebracht, zoodat het paard een gemakkelijke gang voor den berijder aannam.

Aan dergelijke kwellingen is door het bestuur een einde gemaakt.

Om het ras te verbeteren, is te Paloe een sandelhouthengst gestationneerd. Het kost echter enorm veel moeite, om merries voor dat doel te verkrijgen.

Het paard varieert in hoogte van 1.10—1.20 M. en is sierlijker gebouwd, dan b.v. het Javaansche paard, met minder zwaar hoofd, beter gevormde hals en meer ontwikkelde voorhand.

Sterk sprekend zijn het gedrongen lichaam, het rechte kruis, de hoog aangezette staart en de sterke ontwikkeling van het been- en spierstelsel.

Vergeleken bij den sandelhout is de schoft lâger, maar langer, de rechte rug scherper en de schouder ruimer.

Het dier heeft een kalm temperament, is krachtig en tegen vermoeienis bestand, terwijl het zich met voedsel van weinig waarde tevreden stelt.

Het wordt alleen als rijpaard gebezigd, waarbij als zadel gebruik gemaakt wordt van een 2 à 3 tal kussens (lampi) en als hoofdstel een koperen of hoornen stang (zama), een rotanteugel (kaloro moezama) en van gewoon touw vervaardigde kop- en bakstukken (sanggi).

De prijs varieert van *f* 30.— tot *f* 100.—

Paardenvleesch is bij de bevolking zeer gewild, zoodat een groot aantal diefstallen hiervan het gevolg waren.

Het pluimvee bestaat bijna enkel uit kippen.

Enkele eenden en ganzen vindt men ook hier en daar.

De prijs van 1 dozijn kippen varieert van *f* 2.50— *f* 4.—

De vischvangst heeft hoofdzakelijk plaats door middel van werpnet (séro) en hengel.

Uitvoer van visch vindt niet plaats; de gevangen hoeveelheid wordt plaatselijk verbruikt.

Vischvijvers werden tot nu niet aangelegd.

De nijverheid beteekent niet veel. Ze bepaalt zich hoofdzakelijk tot het smeden van wapens, het weven van sarongs en het vlechten van mandjes en hoeden.

De aanwezige prauwen komen voornamelijk uit Dampelas en Sirendja.

Aan houtsnijkunst wordt niet veel gedaan.

Wil men echter op dit gebied wat uitgevoerd hebben, en geeft men een motief aan, dan kan men dit zeer goed navolgen.

In de binnenlanden houdt men zich nog bezig met het vervaardigen van Joeja (geklopte boomschors), waarvan kleedingstukken worden gemaakt.

De arensuiker is een gewild product op de pasar te Paloe.

Wat den import en export van den handel betreft, kunnen door mij geen juiste gegevens verstrekt worden.

De grootste pasar vindt men te Paloe, waar twee maal in

de week, 's Maandags en 's Vrijdags honderden menschen hunne waren komen aanbieden.

Doordien over de Paloerivier een hangbrug is geslagen, is het verkeer tusschen Paloe en de omliggende dorpen zeer vergemakkelijkt.

De oprichting van groote loodsen zal het passerverkeer zeer ten goede komen.

Het algemeen betaalmiddel is de haantjes duit.

Een gulden is gelijk aan 420 van deze duiten.

Als verdere munt gebruikt men den rijksdaalder, den gulden en halven gulden.

Kwartjes, dubbeltjes en centen zijn minder gewenscht.

Ook komt een enkele sovereign voor, doch die wordt meestal gebruikt als sieraad.

Opiumverkoop heeft op Paloe niet plaats.

Enkel in de kampongs Paloe en Beromaroe is het plaatselijk verbruik van opium toegestaan aan lieden, die daartoe eene licentie tot inkoop hebben van het hoofd van Gewestelijk Bestuur.

Eene dergelijke licentie kan alleen worden toegestaan aan lieden, die vroeger geregeld geschoven hebben.

Slechts aan twee personen is daartoe vergunning verleend.

Het verbruik zal dus mettertijd ten minste, wanneer smokkelhandel geheel kan worden tegengegaan, ophouden.

Smokkelhandel is nog niet geconstateerd.

CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Met de landschappen Paloe, Dalo, Sigi en Beromaroe werden de ondervolgende overeenkomsten aangegaan:

a. Paloe:

1. Onderhandsch geschrift met de vorsten uit de baai van Paloe op 29 Juli 1824.
2. Contract op 7 Juli 1854, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 17 September d. a. v. No. 6.
3. Akte van bevestiging op 1 Mei 1888, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 10 Februari 1889 No. 16.

4. Politiek contract gesloten op 1 Mei 1888, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 10 Februari 1889 No. 16.
5. Suppletoir contract (in- en uitvoer oorlogsbehoeften), gesloten op 18 Mei 1890, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 8 September d. a. v. No. 3.
6. Idem (afstand mijnrechten), gesloten op 17 Januari 1897, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 22 Maart 1900 No. 39.
7. Korte verklaring en akte van erkenning en bevestiging, gesloten op 12 December 1904, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 4 Augustus 1905 No. 19.
8. Korte verklaring, tevens erkenning en bevestiging, afgelegd door Parampasi op 11 April 1907 goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 12 April 1908 No. 11.

b. Dolo:

1. Akte van souvereiniteitserkenning, gesloten op 14 Augustus 1891, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Juli 1892 No. 25.
2. Korte verklaring en akte van erkenning en bevestiging, gesloten op 9 December 1904, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 4 Augustus 1905 No. 19.
3. Idem, afgelegd door Datoe Pamoesoe op 19 September 1909 goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Maart 1910 No. 27.

c. Sigi:

1. Akte van souvereiniteitserkenning, gesloten op 9 Augustus 1891, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Juli 1892 No. 25.
2. Korte verklaring en akte van erkenning en bevestiging, gesloten op 30 November 1904, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 7 Juli 1905 No. 28.
3. Verklaring betreffende den afstand van de landstreken Tambarana, Tanaboa Mapané en Pebato (Tominibocht) gesloten op 5 December 1904, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 7 Juli 1905 No. 28.

4. Korte verklaring, afgelegd door I Tondei op 3 December 1908, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Maart 1910 No. 27.
5. Verklaring betreffende den afstand van het landschap Lindoe, gesloten op 3 December 1908, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 15 Juli 1910 No. 19.

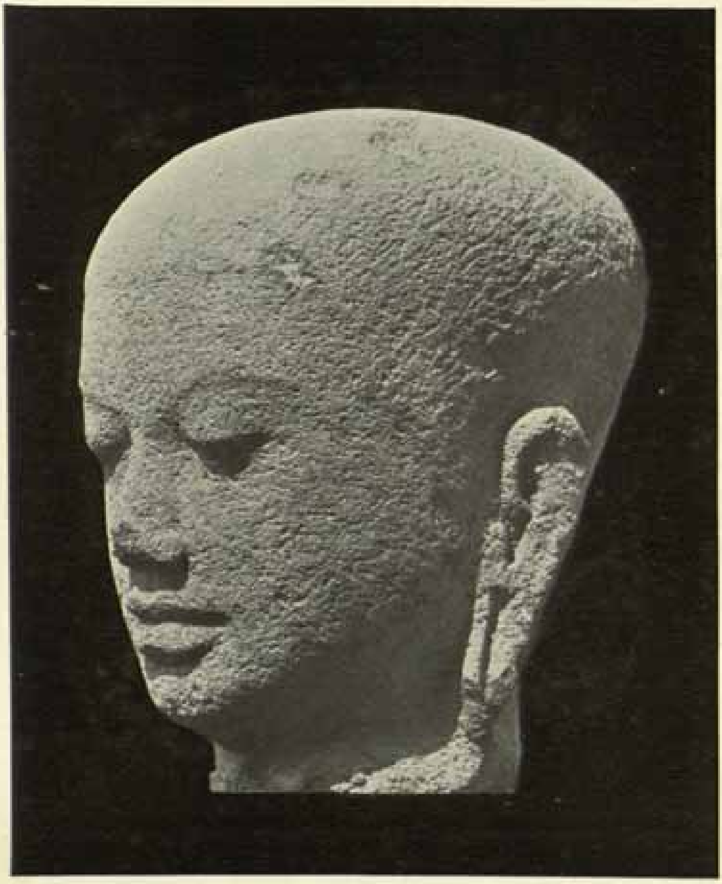
d. Beromaroe;

1. Akte van souvereiniteitserkenning, gesloten op 8 Augustus 1891, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Juli 1892 No. 25.
2. Korte verklaring en akte van erkenning en bevestiging, gesloten op 11 December 1904, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 4 Augustus 1905 No. 19.
3. Idem, afgelegd door I Tondei op 3 December 1908, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 3 Maart 1910 No. 27.

Paloe, 1 November 1909.

De fd. Contrôleur,

(w. g.) HISSINK.

AFMETING VAN KRUIN TOT KIN ± 21 c M.

Bijschrift bij de foto van den kop van Tjandi Sewoe.

DOOR

Dr. N. J. KROM.

(Met een plaat).

Het is geen gewoonte, dat van de nieuwe aanwinsten van 's Genootschaps verzamelingen telkens afzonderlijk wordt melding gemaakt, doch in buitengewone gevallen mag van dien regel wel eens worden afgeweken. Zulk een buitengewoon geval is ongetwijfeld voorhanden bij den kop, welks foto hiernevens is afgedrukt.

Het stuk bereikte onze verzameling door bemiddeling van den Majoor van Erp, van wien ook de fotografische opname afkomstig is. Deze had het met andere zaken aangetroffen op het erf van den Heer Frederiks nabij Tjandi Sewoe en teekende bij de zending het volgende aan (brief van 16 Maart 1911 No. 14):

„losse kop van een monniksbeeld.

„Het is m. i. een belangrijk fragment, belangrijk allereerst, omdat de monniksbeelden op Java schaarsch zijn, doch vooral ook in verband met de vermoedelijke plaats van herkomst.

„Alle stukken van het erf Frederiks toch zijn afkomstig van de collectie beelden etc. die voorheen woning en tuin sierden van den Heer Kläring (vroegere dalĕm van Toemĕnggoeng Wiriâ Negârâ), gelegen ten Oosten van en vlak naast het Tjandi Sewoe complex. Waarschijnlijk is de monnikskop dan ook van laatstgenoemd Buddhistisch bouwwerk afkomstig. Het is van belang hierop te wijzen in verband met de mogelijkheid, dat Tjandi Sewoe een Triratna-tempel geweest

is (ref. d. z. schrijven van 21 December 1910 No. 61), waarin voorstellingen van monniken zeer wel een plaats gevonden zouden kunnen hebben."

Tot zoover de Heer van Erp. Wij laten nu daar, waarom in een Triratna-tempel, meer dan in een ander Buddhistisch heiligdom, monniksbeelden op hun plaats zouden zijn — voorstellingen van een Triratna-groep zijn in geheel Indië onbekend [1]) en een beeld van den Sangha, zooals dat volgens Dr. Brandes op de inscriptie van Kloerak vermeld wordt [2]), zal wellicht door een monnik, doch dan door een meer algemeene voorstelling ervan, niet één met zulke sterk individueele trekken als de onderhavige, zijn weergegeven —, daarmede staat of valt intusschen de veronderstelling, dat deze kop er één van een monniksbeeld zou zijn, geenszins.

Uit te maken is die zaak niet, zoolang het lichaam en daarbij al of niet de attributen van den bhikṣu, niet gevonden is; en tot zoolang blijft ook nog een andere mogelijkheid open. Namelijk deze, dat wij hier te doen hebben met den kop van één dier eigenaardige figuren, die men kortheidshalve als dhyānibuddha's zonder urṇā en uṣṇīṣa kan aanduiden en waarvan de beteekenis eerst in den laatsten tijd is duidelijk geworden. Dat vorstelijke personen herhaaldelijk in een Buddha-beeld vereeuwigd werden, was bekend, zij het ook nog slechts van Oost-Java [3]), en tevens blijkt, dat met name beelden van dhyāni-buddha's bedoeld zijn [4]). Aan den anderen kant kenden wij die dhyāni-buddha-beelden zonder de teekenen van het Buddha-schap, als b. v. den Akṣobhya op het assistent-residents-erf te Malang [5]) en den Ratnasambhawa uit Kediri, thans in het Museum te Batavia [6]). En sinds

1) Waddell Lamaism p. 346, Foucher Iconographie bouddhique I p. 161.
2) Catalogus Groeneveldt p. 389.
3) Zie Nāgarakrĕtāgama 40: 5; 41: 4; 43: 5, 6; 46: 2; 47: 3; 48: 3.
4) Dit blijkt eveneens uit den Nāgarakrĕtāgama, waar 48: 3 een Amoghasiddhi en 56 en 57 een Akṣobhya genoemd worden.
5) Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 255.
6) A 229.

nu ook gebleken is, dat een dergelijk beeld te Soerabaja volgens de inscriptie niemand anders voorstelt dan den koning [1]), ligt het voor de hand speciaal in die op zich zelf zoo zonderlinge voorstellingen van Buddha's, die eigenlijk geen Buddha's waren, de uit de litteratuur bekende afbeeldingen van zulke vergoddelijkte vorsten te zien. Ook op Midden-Java komen dit soort beelden voor [2]) en zoo rijst de vraag, of niet ook onze nieuwe aanwinst kan hebben behoord tot zulk een beeld. Ware het zoo, het zou er in belangrijkheid nog door winnen, want de mogelijkheid ware dan niet uitgesloten, dat wij ook hier de trekken van een vorst (is des Heeren van Erps conjectuur omtrent Tj. Sewoe juist, misschien zelfs van den Çailendra-koning), voor ons zien.

Het is echter niet de beteekenis of de afkomst, die in de eerste plaats dezen kop zoo bijzonder merkwaardig maakt. Ook zonder dat daarvan iets bekend was, zou zijn hooge kunstwaarde dit stuk tot een sieraad der verzameling maken. Niet alleen vergeleken met wat men op Java vindt, blijkt deze kop hoog boven de groote massa uit te steken, doch ook met de Indische vastelandskunst — wanneer men slechts de tot ons Westerlingen toch altijd het meest sprekende kunst van Gandhara uitzondert — kan hij de vergelijking doorstaan.

Een kort bijschrift als dit is natuurlijk niet de plaats voor het geven van een stijlanalyse; we willen echter een enkele opmerking niet achterwege laten, ook al zal men enkele der te vermelden zaken, die aan het origineel duidelijk genoeg waren, op de foto moeilijk kunnen contrôleeren. Allereerst wijzen wij er op, dat bij alle beschouwingen rekening gehouden moet worden met het feit, dat wij te doen hebben niet met een ideaalkop, als bij de gewone Buddhavoorstellingen, doch met een portretkop, waarbij dus

1) Zie laatstelijk Prof. Kern in Tijdschr. Bat. Gen. 52 p. 99 sqq.

2) Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 56, 57, 78, 89, 104, 121, 146, 147, 148. Men dient intusschen in het oog te houden, dat verweering en verminking ook een rol gespeeld kunnen hebben bij het doen verdwijnen van urṇā en uṣṇīṣa.

de beeldhouwer niet vrij was zijn inzichten geheel te volgen, doch gebonden aan de eigenaardigheden van zijn model en misschien is dan ook wel daaraan toe te schrijven, dat een enkel der details minder geslaagd is dan zoovele andere, die juist zoo bijzonder fijn zijn uitgewerkt.

Ziet men den kop zuiver in profiel, dan valt wel in de eerste plaats het eigenaardige gerekte achterhoofd op en zal men vervolgens getroffen worden door het feit van de algeheele afwezigheid van eenige nadere detailleering aan den achterkant van den kop, welke van onderen zonder afscheiding of overgang tot nek wordt. Betrof het een Grieksch beeld, dan zou men uit dit verschijnsel de in casu niet onbelangrijke conclusie kunnen trekken, dat het beeld bestemd geweest was om alleen van voren gezien te worden en dus niet los, doch in een nis of tegen een wand gestaan had. Bij dit beeld is zulk een conclusie intusschen voorbarig, want ziet men den kop van voren, dan blijkt ook daar een zeer oppervlakkige behandeling in den overgang van het hoofd in den hals voor te komen. Het onderste gedeelte is zelfs zoo nietszeggend, op zichzelf beschouwd, dat men een oogenblik geneigd is zich af te vragen, of het wel afgewerkt is; dit is intusschen wél het geval, immers opgaande vertoont de wang dadelijk die zachte en zeer fijne ronding, die één der grootste schoonheden van dezen gezichtsvorm uitmaken. Wij hebben hier dus onmiddellijk naast elkander een zeer fijn en een bijna in het geheel niet afgewerkt detail.

Dat dit geen toeval is, doch klaarblijkelijk een opzettelijk door den kunstenaar beoogd effect, volgt uit het zich voordoen van datzelfde verschijnsel ook in andere onderdeelen. Op de sierlijk gebogen lijn van de haargrens volgt een volkomen vlak voorhoofd, zonder ook maar een spoor van de nadere articulatie, waarmede b. v. een Hellenistisch beeldhouwer de door hem gevoelde eentonigheid ervan zou hebben onderbroken. Op die wijze wordt bij onzen kop

de aandacht als het ware afgeleid van het voorhoofd en geconcentreerd op de weder met bijzondere voorliefde behandelde oogen; niet alleen de lijn, die van den neuswortel uitgaande de wenkbrauw vormt, is van groote kracht, maar ook bij de weergave der oogen zelf maakt het terugtreden van het benedenooglid tegenover het bovenooglid den steeds door dezen kunstgreep teweeggebrachten indruk — men denke aan Skopas — waarbij de halfgesloten oogen de te overwinnen technische moeielijkheden nog verhoogden; een minder voortreffelijk kunstenaar zou op die wijze een paar slaperige oogen hebben te voorschijn gebracht, thans werken ze mee tot het weergeven van mijmering en rust. Een effect, dat ongetwijfeld weer wordt versterkt door de weinig geaccentueerde behandeling van den neus.

Bij de langgerekte ooren, waaraan de beeldhouwer door zijn onderwerp gebonden was, heeft hij overdrijving weten te vermijden. Over de werkelijk ongemeen fraaie contouren van wangen en kin spraken wij reeds. Leerrijk is ten slotte ook nog de mond, hoewel wij ons door het ontbreken van een stuk van den neus over de verhouding in uitwerking van deze beide lichaamsdeelen geen oordeel kunnen vormen. Toch geeft ons de mond een aardig inzicht in de technische bekwaamheid van den kunstnaar. Eén van de wijzen, waarop de beroemde Praxiteles zulk een indruk deed uitgaan van de monden zijner beelden, was door het teweegbrengen van bepaalde schaduwen, door middel van een boring in de mondhoeken verkregen, een procédé, dat men b. v. ook in de Hellenistische Gandhara-kunst ziet toegepast. Welnu, het blijkt, dat die bewerking ook den schepper van dezen Buddhistischen kop niet onbekend was; ook hij heeft, zij het op ietwat bescheidener schaal, geboord in de mondhoeken. Weliswaar wordt de indruk van de zoo gevormde diepe schaduw eenigzins tegengewerkt door de dikke onderlip (wellicht een eigenaardigheid van den afgebeelden persoon), maar het is daarom niet minder merkwaardig, dat de

Hindu-beeldhouwer zulk soort finesses heeft gekend en toegepast. En zoo verkreeg hij ook, evenzeer als de schepper van den Hermes van Olympia, dien eigenaardigen onbewusten glimlach, welke de aanduiding is van een verheven zijn boven de dingen dezer wereld; en welke uitdrukking kon passender zijn voor den Buddha der mijmering, dien immers evenmin als den Griekschen god „ulla res animi pacem delibat tempore in ullo."

Onze beschouwing leert ons dus, dat de kunstenaar over een zeer ontwikkelde techniek beschikte en dat hij den totaal-indruk trachtte te bereiken door enkele minder op den voorgrond komende onderdeelen in bewerking te doen terugtreden tegenover die, waarvan hij vooral kracht wilde doen uitgaan en die hij met een bij dit ruwe materiaal wonderbaarlijke fijnheid wist uit te werken. Dat hij zijn doel bereikt heeft valt o.i. niet te betwijfelen; de kop, als geheel genomen, dunkt ons van een zeer groote waarde en een der beste voortbrengselen van de Hindu-Javaansche kunst te zijn.

Mei 1911.

De Heiligen van Java V.

Pangéran Panggoeng, zijne honden en het wajangspel.

DOOR

Dr. D. A. RINKES.

Op een reis langs de Noordkust van Java vernam ik dat zich te Tegal het graf van Pangéran Panggoeng zou bevinden, zoodat ik op doortocht daar ter plaatse de gelegenheid te baat nam om eenige uren voor een locaal onderzoek af te zonderen. [1])

Intusschen is men, hetzij dat geen belangrijke gegevens meer voorhanden zijn, dan wel dat men misschien de verkeerde personen daarover aanspreekt, of anderszins, daarin niet steeds even gelukkig, maar in elk geval komt het gewenscht voor de resultaten van dat onderzoek, vooral met het oog op hetgeen er verder van den heilige bekend is, hier mede te deelen.

Het graf dan bleek zich te bevinden in de nabijheid van de Aloen², en bestond uit eene ommuring, waar binnen een gewoon grafgebouwtje stond, als gewoonlijk gekroond met een ornament in bepaalden vorm, *mastaka* geheeten. [2])

---

1) Door de welwillendheid van den heer Assistent-Resident aldaar, werd ik daarin door een aantal inlandsche autoriteiten bijgestaan.

2) Voor zoover mij bekend, vertoonen alle masdjids op Java, alleen die van de Kasepoehan te Tjirebon uitgezonderd (daarover zal nader bij de verdere uitgave van de Babad Tjerbon gehandeld worden) en alle tot nu toe bezochte heilige graven een soortgelijk ornament, over welks oorsprong ik vooralsnog tevergeefs trachtte verdere inlichtingen te verkrijgen. Wellicht zal eene nadere beschouwing en vergelijking met elders voorkomende dakafsluitingen kunnen strekken om over de plaats van herkomst van den Islam hier te lande meerdere gegevens te erlangen.

Daar binnen bevonden zich twee graven, waarvan het Oostelijke met „mannelijke" médjan [1]), als dat van kjai Panggoeng, of Soenan Panggoeng werd aangewezen, terwijl het Westelijke, met vrouwelijke grafpaaltjes, van njai Panggoeng zou zijn. De djoeroe koentji vertelde daaromtrent echter nog een zonderlingen droom, waaruit zou moeten blijken dat er een of andere onbekende grijsaard begraven lag.

Op een keer namelijk, toen hij nog jong was, en eens zwaar ziek lag, bad en smeekte hij vurig aan kjai Panggoeng om hem te helpen. Eindelijk liet de heilige zich vermurwen, want in een nacht vol onrustige droomen zag hij ten slotte hoe zich twee personen aan hem vertoonden, de eene een jonge man, fraai uitgedost, met schitterend gelaat, en de andere een grijsaard, in eenvoudige kleedij. Zij identificeerden zich als de bewoners van het graf, en verklaarden te zijn gekomen om den zieke te helpen. Deze voelde zich toen, zooals hij verder vertelde, bij de voeten aangegrepen en opgetild, zoodat hij met zijn hoofd naar beneden kwam te hangen. Daarna begon de oude man, want die was het, die hem vasthield, hem heftig heen en weer te schudden en te slingeren, waardoor hij zich begrijpelijkerwijze een tijdlang weinig behagelijk gevoelde, totdat iets als een zwarte schaduw hem ontviel, en ijlings verdween.

Hij werd toen weer op zijn rustbank neergelegd, en de beide verschijningen waren eensklaps verdwenen. Van af dat moment voelde hij zich beter, langzamerhand wonnen zijne krachten weer aan, en toen hij geheel hersteld was, wijdde hij zich aan den dienst van het graf, waar hij thans, hoewel niet uit het geslacht van den heilige, reeds 30 jaar het ambt van claviger vervulde.

---

1) Men vergelijke het opgemerkte in Heiligen I, p. 581, noot 7. Het medegedeelde in de laatste alinea van die noot behoeft aanvulling in zooverre, dat toch bijna steeds de geslachten wel aan de vormen der steenen te onderkennen zijn. In den loop dezer onderzoekingen zullen zich wel eens goede specimina aanbieden, aan de hand waarvan deze aangelegenheid dan nader onder de oogen kan worden gezien

Het komt niet noodig voor over dit verhaaltje en de andere, min of meer lugubre droomgeschiedenissen, die werden te berde gebracht, nader in detail te treden: in het algemeen sloten de mededeelingen dienaangaande zich vrij wel aan bij het vroeger reeds verzamelde. [1])

Volgens de locale traditie was kjai of embah Panggoeng een zoon van Soenan Bonang, die de opdracht had gekregen om te Tegal godsdienst onderricht te geven. Aangezien de plaats van vestiging erg moerassig was, had hij een *panggoengan* opgericht, i. e. een loods of tribune op stijlen, waarnaar hij later Soenan Panggoeng werd geheeten.

Buiten het grafgebouwtje, hier evenals veelal elders, met den term *tjoengkoeb* aangeduid, liggen ter weerszijden nog twee graven, met grafpaaltjes op gewonen, menschelijken afstand, waar de twee honden van S. Panggoeng, Iman en Tokid geheeten, begraven liggen. Daarover beneden meer.

Het tegenwoordig geslacht komt vooral op Kemis Wagé en Djoemahat Kliwon zijne hulde aan den ontslapene brengen, terwijl dan wel bij het graf wordt overnacht, om vervulling van de algemeen menschelijke begeerten en wenschen te erlangen.

Het grafgebouw was, vertelde men, een 40 jaar geleden geheel afgebrand, en bij die gelegenheid zou ook het geschrift van Soenan Panggoeng, de Soeloek Malang Soemirang, waarvan men hier het origineel, of ten minste een zeer oude copie bezat, verloren zijn gegaan. Evenzoo waren toen andere schriftelijke gegevens over leven en werken van den heilige verbrand, zoodat men zich thans niets meer wist te herinneren.

Verder bevindt zich in de nabijheid van het graf nog een kleine put, ongeveer $1^1/_2$ M. diep, die vroeger gebezigd werd om zware eeden af te nemen. Degeen, die het (volmaakt onschadelijke) water van deze put dorst drinken, had zijn pleit gewonnen, zoo vertelde men.

---

1) Zie Heiligen I, p. 576, noot 3.

Ten slotte werd mij een „patilasan" van Soenan Kali djaga getoond, een paar steenen omgroeid door de wortels, van een nog jonge Ficus, die overigens niets merkwaardigs schenen te bieden.

Gelukkig is de schriftelijke traditie niet zoo karig of geheimzinnig met hare gegevens, en hoewel de bijzonderheden over Soenan Panggoeng geenszins overvloedig zijn, noch ook een behoorlijk samenhangend geheel vormen, wensch ik daarvan nadere mededeeling te doen, ter uitwerking van het vroeger reeds ter loops in dezen opgemerkte [1].

Te voren dan werd medegedeeld, dat er zich in vroeger tijden achtereenvolgens een drie-tal terechtstellingen om den geloove hadden voorgedaan, en wel die van Siti djenar te Demak (of elders), van Soenan Panggoeng te Demak en van sèh Among raga te Mataram.

In een verhaal voorkomende in de: Serat Tjabolèk [2], wordt bovendien nog een vierde geval genoemd, en wel van een zekere ki Bagdad, die te Padjang om het leven werd gebracht. Details ontbreken bijna geheel, en tot nu toe vond ik van dit geval ook elders geen melding gemaakt, zoodat men niet ongeneigd zou zijn aan eene ingeschoven episode te denken, ter wille bijv. van het parallellisme der drie „kraton's" Demak, Padjang en Mataram [3]. Eene nadere bespreking van de eventueele omstandigheden is uit gebrek aan gegevens thans nog ondoenlijk.

Het proces nopens Soenan Panggoeng wordt uitvoeriger vermeld, doch sluit zich in bewoordingen en inkleeding grootelijks aan bij de overeenkomstige stukken in de Babad's, en het behandelt deze aangelegenheid ook niet opzettelijk,

1) Zie Heiligen II, p. 45, en p. 51, noot 2.

2) Semarang, 1886, p. 44 seqq. Zie Bijlage I.

3) In hoeverre de opvatting bij de Javanen, dat iedere dynastie ongeveer 10 windoe's moet duren, en dat zich gedurende dien tijd een aantal gelijksoortige gebeurtenissen moeten afspelen, van invloed is geweest op hunne geschiedschrijving, voornamelijk wat betreft Demak en Padjang, zal wellicht later meer opzettelijk besproken kunnen worden.

zoodat ik voor de behandeling hier liever de betrokken pericope in de Serat Kanḍa (Jav. Hdss. Bat. Gen. No. 7) als basis neem, waar men ongeveer het volgende aantreft: [1])

. . . Nadat de vorst (i. e. Raden Trenggana, volgens de gangbare traditie alzoo de derde Sultan te Demak) ongeveer een jaar aan het bewind was geweest, (bleek het) dat pangéran Panggoeng, zijn oudere broer, die te Ranḍoe sanga woonde, zich hoe langer hoe meer verdiepte in liefde tot het Opperwezen, zoodat zijne wereldsche goederen (of wellicht: gedachten) verloren raakten. Al meer en meer zinneloos gedroeg hij zich, orde (en regel) liet hij varen, de voorschriften der Goddelijke Wet liet hij links liggen.

Twee napsoe's waren al verdwenen, loeamah en amarah had hij (uit zich) te voorschijn gehaald, zij hadden de gedaante van twee honden, een zwarte en een roode. De zwarte was de loeamah, en werd Iman geheeten (i. e. *Geloof*), de amarah was de roode, deze kreeg den naam van Tokid (de *Eénheid*).

Als hij ergens heen ging, liepen zij hem na, zij waren onafscheidelijk van hem. Bij den Vrijdagsdienst gingen zij mee in de masdjid en zetten zich achter hun meester, om de Wet te leeren [2]).

Deze gedragingen werden door velen gelaakt; alzoo kwamen de hoofd-wali's allen bijeen in hooge tegenwoordigheid van den Sultan, om te spreken over pangéran Panggoeng.

Soenan Bonang sprak: „Sire, wat is Uw wensch nopens Uwen broeder, pangéran Panggoeng? Zijn manier om de Wet te leeren komt in botsing met de maatschappelijke orde. Bezoedeld is hij met zijne beide honden, Iman en Tokid geheeten, die hij meebrengt in de masdjid. Op den duur zal de Wet haar gezag verliezen; indien men niet met

1) Zang 421, vers 15, r. 7 seqq. Aangezien deze tekst, voor zoover die op het tijdperk van godsdienstovergang betrekking heeft, door het Bataviaasch Genootschap zal worden uitgegeven, komt het overbodig voor het betrokken fragment daaruit hier af te drukken.

2) De eerste regel van vers 18 moet wellicht grammaticaal anders worden opgevat, doch voor het algemeen beloop van het verhaal doet zulks weinig ter zake.

straffe hand optreedt, zal er groote verderfenis komen in de maatschappelijke en Goddelijke inzettingen."

Nadat de Wetgeleerden allen hunne instemming betoond hadden, sprak de Vorst vriendelijk: „Wanneer dat werkelijk zoo is, welk oordeel moet dan over hem worden uitgesproken?"

Soenan Bonang antwoordde: „Het vonnis over hem moet zijn, dat hij verbrand worde."

De anderen spraken eenstemmig: „Soenan Bonang oordeelt terecht."

Dies handhaafde de Vorst de Goddelijke Wet, terwijl zijne broederliefde als verdwenen was. Kalm sprak hij: „Wel. patih, haastig dan, maak een brandstapel."

De patih zeide: tot Uw dienst, toen sprak de Vorst wederom: „En, gandèk, gaat gij heen, en ontbiedt schielijk mijn broeder Panggoeng, het is de Goddelijke Wet, die hem oproept."

De boodschapper ging snel op weg en kwam te Randoe sanga, waar hij den pangéran aantrof, die net bezig was zijne honden te voeren; daarna baadde hij de beesten, en terwijl hij op zijn hurken zat, streek hij hen streelend (over de huid).

De gandèk sprak fluks: [1]) „Ik ben gezonden door Uwen broeder, den Vorst; UEd. wordt volgens de Wet uitgenoodigd naar de hoofdstad te komen, schielijk begeve U zich naar Demak."

Pangéran Panggoeng antwoordde: „Ik ga direct, mogelijk wil mijn broer Sarak (de Goddelijke Wet) mij wel beloonen [2]). En gandèk, draag jij mijn beide honden, zij zijn pas ziek geweest."

---

1) Het is opvallend zoo dikwijls de auteur hier (en in andere Javaansche verhalen is het evenzoo) de woorden fluks, snel, schielijk te pas en te onpas brengt. Voor de situatie wordt die snelheid lang niet altijd vereischt, zoodat de betrokken invoegingen in de meeste gevallen wel als stoplappen voor de maat zijn te beschouwen.

2) Deze opmerking zal wel ironisch bedoeld zijn.

De gandèk was indachtig aan het gevelde oordeel.

(Zang 422). Hij sprak daarom eerbiedig: „Beter ware het, Heer, de honden hier te laten. Het wordt niet goed beschouwd, om honden mee naar eene vergadering te brengen. Die zijn onrein, men mag de vele vromen niet met hen in contact brengen."

De pangéran lachte en antwoordde: „Als gij mijn honden achterlaat, wil ik niet met je meegaan."

Voor den gandèk was het een moeilijk geval, fluks nam hij de honden op; hij kreeg last om voorop te loopen, den ganschen weg likten zij hem het gezicht.

Hij maakte dan ook veel misbaar; die vervloekte beesten! zoo sprak hij. Gaarne had hij ze laten schieten, doch hij dorst niet voor den pangéran.

Alzoo kwam pangéran Panggoeng in tegenwoordigheid der Wetgeleerden, en wisselde den heilgroet met de wali's. Verbaasd waren allen, die zagen, dat hij zich niet geneerde voor de menschen.

Allen zetten zich nu volgens de etiquette, terwijl de honden naast den pangéran waren gezeten. De Vorst sprak op vriendelijken toon: „Broer, gij hebt verkeerd gedaan. Een vonnis is over U geveld volgens de Wet, wegens het gedrag bij het onderricht dier Wet. Dat vonnis luidt, dat gij verbrand moet worden."

Pangéran Panggoeng antwoordde lachende: „Inderdaad heb ik schuld. Ik verzet mij niet tegen Allah, die dit vonnis geveld heeft. Ik voeg mij naar Zijn Wil, ik ontloop (mijn straf) niet. Een veroordeeling volgens de Wet is de Wil van God, wordt men niet veroordeeld, dan is dat ook volgens Gods Wil. Wat gij, mijn vorstelijke broeder, mij als eene overtreding aanrekent, dat is (toch) een fout, begaan volgens Zijn Wil [1]). Ik wensch mij niet te onttrekken.

1) Blijkens deze redenatie, die eveneens in sommige tradities nopens Siti djenar wordt vermeld, hebben ook de Javanen de onbillijkheid gevoeld, die voortvloeit uit de verantwoordelijkstelling van den mensch voor zijne daden, tegelijk met de aanname van Gods absolute Almacht.

Maar (nog één ding) zou ik willen vragen, ik wil mijne honden hier te eten geven, ik vraag wat rijst, (al is het) maar één toempeng."

Fluks bracht men het gevraagde, Pangéran Panggoeng sprak toen: „Steek dat vuur van jou maar aan, patih."

Het vuur werd aangestoken en vlamde hoog op, dat het afgrijzen verwekte. De pangéran greep haastig de toempeng rijst en wierp die in de vlammen, waarop hij aan de honden gelastte de toempeng achterop te gaan. Zoo begaven zij zich in het vuur, om elkaar de rijst te betwisten. Zij vochten te midden van het vuur, ten slotte raakte de brandstapel in wanorde, zoodat het vuur uitging. De honden keerden daarop naar hun meester terug. Allen, die dat zagen, waren verbaasd, zij spraken bij zich zelf: „Deze honden zijn niet eens geschroeid, en ten slotte hebben zij (het vuur) uitgebluscht, doordat zij er midden in aan het vechten waren. Hoeveel te meer pangéran Panggoeng, stellig zal die niet gekwetst raken (op den brandstapel).

De Vorst sprak op minzaam toon: Broer, het gaat niet naar wensch, als gij het niet zelf doet."

Pangéran Panggoeng antwoordde: „Het beste is, dat ik mij in het vuur begeef; maar, broer, ik vraag om inkt en papier, ik zal de voorwaarden (het middel [1]) opstellen, om tot de wereld van hierna te gaan."

De Vorst liet snel inkt en papier aanreiken, de patih bracht het vuur weer aan de gang, en pangéran Panggoeng nam toen afscheid van den vorst, alsmede van de hoofdwali's, dien hij de salam bracht. De geleerden beantwoordden den groet, en schudden hem de hand. De pangéran greep toen fluks een bank, [2]) en plaatste die in het vuur. Dit

1) Aan het Javaansche [illegible] is niet meer te zien of men met het Arabische: شرط, of اشارة te doen heeft.

2) Het woord: poekoeloen in dezen regel staat een beetje vreemd; klaarblijkelijk is het een stopwoord om het aantal lettergrepen vol te krijgen en den gewenschte eindklank meteen, waarbij den auteur iets als een propositieve zin moet hebben voorgezweefd.

vlamde zeer hoog op, de pangéran wierp er zich in, de beide honden volgden hem.

Alsnu stelde hij te midden der vlammen eene voortreffelijke handleiding (soeloek) te samen, Malang soemirang geheeten, die een extract (noekilan) was van het boek: Dakapanaloelpana. [1])

Toen stierf de pangéran, (en ook) de vlammen doofden uit.

Nadat het vuur was uitgegaan, zag de patih dat er een geschrift was, hij nam het stuk en bood het den Vorst aan. Nadat deze het ontvangen had, trok hij zich in zijn paleis terug. . . . . [2])

Eene in algemeen beloop hiermee overeenkomende traditie vindt men in de reeds genoemde Serat Tjabolèk [3]) en de daarmee soms letterlijk overeenstemmende mededeelingen, voorkomende in Babad Padjadjaran, [4]) welke beide jongere redacties echter iets korter zijn en nopens een paar details eene afwijzende lezing geven.

Eerstens werpt pangéran Panggoeng volgens deze traditie geen rijst doch zijne sandalen in het vuur: na eenig gestoei komen de honden dan ieder met een sandaal in den bek ongedeerd weer uit de vlammen te voorschijn [5]). Deze bijzonderheid moge echter, evenals de voorkomende opmerking nopens den brandstapel, die zou hebben bestaan uit hout en arèn-vezel (doek), een en ander begoten met olie, als

---

1) De laatste vijf lettergrepen zouden kunnen beantwoorden aan: فناء الفناء, waarbij de hamzah door een schrijffout in *na* zou zijn veranderd. De eerste twee lettergrepen zouden dan دقة of zoo iets moeten zijn. Doch dan zou فناء niet in den nominatief blijven, en bovendien is een dergelijk boek (zie C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur„ Berlin-Weimar 1898-1902) overigens ook niet bekend. Verder gebruiken de Javaansche studenten veelal de beginwoorden van den tekst als naam van hunne boeken, *niet* den eigenlijken titel.

2) Zang 422, vers 15.

3) Zie boven p. 138, noot 2, en Bijlage I van af vers 12.

4) Semarang 1885, deel I, p. 180 seqq. Zie Bijlage II.

5) Men zie nog beneden, waar mededeeling wordt gedaan van een dergelijk avontuur, dat Soenan Kali djaga in Madjapait beleefde.

eene litteraire variant beschouwd worden, doch verder spreekt de Vorst van Demak den veroordeelde niet met *raka* (oudere broer) aan, maar met *paman*, (oom, jonger dan vader of moeder, *of wel* beleefdheidsterm tegen een respectabel persoon), terwijl de pangéran, nadat hij in de vlammen zijn geschrift heeft samengesteld, den brandstapel weer verlaat, en ongedeerd, gevolgd door zijne honden, zich verwijdert en langs de kust heentrekt.

Geheel afwijkend daarentegen is de Tjerbon'sche traditie, zooals die voorkomt in een Babad Tjerbon, opgesteld door Abdoelqahhar, [1]) in leven pengoeloe te Tjerbon (omstreeks 1820), en welke ik hier in vertaling heb getracht weer te geven: [2])

. . . . . . 57e stuk, handelende over den zoon van Soenan Kalidjaga, raden Panggoeng geheeten; deze ging zijn vader te Kalidjaga opzoeken. Daar erlangde hij kennis nopens toedoe(h)? De reden dat hij raden Panggoeng werd genaamd, was omdat hij er van hield wajang-vertooningen te houden. [3])

Toen dat bekend werd te Demak, werd hij door den Sultan aldaar in dienst genomen om in het paleis de wajang te vertoonen, terwijl hem den titel pangéran Panggoeng werd verleend. Als te Demak de wajang werd vertoond,

1) Babad Tjerbon, No. 75 collectie Dr. Brandes, deel II, p. 240 seqq. Zie Bijlage III.

2) De volle nadruk moge hier op het trachten vallen. De tekst is eene copie „naar een hs. afkomstig uit Mangoenredja, enkele lacunes aangevuld uit een hs. in het bezit van den hoofddjaksa te Tjirebon", vervaardigd door een met het Tjerbon'sch dialect klaarblijkelijk slechts matig bekenden afschrijver. Dit dialect is verder nog niet wetenschappelijk bestudeerd, en aangewende pogingen om een deskundig persoon van daar naar Batavia te halen, hebben vooralsnog gefaald. Bovendien brengen mystieke teksten toch steeds hunne eigenaardige moeilijkheden mee, zoodat deze weergave dan ook alleen te beschouwen ware als eene welwillendheid tegenover die lezers, wier werkkring of studien hun slechts eene vluchtige kennisname der hier gegeven mededeelingen veroorloven.

Een aantal gewaardeerde ophelderingen werden mij verstrekt door R. Ng. Soera di poera en R. Wira wangsa, beiden van Solo.

3) Over de beteekenis van den term: panggoeng bij het wajang-spel zie men:

was het door zijn bijzondere machten van uit Bonang te zien, terwijl de gamelan en het reciet er te hooren waren, alles uitermate duidelijk [1]). Zulks nu kwam in gebruik volgens den wensch der 9 wali's, zoodat er over gesproken werd (het als juist werd beschouwd) [2]).

Te dien tijde sprak Soenan Kali djaga. . . . [3]) tot den Vorst van Demak: „Mijn jeugdige vriend, gij moet weten, dat het wajang-spel inderdaad een (spiegel-)beeld is van het (den) Eéne, men kan het noemen: het beeld der WET. De wajang stelt dan voor het gansche menschdom, de dalang is te vergelijken met Allah, den Schepper van het heelal. De reden nu, dat ik het wajang-spel een beeld der Wet noemde, is omdat duidelijk te onderscheiden is, hoe de staat van wajang een geheel andere is dan die van dalang. Ieder van die twee staat op zich zelve, met dien verstande, dat de wajang-figuren niet uit zich zelf kunnen bewegen, zij hangen af van de wil des dalang's. Evenzoo kunnen de Schepselen niet anders handelen dan door den Wil des Heeren, des Hoogsten, die de wereld hanteert.

Naar dit stadium is men dus: geheel opgegaan (verzonken) in de Werken, de standplaats is die der Scheiding, de Wet is inderdaad, jongen, de bekommernis, de occupatie der harten, [4]) (evenals het geval is) wanneer men de wajang ziet spelen.

(Vers 13). Het beeld nu van de TARÈKAT is het barongan-spel. Daarbij zijn de speler en het voorgestelde dezelfden, doch (dat feit) is nog verborgen. Het gansche lichaam is bedekt

---

Dr. Hazeu, Bijdrage Javaansch tooneel, Leiden 1897, index in voc: panggung.

1) Ajan zou afgeleid zijn van: اعيان (?) Zie Bijdrage mystiek, index in voc.

2) Het vertoonen van de wajang schijnt als een prasemon te zijn bedoeld voor een bepaalde mystieke leering, die dan door de wali's werd geapprobeerd?

3) Volgens R. Ng. Soera di poera beteekent padalemèn: pandjenengan.

4) De bedoeling is klaarblijkelijk, dat de persoon in dit stadium zich nog occupeert met allerlei aangelegenheden, zich nog bekommert om de voorvallen des dagelijkschen levens, dat hij in zijn gemoed de hartstochten nog laat overheerschen.

door een soort zak als vermomming, die tot tooisel voor het lichaam strekt [1]). Men is één met den Heere, (nochthans) vindt de „oplossing" (fana') pas plaats in zijn Leeraar. Dit heet verder sjoghoel insan kamil, de kennis van den Onstoffelijke is nog versluierd door den Leeraar (dus nog niet rechtstreeksch), men is verzonken in de Namen, dit is de standplaats der Vereeniging, d. w. z. al bijeengebracht, [2]) zoodat men een Eénheid is geworden, alleen, er is nog een binnenste, dat als bedeksel (als voorhuid) een scherm heeft, hetwelk verborgen houdt.

(Vers 17). Het beeld voor de HAKÈKAT, dat is het topèngspel, want daarbij zijn ook speler en speelfiguur dezelfden, alleen het aangezicht is nog bedekt. Een masker, dat als een tapoek (buffel-teugel) over den neus gaat, dient tot sluier, het verhoudt zich als een deel van het lichaam. Men is dan opgelost in den Profeet, het Eén-zijn met den Onstoffelijke is nog maar een ietsje versluierd. Dit heet sjoghoel Moeḥammadiah, [3]) bij het streven om zich één te maken met de Goddelijkheid ontbreekt er nog maar sahoesan (?), [4]) men is verzonken in de Eigenschappen, de standplaats is de Vereeniging der Vereeniging, i. e. de Werkelijke Vereeniging, één van doen, één van wil, zoolang men leeft, één van onwillekeurige handelingen, [5]) één van hooren, één van zien, één van spreken, dat is (nog eens) „vereenigd",

1) Wellicht kunnen regel 2 en 3 van vers 14 beter als volgt worden opgevat: . . . . evenals tooisel van het lichaam één is met den drager (de heer van het lichaam).

In de parallel-plaatsen beneden staat telkens angga, in plaats van rangga, dat misschien beter ook hier te substitueeren ware.

2) Javaansche paraphrase van de Arabische uitdrukking.

3) Het woord Moehammad heeft in dit verband natuurlijk niets met den Arabischen profeet te maken: het vertegenwoordigt een mystiek begrip, dat hier niet nader wordt opgehelderd. Het komt voor dat insan kamil (zie boven sub tarèkat) en moehammadiah door den auteur zijn verwisseld.

4) Soera di poera verklaart dit als volgt: tegesipoen: *sanapas*, sebab *hos* poenika soeara kedeling napas; kadjengipoen sami kalian temboeng: sakedèping nètra.

5) Van: ngawoer, in den blinde iets doen? Misschien verdient het meer aanbeveling bij woer, evenals in den 1e regel van vers 7 dezer Bijlage, te denken aan: wroeh, en dus te lezen: toenggal pangawroeh spn., één van kennis, enz.

daarom heet het hakékat, gezegd (djar) tot werkelijkheid geworden; hetgeen dienaar is geheeten, heeft de Eigenschappen van Allah.

(Vers 22). Het beeld van de MA'RIPAT ten slotte is de ronggèng, ook hier zijn speler en speelfiguur dezelfden, daarbij onopgesmukt, zonder sluier, wat ook, als een lid des lichaams [1]). De Oplossing is in de Godheid, de Hooge, niet (meer) twee lichamen, reeds één, geheel en al, de staat van den mensch, die (als 't ware) de belichaming (?) Gods is. Verzonken is men in het Wezen, dat noodwendig Zijn heeft, de standplaats is de Blijving, eeuwig, steeds voortdurend van leven, onvatbaar voor dood, eeuwig zonder verandering.

De Vorst van Demak informeerde (verder) naar de beteekenis . . . [2]): „Wel, vereerde meester, wat is het kenteeken van lieden, die in het bezit zijn van één van die vier wetenschappen?"

(Vers 26). De Soenan antwoordde: „Dat kenteeken is, ten opzichte van levenden, op wien de term *Wettelijk* van toepassing is, dat zij kwaad met kwaad, goed met goed vergelden, zoo is de staat van iemand, die zich stijf aan de Wet houdt; en later als hij dood gaat, dan is het teeken daarvan, dat zijn lichaam in ontbinding overgaat; ook al had men met een wali of zelfs met een profeet te doen, als men de Wet beoefent, dan gaat het lichaam later zonder mis in ontbinding over, zooals bijv. van den profeet Joesoep, zijne beenderen bleven (alleen) over.

(Vers 29). Het kenteeken voor de *tarékat* is ten opzichte van levenden dat zij zich inhouden ingeval zij worden

---

1) Deze laatste drie woorden, die hier eigenlijk geen zin hebben, schijnen uit de sleur te zijn bijgevoegd.

2) Er staat شنهو; men zou aan een schrijffout voor toehoe, oprecht, of soehoen (sinoehoen) kunnen denken, misschien ook شغول, doch voor het algemeen begrip is zulks van weinig belang. Misschien dat andere hds. van dezen tekst eene betere lezing hebben.

geslagen, en dit opvatten als eene beproeving Gods [1]). En na den dood verwelkt het lichaam (alleen), het ontbindt zich niet, met profeten of wali's is het evenzoo. Het kenteeken, dat iemand de tarékat heeft beoefend, is dus dat zijn lijk later [2]) verwelkt, zooals van den profeet Haroen, het verwelkte alleen maar, werd droog, . . . [3]), maar het scheurt (vergaat) niet.

(Vers 32). Voor de *hakékat* is het kenteeken ten opzichte van levenden, dat zij zich verheugen, als men hen slaat, zij lachen er om en voelen er geen ergenis over. Zij verheugen zich niet als hun een groote vreugde te beurt valt, zij maken geen zwarigheid, als zij te kort worden gedaan, of indien zij van hun bezit mochten kwijt raken, [4]) zij hebben geen voorwerpen van genegenheid, hun heele leven lang. Zoo iemand was de profeet Salomo: hoewel [5]) hij als vorst over de toenmalige wereld regeerde, was er toch niets (en niemand) van hetgeen onder het Wereldsche te rangschikken valt, waar hij aan hing.

Daarom is ook het verscheiden (van zulke lieden) alsof ze gaan slapen. Hun lichaam blijft ongedeerd, hunne haren vallen niet uit, steeds krijgen zij (op boven natuurlijke wijze) nieuwe kleeren. Hetzij een wali, of een (gewoon) geloovige, hij die inderdaad de hakékat bevolgt, diens dood is als zooeven beschreven, het is als een slapende slechts, niet vatbaar voor verderving.

(vers 37). Het kenteeken voor de *ma'ripat* is ten opzichte van levenden, dat zij dengeen, die hen slaat, die hen kwaad

1) Er staat: belooning, want als Allah iemand waardig keurt om beproeft te worden, dan is dat eene onderscheiding.

2) Bosok geeft hier geen zin, en is klaarblijkelijk eene onnadenkendheid van den copiist voor: bèsock.

3) Markingking, volgens sommigen: intens droog. Naar de uitspraak zou het een variant kunnen zijn van: markèngkèng, half hurkende zitten, naar de spelling (in Jav. karakter) een schrijffout voor: markèngkèng, verstijfd in elkaar gekrompen.

4) Wellicht zijn de 2e en 3e regel van vers 33 grammaticaal ook anders op te vatten.

5) Soté = sotéh (zie Coolsma, Soend. Wdb. in voc.) = senadyan.

doet, vergelden door hem te beloonen. Zij verheugen zich niet als zij geprezen en gevleid worden, loftuitingen bestaan niet voor hem, zij voelen zich niet bitter te moede, als zij gesmaad of bespot worden, een gezin, een eigen huis achten zij niet.

Wanneer zoo iemand sterft, is het teeken (dat hij de ma'ripat beoefende), dat het lijk verdwijnt, volkomen meetrekt [1]) met de ziel, welke te beschouwen is als een vogel, die wegvliegt met kooi en al.

Zoo geschiedde toen de profeet Idris stierf: zijn stoffelijk hulsel nam hij mee, het verdween geheel, zoodat zijn lijk niet (meer) te zien was.

Alle vier deze wegen zijn juist, zij falen niet. Indien men deze voortreffelijke vier verwerpt, dan is al (het andere) een dwaalweg.

Mijn jeugdige vriend, neem deze mijne intieme leering in je op". [2])

(vers 42). Toen stelde de Vorst van Demak, die begeerig was naar het onderwijs van Soenan Kali djaga, [3]) een geschrift in lakon vorm op, Bima Soetji geheeten, [4]) handelende over zelfver*Heer*lijking. [5])

De wali's wisten allen dat hun jongere collega Kali djaga bekend stond voor zijn vele (rare) manieren, een wali . . . der Rechtvaardigheid, [6]) (een voorbeeld) ter navolging, om zichtbaar te maken een zonde, die in het verborgen was verricht (?).

Wat nu het gezegde: pinter aling² bodoh betreft, dat

---

1) Miloeng klaarblijkelijk = miloe ing.

2) Het verdient opmerking dat in dit stuk trekken van overeenkomst voorkomen met hetgeen over de 4 âçrama's der Brahmanen wordt medegedeeld.

3) Wellicht verdient het de voorkeur loba hier als Soendaneesch op te vatten. De zin wordt dan ongeveer: Na het vele onderricht van S. K. d. enz.

4) Of: een geschrift, behelzende de lotgevallen van Bima Soetji. . . .

Over dit geschrift vergelijke men Catalogus Jav. Mad. Hdss. van den heer Vreede, p. 248 seqq. jo. p. 321, en den Supplement-Catalogus II, van Dr. H. H. Juynboll, p. 8.

5) Volgens R. Ng. Soeradipoera zou amatoeanan zijn = amartoean, zich als toean, heer, en Heer, beschouwen, gevoelen, zich vereenzelvigen met den Heere.

6) ستور العدالة.

wil zeggen: een voortreffelijk man wordt verborgen achter (het uiterlijk van) een gemeenen voetknecht.

Zoo was het nu ook gesteld met pangéran Panggoeng: hij had het uiterlijke van een boosdoener, [1]) heftig was alles wat hij deed, zijne haren waren lang, zijn snor was (gekronkeld) als een bliksemflits, zijn krisscheede-overtrek kletterde, zijne manieren waren zwierig, hij schommelde met zijne dijen, [2]) zooals de gamboeh's (dansers) plegen te doen, die goed paradeeren, zijne lippen waren (rood), [3]) als van degenen, die bedaja-dansen uitvoeren.

Het was levendig in Demak (alleen) van pangéran Panggoeng. Om de week was er wajang-voorstelling, en de andere week was er weer topèng-spel, maar als op Vrijdag de Vorst aan de godsdienst oefening deel nam, . . . enz.

In hetzelfde geschrift treft men nog een paar mededeelingen aan over wajang-spel door Soenan Kalidjaga zelve, waarvan de eerste luidt als volgt: [4])

28ste Zang; dichtmaat: KINANTI.

50. nanging salamining toewoeh
pangéran ing Lèpèn djagi
karemené asoesoenan
lampahé njampoer anjambri
angatokaken ma'siat
angoempetaken kang bakti

51. dadi dadalang kekemboeng
anama ki Séda brangti
apahé jen ababarang

1) Het Skr. woord: doerdjana is in het Soendaneesch djoerdjana en djoerdana geworden en dat weer tot djoeroe dana. Djoeroe is het woord dat beroepen etc. aanduidt, welke boven de categorie van ambachtslieden (toekang) staan. In het taalgevoel der „spraakmakende gemeente" moet dana in dit verband dus de waarde hebben van: schelmerij bedrijven.

2) Aldus werd èdèk mij verklaard.

3) Naar de opvatting van R. Ng. Soera di poera.

4) Naar Babad Tjerbon, No. 75 der coll. Brandes, deel I p. 241.

ika kalimah kakali
singa gelem ngoetjapena
ja dadi tanggané njoeling

52. sakedap dadalang pantoen
sang Padjadjaran doemadi
akèh islam déning tanggapan
katelah dalang pakoening
sakedap dadalang wajang
maring Madjapait doemadi

53. akèh islam déning ikoe
katelah dalang kang nami
sang Kontjara kondjara poerba
tanggapané bari gampil
moeng moeni kalimah sjahadat
dadi akèh sami moeslim

Hierin wordt dus vermeld, dat Soenan Kali djaga als dalang optrad onder den naam van: ki Sĕda Brangti (deze naam is niet zonder opzettelijke beteekenis), en daarbij de geloofsbelijdenis bezigde. Te Padjadjaran was hij *dalang pantoen*, te Madjapait *dalang wajang*, terwijl hij in beide landstreken vele lieden op deze wijze tot den islam bracht.

Het tweede stuk [1]) houdt o. m. soortgelijke mededeelingen in omtrent zijn optreden als *dalang barongan* te Tegal, onder den naam van ki Bengoek. Ook hier „vertoonde" hij de geloofsbelijdenis. Bij die gelegenheid werd de echtgenoote van een zekere ki Gaba smoorlijk verliefd [2]) op hem, met gevolg dat haar man den dalang een geduchte afrossing gaf, zoodat deze meer dood dan levend over den grond rolde, echter zonder een kik te geven.

---

1) Voor den tekst zie men Bijlage IIIA, naar Jav. Hndss. No. 75 der collectie Brandes, deel II, p. 1—10.

2) kĕdanan, dat hier wellicht voor: birahi staat, welk laatste woord veelal beteekent: in (mystieke) vervoering zijn.

Als hij weer een beetje op verhaal begint te komen, begeeft hij zich naar het huis van ki Gaba, en overhandigt dezen bij wijze van vergelding een aantal goudstukken. Deze laatste staat verbaasd over die wali-daad en drukt zulks uit met de volgende woorden (vers 11):

„Wel, wel, hoe heb ik het nu! Iemand, dien kwaad wordt „gedaan, vergeldt dat met goed! [1]) Zoo iemand is (wel) als „de sandel-boom, wanneer men dien met een kapmes houwt, „dan geeft hij een aangenamen geur af . . . . ."

Ki Bengoek verdwijnt dan eenklaps, terwijl ki Gaba, die tot besef komt dat hij een groot wali onrecht heeft aangedaan, hem met achterlating van huis en haard, overal gaat opzoeken (vers 16).

Intusschen is ki Bengoek (S. Kali djaga) bereids te Probolingga als *dalang topèng* opgetreden, mede met vertooning van de sahadat, en wel onder den naam van Koemendoeng.

Na eenige wonder-avonturen, die thans niet nader worden behandeld, gaat hij tapa verrichten in een grot, doch wordt bij den Vorst van Madjapait beschuldigd de vrouw van een zekere ki Oenèhan van Djapan te hebben benaderd, hoewel het inderdaad een booze geest is geweest, die zijn gedaante had aangenomen, welke die wandaad verrichtte.

Voor het gerecht zijn de getuigenissen tegen hem overstelpend, alleen een *gevlekte hond* tracht het alibi van den Soenan te betoogen, met te verklaren, dat de kluizenaar heelemaal niet weg is geweest uit het gebergte (vers 49). De rechters verklaren hem toch schuldig en veroordeelen hem tot den brandstapel. Zoodra het vuur hoog opvlamt, werpt hij zijn schoeisel in de vlammen, waarop de hond toespringt en dezelve weer ongedeerd uit het vuur terug weet te halen [2]).

---

1) Het is wellicht overbodig hier nog te verwijzen naar de Bergrede, Matth. 5, v. 39 en 44.

2) Men vergl. boven p. 143.

Afgescheiden van deze laatste bijzonderheid, die alleen ter vergelijking met het reeds over pangéran Panggoeng vermelde werd bijgevoegd, heeft men hier dus herhaalde mededeelingen over het optreden als *dalang* van een zeer gerenommeerd heilige. Dat men echter niet aan eene letterlijke opvatting van deze teksten moet denken, doch veeleer hierin, alsmede in de meeste details, die te berde worden gebracht, allerlei toespelingen te zien heeft op de geestelijke actie van den betrokkene, blijkt genoegzaam uit het voorafgaande stuk (p. 145.) en de bijzonderheid dat de sahadat werd vertoond, waarop vele menschen bekeerd werden.

Voor eene nadere verklaring dezer toespelingen zijn stellig wel eenige gegevens voorhanden, doch voorloopig lijkt de risico te groot om er thans reeds mee te komen aandragen.

Merkwaardig is nog in dit verband het belangrijk aandeel, dat de wali's, vooral Soenan Kalidjaga, volgens de traditie hebben gehad in de hervormingen der wajang [1]). Het laat zich natuurlijk zeer wel denken dat zij, bij de voorloopige bekeering in massa van de Javanen, getracht zullen hebben het sterk heidensche karakter van dit schimmenspel eenigszins te wijzigen in de richting der opvattingen, die zij voorstonden. Doch daarnaast kunnen de tradities, die ons zulks mededeelen, belangrijk geinfluenceerd zijn geweest door de in omloop zijnde verhalen met de toespelingen etc. waarvan er boven een paar zijn weergegeven, zoodat men het allegorische daarin niet meer, of onvoldoende voelende, er toe is kunnen komen, uit die mededeelingen van wajangspelen door enkele wali's, hen meer aandeel in de Gestaltung daarvan toe te kennen, dan wellicht inderdaad het geval is geweest.

Het is echter geenszins uitsluitend in verband met pangéran Panggoeng of zijn veronderstelden vader, dat men vergelij-

1) L. Serrurier, Wajang poerwa, Leiden, 1896, 8o uitgaaf, p. 50 en 51.

kingen van de wajang etc. met de vier mystieke ontwikkelings-graden e. a. aantreft. In Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 383 [1]) komt een dergelijke, overigens veel kortere beschouwing voor, waarin alleen over de wajang wordt gehandeld, en o. a. de kelir met de a'jan tsabitah wordt vergeleken [2]), terwijl het beeld ook verder nader wordt uitgewerkt.

Ook vergelijkingen met andere zaken van dagelijksche bekendheid zijn niet zeldzaam. Een paar stukken in het Maleisch mogen dit nader toelichten: [3])

katahoei oléhmoe sekalian handai
bertanja kapada goeroe jang pandai
soenggoehpon banjak kain terkedai
berlain²an kasa dan tjindai

pakir mentjiterakan soeatoe pendapat
tatkala mentjari ilmoe ma'ripat
ada kapada soeatoe tempat
sapohon kajoe tjawangnja empat

kajoenja tinggi boekan kapalang
boeahnja banjak tiada terbilang
warnanja èndah amat tjemerlang
onggas pon banjak beroelang²

adapon ibarat pakir jang hina
sapohon kajoe banjaklah ma'na
djikalau pohonnja tiada sempoerna
tjawang dan dahan lagi bergoena

djikalau sempoerna pohonnja itoe
tjawang dan daoen terhimpoen di sitoe [4])

1) pag. 87. De tekst is opgenomen als Bijlage IIIB.

2) Vers 3, r. 9.

3) Naar Mal. hndss. Bat. Gen. No. 83, p. 6, r. 8 seqq. Vergl. Catalogus der hndss. van Dr. Ph. S. van Ronkel, p. 362.

4) Men zou meer geneigd zijn te lezen: satoe, doch er staat een ي voor de س die anders geen zin zou hebben, en toch voor de maat noodig schijnt (hoe wel er ook regels met 10 lettergrepen voorkomen).

daoen dan boeahnja di sanalah tertentoe
baiklah pikir kita di sitoe

baiklah kita menerima
kapada pohonnja ialah sama oepama [1])
daoen dan boeahnja tiadalah sama
masing² lah dengannja nama

djikalau di ibaratkan bidji kelapa
koelit dan isi tiada seroepa
djanganlah kita bersalah tampa
tetapi béda tiada berapa

sabidji kelapa ibarat di sana
lapalnja (lafth-) empat soeatoe ma'na
disitoelah banjak orang terkena
sebab pendapat koerang sempoerna

koelitnja itoe ibarat saré'at
temporongnja itoe ibarat tarékat
isinja itoe ibarat ḥakékat
minjaknja itoe ibarat ma'ripat

saré'at itoe ibarat toeboeh
ṭarékat itoe djalan jang tagoeh
ḥakékat itoe bersoenggoeh²
ma'ripat itoe seperti soeloeh

baik² ma'ripat di sana
soepaja i'tiqad kita sempoerna
djikalau beradjari lapal dan ma'na
achirnja itoe tiada bergoena

. . . . . . enz.

Na een woordenrijke aanloop gaat de auteur in dit stuk dus de vier bedoelde graden vergelijken met een klappernoot: de vezelige bast is als de saréngat, de dop als de tarékat,

1) Zoo staat er. Men leze: sa-oepama.

het vleesch als de hakékat te beschouwen, en de maripat als de olie daarin.

Overdreven diepzinnig is dit alles en wat er verder volgt, niet, doch men kan als verontschuldiging voor de schrijvers aanvoeren, dat hun geestelijke waar berekend moest zijn op de behoefte en vermogens der belangstellenden, en dat het een moeilijk werk is in talen, die de noodige termen en vormen missen, om nadere nuances van begrippen uit te drukken, over abstracte, mystieke onderwerpen in verdere behandeling te treden.

Elders worden de grondslagen van het reizen te water (met handelsdoeleinden) op de volgende wijze met mystieke termen vergeleken: [1])

Pasal pada menjatakan hoekoem berlajar.

Adapon berlajar itoe tiga bagi; *pertama* ia dalam doenja, maka kapala modalnja akal dan arta [2]) dan brani, dan labanja (dan) dosa(nja) [3]) dan me(nje)sel dan tangis; *kedoea bagi* berlajar kapada djalan achérat, maka kapala modalnja iman dan ṭā'at dan dzikir, dan labanja sjorga dan segala isinja; *katiga bagi* berlajar ia kapada Allah ta'ālā, kembali kapada Allah, maka kapala modal (dan) [3]) waçiat, dan labanja bertemoe dengan Allah dan menghadap Allah. Maka berlajar kapada Allah itoe anam perkara, pertama prahoe, kadoea tali, katiga kemoedi, kaempat saoeh, kalima lajar, kaanam pandoman iman dan ṭā'at dan. . . . [4]), dari bandar itoe padang maḥsjar, dan soedagar jang memeli dagangan itoe Allah, dan wakil soedagar itoe malaikat. Maka amal sjaré'at itoe seperti prahoe, dan amal tarékat itoe seperti saoeh, dan amal hakékat itoe seperti tali, dan amal ma'ripat seperti pandoman, dan jaqin itoe seperti kemoedi, dan

---

1) De tekst is genomen naar Mal. Hndss. Bat. Gen. No. 378, pag. 30. Zie Catalogus bovengenoemd, pag. 442.

2) Men zou natuurlijk ook: arti, helderheid van begrip, kunnen lezen.

3) De copiist is hier klaarblijkelijk een weinig in de war geweest.

4) Er staat: قسكاءن.

i'tiqad itoe seperti moeallim, dan toefan itoe seperti malak almaut dan laoet itoe seperti koeboer, dan Moenkar wa Nakir itoe seperti ikan besar dan ijoe dalem laoet itoe.

Hetwelk overgezet zijnde, aldus luidt:

Hoofdstuk over de grondvoorwaarden voor het doen van handelsreizen te water. Er zijn daarvan drie soorten; ten eerste (de reis) in deze Wereld, het stamkapitaal is „handelsgeest," en Geld, en Durf, en de winst is Zonde, en Berouw en Weening; ten tweede de reis op den weg tot het Hiernamaals, het stamkapitaal is Geloof en Gehoorzaamheid (aan God) en Dzikr, de winst is het Paradijs en al deszelfs inhoud; ten derde de reize tot God, en wel *terug* tot God, het kapitaal is het Testament (?), en de winst is de Ontmoeting met God en het Verschijnen in Diens tegenwoordigheid.

Voor deze laatste reize nu zijn zes zaken vereischt, eerstens een schip; ten tweede touwwerk; ten derde, een roer; ten vierde het anker; ten vijfde, de zeilen; ten zesde, het kompas (zijnde) Geloof en Gehoorzaamheid en. . . . , en de haven is de Vlakte der Verzameling, en de Handelaar, die de koopwaar opkoopt, is God, en Zijne procuratiehouders zijn de Engelen.

Nu zijn de Werken der saréngat gelijk het schip en die der tarékat als het anker, en die der hakékat gelijk het touwwerk, en die der maripat als het kompas; en de jaqin [1]) is gelijk het roer, en de i'tiqad [2]) als de stuurman, en de orkaan is als de Doodsengel, en de Zee is als het graf, en Moenkar met Nakir zijn te vergelijken met de groote visschen [3]) en de haaien in die zee. . . .

---

1) Zie Bijdrage mystiek, index in voc.

2) Zie Heiligen III (Tijdschr. T. L. V. deel LIII), p. 296.

3) Met ikan besar heeft men wellicht getracht in het Maleisch een of andere visch aan te duiden, waarvan de naam in een mogelijk uitheemsch origineel onvertaalbaar was.

Van dergelijke vergelijkingen zouden meerdere voorbeelden aan te halen zijn, doch het blijft bijna steeds bij gelijkenissen, en tot nadere definieering komen de auteurs betrekkelijk zelden.

Om terug te keeren tot pangéran Panggoeng, moge hier thans de episode vermeld worden, waarin zijn sterven wordt behandeld, en wel genomen naar de reeds meermalen genoemde Babad Tjerbon, No. 75 der collectie Brandes, waar dit stuk is ingelascht in eene beschrijving van den terugkeer van Soenan Goenoeng djati van Padjang naar Tjerbon. In vertaling zou dit gedeelte ongeveer als volgt kunnen luiden: [1]

. . . . . het trof dat bij zijn (d. i. Soenan Djati) komst te Tegal Soenan Panggoeng juist in zijn doodsstrijd lag. Zeer onrustig was hij, zijn gedrag was schrikaanjagend, wild keek hij rond, hij viel ploffend neer, en stond dan weer op, hij stond niet toe dat iemand hem naderde. Indien iemand dichtbij kwam, dan sloeg hij met handen en vuisten, hij schopte vooruit en achteruit, en joeg ze na (?), hij krijschte luide, zijn stem was barsch snauwend. De adem rochelde op vreeswekkende wijze, dan was zijn stem schor brullend, een oogenblik later weende hij, en daarna ging hij kermen, en zich op den grond rondwentelen. Na een oogenblik kneep hij in zijne vuisten, gelijk een kip die gaat sterven (haar teenen samentrekt?), en buitelde hij onderst boven telkens om en om. Met het aangezicht tegen den grond, met het hoofd naar beneden, dan weer steigerend opspringen, of plat op den baren grond liggen, wijdbeens lag hij dan, of kroop op zijn buik over den bodem, een volgend oogenblik liep hij snel heen en sloeg met zijne armen, de voorbijgangers sprongen uit den weg.

Allen, die deze gedragingen van Soenan Panggoeng bij het naderen van zijn dood, aanschouwden, waren smar-

---

1) De tekst, in deel III, pag. 59 seqq. is hier achter opgenomen als Bijlage IV. Afgescheiden van het minder elegante onderwerp moet men erkennen, dat de situatie met onmiskenbaar talent beschreven is.

telijk verbaasd. Met stijfgespannen armen en beenen, alsof hij een knods van ijzer hanteerde, (stond hij) dreigende, als iemand, die er op in wil slaan, zijne houding was als iemand, die met zijne vuisten wil beuken. Zijne beenen stonden alsof hij trappen wild, zijne lippen waren stijf-stuursch getrokken, evenals van iemand, die in blinde woede op zijn tegenstander lostrekt [1]). Zijne oogen keken schuw rond, het was afgrijzenwekkend, fel schitterden zij, [2]) wijd opengesperd staarden zij met toornige uitdrukking [3]) rond, evenals een woedende [4]) stier, die een tegenpartij zoekt.

Tegal kwam er zoowaar van in opschudding: alstoen sprak Soenan Djati: „Schielijk, gijlieden moet kennis geven aan Soenan Kali djaga, dat het zoo met zijn zoon gesteld staat, nu zijn stervensuur is aangebroken."

De lieden van Tegal gingen nu ijlings aan het zoeken, waar Soenan Kali djaga zich bevond, tot veertig dagen toe zoeken zij overal rond, [5]) dan treffen zij hem aan, en deelen hem eerbiedig mede, dat zijn zoon zich thans in doodsstrijd bevindt, buitengemeen erg is het (met hem), zelfs is er niemand te Tegal; die hem zou durven naderen [6]). Allen zijn ze bang te zullen worden geslagen, (als) hij hen nazet, [7]) gaan allen op zij, en de lieden, die op den weg passeeren, stuiven uiteen.

De Soenan sprak: „Zoo, is het heusch waar wat jelui vertellen. Wel, komaan, ik zal dat aanstonds gaan zien." [8])

Toen hij (ter plaatse) was gekomen, zag hij zijn zoon;

---

1) Lagané schijnt min of meer stopwoord te zijn.

2) Drilap² wellicht = lirap².

3) Andik zou worden gebruikt = rood, van oogen: met bloed beloopen, dus in heftige toorn of woede.

4) Kroda garandaka is met: een woedende stier, wat vrijer vertaald.

Angemria heb ik opgevat als eene verlenging (om de tembang) van mamrih(a) trachten, zoeken.

5) Ngoebes² klaarblijkelijk = ngoebres².

6) Op te merken valt in den tekst de overgang van indirecte tot directe rede.

7) Ngoedag² is veeleer Soendaneesch, doch werd gezegd ook in het Soerabaja'sch dialect voor te komen.

8) Soened dengok schijnt eene verlenging te zijn, om de maat op te vullen, van: soendengok.

alsnu sprak Soenan Kali: „Wellicht ware het terecht, als hij (maar) dood was."

Met dat de stervende aldus toegesproken werd, [1]) was de dood ingetreden, uit zich zelf vlijde (het lichaam) zich neer met de armen over de borst gekruist, hoe goed (leek het aldus). De oogen sloten zich, zijn lichaam had (als 't ware maar) één been [2]). Schoon was zijn lijk, en fraai, een helderen glans gaf het van zich af.

De voorspelling van zijn heiligen vader was alzoo uitgekomen. Het lijk van Soenan Panggoeng werd behoorlijk verzorgd, te Tegal werd het vervolgens bijgezet.

Melden wij ten slotte, dat ook Raffles een „Súnan Tanggung (of Tegal)" vermeldt, in eene opsomming der acht hoofdwali's, [3]) welke hij waarschijnlijk heeft overgenomen uit de Hollandsche Babad-vertaling (Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 540), [4]) waarin geheel dezelfde namen, alleen in andere volgorde, en met ietwat andere spelling voorkomen.

Geheel buiten verband klaarblijkelijk met de hier besproken heilige komt de *naam*: Panggoeng nog voor in het geschrift: Tjabolek (zie p. 138 boven) p. 96, een *graf* Panggoeng in Tijdschr. T. L. V. dl. 33, p. 11 sub 9, en een *dipati poelo* Panggoeng ib. deel 42, p. 498 seq.

Vrage, wie is pangéran Panggoeng nu eigenlijk geweest, en wat moet men zich van zijne honden denken?

Over het eerste heeft de Serat Kanda No. 7 weer positieve mededeelingen. In Zang 414, vers 10 [5]) worden de kinderen opgenoemd van Raden Patah, den eersten vorst van Demak,

1) De bedoeling is klaarblijkelijk, dat het uitgesproken woord van den Soenan door deszelfs (toover)- kracht die uitwerking had.

2) . . . asoekoe alin, waarin alin = toenggal zou zijn. De bedoeling zou dan moeten wezen, dat de beenen stijf tegen elkaar aangesloten waren.

3) History of Java, 2e druk deel II, p. 135.

4) Deel I, p. 328. Behalve de drukfout heeft Raffles ook het jaartal voor den masdjidbouw te Demak foutief gesteld. Hij geeft op 1390, terwijl zijn Hollandsche bron veel juister 1429 heeft.

5) Dit luidt aldus (dichtmaat: dandang goela).
para poetra sinoengan kang nami
pan sedaja anami pangéran

en vermeld dat de tweede zoon, bij eene andere moeder dan de eerste, Kanḍoeroean was, gezegd pangéran Panggoeng, en gevestigd te Ranḍoe sanga.

In Zang 421 vers 5 bij de beschrijving van het overlijden van den Panembahan (den tweeden vorst) en de opvolging door raden Trenggana, wordt evenzoo pangéran Panggoeng genoemd.

De Babad Padjadjaran komt hiermee vrijwel overeen want, hoewel in het boven aangehaalde stuk de Vorst van Demak pangéran Panggoeng met den term paman wordt gezegd toe te spreken, vindt men deel I p. 145 dezelfde vermelding als reeds in Heiligen II (p. 19), namelijk dat pangéran Panggoeng, de leerling van sèh Siti djenar, een zoon was van den (toenmaligen) Sultan. Het is onaannemelijk dat hiermee een ander dan die van Demak zou zijn bedoeld, hoewel pangéran Panggoeng bij de opsomming der kinderen van Raden Patah [1]) onder dien naam niet voorkomt. Wel wordt daaronder, evenals in andere Babad's, Raden Kanḍoeroean genoemd.

In dit verband wordt nog opgemerkt, dat volgens de Sadjarah dalem [2]) eene vrouw van Raden Patah Ratoe Panggoeng heet, eene dochter van Soenan Ngampèl denta.

De locale traditie laat hem een zoon van Soenan Bonang zijn en de Tjirebon'sche Babad noemt Soenan Kali djaga zijn vader. In eene andere overlevering uit het Tjirebon'sche [3]) treft men voorts een kjai Panggoeng aan als zoon van

raděn Soerja pan kasihé
pangéran Sabrang ikoe
poetranira sepoeh pribadi
panggoeloe sanès réna
Kanḍoeroean ikoe
anami waoe pangéran
pangran Panggoeng Ranḍoe sanga dalem nèki
panengah raděn Tranggana

toenggal iboe pangran Sampang nenggih. . .enz.
Men zie ook Pararaton, p. 201m.

1) Deel I, p. 171.

2) Semarang 1903, p. 209 bis, en p. 229.

3) Jav. Hndss. No. 114 coll. Cohen Stuart, p. 77–78, cf. Jav. Hndss. Bat. Gen No. 462, p. 48 vermeldende: . . . . „pangéran Bénang boja adarbé poetra, Pangéran Kadaradjat, kang somah awasta njai Manten, sampoen adarbé poetra sekawan, . ., kang waroedjoe awasta kjai sèh Noeroeddin, kang aran kjai Panggoeng. . . ."

pangéran Daradjat. Het zou denkbaar zijn dat hierin een klein element van opzettelijkheid schuilt, dat de latere overleveraars namelijk hebben gemeend zoo'n ketter niet met het geloovig geslacht der eerste Moslimsche vorsten op Java in verband te mogen brengen, en daarom een andere afstamming voor hem hebben gekozen. Intusschen, al moge dat in andere gevallen wel eens gebeurd zijn, waarschijnlijk is zulks in dit geval geenszins, omdat pangéran Panggoeng toch altijd een wali is en dus niet naar menschelijken, doch naar wali-maatstaf wordt beoordeeld, en men bovendien weinig zou winnen met de eventueele smet op een der twee of drie meest gerenommeerde heiligen te werpen.

Waarschijnlijk zal men bij deze afwijkingen dus wel aan latere, onopzettelijke vervaging der overlevering moeten denken, en wellicht aan onbekendheid er mee in het verdere Westen, i. c. te Tjirebon.

Aangezien alles traditie is, en alzoo allerlei elementen van onjuistheden in zich bevat, zou men zich zonder meerdere gegevens, het gemakkelijkste houden aan de veronderstelling, reeds vroeger geopperd, dat hij werkelijk een broer van R. Trenggana is geweest, en dat het dezen niet zoo onaangenaam kon zijn, een mede pretendent op eene voor ieders oog rechtvaardige wijze uit den weg te schuiven.

Volgens Zang 424, vers 14 der genoemde Serat Kanḍa heeft pangéran Panggoeng een dochter nagelaten, die met een zoon van Panḍan arang trouwde [1]).

Zijne honden nu worden ons voorgesteld als een soort stoffelijke condensatie-vorm van een tweetal slechte neigingen in den mensch. Dergelijke opvattingen komen meer voor bij de Javanen; te Pamantjingan, aan het Zuiderstrand bij Djocjakarta, vertelde men mij, behalve eene geheel andere traditie, ook van een heilige aldaar, sèh Bela-beloe, die de napsoe (hartstocht) van sèh Maolana Maghribi, eveneens aldaar begraven, zou zijn geweest.

1) radèn Kadji sarwanèki
poetranja pangéran Panggoeng.

In Serat Kanḍa No. 7, Zang 427, vers 12—13 is de „loeamah" van iemand een *kat*, die in tegenwoordigheid van wali's te eten krijgt, en dan (weer) ingeslikt wordt.

Intusschen, er wordt overigens weinig van de honden van pangéran Panggoeng verteld: dat ze gebaad worden, hoe ze heeten, dat ze meegaan naar de masdjid, dat het vuur op hen geen uitwerking heeft, te schaarsche gegevens vooralsnog, om daarmee tot een hypothese te komen.

In de reeds meermalen geciteerde Babad Tjerbon [1]) treft men mede een verhaal over honden aan, die door kettersche lieden met veel zorg worden verpleegd.

Deze episode bevat in substantie, dat drie prinsen en eene prinses, telgen van vorst Hoed te Bagdad, mystieke oefeningen plachten te houden en wel den ganschen nacht door, waarbij zij zich door muziek en passende liederen in een staat van opwinding (birahi) trachten te brengen. Zulks bracht voortdurend meer volk op den been, en velen, zoo mannen als vrouwen, vereenigden zich op dezelfde plaatsen om aan die oefeningen deel te nemen. De wettelijke plichten van den godsdienst werden daarbij verwaarloosd,, alleen aan het mystieke streven werd nog aandacht geschonken.

Bovendien echter (vers 20, regel 2 seqq.) „koesterden zij genegenheid voor honden: zij hadden er van allerlei soorten, wit-zwartgevlekte, geheel witte, roodgevlekte, en ruigharige. Zij deden de beesten halsbanden om van goudstukken, . . [2]) gaven hun te eten in kostbare schalen, baadden hen, lieten hen naast zich zitten, overal heen lieten zij de dieren (als klissen) meegaan.

De vier vorsten kinderen waren één van gedrag, en hielden allen van de honden" . . . . enz.

Ten slotte wordt de vorst hun vader hoogelijk ontstemd over hun doen en laten, spreekt er hen met eenigen nadruk

---

1) No. 75 der collectie Brandes, deel I, p. 63 seq. Het betrokken tekstgedeelte volgt hierachter als bijlage V.

2) Poepoedjoe zou een variant zijn van poedja, hulde brengen, hier in de beteekenis van ngoedang (k), lief spelen (met kinderen enz) ?

over aan, en merkt daarbij o. m. op: „. . . . . en dan die honden daar, dat zijn bij uitstek voorwerpen van afkeer voor de Engelen des heeren. . . . . ."

Naar aanleiding van deze bijzonderheden werd nader geinformeerd naar de beteekenis dier verhalen die klaarblijkelijk zinspelingen bevatten op „diepere" aangelegenheden, doch de ontvangen ophelderingen waren vooralsnog te weinig bevredigend om er hier mededeeling van te kunnen doen.

Men zou de heele zaak ook meer nuchter kunnen opvatten, en bijv. denken aan een tendenz bij de auteurs, om de mystiekelingen in de oogen der lezers te deprimeeren: in dat verband brenge men zich te binnen, wat volgens de Arabische traditie door vrome Medinensers van het hof te Damaskus en van Jazid I werd verteld: onder de vele onmoslimsche daden, die men hem, stellig niet geheel ten onrechte, aanwreef, wordt de omgang met honden met eenigen nadruk gereleveerd. De uitweiding over de zorgvolle verpleging van het voor Moslims onreine dier, het baden, het eten geven uit kostbare schotels, het laten dragen door een bediende etc. zouden wel in staat zijn om brave geloovigen afschuw in te boezemen voor de mystieke ketters, die zulke handelingen verrichtten.

Toch komt het niet waarschijnlijk voor, dat deze opvatting bij de auteurs der betrokken geschriften heeft voorgezeten: zooals reeds gezegd worden de personen uit den voortijd, wali's of niet, door hen niet naar een dagelijkschen maatstaf beschouwd, doch zij staan veeleer min of meer buiten de beoordeelingsnormen, die men de latere geslachten aanlegt, en wanneer men werkelijk de daden van hen, die later op Java tot heiligen moesten worden (dat is namelijk het geval met de vier bovengenoemde vorstentelgen), als groote verfoeienis had opgevat, dan zouden ze wellicht in het geheel niet, of in elk geval uiterst vergoeielijkend zijn beschreven.

En dat alles dan nog afgescheiden van de overweging, dat bij de Javanen honden niet in zulk een afschuw staan,

als elders, en men dus in den omgang daarmee geenszins iets bij uitstek verfoeielijks zou hebben gezien.

Voorloopig schijnt het dus 't meest aannemelijk, de honden, ten minste in het verhaal van pangéran Panggoeng, als eene allegorische voorstelling van zijn ketterijen te beschouwen, zooals te voren [1]) reeds werd gesuggereerd, met dien verstande, dat hij op het gebied van iman en tokid (إيمان en توحيد) afwijkende opvattingen zou hebben verkondigd. Hoe men zich dan voorts allerlei details in het bovenweergegeven verhaal zal hebben te denken, ware aan een virtuoos in het oplossen van raadseltjes ter uitwerking aan te bevelen.

Bij het onderzoek naar den aard dier afwijkende opvattingen bleken de inlichtingen, die men over de leeringen van pangérang Panggoeng aantreft, slechts schaars voorhante zijn, terwijl zij bovendien niet rechtstreeks met beide genoemde onderwerpen verband houden.

Het éene stuk is een fragmentje, aangetroffen in No. 303 der Jav. Hnds. Bat. Gen. [2]) en zou in Hollandsche weergave [3]) als volgt kunnen luiden:

3, DIT IS EEN ARTIKEL VAN SOENAN PANGGOENG.

Inderdaad verward zijn de schrifturen die geraadpleegd worden, onophoudelijk is men aan het verhandelen over den inhoud, de leer er van is alles uitvoeriglijk behandeld, met lapal en ma'na is rekening gehouden, over het juiste en onjuiste wordt gehandeld.

Het teeken dat men niet weet, is, dat men onderworpen

---

1) Heiligen II, p. 51, noot 2.

2) p. 35 seq. Zie den tekst hierachter als Bijlage VI. Dit en het hierna te noemen stuk staan wel op naam van Panggoeng, doch men vindt niet de minste nadere aanwijzing, welke Panggoeng dat was, en op grond waarvan de overlevering hem zulke uitlatingen toeschrijft.

3) Hiervoor geldt geheel het opgemerkte op pag. 144 noot 2; het nu volgende stuk is in Tjirebon'sch dialect, het tweede klaarblijkelijk geheel fragmentarisch, zoodat ik voor deze vertalingen geene verantwoordelijkheid op mij neem.

is aan het (slaafsche) doen: [1]) men schaamt zich om te vragen, men stelt zich op een hoog standpunt van menschen, die al begrepen hebben, in werkelijkheid (echter) is dat niet het geval.

Hoe langer hoe meer neemt de evidente onkunde van zoo iemand toe, onderworpen is hij aan de conventie, aan hetgeen wettelijk aanbevolen en verplicht is, onophoudelijk doet hij sembajang, terwijl dat (juist) het Scherm is (dat hem van de kennis der hoogere Waarheden c. a. afsluit). Vasten en liefdesgaden, alsmede de wettelijk verplichte gaven, dat zijn allen afgoden; die zich onderwerpt, geeft blijk iemand te zijn, die niet de (werkelijke) Hulde (aan het Opperwezen) kent. Zijn begrip is (zoo hard) als staal.

Hoewel er aan beschreven papier reeds een pedati vol is, blijft hij voortdurend overleggen, het wettelijk geoorloofde, het verbodene, daarover raaskalt hij, hoe langer hoe verder raakt hij verdoold, verkleefd is hij aan zijn toevertrouwd goed, [1]) niets ervan wordt verzuimd, evenzoo aan zijn geloof; niet meer is te zien profeet, wali geloovige, (het onderscheid daartusschen) is verdwenen, weg, versmolten, opgelost, verdwenen, verloren, maar toch *zijn* ze er nog. De wettelijke godsdienst-voorschriften zijn wezenlijk het scherm, want de naam Scherm (of: want hetgeen men nu Scherm noemt) is inderdaad de Betrekkings-geest; de geloofsbelijdenis, de heilbede, profeet, wali ten opzichte der Eenheid zijn verborgen door dat Scherm. Tegelijk (of: te samen) moet men tot het Begin komen (?).

Het niet-zijnde, het gewetene, lofprijzing, ta'lil, [2]) (dat is) de huldigende heilbede van het Scherm.

Onbestemd, onstellig waarlijk is de gang van den mensch,

1) Klaarblijkelijk het ritueele doen, de Sarèngat, over de precieseeringen waarvan juist zooveel papieren strijd is geweest, zooals ook beneden nog wordt opgemerkt. Met titipané in vers 3, v. 5 schijnt hetzelfde te zijn bedoeld.

2) Oorzakelijk verband. Men zie Macdonald, Moslim theology London, 1903, pag. 339. Wellicht moet men hier echter aan een schrijffout voor: tahlil, denken, i. e. het opzeggen der geloofsformule.

niets is er te zien, ontwijfelbaar is niet-ziende de toestand ervan (?) zelden komt men tot Niet-zijn, en tot de vereeniging van Niet-zijn, zelden zijn degenen, die de Genade ervan ervaren.

Indien gij begeert te kennen, vraagt dan aan lieden die al waçil [1]) zijn, indien gij nog niet op de hoogte zijt.

Het volgende stuk is stellig nog erger verward dan het voorafgaande, dat toch nog een zekeren samenhang bezat. Het is genomen naar Jav. Hnds. Bat. Gen. No. 60, en daarvan het achtste fragment: [2])

Dit is het geschrift Moesnip, dat door alle wali's wordt erkend, en waaraan door pangéran Panggoeng uiting is gegeven. Hij heeft het als leering medegedeeld aan zijn zoon sèh Djoenèt (voor: Djoenaid), die door den pangéran te Randoe sanga tot kleinzoon genomen was (?); de leeringe nu luidt aldus:

Napas [3]) wil zeggen de microcosmos, d. i. het actieve (het werkings-) beginsel des lichaams, dus (hetgeen maakt dat) men ziet, spreekt, hoort, ruikt, (feitelijk de handelingen van zien, spreken, hooren, ruiken verricht), dat is dus de onstoffelijke geest, waaraan de eigenschap Wil(len) is toegevoegd, en dat heet nu geest van Genade, (doch) dit is ook foutief (?).

Het (volgende) is de Volmaakte weg, die is genaamd de Ziel (het onstoffelijke) des lichaams. In het lichaam is de Ziel, in de Ziel is de Roepa, in de Roepa is het Schijnsel, daarin is de Wil, daarin is de Heere, daarin is het Leven, dat is nu wat lofspreekt, dat is het Zijn van Allah.

---

1) D. i. met God verbonden, in mystieken zin.

2) No. 60, p. 32, overeenkomende met p. 22 van No. 49 uit de Collectie Cohen Stuart, dat er een afschrift van is. Men zie den tekst in bijlage VII.

3) Deze en volgende termen als noepoes, roh ilapi e. v. a. m, worden min of meer besproken in Bijdrage Mystiek, zie index aldaar. Overigens bedenke men weer dat de namen voor diverse, gewone Moslimsche zaken in deze en dergelijke stukken veelal in geheel anderen, mystieken zin te verstaan zijn, dan in de orthodoxe litteratuur.

De Wil. Wil (begeerte) beteekent: geneigdheid, liefde hebbend, de beteekenis daarvan nu is hetgeen het absolute Wezen heet, dat is het Wezen Gods, ... , dat is ook foutief, (nam.) deze zijne wetenschap.

Allah de Allerhoogste heeft een paleis opgesteld in de borst des menschen, [1]) in de borst bevindt zich de boedi, daarin het hart (djantoeng), daarin napas, daarin weer het juweel (manikam), daarin de volmaakte voeling, daarin het *poead* genoemde hart, dat nu is het hart des Lichts, het hart der ziel (of: het onstoffelijke hart), dat is de volmaakte roepa, de eigenschap des Heeren, dat is de éénheid des levens van alle schepselen. Dit nu is door alle de wali's geleeraard.

Napas wil zeggen Gabriel, Gabriel beteekent Gezant Gods, dat is het dat geluid geeft, dat: Allah uitspreekt. Inwendig luidt het Ilolah, uiterlijk Moehammad, er is een geheim in de ziel, die tot den geest in betrekking staat, het witte hart is rohani, dat als een vuur vlamt, dat is te zeggen een vuur zonder rook, de geest die in betrekking staat tot den Barmhartige.

Wat betreft de ziel, die in betrekking tot den Heere staat, die heeft gedaante zonder lichaam, die ziet. . . . . , die is het Zien van het Wezen Gods, en de Wil van het Zijn Gods, een beeld van den Betrekkings-geest, ... , de ziel is het noepoes-hart, noepoes wil zeggen Geheimenis; Geheimenis is naktoe gaib, en dat is de lofprijzing, die in het hart is; dat is nu wat Licht Gods, wordt genoemd, het heet Geloof en Leiding, en Absolute Wezen. Er is geen Absolute Wezen, er is geen Absoluut Geheimenis, dat is geweldigheids-roepa; die geloofd wordt, is de loover, dat nu heet Gezant Gods, dat is Moehammad, . . .

Gedeeltelijk schijnt het bovenstaande stuk te moeten worden beschouwd als een soort weerlegging van hetgeen

---

1) Dergelijke beschouwingen in Niti man!, deel I, pag. 130, en 134, echter uitvoeriger en meer systematisch.

pangéran Panggoeng heette te leeraren. In de eerste en tweede alinea treft men namelijk de slotopmerking aan dat het evenvermelde foutief is, alleen in de derde alinea heet het dat het onmiddelijk voorafgaande door alle wali's werd geapprobeerd. Intusschen is het geheel, vooral het laatste, van zoozeer onsamenhangenden aard, dat het beter voorkomt alle verdere beschouwingen maar achterwege te laten, hoewel men in dit fragment klaarblijkelijk brokstukjes heeft van een grooter systeem, dat zich heel flauwtjes laat gevoelen, en stellig wel belangstelling zou kunnen wekken.

Verder bedenke men, en dit geldt ook voor alle andere tot nu toe gegeven overzettingen, dat eene vertaling van mystieke stukken onmogelijk een mathematisch juiste kan zijn, doch dat hier zeer veel van de opvattingen van den bewerker afhangt, en de weergave dus, behalve met eventueele strict taalkundige fouten, ook behept kan zijn met eene onjuiste interpretatie van den betrokken tekst.

Over het veelvuldig vermelde geschrift: Malang Soemirang, dat op den brandstapel achter bleef na het verdwijnen van den auteur, is het mij vooralsnog niet gelukt nadere gegevens of berichten machtig te worden. Denzelfden naam, thans door eén persoon gevoerd, treft men aan in de Sadjarah dalem, [1]) terwijl, zooals bekend, de naam Soemirang ook in een redactie der Pandji-verhalen voorkomt, [2]) zonder eenig verband klaarblijkelijk met de hier besproken aangelegenheid.

---

1) Semarang 1903, p. 108 m.

2) Bijv. Catalogus Mal. hdss. Bat. Gen. door Dr. Ph. S. van Ronkel, p. 47.

Serat Tjabolèk, Semarang, 1886, p. 44 seqq.

7de ZANG; dichtmaat: SINATA.

. . . .
andikané rahadèn demang Oerawan

4. paman rika oetjapena
prakara kodjahing djawi
apa ana koena-koena
pandjenengan ratoe Djawi
Demak Padjang Mentawis
wong salah ing èlmoe koekoem
mas tib Anom atoernja
pamirsa kaoela alit
inggih wonten anggèr sami anjapisan

5. kang kokoem ing Giri-poera
ki sèh Siti djenar ngoeni
kokoemipoen saking pedang
alam Pademakan goesti
kokoemipoen binesmi
pan inggih pangéran Panggoeng
déné doek alam Padjang
ki Bagedad dipoen-warih
sami oegi warastra pilawan toja

6. déné karaton Mentaram
panembahan Sénapati
lan panembahan Kerapjak
dèrèng wonten kang marengi
noenten kang wajah oegi
doek djenengnja soeltan Agoeng

wonten kokoem satoenggal
gih ngrisak sarèngat nabi
mila doeka soeltan Moehamad Mentaram

7. linaboeh wonten Toendjoengbang
tyang saking mantja negari
paḍoesoenan Wira saba
ḍoekoeh ing Wana martèki
mantoenipoen ki Baji
ing Wana marta poekoeloen
lagoenja nembang raras
goestinja njai Tjenṭini
bisikanja kiai sèh Among raga

8. angakak rahadèn demang
Oerawan angentrog wentis
miwah kang para dipatya
goedjengé déné amawi
njeboet njai Tjenṭini
tjarang aḍapoer poenikoe
satengah ana ngoetjap
ketib Anom njata loewih
ting barenḍil dènja asimpen tjarita

9. bangoen soekaning wardaja
wong agoeng sami linggih
rahadèn demang Oerawan
goemoedjeng anolih-nolih
kang tinolih njakikik
arja Mlaja koesoemèkoe
samja soeka miarsa
ketib Anom solahnèki
kadya manggoeng tjarita ringgit djabelan

10. nétrané nelaga moentjar
sarwi lambéné koemitir
sembada apari minta

poespanom goemanda riris
soemeḍep anjeḍepi
kadya sèh Abdoellah ibnoe
Moebarak ahli kodjah
kotjap djrọ kitab Nawawi
lagja joeswa selawé tatoe kang djadja

11. mas tib Anom atoerira
soenan kang soemaré Tegil
Mangkoerat Mangkoe boeana
dèrèng wonten kang nglampahi
moeng kadji Moetamakim
anggèr adjeng sisinaoe
goemer ingkang miarsa
sedaja sami ningali
ki Tjabolèk ingkang pinandeng ing kaṭah

12. mas tib Anom atoerira
pangéran Panggoeng ingoeni
mila kokoem anèng Demak
sarak dipoen-orak-arik
soeltan Demak djenengi
mios anèng aloen-aloen
lan sagoeng pra dipatya
para wali para moekmin
kadya goenoeng kajoe doek kelawan lenga

13. amoebal ingkang dahana
kadya angajoeh wiati
pangéran Panggoeng ingatag
kinèn mandjinga djro geni
metjat tjanéla kalih
binoeang ing geni moeroeb
kiriké tjineṭétan
poen Iman kelawan Tokid
kalih pisan kirikẹ mandjing dahana

14. baboeron nèng djro pawaka
kikirik poen Iman Tokid
ngalor ngidoel katingalan
goegoejon sadjroning geni
woeloenira tan gigrig
kalis ing pawaka moeroeb
woes dangoe siningsotan
kirik medal saking geni
samja njakot ing tjanéla sidji séwang

15. éram kang sami toemingal
soeltan Demak ngandikaris
éh paman kirang oetama
inggih sampéan pribadi
sampoen awakil kirik
mandjinga dahana moeroeb
pangéran Panggoeng modjar
ki djebèng sampoen koewatir
gih manira ḍéwé mandjinga pawaka

16. pangéran Panggoeng seksana
anjangking daloeang mangsi
dènira mandjing dahana
praptèng djro ladjeng alinggih
pan sarwi anoenoelis
nèng djroning dahana moeroeb
kadi wonten tigang djam
sirepé kang ponang api
panganggité soeloek apan sampoen dadya

17. kang soeloek Malang soemirang
panganggité djroning geni
sinawoeng ing ḍanḍang-goela
soemirang amoerang wèsṭi
anrang bebaja wèsṭi
angripta meḍot koekoentjoeng

medal saking dahana
soeltan Demak meṭoek sami
oeloek salam sawoesira djawab asta

18. kang soeloek Malang soemirang
ingatoerken Sriboepati
pangran Panggoeng noelja késah
saking ing Demak negari
lelana noet pasisir
kirik kalih datan kantoen
toemoet saparanira
poen Iman kelawan Tokid

. . . .

Babad Padjadjaran, Semarang 1885, deel I, p. 180 seqq.

34ste Zang; dichtmaat: kinanṭi.

. . . .

21. kotjapa djeng soenan Koedoes
toewin sagoeng para wali
matoer kangdjeng soeltan Demak
prakawis kang paman nenggih
pangéran Panggoeng karsanja
sanget amoerang agami

22. soeltan Demak ngandikaroem
paran ta soelajanèki
djeng soenan Koedoes toerira
menawi malebet masdjid
segawoné kalih milwa
poen Iman kelawan Tokid

23. goejon anèng djro masdjid goeng
sarak dipoen-orak-arik
kangdjeng soeltan angandika
paran rembagira sami
kang para wali atoernja
prajoginé dipoen-besmi

24. kinisas nèng aloen-aloen
sagoeng wong soepados oening
djeng soeltan sigra parèntah
ḍoemateng rekjana patih
seḍya kajoe doek lan lenga
tan adangoe woes roemanti

25. koempoel anèng aloen-aloen
tinoempoek lir pèndah woekir
pangéran Panggoeng ngatoeran
tan adangoe sampoen prapti
lenggah djadjar lan djeng soeltan
kirik kalih atoet woeri

26. kang kajoe sinoemed sampoen
moebal kang dahana dadi
lir pèndah soenḍoel akasa
djeng soeltan ngandika aris
paman soeawi mandjinga
ḍoemateng nglebeting geni

27. mèsem djeng pangéran Panggoeng
ametjat tjanéla kalih
sinawatken djro dahana
kirik kalih dèn singsoti
poen Tokid kelawan Iman
sigra mandjing djroning geni

28. goejon djro pawaka moeroeb
kikirik dipoen-tjeṭèti
medal saking ing pawaka
poen Iman kelawan Tokid
sami anjokot tjanéla
sidji séwang ingkang kirik

29. ingatoerken pangran Panggoeng
para wali angedjèpi
ḍateng kangdjeng soeltan Demak
kangdjeng soeltan ngandikaris
gih kangdjeng paman piambak
mandjinga sadjroning geni

30. sampoen mawi wakil asoe
pangran Panggoeng mèsem angling
pangéran Panggoeng ngandika

ki djebèng sampoen koewatir
djeng soeltan moenḍoet daloeang
kalam sartanipoen mangsi

31. ingatoerken pangran Panggoeng
ladjeng mandjing djroning geni
praptané sadjro dahana
ladjeng nantjebaken etjis
poenika kinarja médja
nganggit soeloek nèng djro geni

32. Malang soemirang kang soeloek
soemirang amoerang niti
meḍot koekoentjoeng rinipta
panganggité djroning geni
ingkang soeloek sampoen dadya
sirep sirna ponang agni

33. kang soeloek sinoengken sampoen
mring djeng soeltan Demak nenggih
djeng pangéran oeloek salam
mring soeltan lan para wali
ladjeng moesna anglelana
loemampah noeroet pasisir

34. kirik kalih datan kantoen
poen Iman kelawan Tokid
ladjeng boebaran sedaja
. . . .

Babad Tjerbon, No. 75 Coll. Brandes, deel II, p. 240 seqq.

59ste Zang; dichtmaat: poetjoeng.

1. tjarang sèket pitoe panging kanda tjaroeb
anjarita ingkang
poetra soesoenan Lèpèn
kang nama radèn Panggoeng anoengsoeng rama

2. maring Kali djaga ing kana pinanggi wroe
hing toedoe poenika
mila ika pinarnamèn
raden *Panggoeng* déning remen *manggoeng* wajang

3. pareng kawarta mring Demak pinoendoet
déning soeltan Demak
kinawoelakaken kanggé
parantos amanggoeng ringgit ing poeri Demak

4. lajan sinengkakaken paparabipoen
ikoe ingkang nama
pangéran Panggoeng saktiné
jèn angringgit ing Demak katon sing Bonang

5. kapiarsa gamelan lan tjaritanipoen
ajan wélan-wélan
ikoe ingkang dadi kanggé
dèning karsané [1]) (karsané) para wali sasanga

6. mila dadi kinaginem ika toehoe
doek waktoe samana
soenan Kali padalemèn
pangandika doemateng sinoehoen Demak

1) In het origineel is dit woord herhaald.

7. djebèng Demak woerwanira [1]) ia ikoe
ameng-ameng wajang
pahésan toenggal djatiné
ingaranan ikoe pahésan sjaré'at

8. déning si wajangé pinangka poenikoe
manoesa sadjagat
dadalang kang pinangkani
ikoe Allah kang amoerba ing sadjagat

9. parmoela ameng-ameng wajang soen seboet
pahésan sjaré'at
dining si welah-welané
djeneng ing wajang doedoe djenenging dalang

10. dèwèk-dèwèkan wajang lan dalangipoen
moeng polahing wajang
ora obah dèwèk-dèwèk
ingkang kalawan sakarsaning dalang

11. mangka oega sakatahing mahloek
ora bisa obah
anging kalawan karsané
pangéran kang loewih agoeng ngolah djagat

12. dadi karem ing ap'äl pahésan ikoe
makamaté parak
sjaré'at ikoe djatiné
sjoeghoel koeloeb djebèng jèn ningali wajang

13. wondéning pahésan ṭarékat ja ikoe
dadalang barongan
déning si ia wajangé
ia dalang soepaja masi alingan

14. awaké kabèh alingan djeroning kadoet
lir rangganing awak

---

1) Men leze: wroehanira.

anoenggal ing pangéran
kang masi nganggo fanā' ing goeroenira

15. sjoeghoel insan kamil arané poenikoe
idepi ing Soekma
alingan maring goeroené
karemé ing asmā' ja ikoe moekamat

16. moekamat djama' artiné woes koempoel
doemadi satoenggal
moeng masih ana garbané
aling-aling barikoet gènnja anjamar

17. wondéning pahésan hakékat ja ikoe
topèng karna toenggal
ja dalangé ja wajangé
soepaja ing rarahi masi alingan

18. kedok satapoek ingkang kinarja koedoeng
lir angganing awak
afanā' maring nabiné
gènnja toenggal ing Soekma alingan sapala

19. sjoeghoel moeḥammadiah pan djenengipoen
pan koerang sahoesan
gènnja noenggalaken pagoestèn
karem ing sipat makamoe djama'oe 'ldjama'

20. artiné koempoeling koempoel kang satoehoe
toenggal pari polah
toenggal karsa saoeripé
toenggal pangawoer atoenggal pamiarsa

21. toenggal tingal toenggal sabda woes akoempoel
moelané ingaran
hakékat djar woes djatiné
kang aran kaoela woes sipat Allah

22. wondéné pahésan ma'ripat ja ikoe
ronggèng karana toenggal

ja dalangé ja wajangé
toer loegas woes tanpa alingan sadarah

23. lir angganing awak fanā' Hjang Agoeng
tan angroro raga
pan woes toenggal sagedéné
djenenging manoesa kang woes badan Allah

24. karemé maring dat kang wadjiboel woedjoed
moekamat ar(?) bakā
langgeng salawas-lawasé
oerip tan kenang pati langgeng tan kena owah

25. soeltan Demak anoengsoeng wirasa soehoe
hé rama kajapa
poenika ing tetengeré
kang darbé èlmoe ingkang patang perkara

26. soenan Kali ngandika tengeran ikoe
tatrapaning gesang
jèn oekoem sjaréngi baé
ala ingalanan betjik binetjikan

27. ja ikoe djeneng wong sjaré'at koekoe
lah bésoek jén pedjah
tetengeré bosok djisimé
nabi nadyan wali jèn sjaré'at

28. kang dén goelang-goelang jakti bosok bésoek
djisimé kaja tah
nabi Joesoep pon ja bosok
kari toelang ikoe tenger jèn sjaré'at

29. ana déné tengering ṭarékat ikoe
tatrapaning gesang
jèn pinoekoel meneng baé
angrasa jèn ikoe gandjaraning Allah

30. lan katenger patiné djisimé aloem
ora bosok bedah
nabi wali pon semono
ikoe tenger tarékat kang

31. dén goelang-goelang jakti bosok [1]) aloem
djisimé kaja tah
nabi Haroen aloem bae
aking markingking nanging si ora bedah

32. ana déné tengering hakékat ikoe
tatrapaning gesang
jèn pinoekoel soekatiné
goemoejoe ora angrasa sakit mana

33. ora soeka boengah manggi ni'mat agoeng
tan soesa kalongan
jèn kélangan doedoewéné
tan doewé kakasi salamining gesang

34. kaja nabi Soeléman ja soté angratoe
mangko saking 'alam
sadarah datan adarbé
kakasi maring kang pada bangsa doenja

35. marmanipoen soemerené kaja toeroe
kang badan waloeja
tan rigrig woeloené
katekan sindjang salawasé anjar

36. nadyan wali nadyan moe'min kang saèstoe
élmoené hakékat
pon ja mangkono patiné
kaja wong toeroe baé tan kenang roesak

37. ana déné tengering ma'ripat ikoe
tatrapaning gesang

1) Beter: bésoek.

jèn pinoekoel wawalesé
angoepahi maring wong kang gawé ala

38. ora boenga jèn dèn-alem dèn-goenggoeng
tan darbé aleman
ora sedi jèn pinojok
tan étang anak rabi tan étang oemah

39. katenger ing kala matèni wong ikoe
lajoné asirna
sampoerna miloeng njawané
basa manoek maboer anggawa koeroengan

40. kaja nabi Idris gènipoen lampoes
serta ingkang badan
kabakta sirna sakèhé
dadi ora katingal koernapanira

41. sakapaté marga bener ora loepoet
jèn lisan sang papat
ikoe panasaran kabèh
djebèng Demak dèn idep ing wangsitingwang

42. jata soeltan Demak ingkang loba woeroek
soenan Kali djaga
nganggit lalampahan mangké
Bima soetji tarékat amatoeanan

43. para wali sedaja sami ama'loem
djebèng Kali djaga
masjhoer akèh lelèwané
wali satoeroel' 'adālah kang tinilad

44. ngatokaken ma'ṣijat ginawé singloe
moenggoeh kang babasan
pinter aling-aling bodoh
djalma loewih alingan bidak walara

45. mapan mangkana oega pangéran Panggoeng
apeṭa djoerdjana
gedé sabrang gawéné
réma pandjang koemisé tatit lir kilat

46. njoengklang pendok lelêwané abesoes
èdèk apa adat
ting gamboe toehoe ngalèndjèr
lambéné lir tandak soera bedaja

47. ing Demak ramé déning pangéran Panggoeng
let sadjoem'ah wajang
let sadjoem'ah malih topèng
nanging jèn kala djoem'ah soeltan ṣalat

. . . . enz.

Babad Tjerbon, No. 75 Coll. Brandes, deel II, p. 1—10.

35ste Zang; dichtmaat: poetjoeng.

1. mangka tjarang kaping teloeng poeloeh teloe
ning pang tjeroeb kanda
anenggi ingkang tjarios
pangéran Kali djaga remen soesoenan

2. anjamoering bidak walaka satoehoe
ikèngan ma'ṣiat
anglampahi loṭa-loṭé
anglampahi babarongan ming Tegal

3. tanggapané kalimah sahadat Jang Agoeng
kotjap ing nagara
baja gempang tanggapané
dadi mala désa akèh ingkang islam

4. netkala dadalang barongan sineboet
ika namanira
ki Bengoek kang andoelaré
doek tinanggap ing Tegal ana kédanan

5. rabining wong kaja barangasan noetoeg
kang nama ki Gaba
dadi bramatya asèwot
sang Bengoek dèn djarag kang wani dèn pala

6. dèn sapoe angin dèn djotosi dèn poenṭoeng
asroe dèn lalarak
jata wong sakoebon gègèr
jèn ki Gaba anggitik dateng barongan

7. kotjap satengah mati ragené remoek
goemoeling ing lema
datan ana sambaté
amoeng goesti Jang Soekma anggandjar maring wong

8. tan adangoe noeli énggal-énggal woengoe
lampa rarangkangan
bari anjangking èndongé
margi maring manggènané ki Gaba

9. bari noempek dinaré pan ambaloeroek
saking èndong tapas
ngasi-asi panabdané
boten darbé pamales kaoela ki Gaba

10. meng poeniki dinar katoer meng poenikoe
pamales kaoela
waoe dika èwèk
ki Gabi melengek lah iki dèng apa

11. wong dèn alani males betjik wong ikoe
lir wraksa tjandana
dèn wadoeng wangi amboené
isoen soegi doeroeng bisa kaja sira

12. lengleng tjoemleng manahé ki Gaba masjghoel
sakeḍap limoetan
kaki Gaba panedjané
arah njoengkemi sang Bengoek énggal moesna

13. kaki Gaba langkoeng manahé gegetoen
analangsa mana
angenṭoe-enṭoe ragané
kenang apa anggeboeg maring dadalang

14. ing ḥalé doeroeng angladèni sang Bengoek
maring rabiningwang
teka isoen koemawanṭèn
kadar njata sang Bengoek ika oelia

15. asoesoepan isoen ingkang katelandjoer
lang isoen matia
jèn ora katemoenggoné
ki Bengoek koela tobat lah toĕloengena

16. sigra sang Gaba salantar-lantar noesoel
noesoep ngajam alas
aliwoeng tamboe polahé
laling anak rabi tan étang pomahan

17. warnanen sang Bengoek woes angrantoen
anèng Prabalingga
woes dadi dadalang topèng
mangkana oega tanggapané sahadat

18. woes katjeloek dadalang nama Koemendoeng
ika doek nalika
ngalana wajah tengangé
sawelahé lawoeng ngambil sawidji gelas

19. kang isi arak énggal sira dèn inoem
nalika samana
ana santri Bonang nongton
langkoeng esak manahé dadi atoeran

20. maring jang Bonang goeroené saèstoe
raji dalem njata
njalamoer dadalang topèng
nalika dipoen ngalana pangéran

21. Bonang ngandika moḥal ia ikoe
tjoba titènana
nalika nginoem dèng titi
pareng toemon mali sang djaka ngalana

22. lagi dahar arak dèn tingali goepoeh
déning santri Bonang
jakti katon ing kiwané
sétan ngantong mangan kang anglangga arak

23. jata sang djaka tan satemené nginoem
dadi santri Bonang
sanget-sanget ing tobaté
angolosod ingajoenané dadalang

24. sinabdané sira agé anjaroeh
aken tapanira
ing goea agoeng darapon
adja wèt baloloken tingalira

25. ja sira balolok anglantroeng
maring alas-alas
maring goea sroe tapané
noeli ika sang dalang topèng alihan

26. maring nagara Banjoewangi njalamoer
aroepa wong bidak
ika sedjanira ngèngèr
sedja ngaoela ming nji rangda Gotangan

27. ngakoe dèwèké aran enṭol Ketjaboer
sadya ngréwangena
maring nji rangda magawé
soepaja bisa njaoer oetang karna

28. nji rangda koetangan sangang poeloe
tahil doeroeng bisa
njaoeri ing oetangé
njai rangda manahé asoeka renah

29. déning katekan boedjang angkahé noeloeng
nji rangda akebat
anglandja lalahan agé
toekoe patjoel papat woes dèn asrahena

30. maring enṭol Katjeboer woes tampi patjoel
ika kang lalahan
sabaoe ing watarané
moeng dèn tandoeri saoewit gedang emas

31. sadina-dina dèn sawang lan dèn toenggoeh
jèn medal kang getah
ika dèn oesapi agé
jèn ana laler mèntjok énggal dèn goesah

32. woes ora maning polahipoen
jèn rangda angrasa
baja ta iki wong mèrès
gedang saoewit rahina wengi dèn djaga

33. kagedé kang arep angréwangi isoen
darapon poerpoet oetang
dèn itoenga lan pangané
baé kaja ora djodjon si keparat

34. jata ing sedenging woh gedang woes soeloe
dèn tegor dèn gawa
katoer maring madjikané
nabda katoer djeng njai poenika pisang

35. sampoen soeloe dèn imboe wonten ing boenjoeng
katoer lah poenika
patjoel sakawan asèrèn
koela pamèt njai moega nglilanana

36. nji rangda malèrok sabdané akenṭoes
anèng karepira
arep mantoek agé mantoek
jata réré djati sang enṭol késa

37. badan roḥani lampah sakedap èstoe
woes lan tan karoean
parané ngalèr ngidoelé
nji rangda pareng sawataraning pisang

38. dèn tilik gedang ingkang anèng boejoet
kabèh dadi emas
malengek nji rangda kagèt
baja tah ika doedoe wong samanèha

39. tekané temen oedjaré atoetoeloeng
tan dangoe nji rangda
njaoeri oetangé kabèh
woes pralina nji rangda anglantar-lantar

40. angalasan birahi ing Soekmanipoen
sambat-sambatira
sang enṭol kaoela andèrèk
doenja achérat koela sedja angaoela

41. kotjapa ika enṭol Katjeboer
pitekoer ning goea
apaparab goemané
sjech Malaja grahita loehoeng pinoedja

42. tan salami ana Iblis ngaroeh
roepa sjech Malaja
amama rabiné
wong Oenèhan wewengkon nagara Djapan

43. woes kanongan ika déning lakinipoen
tan samar jèn ika
sjech Malaja ing roepané
doepi pada dèn tjekel Iblis woes ilang

44. sang Oenèhan woes matoer maring sang ratoe
Madjapait poera
jèn makaten léléwané
sjech Malaja jèn masih gada ma'ṣiat

45. ora ganti sjech Malaja kang nèng goenoeng
pada dèn tjangkalak
déning pada mantri akèh
dèn toengtoen kaja wong noengtoen tjemera

46. jata mangki ing margi kikirik toetoel
ngintil miloe béla
ming sjech Malaja lakoené
woes parapta ajoenané pitoeng djaksa

47. sjech Malaja katiti sala dèng atoer.
ipoen sang Oenèhan
woes pirang-pirang saksiné
doepi sjech Malaja moeng saksi tjemera

48. datan dangoe tjemera ika babaoeng
moengel maring djaksa
sampoen dika pada agé
ngoekoem sjech Malaja karanten kaoela

49. ingkang oening tan linggar-linggar sing goenoeng
pitekoer nang goea
doepi poenika kang kados
sjech Malaja ikoe séṭan pinda-pinda

50. atilad warnané sang maha wiwikoe
pitnah darapona
adja loenta ing tapané
prandéné pra djaksa datan pratjaja

51. koedoe maksa adamel toemangan moeroeb
ika sjech Malaja
karsaning ratoe dèn obong
woes moebal geniné agoeng adan pandita

52. dèn ratjoet kaosé dèn boeang ing oeroeb
kikirik dèn tita
andjoepoet gamparané
kang nang djro geni tjemera woes atandang

53. maleboeng geni sadéla noeli metoe
anjakot gamparan
datan kobar ing woeloené
gamparan maksa waloeja tan kobar

54. dadi pra djaksa tjiptané angèstoe
jèn ja njata séṭan
ingkang amada roepané
tandané si ikoe warjataning déwa

55. tan antara dangoe séṭan ingkang niroe
roepa sjech Malaja
sing awang-awang dawahé
angèmpek anang ngarepan sang Oenèhan

56. pra saksiné ikoe pon pada andoeloe
tan iwang sadarah
lan sjech Malaja roepané
langkoeng gegetoen manahé sang Oenèhan

57. dadi narima kalih Oenèhan masgoel
lengleng tjiptanira
arah atobat agé
maring sjech Malaja goepoeh énggal mérad

58. sarta kikirik woes toemoet tan kadoeloe
dadi sang Oenèhan
nalangsa banget pikiré
tan karsa moeli ngoema dadi ngalasan

59. ming goenoeng-goenoeng dadi anglangoet-langoet
mangka sjech Malaja
woes apinda mali enggèn
maring alas enggoning wong bégal dalan

60. woes adjoedjoeloek namané kaki Beroet
woes katon ing kana
déning santri Giri lamon
pangéran Kali djaga medjahi djalma

61. dadi énggal matoer ing jang garwanipoen [1])
sjech ing Giri gadjah
nabda moḥal ikoe lamon
raji Kali djaga masia bébégal

62. titinana baé kang awas déning moe
manawa moe salah
gagak sira senggé bango
jata santri balik angindjen ing kana

---

1) Men leze: goeroenipoen.

63. dèn tangala njata mamadèni lakoe
darapona adjana
bégal ingkang satemené
girisa ningali kang matèni bégal

64. katoné ja bégal kang pinatèni ikoe
doedoe bégal ambégal
nanging pareng soewé-soewé
dèn tingali déning santri Giri gadjah

65. njata kendi ingkang sampoen isi banjoe
ingkang dipoen tigas
goeloené mabjoer banjoené
santri Giri tobat anjoengkemi pada

66. sang Beroet nabda sira woes agé njeroeh
tapa darapona
adja bakolok tingalé
jata Giri tjaraka woes angalasan

. . . . enz.

Jav. Hss. Bat. Gen. No. 383, pag. 87.

„W A J A N G".

Ḍangḍang.

1. pawajangira soeka pribadi
anangggoedjé paésan saréngat
saking ara pangriptané
kretaning wajang ikoe
senggé wajangé ikoe loemping
ḍaḍalangé manoesa
béda-béda woedjoed
ḍalangé pan doedoe wajang
wajangé doedoe ḍalang sakadar mosik
aken polahing wajang

2. amoeng pari-polahé kang toenggal
pasṭi wajang ora bisa pola
anging polahé ḍalangé
mangkana oega makloek
ora bisa pola sadermi
anging polahing koedrat
goesti Hjang Agoeng
kang anglimpoeti ing djagad
pralabiné kadi gamboe ngola ringgit
nginger olahing djagad

3. teges kinarja paésan tokid
katokidaning kasipat koedrat
tadjali sipat njatané
ing ngrika doek angakoe
lamon sira ḍalang wigjadi

ingkang amedar karsa
anggelar pangawroe
anjatakaken sarira
wajang ḍalang keliripoen angjan sabit [1])
pan sampoen awor tingal

4. wonten pralabiné ḍalang lewi
anoekma sadya sapari-pola
woes njata ing kahanané
tan ana sartanipoen
anging ḍawakira ngawroehi
maring sapari-pola
kawigjan asanggoep
waspada polahing wajang
sadoeroenging wajang toemerap ming kelir
mapan woes ngola wajang

5. sampoernaning tingal tan kakali
telenging nala ing djiwa raga
tita pola brasṭa kabè
tan émoet ing sang asoeng
tingal djati katingal kanḍi
sakarsané kang ngola
andjatèni pasoeng
ia oega kang wisésa
ingkang awas tansa pinolahing ringgit
marmané dja ta awas

6. tingal djati anirnaken liring
ingkang awas moertjitèng paningal
maring kang asoeng panongton
marminé tan pandoeloe
doeloe toenggal maring kadjatin
kantoen kang asoeng tingal
ika kang kadoeloe
saliring kang katingalan

---

1) I. e. اعيان ثابتة.

tan kakali kadoeloe dadi sawidji
toenggal kang asoeng tingal

7. tingal kang dadya poerwaning wangsit
sadjati kang amardi sarira
dadi atema wiragé
pada nismaraningkoeng
ngemoengaken ing mada lali
anambangi maring tyas
andikaning [1]) toetoer
mangké karasa ing tjipta
tan sinapi sihing Hjang marmining toelis
jèn kadoenoeng ing tingal

8. sirnaning wajang ḍalang andjalir
ora nana djatiné ki ḍalang
ananging wajang djatiné
sapari-polahipoen
mapan amot dadi sawidji
ḍaḍalang ia wajang
tingalé kang woes wroe
ora kang ro paningal
tingal toenggal rasa toenggal dadi sidji
ingkang asadya baka

9. bakoening baka woedjoed kakiki
kakékaté pan ikoe ing ḍalang
soe sirna kabè wajangé
kamot ing ḍalangipoen
lir sirnaning lintang salangit
katiksnan déning soerja
adja sala toenggoe
sileming sakèhé lintang
ora jèn dadia soerja pan moestakil
ikoe tingal sampoerna

1) Er staat: tandikaning enz.

Babad Tjerbon, No. 75 Coll. Brandes, deel III, p. 59 seqq.

70ste Zang; dichtmaat: ladrang.

29. . . . .
noedjoe ing negara Tegil
marengi soenan Panggoeng lagi sakarat

30. langkoeng rongé tingkahé braga brigi
djoelalanat
gadoeboegan niba tangi
tan kena pinedekan déning manoesa

31. jèn ana kang parek dèn tabok dèn biṭi
kang dèn doepak
dèn sipak kang dèn beledik
gara gero abané tjawakwakan

32. senggar-senggoer napasé amemedèni
kang galagar
galogor sakedap nangis
angririnti tingkahé agoelasahan

33. sadéla kepel-kepel lir pénda pitik.
arep pedjah
djoempalitan molana [1]) malik
kondjem andjoengkel lan angloembah ngaloengsar

34. mrakang-mrakang anglangsoer-loengsar ing siti
kang sakedap
loemajoe-loemajoe bari
noedja-noedja wong liwat amboebar-boebar

1) Men leze: molak.

35. pada héran wong kang sami aningali
tingkahira
soenan Panggoeng ajoen lalis
menṭang-menṭang soekoené astané kadya

36. angembat gadah
wesi ngagoeg kaja
. . . . [1])
tandang lir wong arep ambiti-bitia

37. soekoené lir wong arep andjedjeki
laṭinira
amboesoengoet ika kadi
lagané wong sèwot arep papak lawan

38. nétrané pandilikan anggigilani
drilap-drilap
pantalang-panteleng andik
lir kroda garandaka angemria lawan

39. gègèr goementoes ing Tegal sawatawis
noeli soenan
Djati ngandika dèng gelis
pada sira angatoerana oeninga

40. maring kangdjeng raka soesoehoenan Kali
rèh kang poetra
kadi mangkana ing niti
enggoné anekani waktoe sakarat

41. adan wong Tegal pada aglis-gelis
pahoelaran
prenahé soesoenan Kali
ngoebes-oebes doegi patang poeloeh dina

---

1) De constructie van dit vers is belangrijk in de war. Volgens de maat zou regel 2 eerst moeten staan, daarna regel 1, terwijl regel 3 dan ontbreekt. Maar bij die rangschikking heeft het zinsverband minder goed verloop.

42. nembi pinanggé kalané [1]) soenan Kali
sami nembah
matoer lah jèn atoer oeninga
poetra ing mangké diweg sakarat

43. sakalangkoeng boten kadjamak ing djalmi
malah-malah
'abdi dalem tiang Tegil
boten wonten kang wantoen amedekena

44. sami wedos bili dipoen djamalani
ngoedag-oedag
sedaja sami sisiri
wonten margi tiang lintang boebar

45. soenan nabda apa ia jakti
oedjarira
ja pajoe ja soened dengok mangkin
pareng rawoeh woes aningali kang poetra

46. noeli ngandika kangdjeng soesoenan Kali
embok ana
si kang bener wong mati
doek sinabdan semana majit doemadya

47. soemaré déwèk sidakep pira betjik
merem nétra
ragané asoekoe alin
éndah pélag lajoné goemilang-gilang

48. woes sedjati ṣidiké kang rama wali
kang koernapa
soenan Panggoeng woes binetjik
ing boemi Tetegal doek astananira

---

1) Men leze: kalawan.

Babad Tjerbon, No. 75 Coll. Brandes, deel I, p. 63 seq.

9de ZANG; dichtmaat: MEGATROEH.

14. . . . .
kotjap poetra (kang) patang siki
kabèh pada remen gemjoeng
terbang gedé kang moeni
dèn tembangé dèn [1]) oewong

15. saban daloe kongsi lami pangan toeroe
anggènipoen birahi
aneboet nama Jang Agoeng
pinatoet lan terbang gending
oemboel-oemboelaning oewong

16. berẻwoe berlaksa wong Bagdad kang asoengsoeng
ing salampahé birahi
gantrangken troeng saban daloe
ngèdèng-ngèdèng djaler istri
sa-enggon alagang [2]) golong

17. kalawan poetra papat ing saban daloe
akèh wong kang pada lali
ing ṣalat ṣiam tan poeroen
ngemoengaken gerdeg-gerdèk
ilmoe ṣoefi kang dèn enggo

18. ning pertapakaning kang loehoeng
zarah ming radliat alsarip
kang dèn agenga lakoe
zarah ming kang sanget-sanget
gerdag gerdek lanang wadon

---

1) Men leze: dèning.
2) Wellicht: agalang.

19. mèh kalindi saréngat moelana Ehoed
déning kang lakoe birahi
langka wong kang pada ṣaoem
pada soengkan ṣalat ngadji
ilmoe ṣoefi kang dèn enggo

20. dadi ora apik la sabarang lakoe
tjamra kang dèn kasihi
pirang-pirang warna asoe
ingkang belang ingkang poeti
ingkang toetoel ingkang réwog

21. lan dèn kakaloengi dinar lan dèn poepoedjoe
dèn adjangi piring adi
dèn goejang dèn sanding toeroe
dèn sanding sanggoné linggih
nginṭil maring sanggon-enggon

22. poetra sakapaté pon sakoeṭoe lakoe
pada demen ing kikirik
. . . . [1])
. . . . kang dèn waregi
déwèké kang loewih kosong

23. jèn daloe tanpa toeroe pada anggembejoeng
gendingnja awarni-awarni
babanggéné lajoeng-lajoeng
lenjeping anganjoet ati
barangtanira ing Jang Manon

24. amor kalawan artikelaning gembejoeng
majeng sawengi-wengi
sakoela warganė koempoeng [2])
ragem kaoela bawati
berdjama'at lanang wadon

1) Hier schijnt anderhalve regel te zijn weggevallen.

2) Men leze: koempoel, of anders kampoeng, indien dit laatste woord ten minste in de Maleische beteekenis te Tjirebon voorkomt.

25. ja ikoe dadi bendoené sang Praboe

. . . .

27. kalawan maningé kikirik poenikoe
saèstoe sesengiting
malaikating Jang Agoeng
. . . . enz.

Jav. Hndss. Bat. Gen. No. 383, p. 35.

3. nenggé anggitipoen Soenan PANGGOENG.

Dichtmaat: DANGDANG GOELA.

1. toehoe lingloeng sastra kang dèn gosti
tan pegat rarasan kang dèn oela
ngèlmoené samja rorontjé
lapal ma'na dèn-itoeng
bener loepoet kang dèn rasani
tandané jèn wikana
katoengkoel ing lakoe
awirang jèn tatakona
koemalewi semoené wong sampoen manggi
jaktinipoen tan ana

2. saja woewoe dènja tan wroe wèsti
katoengkoel reké ing tata krama
soenah kalawan perloené
sambajangé tan soeroed
napan ikoe ta aling-aling
poeasa lan sidekah
djakat pitranipoen
poenikoe sami brahala
kang katoengkoel tandaning wong tan wroe bakti
idepé sami wadja

3. daloeangé kebek sapadati
datan pegat gènja moesawara
kalal karam kang dèn-amé
saja asroe kapaoeng
loeloet titipané orana kari
miwa kang kapratjajan
woes datan kadoeloe

nabi wali moe'min sirna
brasṭa leboer loeloe moesna ilang nanging
nora reké soewoenga

4. sarèngatangikoe [1]) warana djati
karané reké aran warana
rok ilapi [2]) sadjatiné
sadat salawat ikoe
nabi wali reké ing tokit
dipoen aling-alingaṉ
kang warana ikoe
dèn sami teka ing poerba
mangdoem mangloem [3]) ikoe miwa tasbèk tanglil
salawatnja warana

5. liwang-liwoeng lampahé wong singgi
pan tan ana reké katingalan
woes djati soewoeng anané
pili kang tekèng soewoeng
miwa reké koempoelan sepi
pili kang ngawroehana
inoegrahanipoen
lamon sira ajoen wikan
tatakona maring wong kang sampoen wasil [4])
jèn sira doeroeng awas

---

1) Zoo staat er.

2) روح اضافي, zie Bijdrage Mystiek, pag. 100.

3) معدوم en معلوم.

4) وصيل.

Jav. Hnd. Bat. Gen. No. 60, p. 32. (No. 49, Coll. Cohen Stuart, p. 22).

8ste STUK [1]. Poenika kitab Moesnib, kang ingaken déning para wali sedaja, miwah kang linahiraken déning pangéran Panggoeng, winoeroekaken ḍateng kang poetra anama sèh Djonèt, kapoetoe déning pangéran ing Ranḍoe-sanga, kang winoeroekaken:

Tegesing napas ikoe ngalam sahir, ikoe pangawasaning djisim, ia ikoe kang ningali kang angoetjap, kang amiarsa kang angamboe, ia ikoe roh soekma kawimboehan sipat ajoen, ikoe kang aran roh kanoegrahan, ikoe loepoet oega.

Iki marga sampoerna: kang aran soekmaning sarira, djeroning sarira soekma, djeroning soékma roepa, djeroning roepa tjahja, djeroning tjahja karsa, djeroning karsa pangéran, djeroning pangéran oerip, ia ikoe kang amoedji, ia ikoe kang woedjoedoelah.

Karep, tegesing karep asih, tegesing asih ia ikoe kang aran datmoetelak, ia ikoe kang aran datoelah, salihin ikoe loepoet oega, ngèlmoené kang mengkono ikoe.

Allahoe tangala andjenengaken maligé ing ḍaḍaning manoengsa, sadjeroning ḍaḍa boedi, sadjeroning boedi djantoeng, sadjeroning djantoeng napas, sadjeroning napas manikem, sadjeroning manikem ia ikoe rasa sampoerna, sadjeroning rasa ati poead, ia ikoe ati noer, ikoe ati soekma, ia ikoe roepa sampoerna, ia ikoe sipat pangéran, ikoe toenggaling oeripé mahloek kabèh, ikoe lah kang pinagoerokaken déning para wali sedaja,

Tegesing napas Djabarail, tegesing Djabarail Rasoelolah,

---

1) Men houde in het oog dat de interpunctie van mij is, en op enkele plaatsen wellicht geheel anders door den auteur is bedoeld.

ia ikoe kang moeni, kang angoetjap Allah. Kang moeni djero Ilolah, kang moeni djaba ikoe Moehamad, ana madi ing njawa rohani, ia ati poetih rohani, ia kang moeroeb kaja geni, ia ikoe geni tanpa koekoes, ia roh rahmani.

Anapon kang aran njawa rabbani, ia kang aroepa tanpa djisim, ikoe kang aningali mata kapala, ikoe tingaling datolah, ia ikoe akareping woedjoedoelah, ia ikoe pahésan roh ilapi, tegesing tjahja, rasaning manikem banjoe oerip, oerip ikoe njana, [1]) ia ati poead, ingkang ana oetek, soekma ikoe tatali, soekma ikoe ati noepoes, tegesing noepoes sir, tegesing sir naktoe gaib, ia ikoe poedji kang ana ing djantoeng, ia ikoe kang ingaran noeroelah, ia ikoe ingaran iman idajat, ia ikoe kang aran dat moetlak, orana dat moetlak, orana sir moetlak, ia ikoe roepa wisésa, kang pinoedji ikoe pamoedji, ikoe kang aran Rasoeloelah, ia ikoe kang aran Moehamad, ana madi [2]) djagad kabèh.

---

1) Of: saking njana? Het papier is ter plaatse uitgevreten, zoodat de lezing niet vast staat.

2) Misschien: anama(di)?

INHOUD
VAN HEILIGEN V.

De datum op den grafsteen van Malik Ibrāhīm te Grissee

DOOR

J. P. MOQUETTE.

(Met twee platen).

Op pag. 605 deel LIII van dit Tijdschrift komt eene mededeeling voor van Dr. Th. W. Juynboll over den datum van den grafsteen van Malik Ibrāhīm.

De Heer Juynboll komt daarin op tegen „den vernuftigen inval" die mij bracht tot een lezing van den datum op dien grafsteen, en wel Rabīᶜ II, instede van Rabīᶜ al-awwal zooals die door de traditie geijkt was. 1)

Dewijl ik geen Arabisch versta, mag ik over de taalkundige questies geen oordeel uitspreken, doch zal ik mijn opvatting van den datum hieronder nader motiveeren, hoofdzakelijk omdat ik op den steen nog een détail opmerkte dat den deskundigen tot heden blijkbaar ontgaan is, en waardoor, mijns inziens, zekerheid verkregen wordt omtrent den tijd van oprichting van dien steen.

Zooals ook Dr. Juynboll (aan het slot van zijn mededeeling) zegt, bestaat er geen aanleiding om aan de juistheid van het jaartal 822 A. H. zooals op den grafsteen vermeld, te twijfelen.

Van zelf doet zich nu de vraag gelden, omstreeks welk jaar de steen in questie opgericht werd.

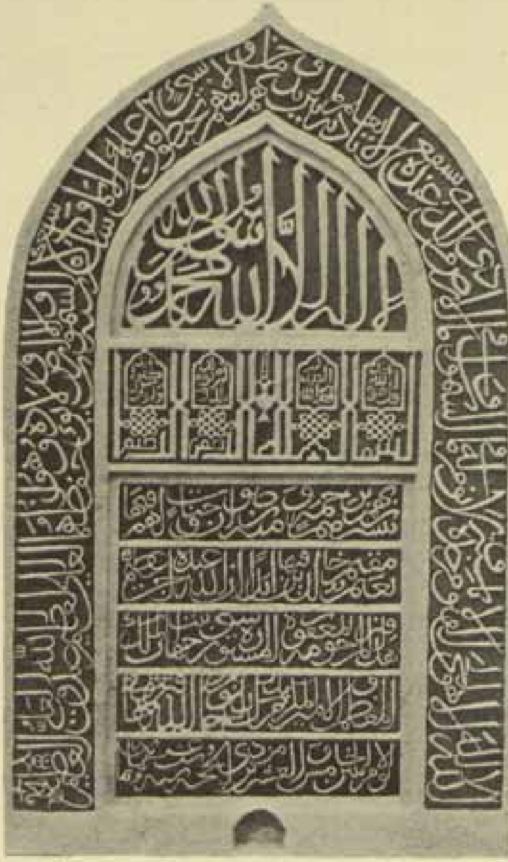
Had zulks plaats kort na het overlijden van Malik Ibrāhīm, dus in een tijd dat de juiste datum zeer zeker nog niet

---

1) Zie de mededeeling der Redactie pag. 372 deel LIII.

A. ORIGINEELE OPNAME.

B. BIJGEWERKTE FOTO.

vergeten was; dan wel geruimen tijd daarna, toen men dien niet meer in herinnering had?

In zijn inaugureele rede, vestigde reeds Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje de aandacht op de overeenkomst tusschen eenige grafsteenen uit het oude rijk van Pasé (Noord Sumatra) en den onderhavigen grafsteen bestaande; een feit waarop Dr. van Ronkel ZEd. attent maakte. [1])

Dat die overeenkomst niet toevallig is, doch dat die Pasé-sche grafsteenen uit dezelfde fabriek kwamen (zeer waarschijnlijk Britsch Indië) waar ook de grafsteen van Grissee vervaardigd werd, hoop ik hieronder aan te toonen, en wel aan de hand eener photografie van een steen, eveneens van Pasé, naar mijn opvatting van den datum, uit het jaar 826 A. H. dus ± 4 jaren later dan de steen van Malik Ibrāhīm gedateerd. (Zie Plaat I). [2])

Die steen sierde eens het graf eener Princes, wier naam ik niet lezen kan, doch zulks is momenteel bijzaak.

Hoofdzaak is, dat de steen, z. a. men bij vergelijking met de photografie door Dr. van Ronkel gereproduceerd in dit Tijdschrift deel LII bij pags. 597/600 zien zal, meer nog dan de andere steenen met dien van het graf van Malik Ibrāhīm overeenkomt.

De buitenste rand begint rechts, evenals de Grisseesche steen met Soerah II: 256, doch, misschien omdat vers 257 voor het graf eener Princes minder passend is, beperkte

---

1) Afbeeldingen van eenige dier grafsteenen zijn te vinden in „Revue du Monde Musulman" vol: XIV pag. 280 en 285. Verder in „H. Colijn, Neerlands Indië" deel I pag. 243 en 244 en in „Labberton's Geïllustreerd Handboek van Insulinde" pag. 108.

2) Op de Plaat zijn beide afbeeldingen van denzelfden steen. A is naar de foto zooals die door den Heer H. L. L. Melville gemaakt werd. B is naar dezelfde foto, die echter door mij eenigszins geretoucheerd is, en zeer speciaal vestig ik er de aandacht op dat het onderste vak, waarin de datum voorkomt, vooral aan de linkerzijde, waar de steen het meest geleden heeft, geheel bijgewerkt is.

Wetenschappelijke waarde heeft die bijwerking dus niet, want ze geeft slechts mijn opvatting weer.

men zich tot dat eene vers, en volgt daarop links, aan het slot: صدق الله العلي العظيم. [1])

Onder de geloofsbelijdenis, die echter op den Pasé-schen steen den geheelen top vult, zien we bij beiden de, op geheel dezelfde wijze, in blokschrift gestyleerde woorden بسم الله الرحمن الرحيم, waarboven in het midden de lamp tusschen vier kleine vakken, over welke vakken wederom bij beiden Soerah CXII verdeeld is, alleen met dit verschil dat in het tweede vakje van den Pasé-schen steen nog een woord staat niet in den Koeran voorkomende.

Dááronder (op de horizontale regels) hebben beide steenen weder gemeen, dat de eerste twee regels Soerah IX: 21 en 22 behelzen, en dat daarop, dus bij den derden regel te beginnen, het eigenlijke grafschrift volgt.

Ten overvloede wijs ik er nog op dat het lettertype bij beide steenen zooveel overeenkomst vertoont, dat men geen grapholoog behoeft te zijn, om daarin een en dezelfde hand te vermoeden.

Ook al zijn al deze punten van overeenkomst, voor iemand die zien wil, reeds voldoende, toch moet ik alsnog wijzen op één punt, naar mij voorkomt afdoende; namelijk een *fout* — of hoe deskundigen het uitleggen mogen — in de lezing van Soerah II vers 256. Dat vers luidt:

ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ

لَهُ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ مَن **ذَا** ٱلَّذِى enz:

Nu is het een feit dat op alle steenen van Pasé, zoowel op de reeds door Prof. Snouck Hurgronje medegedeelde, als op dien in afbeelding hierbij gaande, constant het hierboven vet gedrukte woord ذَا door ذِى vervangen is, en het

1) In de *Bombaysche* drukken van den Koeran, die ik raadplegen kon, komt aan het slot een gebed voor, dat met deze woorden begint. Is dit toeval of aanwijzing?

is zeer opmerkelijk, dat diezelfde afwijking van den tekst terugkeert op den grafsteen van Malik Ibrāhīm.

Dit feit, gevoegd bij de toch reeds meer dan voldoende aanwijzingen, geeft mij de vaste overtuiging dat de maker, of wil men liever ontwerper der grafsteenen, een en dezelfde persoon was, die èn voor Pasé èn voor Grissee werkte, want het is niet aantenemen, dat twee personen, onafhankelijk van elkaar, gelijk en gelijkvormig werk zouden leveren en daarbij tevens dezelfde vergissing zouden begaan.

Nu moeten alle grafsteenen van Pasé, mijns inziens, kort na het overlijden der betreffende personen geplaatst zijn. Ze dateeren toch uit den tijd dat genoemd rijk blijkbaar zijn hoogsten luister bereikt had; wat, behalve uit andere gegevens, ook blijkt uit de grafsteenen van lateren datum te Pasé gevonden; en het zou naar mij voorkomt onverklaarbaar zijn dat men aldaar praalgraven voor vóórouders zoude hebben opgericht, terwijl men voor tijdgenooten court d'argent was.

De grafsteenen te Pasé die ter vergelijking dienen kunnen, zijn gedateerd 813, 826 en 831 A. H. zoodat we naar mijn meening dus veilig mogen aannemen, dat de maker der steenen niet alleen een tijdgenoot was van de Pasé-sche grooten, doch tevens een tijdgenoot van Malik Ibrāhīm, en dat dus de steen te Grissee geplaatst is kort na den dood van genoemden heilige, *dus in een tijd toen de juiste datum van zijn overlijden nog niet tot de legende behoorde.*

Als we dit vooropstellen is het, ook met het oog op de steenen te Pasé, waarvan de datums voorzooverre leesbaar of onteijferd alle kloppen, onverklaarbaar dat men op den grafsteen van Malik Ibrāhīm, zonder bijbedoeling, een foutieven datum en daarbij in zulk een eigenaardigen vorm, zoude plaatsen of geplaatst heeft.

Om die redenen geeft dan ook de vorm waarin de datum op den Grisseeschen steen voorkomt mij aanleiding om daarin „Spielerei" zegge een rebus te zien.

Men wilde n. m. den goeden datum Maandag 12 Rabīᶜ al-achīr geven, doch tevens, en dit zonder twijfel in verband met de heiligheid van den dag hoofdzakelijk, den indruk wekken alsof er stond Rabīᶜ al-awwal.

Dit was niet anders te bereiken dan door vervormen, in dit speciale geval eigenlijk *misvormen* der letters.

Van gebrek aan plaatsruimte kan geen sprake zijn, want 1° had de steenhouwer beschikking over het geheele onderste vak van den steen, waarin hij dus naar believen den datum kon verdeelen, en 2° was er ook, en zulks zonder de minste wijziging te brengen in de rangschikking der andere woorden, voldoende ruimte om de *juiste* lezing te geven, bij aldien men *alleen* ربيع الاول had *willen* schrijven, z. a. uit onderstaand cliché, gehouden in het formaat der vroeger gereproduceerde foto, duidelijk blijkt.

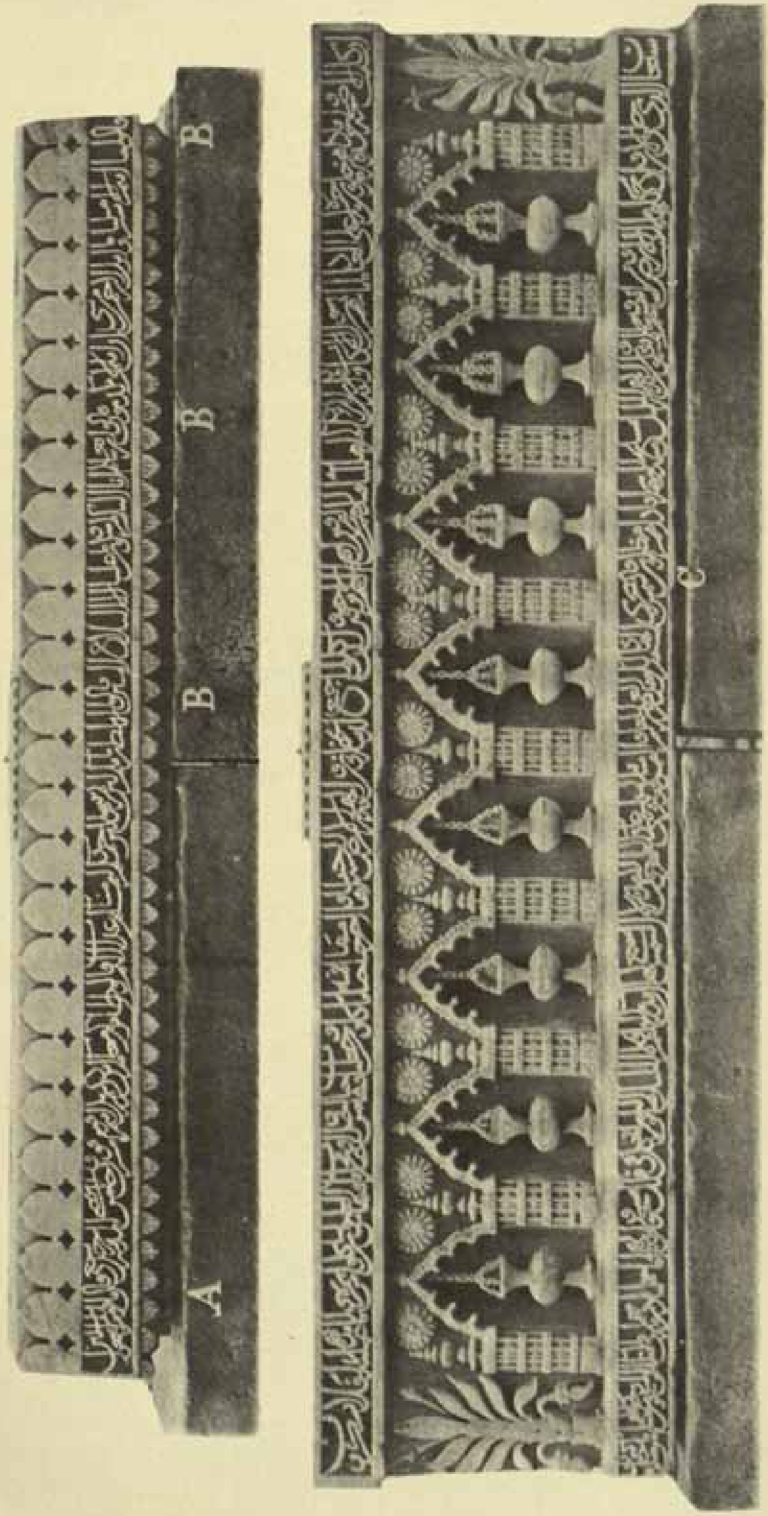
De individueele smaak van den steenhouwer kan ongetwijfeld op den vorm der letters invloed uitoefenen, doch mag, naar mij voorkomt, nimmer zoo ver gaan dat een of andere verbinding der letters een onmogelijke wordt.

Aannemende dat we met steenen te doen hebben, vervaardigd in dezelfde fabriek en uit denzelfden tijd, mogen we dus ook de Pasé-sche steenen ten opzichte van het schrift met den Grisseeschen steen vergelijken.

Merkwaardig is het nu, dat, hoewel anders om plaatsruimte te winnen, aanleiding te over daarvoor bestond, we op geen enkelen steen van Pasé dien vorm van verbinding van ال terugvinden.

En toch heeft de fabrikant zich daarop niet onbetuigd gelaten, z.a. blijkt uit bijgaande Plaat II, waarop eenige onderdeelen van de graftombe der Koningin afgebeeld zijn, waarvan de hoofdsteen reeds door Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje werd gepubliceerd.

Plaat. II.

We zien daarop, bij de letters a. b. c. in de woorden قال، قالوا ja zelfs والشمس, [1]) de letters onderling verbonden, doch — en dit is onomstootelijk — *de ophaal vormt steeds de alif.*

Bij een verbinding als op den steen te Grissee zou men dus kunnen lezen نال، بال of iets dergelijks, doch nimmer ال.

De alif met de lām verbindende zoude men dat hebben moeten doen zooals op onderstaand monogram, lezende السلطان على ابن حمود. [2])

Bij een rebus, zooals de datum op het graf te Grissee mijns inziens is, is echter alles geoorloofd mits de maker slechts zorge dat hij gedekt zij.

En ook daarvoor is in dit geval gezorgd, want in het woord الارض komt dezelfde vorm van verbinding voor. Hoewel boven aan den steen dat woord nog eens voorkomt, en daar nog minder ruimte voor de letters is, onderliet de steenhouwer wijsselijk die verbinding voor een tweeden keer, en waarom hij niet het woord الله voor bewijsplaats koos, is licht te bevroeden.

Waar het mij persoonlijk onverschillig is op welken datum Malik Ibrāhīm overleed, wil ik dus allerminst iemand

1) Het is mogelijk dat de waw oorspronkelijk los gehouden is, doch op de foto is dit niet meer te zien.

2) Het monogram is te vinden in het zoogenaamde wapenschild op postzegels van den Soeltan Alī ibn Ḥamōed van Sansibar.

mijn gevoelen ter zake opdringen, zoodat met bovenstaand gegeven waarmede de steenhouwer zich dekte, en dat Dr. Juynboll blijkbaar ontgaan is, ook de voorstanders der traditioneele lezing zich volkomen verantwoord kunnen beschouwen.

Weltevreden,
December 1911.

Sanskrit mahâjana—Maleisch mahdjana.
Mededeeling

VAN

Dr. Ph. S. VAN RONKEL.

De Sanskrit samenstelling mahâjana(h) kan als attributief compositum beteekenen: 1° een groot man; 2° vele menschen, menschenmenigte. Als possessief compositum (bahuvrihi) beduidt het: door vele menschen bewoond.

In de eerstvermelde beteekenis komt het woord voor in het Maleisch en het Oud-Javaansch; zie de Maleische woordenboeken s. v. مها en مهجان, [1]) en het Kawi-Balineesch-Nederlandsch Glossarium op het Oud-Javaansche Râmâyaṇa van Dr. H. H. Juynboll, s. v. mahâjana.

In de tweede beteekenis wordt het in de Maleische woordenboeken niet vermeld; toch bestaat het als zoodanig, en wel in het Bataviaasch Maleisch, waar het mahdjana luidt en de beteekenis heeft van: groot gezelschap vergaderd voor eene bijzondere gelegenheid, als een huwelijk, een koeran-reciet e. d. Zoo leest men in het werkje Adâb al-insân van Sajjid ᶜOethmân Bin ᶜAbdallâh Bin ᶜAḳil, Batavia 1885, op bl. 14 djika ia di mahdjana, en op bl. 32/33 adâb bĕrdoedoek dimahdjana tĕmpat

---

1) Pijnappel's Woordenboek heeft: *mahdjana* voor *mahadjana*, groot man, koopman, von de Wall's Woordenboek: *mahadjana* en *mahdjana*, groot man, doorluchtig man, deugdzaam man, koopman; in het Petersburgsche lexicon leest men: ein grosser –, bedeutender Mann, ein Kaufmann (?). In het Hindûstânî heeft de beteekenis zich uitgebreid: a banker, money-dealer, merchant, wholesaledealer, a good or trust-worthy person. (Shakespear, s. v. مهاجن).

orang kawin atau lain-lain mahdjana; in de in 1887 verschenen uitgave met Latijnsch schrift wordt مهجان getranscribeerd: mahdjana.

De afleiding van Skr. mahâjana ligt zeer zeker voor de hand. Doch door het verliezen van eene lettergreep wordt het woord niet begrepen als samenstelling met mahâ (waarmede bekende woorden als maharadja, mahatinggi e. a. gevormd zijn), terwijl bovendien het tweede lid der samenstelling niet afzonderlijk gebruikt wordt.

Naast mahdjana bestaat eene uitspraak masdjana, welke tot verkeerde etymologieën zoude kunnen aanleiding geven.

DASTJIN.

Mantri daoen kawaloe van Tji-Keusik.

Badoejsche Geesteskinderen

DOOR

C. M. PLEYTE.

(Met een titelplaat en twee afbeeldingen).

„*Tji karatjak ninggang batoe, laoen-laoen djadi légok*". [1])

Eindelijk is het mij mogen gelukken, een Badoej te overreden, met mij voor een maand herwaarts te gaan en wel een edelknaap, Dastjin met name, geboortig van Tji-keusik, die bereids het ambt van *mantri daoen* [2]) bij het *kawaloe*-ceremoniëel [3]) bekleedde, omdat hij bestemd werd tot opvolger van den tegenwoordigen *pocoen*. [4])

Deze hooge betrekking was hem toegedacht én uithoofde van zijn kennis, én vanwege zijn afstamming.

Hij is namelijk een zoon van den onlangs afgetreden *geurang seurat* [5]) van Tji-keusik, Djasinĕm, *doeloer misan* van Karseuni, fungeerend *pocoen* in evengenoemd dorp en *geurang pocoen* der Badoejs. [6])

Al vroeg ontwaakte in Dastjin, gelijk dit bij de Padjadjaransche ridders, waarvan de *tjarita pantoen* verhalen en

---

1) De druppel op den steen vallend, vormt op den duur een holte.

2) Mantri daoen, minister van bladeren, is een gewichtig ambt, aangezien hij te zorgen heeft voor het *ngĕmbang*, het versieren der offers enz. met de gewijde bladsoorten benoodigd tot het *kawaloe*- en *laksa*-feest.

3) Dr. Jul. Jacobs en J. J. Meijer, De Badoej's, blz. 82.

4) Wereldlijk en geestelijk hoofd der Badoejs, dat in de plaats trad van de koningen in 't verleden, die o. m. den titel voerden van *pocoen manghoe boemi* d. i. de opperste, die de wereld op den schoot draagt.

5) =*girang sirat*, opperste lastuitvoerder; oorspronkelijk rijksbestierder. *Geurang*=*girang*, voornaamste.

6) Artja domas, Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. LI, bl. 494 vv. *Geurang pocoen* wordt hij genoemd, omdat hij als primus inter pares, dé vorst, beschouwd wordt.

met wie hij zich vermaagschapt acht, regel was, de zucht om naar den vreemde te trekken, *ngoembara*.

Dientengevolge ging hij op achttienjarigen leeftijd [1]) de wijde wereld, d. w. z. de Lĕbak parahiangan in, en meermalen maakte hij deel uit van de gezantschappen, die op gezette tijden den Regent van Serang de huldeblijken van zijn stam komen aanbieden.

Hetgeen hij bij die gelegenheden waarnam, maakte zulk een indruk op hem, dat de maatschappij waarin hij gewonnen en getogen was, hem te bekrompen en te eng werd.

Dies verliet hij deze en begaf zich naar Serang, waar hij den Islâm omhelsde.

Daardoor sneed hij den band met zijn maagschap voor goed af, zoodat hij voortaan zonder middel van bestaan, alleen door het leven zou hebben te gaan. Hij kende evenwel niets.

Derhalve ontfermde de Regent van Serang zich zijner en nam hem in de *kaboepaten* op.

In deze wist de jonkman, sedert zijn geloofsovergang Djapar geheeten, door zijn bescheidenheid en het verleenen van kleine diensten al spoedig aller genegenheid te winnen.

Vlug van bevatting, onkreukbaar eerlijk, altijd bij de hand en steeds zwijgend zijn werk verrichtend, werd hij geleidelijk een onmisbaar lid in de huishouding.

Maar bediende te worden, was niet zijn doel; meerdere ontwikkeling door geregeld onderwijs verlangde hij.

Zijn verzoek ter school te mogen gaan, werd ingewilligd en met zooveel ijver heeft hij zich aangegord, dat hij na afloop van den cursus onvoorwaardelijk tot een hoogere klasse kon bevorderd worden.

Na ongeveer een jaar te Serang te hebben vertoefd, kan hij thans reeds vrij vlot lezen en ook een weinig schrijven.

---

1) Een Badoej weet zijn leeftijd nauwkeurig, omdat de ouders den tel der verjaardagen van hun kinderen bijhouden. Bekwaam daartoe, zetten laatstgenoemden dezen ook zelf voort.

Ziehier de korte biographie van mijn gast, uit wiens mededeelingen aangaande de litteratuur der Badoejs ik nu het een en ander wensch aan te halen, aangezien dit in menig opzicht een anderen kijk daarop gedoogt, dan de tot nog toe beschikbare gegevens daaromtrent toelieten.

Daarbij zal ik hem voor een goed deel zelf laten spreken, hetgeen voor de kennis van het dialect der Badoejs zijn nut kan hebben.

Vooraf echter een enkel woord omtrent de wijze waarop ik met den man aan het werk ben gegaan.

Uitteraard was hij bij onze eerste ontmoetingen wat schuw. Niet gewoon veel te praten, bleef hij dan ook doorzwijgen en antwoordde op alles, wat ik hem vroeg, onveranderlijk: „*soemoehoen*".

Aldus verliep de eerste zitting.

Waar mij vroeger reeds gebleken was, dat Badoejs 't niet prettig vinden, dat vreemdelingen naar hun *adat* onderzoek doen, wenschte ik alle navraag ter zake voorloopig op te schorten, en daarmede te wachten tot wij wat meer aan elkander gewend zouden zijn.

Ten einde alzoo een ander uitgangspunt van geregeld gesprek te vinden, en al aanstonds eenige contrôle op zijn voorstellingsvermogen te kunnen uitoefenen, leidde ik onze tweede samenkomst in met het verzoek, mij eens iets omtrent zijn zwerftochten door het Lĕbaksche te verhalen en wel bepaaldelijk aangaande de *desa's* ook mij bekend.

Dit viel in goede aarde en had tevens voor mij het groote voordeel, dat ik hem al dadelijk vrij goed volgen kon, veel beter althans dan wanneer wij onmiddellijk over mij onbekende dingen begonnen waren.

Ons onderhoud vlotte nu dan ook veel beter, en binnen enkele dagen geraakte de zwijger zelfs zóó op zijn praatmat, dat hij uit eigen beweging vergelijkingen ging maken tusschen hetgeen hij elders had gezien en thuis.

Daarmede was het ijs bij hem gebroken, en toen ik hem

later voorstelde, mij een poosje naar Batavia te vergezellen om zijn wereldwijsheid verder te kunnen uitbreiden, nam hij zonder aarzelen dien voorslag met schitterende oogen aan.

Ook hier heeft zijn goede geaardheid zich niet verloochend; steeds was hij tot het geven van inlichtingen bereid en nacht aan nacht heeft hij zijn *katjapi* getokkeld, onvermoeid zingend van de ondergegane grootheid zijns volks.

Hetgeen mij reeds bij onze eerste samenkomsten en ook later voortdurend opviel, was dat hij over zich zelf en zijn mededorpers sprekend, steeds den naam Badoej gebruikte, ofschoon deze volgens de algemeene opvatting een scheldwoord is.

Dienaangaande moest dus eerst klaarheid worden verkregen. Het volgende bleek.

Inderdaad geldt *badoej* in Bantĕn als een minachtende qualificatie, maar voor den Badoej zelf geenszins, daar de Badoejs de élite vormen van den stam, die, met inbegrip der *panamping*, [1]) collectief Kanekes geheeten is.

In eerste instantie is Badoej dan ook evenmin een scheldnaam als bijv. oerang Djampang, deze begrippen kregen eerst een ongunstige beteekenis door de achterlijkheid waarin Badoejs en Djampangers bleven verkeeren, toen hun buren tot meerdere ontwikkeling waren gekomen.

Zij staan dus gelijk met *oerang doesoen* of kortweg *doesoen*, als bijv. in de uitdrukking: *oelah doesoen teuing.*

Te Batavia spreekt men in zoo'n geval van *oedik*, in eigen taal van boerenkinkel of, om 't Joodsche leenwoord te te gebruiken, van kaffer.

Met Badoewi of Badwi, Bedoeïen, heeft Badoej niets gemeen, de naam is ontleend aan de nagara Badoej, thans

1) Hellingbewoners; hieronder verstaat men de minder orthodoxe volgers der Badoejsche inzettingen, in meerdere dorpen verspreid op de helling van het gebergte, dat de eigenlijke Badoejsche maatschappij tot woonstede strekt, gevestigd.

In Bantĕn noemt men hen *kaloearan*, buitenlieden, in tegenstelling met de kern der Badoejs, welke met *kadjeroan*, binnenlieden, wordt aangeduid.

verdwenen, zoogenoemd naar de Tji-badoej, die er de noordelijke grens van was. [1])

Badoej is dus goed Soendasch en heeft dien overeenkomstig den klemtoon op de voorlaatste lettergreep, gelijk *toeloej*, *boeroej*, *tandoej enz.*

Doch om nog even op Djapar's verblijf alhier terug te komen.

De eerste kennismaking met zijn nieuwe omgeving te Weltevreden viel onzen Badoej niet mede; zijn openhartigheid redde hem echter uit verdere verdrietelijkheden. 't Volgende gebeurde.

De zorg voor 's mans stoffelijke belangen was opgedragen aan mijn inlandschen schrijver en waar 't *poeasa* was, werd er dus 's nachts een extratje gegeten

Volledig onbekend met de Badoejsche spijswetten, werd Djapar in den voornacht door hem onthaald op karbouwenvleesch en in den nanacht op *sate kambing*, die hij zich goed liet smaken, doch waardoor hij twee nog niet door hem afgezworen *boejoet's*, verbodsbepalingen, overtrad.

Waar ik hem dien dag, om hem eenigszins op zijn gemak te doen komen, met rust liet, vernam ik daarvan niets.

Den volgenden avond rees echter een veel ernstiger misverstand.

Naast mij gezeten en verhalend van zijn bevindingen te Tji-toedjah opgedaan, zoomede van den ook bij de Badoejs hoog in eere staanden, meer dan tachtigjarigen Ratab, den met zilveren ster van verdiensten begiftigden *djaro* van dit dorp, wisselde ik de Soendasche instemmingsuitdrukkingen eens af met: goed, goed-goed, heel goed, en schreef onderwijl door.

Op een gegeven oogenblik, nadat ik laatstgenoemde woorden met bizonderen nadruk gebezigd had, bleek de jongeling, toen ik mij weer tot hem wendde, verdwenen. [2])

1) Zie de oorsprongsoverlevering hierachter.

2) Ik maak van deze gebeurtenis bepaaldelijk melding ter waarschuwing om in het verkeer met lieden van het slag van den op dat tijdstip nog haast volledig den oermensch vertegenwoordigenden Djapar geen uitdrukkingen te bezigen, die zij niet verstaan. Want had het voorval zich in de desa Karang bijv. afgespeeld, dan zou hij zeker de vlucht genomen hebben en had ik hem nimmer te-

Te vergeefs wachtte ik zijn terugkomst, waaruit ik afleidde, dat hij onwel geworden was.

Ik liet dus navraag naar hem doen en vernam, dat hij in zak en asche in zijn donkere kamer — 's avonds licht te branden was hem ook nog *boejoet* — zat.

Derhalve riep ik hem weer bij mij, en vroeg wat er aan schortte.

Het antwoord luidde: veel, daar hij nu reeds driemaal *tjilaka* ondervonden had, twee keer door 't overtreden van een spijsverbod, doch dat was zoo erg niet, maar ik had hem weggejaagd als een beest, en daartoe had hij toch geen aanleiding gegeven.

Niets begreep ik van de laatste met groote vrijmoedigheid geuite klacht, zoodat ik dus zeide: „Par, dat heb ik volstrekt niet bedoeld, waar leidt je uit af, dat ik je wegjoeg?"

„Wel, u zegt maar: „ *hoet, hoet-hoet; heh hoet*". [1])

„Nu ja, wat zou dat, 't is Hollandsch en beteekent *bĕnĕr, hade*".

„O, daar jagen wij de beesten mee weg".

Zijn bedrukt gezicht klaarde op, en ten einde zijn gemoedsrust geheel te doen herstellen, bracht ik hem weer aan de praat over Tji-toedjah.

Eensklaps vroeg hij: „kent u de Saeran-waterval?"

„Ja, Par, ik heb er zelfs een afbeelding van gemaakt, kijk hier", en ik toonde hem een foto, die hij, tot mijn groote verbazing, begreep, terwijl hij ook onmiddellijk den daarop voorkomenden, Regent van Serang en den *djaro* van Tji-toedjah herkende. [2])

---

ruggezien, terwijl ik hoogstwaarschijnlijk tegelijkertijd voor een groven nijdas zou uitgekreten zijn

1) Een ander tragi-komisch ongeval was hem eenigen tijd te voren overkomen. Hij had zich wegens de warmte buiten te slapen gelegd en miste bij 't wakker worden zijn hoofddoek. Het verdwijnen van dit kleedingstuk ging boven zijn begrip: „*koemaha leungitna, dja diana keh djeung ngaing geh*". Hoe komt dat ding weg, het heeft toch met mij geslapen. Mogelijke diefstal kwam niet in hem op.

2) De tjoeroeg Saeran ligt hoog in het oostergrensgebergte en behoort tot het brongebied van de Tji-simeut.

De weg er heen is uitermate steil en vooral bij het dalen gevaarlijk.

Dan vroeg ik verder: „waartoe ondernam je den moeilijken tocht derwaarts?"

„Omdat, omdat" . . . . . hij aarzelde even, „omdat moeder mij als kind daarvan zoo dikwijls vertelde".

Ik kreeg medelijden met den uitgestooten renegaat, in wien de herinnering aan die dierbare persoon een kennelijke beroering teweegbracht.

„Leeft je moeder nog, Par?"

„Ja".

„Hoe oud is zij en hoe heet zij?"

„Dat weet ik niet".

„Kom".

„Neen, want leeftijd en naam der moeder zijn ons Badoejs *boejoet*, wij noemen haar alleen *amboe*".

„En wat zegt vader dan?"

„Ook *amboe*".

„Hoe luidde het verhaal van je moeder?"

„*Soemoehoen, kieu*". Met uw verlof, aldus; en hij begon:

OA DJEUNG AOEL.

Mimitina aja satoa, [1]) oa djeung aoel; beuheula [2]) djasa [3]) mimitina kieu.

Katjarita aja doea djalma anoe sakti loehoer djampena. Noe hidji aranna Boejoet Sangrajoen, noe kadoea Aria Dilah.

Sadoeana lĕmboerna misah pada djaoeh, djeung hanteu wawoeheun Boejoet Sangrajoen ka Aria Dilah.

Ari Boejoet Sangrajoen tjitjingna di Goenoeng manik patapaän; ai [4]) Aria Dilah di Goenoeng bongkok tapana.

In 1907 maakte ik een opname van dezen waterval, toen ik dezen in gezelschap van den Resident van Bantam, den heer F. K. Overduyn, den Regent van Serang en den Controleur Doornik bezocht.

Onzen leider was de stoere *djaro* van Tji-toedjah, Raiab, die bij aankomst dadelijk een wierook-offer aan den val opdroeg, dewijl deze metamorphosen heet te kunnen bewerken.

1) *Satoa*, tusschenvorm van het verouderde *satoea* en het moderne *sato*.

2) *beuheula*=*baheula*; *beuheula* wijst op een vorm *bikeula*, verg. *bihari*.

3) *pisan*.

4) *ai*=*ari*.

Eta djalma sadoeana pada boga hate sisirikan kana djampena sorangan, karana tatjan digĕndoekeun [1]) djeung noe sedjen, atawa ditjoba.

Djadi Boejoet Sangrajoen gawena harita idĕr-idĕran bae, toeroen leuweung asoep leuweung, njiaran djalma noe sakti loehoer djampena geusan [2]) diana [3]) ngagĕndoekeun djampena saking sisirikan.

Teu kĕbĕl [4]) Boejoet Sangrajoen meunang bedja, moen [5]) di Goenoeng bongkok aja noe sakti keur tapa, nja eta ngaran Aria Dilah.

Geus kitoe, ladjoe bae koe diana disiaran; beurang peuting teu wĕleh-wĕleh [6]) leuleuweungan.

Katjarita Aria Dilah noe keur tapa tea.

Kitoe ogeh [7]) sisirikaneun kana djampe kasaktian diana, hajang njoba-njoba, rek digĕndoekeun.

Ti dinja, ladjoe Aria Dilah leumpang leuleuweungan njiaran pilawaneun ngagĕndoekeun djampe.

Teu kĕbĕl deui, diana ogeh manggih bedja, moenna aja sahidji djalma sakti loehoer djampena, aranna Boejoet Sangrajoen, noe keur tapa di Goenoeng manik.

Ladjoe koe Aria Dilah disiar, ngadjoegdjoeg ka Goenoeng manik.

Arina nĕpi ka tĕngah-tĕngah leuweung, gek pateumoe [8]), padoe hareupeun.

Di dinja sadoeana silih tanja, pada tatjan wawoeh.

Tjek Boejoet Sangrajoen: „eh, rek ka mana dia, [9]) saha aran djeung ti mana padoekoehan asal?"

1) *adoe, diadoekeun.*

2) *pikeun.*

3) *manehna.*

4) *lila.*

5) *jen.* Dit heeft in de Oost-Pasoendan in de beschaafde spreektaal het eigen *moen, moenna* en *lamoen* geheel verdrongen. De kampoeng aldaar aanvaardde dit Javanisme echter evenmin als de West-Pasoendan.

6) *teu wĕleh-wĕleh,* onophoudelijk.

7) in de West-Pasoendan constant voor *oge.*

8) *patimoe.* *Eu* treedt in 't Badoejsch herhaaldelijk instede van *i* op bijv. *teuloe, beusi, geurang, seurat* enz., soms ook voor *a.*

9) *maneh.*

Omongna Aria Dilah, pokna: „ngaing [1]) ti patapan Goenoeng bongkok, aran ngaing Aria Dilah, keur njiaran anoe sakti loehoer djampena, aranna Boejoet Sangrajoen".

„Anoe matak disiar, sabab ngaing sisirikan hajang ngagĕndoekeun djampe djeung diana".

Boejoet Sangrajoen ngahoelĕng, tilok [2]) lemek; hatena teu njana moen eta Aria Dilah.

Ladjoe bae ngomong: „oh, atoeh kamajangan [3]), kabĕnĕran djasa ngaing pateumoe djeung dia. Lamoen dia tilok njaho, nja ngaing noe aran Boejoet Sangrajoen, nja eta kiwari keur njiaran dia, noe aran Aria Dilah".

„Kiwari, hajoe, oerang pada ngagĕndoekeun djampe-djampe djeung kasaktianana, tapi patjoean oelah aja noe njahoëun sababna boejoet, bisi tjambal".

„Djeung moen aja noe ngadenge keur diwĕdjang eta djampena, watĕkna panas ka noe ngadengekeun, sabab, moen kadenge koe manoesa atawa koe bangsa satoa ogeh, tangtoe ladjoe ngarti bae djeung mo kaboeat njandangan: mangke tangtoe aja kadjadianana".

Aria Dilah sisirikan djasa kana djampena Boejoet Sangrajoen, hajang geura prak bae diwĕdjang.

Tapi barĕng [4]) keur ngaromong kitoe, doemadakan hol badak daratangan sapirang-pirang ngaliwat djeung njaratoean di dinja.

Boejoet Sangrajoen djeung Aria Dilah teu toeloes ngagĕndoekeun djampena, sabab aja halangan.

Ladjoe laleumpang njiaran deui tĕmpat noe soeni anoe tilok satoaän.

Teu kĕbĕl, manggih deui tĕmpat noe sĕpi sĕrta soeni; tilok satoaän naon-naon.

---

1) *aing*. *Njaing* hoort men in de overige Pasoendan heden bijkans niet meer. Voorheen was 't daar evenzeer algemeen gebruikelijk getuigen, oude hand-schriften en de *toekang dongeng*, die het koningen nog wel eens in den mond leggen

2) *kantoe*; samentrekking van *teu ilok*.

3) *kamanjangan*.

4) *barang*.

Barĕng prak deuk [1]) ngawĕdjang djampena, ladjoe datang maoeng njapeurkeun; teu toeloes deui ngagĕndoekeun djampena.

Ladjoe arindit deui njiar tĕmpat sĕpi.

Beh manggih deui tĕmpat soeni; teu koe hanteu [2]) moen rek prak ngawĕdjang djampena; djol oentjal daratangan sapirang-pirang. Teu toeloes deui di dinja.

Gantjangna, kitoe bae: oenggal-oenggal tĕmpat ilok [3]) aja panggoda rantjana, sagala satoa ilok daratangan, kajaning bagong tea, peutjang tea; teu koe hanteu ngarantjana ngagoda.

Ti dinja, ladjoe laloenta deui, leumpang djaoeh, njiaran tĕmpat anoe sĕpi noe tilok rantjanana.

Ana nĕpi ka hidji leuweung, di dinja aja waloengan gĕdĕ, di sisina aja hidji tangkal kiara gĕde djeung loehoer djasa; saloehoereun tanggal kalapa loehoerna. Djeung dina tajoheun [4]) eta kiara aja tjoeroeg, aranna Tjoeroeg Saeran; leuwina djĕro djasa, noe kaloeöehan [5]) koe eta kiara.

Geus kitoe, di dinja prak ngawĕdjang djampena kasaktian Boejoet Sangrajoen djeung Aria Dilah.

Ana anggeus sĕrta tjotjog sadoeana digĕndoekeun, bĕt doemadakan aja tjatjing goegoelingan sĕrta ngartiĕun kana eta djampe sadoeana.

Tjatjing teh tilok tahaneun, teu kaboeat njandangan eta djampe panasna djasa. Ladjoe goegoelingan ka sisi tjai ngĕtjĕmploeng.

Datang ka tjai, tjatjing disantok koe bogo, diteureuj.

Bogona kawalahan, teu kaboeat panas kapandjangan tjatjing koe djampena Boejoet Sangrajoen djeung Aria Dilah; ladjoe goegoelingan.

---

1) *dek.*

2) *teu koe hanteu*, niet, ganschelijk niet.

3) *sok.*

4) *handapeun.*

5) *katoengkoehan, katjondongan.*

Bij te voegen bij Coolsma: *loeöeh, ngaloeöehan, diloeöehan* = *ditoengkoelan.*

Keur goelang-goeling, datang laoek gĕde, aranna hampal.

Bogo disantok koe hampal, ladjoe diteureuj.

Hampal ogeh teu tahaneun, teu kaboeat tina panasna watĕk eta djampe.

Ladjoe goegoelingan ka sisi rek paeh.

Barĕng nĕpi ka sisi, kapanggih koe bikang noe keur ngisikan.

Moen aja hampal gĕgĕdĕboegan, goegoelingan rek paeh, bikang teh atoh djasa. Manggih laoek gĕde, ladjoe diala, dibawa ka imahna, dipolahkeun.

Sanggeusna diolahkeun, prak diparadang [1]) djeung salakina.

Sanggeusna ngahakan laoek hampal, eta si bikang teh ladjoe bae njiram [2]), tĕroes reuneuh.

Kĕbĕl ti kĕbĕl reuneuhna beuki gĕde.

Ladjoe bae ngadjoeroe; anakna orok lalaki aloes djasa.

Ana geus gĕde, ladjoe maboer ka taneuh Boegis; tjaritana nja eta noe noeroenkeun Boegis tea.

Teu ditjarita deui.

Kotjap deui Boejoet Sangrajoen djeung Aria Dilah.

Sanggeus tjatjap ngagĕndoekeun djampena kasaktian, ladjoe ngadjak paloehoer-loehoer loentjat tina Tjoeroeg Saeran kana poentjlak kiara tea.

Tjeuk Boejoet Sangrajoen: „hajoe, kiwari oerang pada loentjat. Mangke, saha-saha noe bisa loentjat ladjoe moentang dina poentjlak kiara, eta tandana pangpoendjoelna djampena, djeung mana-mana noe teu bisa, eta tandana kasaktianana masih handap keneh."

Tjarek Aria Dilah: „nja, hajoe barĕng."

Sanggeusna badami, bĕr pada laloentjatan tina tjoeroeg kana loehoer kiara tea.

Dĕmi Boejoet Sangrajoen mah bisa loentjat; ladjoe moentang kana poentjlak kiara noe pangloehoerna.

Dĕmi Aria Ditah mah, ragrag deui ka tajoh, datang ka

---

1) *padang*, *madang*, een tweede maaltijd gebruiken.

2) = *njidam*; zie voor verdere bijzonderheden blz. 230, noot 1.

pinggĕs, pigeulang soekoena, tidikĕs dampal malik ka toekang sadoeana.

Aria Dilah goegoelingan, gogoakan sasambat ka Boejoet Sangrajoen njeuriheun. [1])

Barĕng kitoe, kadenge koe Boejoet Sangrajoen ti loehoer.

Ana didjeueung Aria Dilah keur ngagoelingan bae bari gĕgĕroengan, Boejoet Sangrajoen ngahaok ti loehoer, hanteu toeroen djeung teu bisa ngomong tjara djalma, pokna: „oa, oa, aoeng," hartina: boa-boa djadi oa djadi aoel.

Sanggeusna kitoe, ladjoe bae awakna Aria Dilah boeloean, djadi aoel.

Ari Boejoet Sangrajoen teu toeroen deui,

Ladjoe bae loeloentjatan di loehoer kiara; geus djadi kabadi tina eta kiara djeung ti Tjoeroeg Saeran tea.

Anoe mantak nĕpi ka kiwari di dinja loba oa djeung aoel, nja eta mimitina ti Boejoet Sangrajoen djeung Aria Dilah.

Dit sprookje, waarvan ik zoo dadelijk den inhoud wedergeven zal, is in twee opzichten een openbaring. In de eerste plaats wijl het doet zien, dat de Badoejs bijkans dezelfde taal spreken als die welke in Midden-Bantĕn en het Tanggĕransche de gewone omgangstaal is, en ten tweede omdat het aantoont, dat zij over nog andere litterarische producten beschikken, dan louter *tjarita pantoen*, zooals geleidelijk haast axiomatisch was komen vast te staan.

Thans ter zake.

OA EN AOEL.

Om te beginnen zijn er beesten, 'n *oa* [2]) en 'n *aoel* [3]); heel lang geleden zijn zij aldus ontstaan.

---

1) *njĕri*, Bad. *ndjeurih*. Verg. *peurih*.

2) Een grijze aap.

3) Een spookachtig dier, dat niemand ooit zag. Het heet op een aap te gelijken.

Men verhaalt, dat er twee menschen waren, die bovennatuurlijke macht bezaten en krachtig waren in 'n tooverspreuk.

De een heette Boejoet Sangrajoen, de tweede Aria Dilah.

Beider dorpen lagen ver van elkaar gescheiden en Boejoet Sangrajoen kende Aria Dilah niet.

Wat betreft Boejoet Sangrajoen, hij woonde op den Juweelberg [1]) als kluizenaar; voor zooveel Aria Dilah aangaat, hij deed boete op den Kromberg. [2])

Deze beide lieden waren ten zeerste naijverig op hun [3]) tooverspreuk, want zij hadden de kracht daarvan nog niet met anderen gemeten, noch deze beproefd.

Zoo was 't, dat Boejoet Sangrajoen's bezigheid op dit tijdstip was, maar rond te trekken, bosch uitgaande, bosch binnentredend, om iemand met bovennatuurlijke macht en een krachtige tooverspreuk te zoeken, ten einde zijn zoo hooggeschatte formulier met dezen te meten.

Het duurde niet lang, of Boejoet Sangrajoen kreeg tijding, dat er op den Kromberg iemand met bovennatuurlijke macht begaafd bezig was boete te doen; 't was Aria Dilah.

Daarop werd deze vervolgens door hem gezocht; dag en nacht hield hij niet op met het bosch af te loopen.

Er wordt verhaald van voornoemden boetedoenden, Aria Dilah geheeten.

Ook hij was naijverig op zijn tooverformulier en wondermacht, hij wilde deze beproeven en toetsen.

Vervolgens ging daarop Aria Dilah het woud afloopen om een tegenpartij tot meten van de kracht zijner spreuk te zoeken.

Niet lang daarna bereikte ook hem bericht, dat er iemand

---

1) Deze naam is een anticipatie op de aanvankelijke overwinning van Boejoet Sangrajoen.

2) Als boven, wijl Aria Dilah verkromd uit den wedstrijd komt.

3) Het gebruik van *sorangan* in den tekst verdient de aandacht, daar 't hier gebruikt is als hooge vorm van *diana*. Ook met de beteekenis van *dia* hoort men 't bezigen.

zeer bedreven in de tooverkunst, genaamd Boejoet Sangrajoen, op den Juweelberg boete pleegde.

Daarop werd deze door Aria Dilah gezocht, gaande hij naar den Juweelberg.

Toen hij midden in 't bosch gekomen was, ontmoetten zij elkaar; zij zetten zich met het gelaat naar elkaar toegekeerd neder.

Daarna ondervroegen zij elkander, (wijl) zij elkaar nog niet kenden.

Boejoet Sangrajoen zeide: „wel, waar wilt ge heen, hoe heet ge en waar ligt uw geboortedorp?"

Aria Dilah sprak, zeggend: „ik ben van de kluizenarij Kromberg, mijn naam is Aria Dilah, en ik ben bezig, hem die bovennatuurlijke macht en een machtige tooverspreuk bezit, Boejoet Sangrajoen geheeten, op te sporen".

„Waarom ik hem zoek is, dewijl ik begeerig ben mijn tooverspreuk met de zijne te meten".

Boejoet Sangrajoen verzonk in gedachten, hij zeide niets, hij had niet gegist, dat deze Aria Dilah was.

Dan antwoordde hij, zeggend: „o, dat treft al heel goed, dat ik metterdaad je ontmoet. Zoo je 't niet weet, ik ben de Boejoet Sangrajoen geheetene, die op 't oogenblik bezig is jou, Aria Dilah genaamd, te zoeken".

„Thans, op dan, wij toetsen onze tooverspreuken en wonderkracht aan elkaar, doch dat vooral niet iemand dit wete, want zulks is ongeoorloofd; 't zou deze krachteloos kunnen doen maken". [1])

„En is er iemand, die ons hoort, bezig die formulieren toe te passen, dan zal hitte den hoorder bevangen, omdat, zoo deze gehoord worden door menschen, of zelfs ook door 'n dier, zij deze zeker verstaan zullen en niet in staat zijn deze te verdragen; te zijner tijd zal dit bepaald aan iets het aanzijn geven". [2])

Aria Dilah ten zeerste nieuwsgierig naar Boejoet Sangrajoen's formulier, wilde vlug aan het opzeggen gaan.

Doch terwijl zij nog zoo praatten, kwamen er plotse-

1) Zie den uitslag.

2) Zie voor de vervulling dezer woorden blz. 230.

ling een menigte rhinocerossen voorbij en vraten aldaar.

Boejoet Sangrajoen en Aria Dilah konden niet voortgaan met hun formulieren te toetsen, dewijl er verhindering was.

Vervolgens liepen zij op om een andere plek te zoeken, die eenzaam was en waar geen dieren waren.

't Duurde niet lang, of zij vonden weer een verlaten en ledige plaats; er was geen dier te bekennen.

Toen zij hun formulieren wilden toepassen, kwam hun een tijger tegemoet; 't ging weer niet door met het zich meten in de tooverspreuken.

Daarop vertrokken zij weer om een ledige plek te zoeken.

Weer vonden zij een verlaten plaats; 't ging in 't geheel niet, dat zij de formulieren aanwendden; er verschenen vele herten. Ook aldaar had 't geen voortgang.

Om kort te gaan, was 't aldus; op iedere plek waren er steeds bezoekingen, alle dieren als: varkens en dwergherten kwamen steeds aan, 't kon ganschelijk niet plaats vinden, er was bezoeking op bezoeking.

Deswege stapten zij weer op en liepen verder om een verlaten plaats te zoeken, die geen belemmering had.

Zoo bereikten zij een bosch en daar was een groote rivier met een grooten en zeer hoogen *kiara*-boom aan den kant, langer dan een kokospalm was zijn lengte.

En beneden dien *kiara* was een waterval, genaamd Tjoeroeg Saeran, met een zeer diepen kolk overwelfd door dien *kiara*.

't Dus zijnde, brachten daar Boejoet Sangrajoen en Aria Dilah hun machtspreuken in praktijk.

Daarmede gereed, en terwijl beiden in kracht van hun spreuk gelijk waren, was er eensklaps een regenworm, die zich rondwentelde en beider formulier begreep.

De regenworm kon 't niet harden; zij vermocht de hitte die deze veroorzaakte niet te verduren. Vervolgens wentelde zij zich naar den waterkant en stortte zich in 't water.

In 't water gekomen, werd zij door een *bogo* gegrepen en ingeslikt.

De *bogo* werd overmand, hij kon de hitte van de in hem zijnde worm met de formulieren van Boejoet Sangrajoen en Aria Dilah niet uithouden; daarop wentelde hij zich rond.

Bezig om en om te rollen, kwam er een groote visch, *hampal* genaamd.

De *bogo* werd door den *hampal* gevat en ingezwolgen.

De *hampal* kon 't ook niet uithouden, onmachtig was hij tegen de verhittende eigenschap der formulieren. Hij wentelde zich vervolgens naar den wal om te sterven.

Bij den kant gekomen, werd hij aangetroffen door een vrouw, die aan het rijst wasschen was.

Dat er een *hampal* was, die zich van de eene zijde op de andere wierp en rondwentelde, werd der vrouw een groote blijdschap. Den grooten visch vindend, haalde zij hem naar zich toe, bracht hem naar huis en bereidde hem.

Toen zij hem bereid had, aten zij en haar man hem op.

De *hampal* verorberd hebbend, had deze vrouw ontvangen, [1]) en werd zij voort zwanger.

Van lieverlede nam haar zwangerschap toe. Vervolgens baarde zij; haar kind was een jongen en zeer schoon. [2])

Toen hij volwasschen geworden was, ontliep hij naar het land Boegis en men vertelt dat hij de stamvader der Boegineezen is. [3])

Meer wordt niet verhaald.

---

1) De tekst heeft het algemeen gebruikelijke, doch in de woordenboeken niet voorkomende *njiram*, een woord om de nog niet uiterlijk waarnemenbare plaats gehad hebbende bezwangering aan te duiden, die zich openbaart door 't verlangen der vrouw naar zure vruchten, inzonderheid die van de *kondje*. Ik meen het met ontvangen (conceptie) weder te moeten geven. Jav. *njidam*.

2) Zie de voorspelling op blz. 223.

3) Waar dit land ligt en wie Boegineezen zijn, wist mijn zegsman zelfs niet bij benadering op te geven. Opmerkelijk is, dat men in verband met dit volk allerwegen in de Pasoendan veel ongerijmds vertellen hoort, een feit dat vermoedelijk een reminiscens uit de periode van het zeerooversleven, dat Boegineezen en Makasaren begonnen, nadat Speelman hen in 1677 het Bongaisch tractaat afgedwongen had.

Er wordt weer gesproken over Boejoet Sangrajoen en Aria Dilah.

Nadat het op de proef stellen der tooverspreuken afge-afgeloopen was, noodigde hij (Boejoet Sangrajoen) hem (Aria Dilah) uit om 't hoogst te springen van de Tjoeroeg Saeran naar den kruin van voornoemden *kiara*.

Boejoet Sangrajoen zeide: „kom, thans springen wij te gelijk. Hij, die springend zich aan den top van den *kiara* kan vastklampen, levert het bewijs de voortreffelijkste in wonderkracht te zijn, en voor wie 't niet kan, beteekent dit, dat hij daarin nog laag staat."

Aria Dilah antwoordde: „goed, vooruit, samen."

Nadat zij aldus afgesproken hadden, sprongen zij gezamelijk van den waterval naar den top van den *kiara*.

Wat Boejoet Sangrajoen betreft, hij vermocht den sprong en greep zich aan den hoogsten spits van den *kiara* vast.

Voor zooveel Aria Dilah aangaat, hij rolde weer naar omlaag, met 't gevolg dat zijn enkels braken en zijn voeten omzwikten met de zolen naar achteren.

Aria Dilah wentelde zich rond, roepend om hulp en schreeuwend van de pijn tot Boejoet Sangrajoen.

Terwijl hij dus deed, werd hij door Boejoet Sangrajoen uit de hoogte gehoord.

Toen hij zag, dat Aria Dilah zich al steunend rondwentelde, slaakte Boejoet Sangrajoen een kreet uit de hoogte; hij kwam niet naar beneden en hij kon niet spreken als de menschen, zeggend hij: „*oa, oa, aoeng*," dat beteekent: 't schijnt dat wij 'n *oa* en 'n *aoel* geworden zijn.

Daarop bedekte Aria Dilah's lichaam zich met haren en werd hij een *aoel*.

En Boejoet Sangrajoen kwam niet meer omlaag.

Vervolgens sprong hij in den kruin van den *kiara* maar heen en weer, getroffen door den ban uit dien *kiara* en uit de Tjoeroeg Saeran.

Weshalve er tot op heden te dier plaatse veel *oa's* en *aoel's* zijn, vindt zijn oorsprong in Boejoet Sangrajoen en Aria Dilah.

Aldus de aardige vertelling, die ik getracht heb getrouw weder te geven, zonder daarbij mijn moedertaal al te zeer te verkrachten en zonder den Badoejschen gedachtengang te schaden.

Het eerste Badoejsche sprookje is dusdoende vastgelegd, doch de zekerheid, dat 't absoluut zuiver Badoejsch is, blijft betwistbaar. Immers de Saeran-waterval behoort reeds sedert lang niet meer tot de *Nagara Badoej* en het bewijs, dat zij daarvan ooit deel heeft uitgemaakt, is niet te leveren.

Geenszins zelfs is buitengesloten, dat 't vertelsel via de *panamping*, de zgn. Buiten-badoejs naar de binnen- *desa's* zijn weg heeft gevonden. [1])

Het mocht dus aanbeveling verdienen een positief feit te te vinden, dat uitspraak zou doen over de vraag, bezitten de Badoejs eigen sprookjes, ja dan neen.

Ook dit kwam al verder pratend van zelf en in bevestigenden zin, getuige het sprookje van den

RATOE MANOEK.

Keur djaman karoehoen anoe beuheula, tjaritana, eta sagala manoek djeung sasatoan kabeh noe aja di boeana, pada bisa ngomong tjara djalma.

Djeung mangsa harita sakabeh bangsa satoa geus pada aja radjaän, geus didjieun koe dewa anoe kahidji, ngan kari bangsa manoek noe tatjan aja radjana.

Djadi ngangkoeh dewa harita rek ngadjĕnĕngkeun piratoeëun manoek.

---

1) Dit leid ik namelijk af uit het optreden van Aria Dilah, een bekende figuur in Javaansche verhalen, en de omstandigheid, dat ik hem nooit in Soendasche ben tegen gekomen, terwijl een vertelling van een worm die opgeslokt wordt door een *bogo*, die daarna een *bampal* ten prooi valt, ook in sommige redacties der zgn. Sĕdjarah Galoeh te vinden is.

Geus kitoe, disadiakeun sagala papakeanana keur pakean radja manoek.

Sanggeusna sadia, ladjoe dikoempoelkeun manoek gĕde, manoek leutik, tilok aja noe tinggaleun sahidji.

Mani, [1]) kotjap, retjet gandeng koe sorana manoek saboeana koempoel kabeh.

Barĕng geus pada karoempoel, ladjoe diawaskeun koe dewa, dipilih, diilik-ilik mana noe boeat pantĕs moen didjieun radja.

Ana ngaleret, dewa mireungeuh ka manoek tjioeng. Ladjoe disaoer dikahareupkeun, tĕroes dipĕtjak-pĕtjak ditĕrapan djamang [2]) peutjeuk, [3]) dikongkorongan ĕmas, hajang njaho pantĕs-patĕsna moen djadi radja.

Ana prak ditilik, pantĕs si pantĕs, tapi koerang parigĕl [4]) omonganana koerang bentes, koerang tjapetang.

Manoek tjioeng teu toeloes didjieun radja, tapi kongkojang [5]) mah, djamangna tilok dilaän deui; manana tĕroes nĕpi ka mangsa kiwari tjioeng mah beuheungna kĕlĕng [6]) koneng djeung roepana peutjeuk, nja eta tina sasakala harita dikongkorongan ĕmas koe dewa.

Ti dinja, prak deui dewa milih manoek noe tjakĕp, noe bisa, noe hade moen baris radja.

Ana njeuëung ka manoek rangkong, ladjoe disaoer dikahareupkeun.

Prak dipĕtjakan deui, dipakean koe koentjoeng ĕmas djeung salaka minangka makoetana.

Ana ditilik, pantĕs djasa, tapi diwada deui, sabab haroes teuing omongna tjowong.

Rangkong teu toeloes didjieun radja, ngan pakeanana djeung koekoentjoengna hanteu dilaän deui.

---

1) *datang ka.*

2) *badjoe.*

3) *bideung.* Als eigennaam van honden en karbouwen, Si-peutjeuk, leeft het woord ook elders in de Pasoendan.

4) *pantĕs, tapi meudjeuhna bae.* Jav. prigĕl.

5) *kongkorong.*

6) *gegeber, djawer,* lel van hanen enz. *Djawer* wordt ook, hoezeer ten onrechte voor kam gebezigd; 't juiste woord is *koekoentjoeng.*

Eta tĕroes ka kiwari koekoentjoeng rangkong mah roepana koneng tjampoer bodas djiga ĕmas ditjampoer salaka; nja eta mimiti ti harita.

Prak deui dewa milih deui, nja manoek djalilin. Ladjoe ditĕrapkeun koentjoeng peutjeuk.

Diwada deui, koerang pantĕs djadi radja djeung sok bohongan.

Nja kitoe deui koekoentjoengna mah teu dilaän deui, tĕtĕp bae nĕpi ka mangsa kiwari eta manoek djalilin koentjoengna peutjeuk.

Sanggeusna kitoe, ngaleret [1]) deui dewa teh ka manoek pelah, didjeueung-djeueung soeroep sarta pantĕs legegna moen didjieun radja, omonganana sĕdĕng djeung parigĕl.

Ladjoe ditĕrapan boentoet ĕmas djeung salaka, aloes djasa roepana lĕmpaj diroembajkeun. Ladjoe djadi radja, sarta dioearkeun ka sakabeh manoek, moen pelah geus djadi ratoe; hanteu aja wadaeunana nĕpi ka kiwari.

Ti harita nĕpi ka kiwari ogeh, eta manoek pelah, moen rek ngibĕr ka mana-mana, sokan [2]) diiring koe sagala manoek-manoek tandana ngaoela ka diana.

Geus kitoe, ladjoe milih deui pipatiheun.

Ana leret dewa ka manoek daoen, ladjoe didjieun papatih, sabab diana pantĕs sarta bentes omonganana djeung katoeroet koe batoer paraboedakna, [3]) bisa marentah ka sakabeh baladna.

Ari sagala pangkat-pangkat anoe lian geus didjadikeun koe dewa; nja eta manoek noe geus dibere pakean ti heuba tea sapĕrti tjioeng, rangkong djeung djalilin, eta kabeh geus djadi kokolot manoek-manoek sakabeh minangka mantrina.

Geus kitoe, dewa rek njieun pidjaroëun. [4])

Ana leret ka noe panghareupna, ajana heulang djeung saeran, tatapina heulang tilok didjieun djaro sabab onamna ilok pĕlĕkik, ka babatoeran galak teuing.

1) ngareret.
2) sok.
3) paruaomah.
4) desahoofd.

Djadi noe didjieun djaro nja eta manoek saeran, sabab omongna bentes, roepana hade djeung teu adigoeng, teu alĕman.

Barĕng saeran geus ditĕtĕpkeun djadi djaro, si heulang sisirikan sĕrta hewaeun [1]) ka saeran, doemeh teu didjieun djaro; djadi saheubeulna moemoeleun toeroet kana parentahna si djaro saeran.

Djaro saeran hewaeun djasa, ladjoe bae dibĕbĕrik, soepaja diana toeroet, tapi wĕleh, moemoeleun bae.

Tjarek heulang: „kiwari, hade, ngaing ngaoela ka dia, tapi oerang pabĕdas-bĕdas manggoeng heula bari paloehoer-loehoer hibĕr".

„Lamoen ngaing eleh pangawasa koe dia, sanggoep ngaoela sapandjang hiroep, tapi moen dia eleh koe ngaing, ngaing mo koemaoela ka dia, sangeuk".

Nembalna djaro saeran: „hajoe, tapi tanggoengan pakeun ngaing koedoe leutik ti manan keur tanggoengan dia, sabab awak ngaing leuih leutik batan dia".

Geus kitoe, ladjoe heulang njadiakeun doea tanggoengan, tapi ngalitjikan dasar [2]) anoe pĕlit.

Ari djaro saeran dibere tanggoengan leutik, tapi eusina oejah; kaliwat beurat djasa. Dĕmi diana, tanggoenganana gĕde ngawingking tapi hampang, eusina kapoek. Ngan kadjeueungna beurat.

Geus kitoe, ladjoe bae halibĕr bari naranggtoeng maroe-loek djasa.

Djaro saeran katinggaleun, eleh hibĕrna sabab beurateun.

Heulang soesoerakan ngera-ngera ka djaro saeran ngan-tjoenan pedah eleh hibĕrna.

Barĕng keur kitoe, doemadakan brĕg datang hoedjan gĕde djasa, gĕlap dor-dar, datang ka baraseuh tanggoenganana sadoeana.

Heulang roebag-riboeg djasa beurateun nanggoengna sabab

1) *euen.*
2) *pĕrbawa;* aard, gewoonte.

kapoekna padĕt koe tjai; dĕmi tanggoengan djaro saeran djadi hampang, oejahna beak, teës koe tjihoedjan, djadi hampang djasa tanggoenganana.

Ladjoe bae djaro saeran njĕmproeng ka saloehoereun heulang, poeloek [1]) djasa, datang ka boentoetna njambĕr kana srengenge nĕpi ka tjara goenting.

Ti dinja lĕboer si heulang disoerakan, ditjarekan koe djaro saeran, disambĕran datang ka ragrag deui ka tajoh.

Heulang tjeurik goemĕlik-gĕlik, eleh pangawasa koe djaro saeran.

Kĕbĕl-kĕbĕl ratoena marentah moen koedoe njoesoek waloengan-waloengan geusan ngarinoem djeung marandi, soepaja oelah kasoesahan di mangkena nĕpi ka anak intjoe.

Katjarita harita geus toeroet kabeh, sakabeh manoek moen rek njaroesoek, ari noe mimiti rek disoesoek waloengan Tji-beo.

Barĕng djaro saeran marentah ka heulang, diana baha, teu toeroet ka parentah djaro saeran. Ladjoe bae disambĕran, dibĕrik.

Datang ka hareupeun dewa, ladjoe bedjakeun salampahna heulang moen diana tilok toeroet kana parentahan.

Heulang ditjadoe koe dewa, saoemoerna nĕpi ka toeroentoemoeroen ka anak intjoena, teu ilok meunang nginoem atawa mandi kana waloengan, sabab ngĕdoel njoesoek.

Kawidian ogeh nginoem, koedoe noenggoe hoedjan bae atawa tjai sagara.

Mana nĕpi ka kiwari heulang mah tilok ara nginoem atawa mandi di waloengan, nja eta ti watĕs harita ditjadoe koe dewa.

Djeung moen diana hajang nginoem keur mangsa katiga, ladjoe sok hibĕr poeloek meh deuk datang kana mega barina disada gĕlak-gĕlik, nja eta nangtangan hoedjan hajang nginoem.

Tah, sakitoe toetoeranana para manoek.

---

1) *loehoer.*

Mana saeran mah, teu ara kapiheulaän hoedang isoek; nĕpi ka kiwari ogeh toekang ngahoedangkeun batoer-batoerna, sabab djarona.

Aldus een buiten kijf zuiver Badoejsch sprookje, aangezien het bestuur over de vogelwereld daarin geheel op dezelfde leest geschoeid wordt als de inrichting van de Badoejsche maatschappij, gelijk thans zal blijken.

DE KONING DER VOGELS.

In den tijd van de voorouders, die lang verleden is, verhaalt men dat, alle vogels en het geheele dierenrijk, alle op de wereld, konden spreken naar den aard der menschen.

En te dier tijde hadden alle dierengeslachten bereids koningen, gemaakt door den eenigen god; [1]) over bleef alleen het vogelendom, dat nog geen vorst had.

Zoo was het, dat god zich alsnu voornam, iemand tot koning over de vogels te stellen·

't Dus zijnde, werden door hem gereed gemaakt alle gewaden om den koning der vogels mede te bekleeden.

Toen deze gereed waren, verzamelde hij vervolgens de groote en de kleine vogels; er was er geèn een die achterbleef.

't Gevolg was, wordt gezegd, een oorverdoovend gedruisch van de stemmen der vogels uit de geheele wereld samen gekomen.

Nadat allen bijeen gekomen waren, werden zij door god gemonsterd, uitgezocht en herhaaldelijk bekeken om na te gaan, wie geschikt was om tot koning gemaakt te worden.

Terwijl hij rechts en links keek, viel het oog van god op den beo. Vervolgens beval hij dezen voor zich te treden, wikte, woog en omhing hem met een zwart buisje en een

---

1) Bedoeld is Batara toenggal, doch het is *boejoet* diens naam uit te spreken. Zie Artja domas, Tijdschr. v. Ind. T.,- L. en Vk., dl. LI, bls. 502 vv.

gouden halssieraad, verlangend te weten of hij in alle opzichten geschikt was om koning te worden.

Als hij hem dan (weer) bezag, leek hij wel geschikt, maar hij miste de juiste houding, zijn spraak was niet voldoende en er ontbraken radheid en vlugheid aan.

't Ging niet door met den beo tot koning te maken, doch het buisje en het halssieraad werden hem niet afgedaan, van daar, dat tot op heden de beo gele lellen aan den hals heeft en zwart van uiterlijk is, zijnde dit een overblijfsel uit den tijd, dat god hem een gouden halssieraad gaf.

Vervolgens koos god weder een wel gevormden vogel uit, die kundig was en goed voor koning.

Den rhinocerosvogel gevaar wordend, gelastte hij dezen naar voren te treden.

Ook dezen toetste hij, en zette hem een gouden en zilveren kuif op om tot kroon te dienen.

Als hij hem dan bekeek, was hij zeer gepast, maar god had weer aanmerking, omdat diens stem zoo schel en schreeuwend was.

De rhinocerosvogel werd niet tot koning gemaakt, doch zijn gewaad en wat hem tot kuif diende, deed hij hem niet af.

Dies is tot op den huidigen dag de kuif van den neushoornvogel (versta hoorn op den sneb) geel en wit van kleur, gelijkend op goud vermengd met zilver; zulks is afkomstig van toen.

Weer deed god een keus, 't was de vogel *djalilin*. Vervolgens zette hij hem een zwarte kuif op. Hij had weer aanmerking, deze was niet geschikt om koning te worden, als liegend hij maar.

Ook hem werd zijn kuif niet weer afgedaan, deze bleef, en zoo is 't tot nu, dat de *djalilin* een zwarte kuif heeft.

Hierna keek god weer den vogel *pelah* aan, en hij zag dat hij passend en van goede manieren om koning gemaakt te worden was, en dat zijn spraak behoorlijk en aangenaam klonk.

Daarop voorzag hij hem van een gouden en zilveren staart, zeer mooi van vorm en welgemaakt als hij uitgespreid werd.

Volgens werd deze koning en daarop door god aan al de vogels kond gedaan, dat de *pelah* koning geworden was; tot op 't oogenblik is dit zonder wijziging gebleven.

Van dat tijdstip tot tegenwoordig is 't nog zoo, dat als de *pelah* ergens heen wil vliegen, hij steeds gevolgd wordt door alle vogels ten teeken dat zij hem dienstbaar zijn.

Toen dit zijn beslag gekregen had, koos hij (god) weer iemand tot *patih*.

Den vogel *daoen* aanziend, maakte hij hem daarop *patih*, aangezien hij er geschikt toe was, duidelijk sprak en door alle makkers en ondergeschikten gehoorzaamd werd; hij verstond 't, de geheele krijgsmacht te bevelen.

Wat betreft de overige waardigheden, deze waren door god reeds ingesteld, te weten de vogels die te voren al met een gewaad begiftigd waren als de beo, de neushoornvogel en de *djalilin*, zij werden de dorpsoversten der vogels en fungeerden als raadslieden.

Dit afgeloopen, wilde god iemand tot *djaro* maken.

Als hij naar de voorsten keek, waren daar de valk en de *saeran*, maar den valk stelde hij niet tot *djaro* aan, omdat diens optreden zoo aanmatigd en zoo ongebreideld was tegen de overigen.

Zoo was 't, dat hij den vogel *saeran djaro* maakte, als vlug ter spraak, goed van uiterlijk, zonder verwaandheid en hoovaardij.

Toen de *saeran* als *djaro* bevestigd was, werd de valk jaloersch en wrokte tegen den *saeran*, wijl hij geen *djaro* geworden was; daarom wilde hij voortdurend de bevelen van den *djaro saeran* niet opvolgen.

De *djaro saeran* was zeer verstoord en zette hem vervolgens achterna, opdat hij zou gehoorzamen, doch 't was te vergeefs, hij bleef maar onwillig.

De valk sprak: „voor 't oogenblik, goed, ik ben je

dienstbaar, maar eerst houden wij een wedstrijd in het dragen van den zwaarsten last en daarmede het hoogst vliegen".

„Indien ik het in kracht tegen je afleg, aanvaard ik je levenslang te dienen, maar zoo jij door mij in de minderheid wordt gesteld, dien ik je niet, dan geef ik er den brui van".

Djaro saeran antwoordde: „vooruit, doch mijn vracht moet naar verhouding kleiner zijn dan de jouwe, omdat ik kleiner ben dan jij".

Hierna maakte de valk twee vrachten, maar met list en op eigen voordeel bedacht.

En den *djaro saeran* gaf hij den kleinen last, doch gevuld met zout en hem veel te zwaar. Hij zelf nam de buitensporig groote vracht, die echter licht was als gevuld met kapok. Deze zag er alleen groot uit.

Daarop vlogen zij op om hun lasten zeer hoog de lucht in te dragen.

De *djaro saeran* bleef achter, hij verloor het in 't vliegen, omdat hij te zwaar belast was.

Juichend hoonde de valk den *djaro saeran* en jouwde hem uit, naardien hij in 't vliegen te kort schoot.

Terwijl hij daarmede bezig was, begon 't opeens te slagregenen en ratelde de bliksem, zoodat beider vrachten nat werden.

De valk werd kletsnat en zijn last hem te zwaar, doordat de kapok door 't water samengeperst werd, de vracht van den *djaro saeran* werd echter licht, het zout raakte op, versmolten door het regenwater, zoodat zijn vracht zeer licht werd.

Vervolgens schoot de *djaro saeran* boven den valk, heel hoog, met 't gevolg dat zijn staart tegen de zon sloeg en den vorm van een schaar kreeg. [1])

Nu was 't uit met des valks gejuich, hij werd door den *djaro saeran* berispt, terwijl deze zich op hem stortte, zoodat hij weer naar beneden viel.

---

1) De *saeran* is een zwarte vogel met een langen, V- vormig gespleten staart.

De valk weende krijtend dat hij in kracht voor den *djaro saeran* had moeten onderdoen.

Na verloop van tijd beval de koning dat er rivieren moesten gegraven worden tot drinken en baden, opdat deswegen geen moeilijkheid zou zijn, nu en in 't late nageslacht.

Er wordt verteld dat alle gehoorzaamden en dat alle vogels wilden graven; om te beginnen wilden zij de rivier Tji-beo graven.

Toen de *djaro saeran* dien last den valk gaf, weigerde deze, hij volgde het bevel van den *djaro saeran* niet op; vervolgens viel hij hem aan en joeg hem achterna.

Voor god gekomen, berichtte hij hem het gedrag van den valk, dat deze hetgeen hem opgedragen werd niet wilde doen.

De valk werd door god vervloekt, levenslang mochten hij, noch zijn nakomelingen, noch zijn kindskinderen uit een rivier drinken of zich daarin baden, dewijl hij te lui was om te graven.

Hij stond hem wel toe te drinken, doch daartoe moest hij den regen afwachten of zeewater nemen.

Zoo komt het, dat tot op heden valken nooit uit rivieren drinken of zich daarin baden; dit is sedert zij door god met dien ban geslagen werden.

En wanneer zij gedurende den drogen tijd verlangen te drinken, vliegen zij zeer hoog als willen zij de wolken benaderen en laten daarbij gekrijsch hooren, dat is om de regen uit te dagen, daar zij willen drinken. [1])

Ziehier het relaas van de vogelen.

Dat de *saeran* nooit in 't vroeg opzijn overtroffen wordt en ook thans nog de andere vogels later bij de hand komen is, wijl hij hun *djaro* is.

Het typische in deze vertelling is, dat de hoofdwaardigheden der Badoejsche staatsinrichting, hierin, gelijk gezegd, worden herhaald.

1) Zie Bantënsch folklore, Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. LII, 148, en daar aangehaalde bronnen voor de valk als regenvoorspeller.

Als hoogste leider wordt Batara toenggal genoemd, die achtereenvolgens aanstelt een *ratoe*, welk ambt thans de *geurang poeoen* van Tji-keusik vervult.

Naar Dastjin mij verzekerde, wordt deze aldus ook genoemd, wanneer hij zich afgezonderd heeft ter voorbereiding voor het *kawaloe*-feest.

Ook worden alsdan tegenover hem en van hem sprekend enkele hooge woorden gebruikt als *sampean* enz., terwijl zijn hoofddoek *ikĕt* heet, in tegenstelling van die der overige lieden, welke *tĕlĕngkoeng* genoemd wordt.

De Badoejs kennen dus ook een *basa aloes*, al bepaalt deze zich slechts tot enkele woorden. [1])

Verder wordt genoemd een *patih*, welke functie nu bekleed wordt door de *geurang seurat* van Tji-keusik, terwijl mede optreden drie *kokolot's*, beantwoordend aan die van Tji-keusik, Tji-beo en Tji-kartawana, en eindelijk een *djaro*.

Djaro is een Bantĕnsche titel, voor dorpshoofd dateerend uit den Soeltanstijd, waarvan de hooge vorm, thans buiten gebruik, *djantĕn* luidde.

De betrekkingen tusschen de Qadoejs en het Bantĕnsche hof werden door zulk een *djaro* onderhouden en het Gouvernement heeft dezen toestand bestendigd, zoodat nog altijd een functionaris met dien titel, gewoonlijk een hoofd der buitengehuchten, [2]) als bemiddelaar tusschen beiden optreedt, heden o. a. de *djaro* van de *desa* Kanekes.

Curiositeitshalve gaat hiernevens het facimilé van het restant eener *djaro*-aanstelling, niet meer dan het Soeltanszegel met een randschrift, aanduidend wie de bevoorrechte was.

---

1) Meer dan het feit constateeren kon ik voorloopig niet, dewijl het mij daartoe aan tijd ontbroken heeft. Later hoop ik op dit punt terug te kunnen komen.

In de hierachter volgende *tjarita pantoen* zal men een menigte woorden tot de *basa aloes* behoorend aantreffen, deze worden echter in de spreektaal niet gebruikt.

De *pantoen* is geheel overgeleverde taal, bovendien in gebonden stijl en wordt eenvoudig machinaal uit het hoofd geleerd.

2) De buitengehuchten met hun bewoners staan namelijk geenszins op zichzelf. De *geurang poeoen* oefent daarover even goed gezag uit als over zijn onmiddellijke onderhoorigen en wel bij monde van een aparte functionaris, die den titel van *djaro dangka*, *djaro*- regelaar voert en zijn bevelen van den *geurang seurat* ontvangt

Plaat I.

1.

Zegel van Zaenoe'l - Abidin.

2.

Verduidelijking door den heer J. P. Moquette.

Met de hulp van den Heer J. P. Moquette, die ook het eenigszins gevlekte, Arabische opschrift verduidelijkte, kon het zegel gelezen worden.

SULTAN BANTAM

ALAMAT.

Soeltan Aboe'l Mohasin Mohammad Zaënoe'l Abidin, 1102; Bantĕn.

Het schrift er-omheen luidt: Ptehan (n) Ratoebagoes Badjo Kehoet, Djantĕn poenawbah grejang Woekir Sindang wadi. Idjrah 1134 titi.

Het stuk is afkomstig uit Lĕbak, waar niemand er ook maar een syllabe van verstond; niettemin was het een talisman, waaraan zeer bizondere kracht toegeschreven werd.

Zelf begrijp ik het evenmin volledig voor zooveel het den Javaanschen tekst betreft, waaruit ik alleen kan opmaken, dat het stuk gericht is geweest aan den soeltansafstammeling Badjo Kehoet, *djantĕn*. . . . . . . , zijn woning hebbend te Woekir Sindang wadi, en uitgegeven werd in 1134 Hedjrah = 1721 A. D., door den bekenden Soeltan Zaënoe'l Abidin, die van 1690—1730 heeft geregeerd.

Doch om tot het onderwerp terug te keeren.

Het kan geen verwondering wekken, dat de Badoejs onder hun sprookjes ook verhalen hebben, die in de Preanger aangetroffen worden.

Vooral het verzamelen dezer is van belang om vast te kunnen stellen, welke vreemde elementen geleidelijk in de laatsten geslopen en verwerkt zijn geworden, want dat de Soendasche *dongeng's* op den duur grooten invloed van vreemde o. a. Arabische vertellingen hebben, ondervonden staat vast.

---

1) Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buitenzorg. Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vk., dl. LIII, blz. 191.

Van belang in verband hiermede is vooral de mij onlangs van den hoogleeraar Dr. C. Snouck Hurgronje geworden mededeeling, dat hem o. a. uit Bantĕn andere stukken bekend zijn, dan de in hetzelfde Tijdschrift als voornoemd, al. blz. 254, weergegeven Châtibinstructie, die uit 1808 dateert.

Er worden echter ook oudere niet eigen bestanddeelen in aangetroffen en wel Indische, zooals bijv. in de parabel van den Otter en de Krab, in haar modern gewaad uitgegeven door Engelmann, dewelke geen andere strekking heeft dan om de oud-Indische opvatting, dat ieder zijn eigen karma maakt, te belichamen. [1])

En veel oudere vorm daarvan dan deze bekend uit de Bataksche litteratuur [2]) ,een nog oorspronkelijker lezing wordt bij de Badoejs gevonden.

Aldus de tekst.

SERO DJEUNG KEUJEUP.

Katjaritakeun dina hidji waloengan gĕde aja sahidji keujeup keur anakan.

Loba djasa anakna, tapi tilok aja sesana balas dipalingan koe sero dihakanan, datang ka beak, teu tinggal hidji atjan.

Keujeup teh peuriheun djasa hatena. Ladjoe bebedja ka peutjang moen anakna sok dipalingan dihakanan koe sero.

Ai tjarekna peutjang: „keun bae, dia montong njeurih hate, mangke koe ngaing dipangmalĕskeun, anakna si sero rek dipaehan koe ngaing".

Sanggeusna disanggoepan koe peutjang, si keujeup ladjoe poelang deui ka waloengan.

Katjarita deui peutjang.

Saĕnggeusna kabedjaän kitoe koe si keujeup, ladjoe ngintip-ngintip diarĕp-arĕp bogohna si sero, karĕpna rek maehan anakna.

Dina hidji mangsa, sero njaba balangsiar keur parab anakna, peutjang leumpang ka tĕmpatna si sero.

Kabĕnĕran anakna kasampak keur heës, ladjoe bae koe si peutjang didjĕdjĕk beuteungna, datang ka paehna.

Sanggeus maehan anak sero, si peutjang loempat njam-

1) Engelmann Dr. W. H., Bijdragen t. d. T.- L.- en Vk. v. Ned Indië, 3e volgr. dl. II, (1867), blz. 248 vv

2) Zie mijn Bataksche Vertellingen, blz. 258 en 309–11, met de aldaar aangehaalde bronnen.

peurkeun doedoet [1]) nitah disada sing bĕdas: doet-doetan djeung iatna pokna: „sing ati-ati dia, mangke moen datang si sero nanjakeun pĕlĕkara anakna paeh, koe dia koedoe diwalonan kieu: ngaing mah disada soteh reuas njeueung polahna si tenggek leuleumpangan njoehoen-njoehoen imah, ngaing deudeupeun [2]) kasiheunan".

Omong si doedoet: „hade, mangke moen si sero ka dieu nanjakeun, koe ngaing rek diwalonan sakoemaha tjarita dia".

Barĕng geus papatah ka doedoet, ladjoe peutjang papatah deui ka tenggek, disina leuleumpangan bari mamawa imahna.

Tjarekna peutjang: „bisi dia ditanja koe si sero pĕlĕkara anakna paeh, omong dia koedoe kieu: ngaing mah pĕta soteh lain njingsiheunan ka si doedoet, siheun koe lampahna tjika-tjika oepang-apoeng mamawa damar, imah ngaing siheun kadoeroek".

Geus rengse papatah ka tenggek, ladjoe peutjang njampeurkeun deui ka tjika-tjika.

Prak deui papatah deui nitah apoeng-apoengan mamawa damar, bari papatah deui tjarekna: „mangke dia bisi ditanja koe si sero, koedoe ngomong: siheun koe si kenjeup djiga rek ngarontok djeung njidoehan matana pĕpĕndĕlikan. Tah, sakitoë tjarek ngaing".

Gantjangna, geus rengse sakoer-sakoer noe geus dipagahan koe peutjang pada sanggoep noeroet kabeh.

Geus kitoe, ladjoe peutjang poelang deui ka imahna.

Hanteu kĕbĕl, katjarita, si sero datang mĕntas balangsiar, angkoehna rek maraban anakna.

Barĕng datang ka imahna, njampak anakna geus paeh.

Sero ngahoelĕng handeueuleun.

Ladjoe malangkaboet amarah djeung tjeurik.

Ari teu ngandĕlna ka peutjang, ngomong di djĕro hatena: da teu aja deui batoer noe padeukeut djeung ngaing, koe si peutjang dipaehan.

1) *loetoet.*
2) *amboe ing.*

Bari ladjoe si sero marahan leumpang ka imahna si peutjang.

Kabĕnĕran si peutjang kasampak aja.

Ladjoe sero nanjakeun bari amarah ka peutjang, tjarekna: „peutjang, saha anoe maehan anak ngaing teh?"

„Saboeat ditinggalkeun balangsiar, anak ngaing aja noe maehan, mana kitoe ogeh koe dia dipaehan da tilok aja deui tatangga noe deukeut djeung imah ngaing salian ti dia. Ngaing mah hamo njiaran noe euweuh, da dia noe aja rek noeding bae ka dia, kiwari ngaing teu soeka".

Peutjang kasĕlĕmpĕk omong koe sero, teu bisa moengkir. Tapi boeboehan bisa ngomong djeung loba tipoe.

Saharita ogeh, ladjoe bae peutjang ngawalon, tjarekna: „beu, dia oelah amarah-marah ka ngaing. Sabĕnĕrna eta anak dia lain dihadja dipaehan koe ngaing, mimitina ngaing reuas djasa, ngadenge si doedoet disada ngadoet-doetan panjana ngaing aja noe roesoeh gĕloet. Djadi ngaing kabalingĕr goegoep teuing loempat bawaning reuas, datang ka anak dia katintjak koe ngaing nĕpi ka paeh".

„Tah, kitoe bongan, si doedoet noe salah, sabab ngadoet-doet bae disadana".

„Djadi kiwari dia montong amarah ka ngaing, koedoe ka si doedoet, sabab ti dinja djalanna salah."

Si sero kaelehkeun omong koe peutjang.

Ladjoe loempat njampeurkeun ka si doedoet noe keur disada tea barina malangkaboet amarah keujangeun djasa.

Barĕng kasampak, keur ngadoet-doet bae si doedoet disada.

Ladjoe koe si sero ditĕgor barina ditanja, tjarekna: „doedoet, koe naeun dia ngadoet-doet bae disada, nitah maehan anak ngaing ka si peutjang?"

„Kiwari anak ngaing geus paeh, katintjak koe si peutjang, omongna reuas koe djalan ti dia ngadoet-doet bae disada, datang ka loempat si peutjang, ladjoe nintjak anak ngaing nĕpi ka paeh"

„Kiwari ngaing teu soeka ka dia, sabab ti dia djalanna."

Doedoet gantjang nembalna, tjarek na: „hih, njaing mah

tilok tarima nitah maehan anak dia ka peutjang, ngadoedoet disada soteh, reuas njeueung polahna si tenggek, njoehoen-njoehoen imahna bari leuleumpangan ka kaler-kidoel boelak-balik, kawas aja noe dipake kasiheun, djadi ngaing ogeh siheun, soegan teh rek rĕmpak boeana."

„Ai harita mah, dia oelah amarah ka ngaing, da ngaing mah tilok boga dosa, si tenggek lantaranana mana ngaing hantĕm-hantĕman disada."

Si sero lĕmpĕr hatena; teu toeloes amarah ka si doedoet. Geus kitoe, ladjoe amarah deui ka tenggek bari loempat njampeurkeun ka si tenggek.

Datang-datang, haok njarekan ka si tenggek bari pok nanjakeun, tjarekna: „tenggek, koe naeun dia, mana njiheun reuas ka si doedoet, datang ka si doedoet hantĕm-hantĕman disada doet-doet saking, koe reuaseun neuleukeun lampah dia, nĕpi ka anak ngaing paeh katintjak koe si peutjang lantaran si doedoet disada?"

Tenggek ngawalonan ka sero, pokna: „ngaing mah tilok njaho, moen anak dia paeh kadjalanan sakitoe, djeung deui, ngaing mah teu roemasa nitah maehan anak dia atawa nitah disada ka si doedoet. Njoehoenkeun imah soteh neuleu pamolah si tjika-tjika, oepang-apoengan mamawa damar ngaing siheun kadoeroek anoe mantak dibabawa koe ngaing, lain nitah maehan anak dia."

Sero eleh tjarita. Ladjoe loempat deui njampeurkeun ka tjika-tjika.

Pok nanjakeun tjara ka noe ĕnggeus-ĕnggeus barina amarah.

Ari tjarek tjika-tjika: „hih, ngaing mah mamawa soteh damar, lain rek njoendoet imah si tenggek, siheun koe lampahna si keujeup kadjeueungna koe ngaing matana pĕpĕndĕlikan djiga noe rek ngarontok ka ngaing djeung njĕmboer-njĕmboer moeraän koe tjai."

„Tah, kitoe djalanna."

„Noe matak ngaing leumpang bari mamawa damar, siheun koe pamolahna si tenggek. Harita patjoean dia oelah rek

marah ka ngaing, koedoe ka si keujeup nja amarah, sabab diana noe njieun lantaran."

Geus kitoe, si sero tambah amarahna, beuki keujangeun.

Ladjoe loempat ka sisi tjai, njampeurkeun ka si keujeup.

Si keujeup kasampak keur kokolondangan [1]) di tjai barina tjeurik; ngeungtjeurikan anakna noe geus paraeh, dihakanan koe si sero tea.

Keur kitoe, si sero njampeurkeun ka si keujeup barina njĕntak njarekan, omongna: „keujeup, dia bangkawarah, sok njingsiheunan ka si tjika-tjika mani anak ngaing datang ka paeh katintjak koe si peutjang, sabab kabeh noe didjieun lantaran djalanan ti lalampahan dia. Harita ngaing beak, teu soeka koe dia."

Si keujeup ngawalonan, tjarekna: „meureun bae anak dia aja noe maehan ogeh, da dia noe goreng polahna, sok maehan anak batoer, boektina anak ngaing datang ka beak sok dipalingan dihakanan koe dia. Ngaing ogeh saroea eman ka anak, tapi ngaing hanteu nitah maehan anak dia ka peutjang."

„Kiwari mah dia montong amarah ka ngaing, da bongan dia sok goreng polahna ka anak deungeun."

Si sero eleh omong koe keujeup, kakaliwat amarah. Ladjoe gabroeg bae si keujeup dirontok, dikĕrĕkĕb nĕpi ka paeh.

Mana nĕpi ka kiwari keujeup mah djadi kabeuki koe sero, nja eta maraheun ti mangsa harita.

Voorloopig is dit de beste lezing der vertelling, omdat o. m. in de Bataksche, Soendasche en Javaansche daarvan, de aanhef, hoezeer verschillend verteld, steeds mislukt is.

Ter vergelijking thans de inhoudsopgaaf.

DE OTTER EN DE KRAB.

Er wordt verhaald, dat in een groote rivier een krab bezig was jongen te krijgen.

Het aantal harer jongen was zeer groot, doch er schoot

---

1) *ngarandang.*

er geen van over, wordende zij voortdurend door een otter gestolen en opgevreten; zij raakten op, in 't geheel geen een bleef over.

De krab had grootelijks harteleed.

Vervolgens meldde zij het dwerghert, dat haar kinderen steeds door een otter gestolen en opgevreten werden.

Wat het dwerghert betreft, hij sprak: „laat dat maar blijven, 't is onnoodig dat ge hartzeer hebt, wacht, door mij wordt haar dit vergolden, het kind van den otter zal door mij gedood worden.

Nadat het dwerghert dit op zich genomen had, keerde de krab vervolgens weer naar de rivier terug.

Weer wordt van het dwerghert verteld.

Nadat hem aldus door de krab was medegedeeld geworden, bespiedde hij daarop de otter hopend haar genegenheid te winnen, met de begeerte haar kind te dooden.

Op een tijdstip dat de otter uitging om levensonderhoud te zoeken ter voedering van haar kind, liep het dwerghert naar 't verblijf van de otter.

Metterdaad werd haar kind door hem slapend aangetroffen. Vervolgens werd het door het dwerghert den buik ingetrapt en kwam het te overlijden.

Het kind van de otter gedood hebbend, zette het dwerghert het op een loopen om naar een *doedoet* (een schelpdier) toe te gaan en dezen te bevelen krachtig *doedoet* te laten klinken; toelichtend zeide hij: „pas jij goed op, als zoo dadelijk de otter komt om naar de reden van den dood van haar kind te vernemen, dat door jou haar aldus moet geantwoord worden: ik geef maar geluid, omdat ik met vrees het gedrag van de slak zie, al maar voortloopend en haar huis op den kop dragend, ik ben beangst en bevreesd daardoor.

De *doedoet* zeide: „goed, als aanstonds de otter naar hier komt om navraag, zal zij door mij te woord gestaan worden op de manier van uw verhaal".

Toen hij den *doedoet* ingelicht had, ging het dwerghert vervolgens weer der slak voorhouden, dat haar bevolen werp

al maar voort te trekken met medeneming van haar huis.

Zeggend het dwerghert: „mocht je door de otter gevraagd worden naar de omstandigheid waaronder haar kind stierf, dan moet aldus je antwoord zijn: ik gedroeg mij aldus niet naar aanleiding van bevreesd gemaakt te zijn door de *doedoet*, ik ben bang door de handelwijs van het vuurvliegje op- en nedervliegend met een harspitje, ik vrees dat mijn huis in brand wordt gestoken."

Gereed met de waarschuwing aan de slak, ging het dwerghert daarna weder het vuurvliegje opzoeken.

Weer beginnend, weer waarschuwend, gelastte hij het op- en neder te vliegen met een harsvlammetje en andermaal aanbevelend, sprak hij: „zoo dadelijk zoudt ge door de otter ondervraagd kunnen worden en moet ge dit antwoorden: ik ben bang voor de krab, doende zij als wilde zij mij aanvallen en bespuwen en sperrende zij haar oogen wijd open."

„Daar, aldus mijn zeggen."

Om kort te gaan, 't heeft zijn beslag gekregen; allen, die door het dwerghert daartoe aangesproken werden, namen op zich volledig te gehoorzamen.

Dit afgeloopen zijnde, keerde het dwerghert vervolgens naar zijn woning terug.

Niet lang duurde het, vertelt men, of de otter kwam, hebbend juist leeftocht gezocht en voornemens haar kind te spijzigen.

Toen zij bij haar huis gekomen was, trof zij haar kind al dood aan.

De otter verzonk in gepeins van verdriet, dan raakte zij van streek uit boosheid en schreide.

Ik vertrouw het dwerghert niet, sprak zij in haar hart, want daar er geen ander in mijn buurt was, is het door het dwerghert vermoord. En op hem toornend, liep de otter naar de woning van het dwerghert.

Inderdaad werd het dwerghert door haar aangetroffen.

Vervolgens vroeg de otter hem boos, zeggend: „dwerghert, wie heeft mijn kind gedood?"

„Terwijl het door mij achtergelaten werd om voedsel te zoeken, is er iemand geweest, die mijn kind gedood heeft, hoe 't ook zij, door jou is 't vermoord, want er was geen andere gebuur dicht bij mijn huis dan jij, ik zoek niet naar iemand die er niet is, want jij was er en ik beschuldig jou, thans mag ik je niet meer."

Het dwerghert, niet verdacht op de woorden van de otter, kon niet ontkennen. Maar praten en tal van listen toepassen waren zijn gaven.

Zoo nu ook; hij antwoordde daarop de otter, zeggend: „wel, otter, wees niet zoo boos op mij. Zeker, dat kind van jou is door mij gedood, maar het werd niet opzettelijk door mij omgebracht. De oorzaak is, dat ik hevig schrok: toen ik de *doedoet, doetdoet* hoorde blazen, dacht ik dat er hevig aan 't vechten waren. Aldus werd ik onthutst en met groote haast nam ik de vlucht, met 't gevolg, dat je kind door mij vertrapt werd en den dood vond."

„Daar, 't is dus de schuld van den *doedoet*, die misdeed, omdat hij maar *doet doet* liet klinken."

„Zoo is het dat gij heden niet verstoord jegens mij kunt zijn, gij behoort tot de *doedoet* te gaan, omdat van daar de misdaad zijn weg neemt."

De otter werd door de praat van het dwerghert uit het veld geslagen.

Daarop ijlde zij heen ter ontmoeting van de *doedoet*, die bezig was met zich te laten hooren, voortstuivend van boosheid en ten zeerste vertoornd.

Toen zij hem aantrof, liet de *doedoet* maar *doet doet* klinken.

Vervolgens werd hem door de otter een standje gemaakt, terwijl zij hem vroeg, zeggend: „*doedoet*, waarom laat jij maar *doet doet* klinken tot bevel aan het dwerghert om mijn kind te dooden?"

„Op 't oogenblik is mijn kind al dood, vertreden door 't dwerghert, zeggend hij, dat hij bang is geworden door jouw gedrag, die maar *doet doet* liet klinken, hetgeen het dwerg-

hert 't op een loopen deed zetten, en vervolgens mijn kind vertreden, dat den dood vond."

„Tans wil ik niets meer met je te doen hebben, omdat jij de aanleiding bent."

Fluks antwoordde de *doedoet*, zeggend: „allerminst, ik aanvaard geenzins 't dwerghert bevolen te hebben je kind te dooden, ik liet *doet doet* klinken naardien ik bevreesd werd door 't gedrag van de slak, maar met haar huis op den kop voortloopend naar het noorden en zuiden, heen en weer gaand gelijk iemand die aan 't schrikken gemaakt is, zoo werd ik ook bang, misschien ging zij de wereld vertreden."

„Wees dus nu niet boos op mij, want ik heb niet misdreven, de slak is oorzaak, dat ik aanhoudend geluid gaf".

Het gemoed van de otter kwam tot kalmte, haar wrok tegen den *doedoet* ging niet door.

't Dus zijnde, toornde zij weder tegen de slak en ging snel heen om de slak te ontmoeten.

Onder het komen reeds, schreeuwde zij tierend tegen de slak, al vragend sprekend: „slak, wat bezielde je om den *doedoet* bang te maken, zoodat de *doedoet* maar aanhoudend krachtig *doet doet* liet klinken, zijnde hij erg beangst, ziende je gedrag, dat mijn kind het leven kostte, vertreden door 't dwerghert wegens het getoeter van den *doedoet*".

De slak antwoordde aan de otter, zeggend: „ik weet er niets van, dat je kind op deze wijze om het leven kwam en bovendien ik ben mij niet bewust gelast te hebben je kind te dooden of den *doedoet* bevolen te hebben om geluid te geven. Ik draag mijn huis op het hoofd dewijl ik het optreden van de vuurvlieg gewaar werd, al maar een harsvlammetje mededragend op- en neder vliegend, ik werd bang dat 't in brand gestoken zou worden, daarom werd 't door mij medegevoerd; bevel tot dooden van je kind gaf ik niet".

De otter legde het in 't praten af.

Vervolgens haastte zij zich naar het vuurvliegje.

Zij ondervroeg haar naar den trant van zoo even en met toorn.

Het vuurvliegje zeide: „geenszins, ik droeg het harspitje rond, niet met het voornemen het huis van de slak in brand te steken, maar uit vrees voor het optreden van de krab, ziende ik haar met rollende oogen als wilde zij mij aangrijpen en mij met water bespuwen."

„Daar, aldus is de loop der dingen."

„Weshalve ik wegliep, een harspitje medenemend, was uit vrees voor de handelwijs van de slak. Op 't oogenblik moet ge dus op mij niet vertoornd zijn, op de krab moet ge boos wezen, omdat zij daartoe aanleiding gaf."

Daarop werd de otter nog boozer en nam haar toorn al meer toe.

Vervolgens snelde zij naar den rivieroever om de krab op te zoeken.

Zij trof de krab aan rondscharrelend in 't water en weenend; zij beweende haar kinderen, die dood als door de otter verslonden waren.

Terwijl zij dus deed, kwam de otter naar de krab toe en op bitsen toon haar onderhoudend, zeide zij: „krab, jij bent een deugniet om de vuurvlieg aan 't schrikken te maken met 't gevolg dat mijn kind den dood vond, vertrapt door 't dwerghert, omdat al wat geschiedde oorspronkelijk zijn oorzaak in jouw gedrag vindt. Ik ben 't zat thans en wil niets meer met je te maken hebben.

De krab antwoordde: „natuurlijk was er iemand, die ook jouw kind doodde, want jouw gedrag is slecht door steeds anderer kinderen om te brengen, ten blijke mijn kinderen opgemaakt, gestolen en verslonden door jou. Ik houd wel evenveel van mijn kinderen als jij van de jouwe, maar ik heb het dwerghert niet opgedragen jouw kind te dooden."

Thans behoef je dus niet verstoord op mij te wezen, want 't is je eigen schuld, door je laagheid ten opzichte van kinderen van anderen.

De otter werd door de krab vastgepraat en was buiten zichzelf van kwaadheid. Vervolgens ging zij de krab te lijf, greep haar aan, versplinterde haar tusschen de tanden; zoo ging ze dood.

Hoe het komt dat heden otters zoo verzot zijn op krabben, dat is, omdat de otter destijds boos werd.

Zooals men ziet, loopt deze fabel behoorlijk rond niet alleen, doch begint bovendien met den juisten aanvang, dat de otter de jongen der krab heeft verslonden en daardoor oorzaak wordt van den dood van haar eigen jong.

Dit is 't hoofdmoment, dat evenwel, eigenaardig genoeg in de Javaansche, Soendasche en Bataksche versies der *dongeng* verloren ging.

Dientengevolge wordt in de eerste het dwerghert de aanstichter van het kwaad, instede van den wreker daarvan, waardoor de behoorlijke loop der dingen uit zijn verband wordt gerukt.

De moraal toch is deze: gepleegd onrecht vordert bestraffing, maar wie zich over hem aangedaan onrecht wreekt, maakt zich eveneens schuldig en ontvangt overeenkomstig loon naar werken.

Bij dit drietal sprookjes wensch ik mij voor 't oogenblik te bepalen, daar zij voldoende toelichten dat, gelijk in den aanhef werd gezegd, ook de Badoejs wel degelijk *dongeng's* bezitten.

Bovendien zij opgemerkt, dat deze geenszins uitsluitend voor kinderen bestemd zijn, ook de ouderen vermaken zich daarmede bij hun dagelijksche samenkomsten.

Door de medegedeelde vertellingen komt thans vast te staan, dat het volstrekt onjuist is, dat de Badoejs als eenige litterarische producten slechts *tjarita pantoen* kennen.

Toen ik daaromtrent afdoende zekerheid had gekregen en mij daaruit gebleken was, dat het gezelschapsleven der Badoejs in dit opzicht volledig met dat der overige Soendaneezen overeenstemt, speurde ik in die richting verder en vernam dusdoende, door bewijsstukken gestaafd, al spoedig, dat dit bovendien allerminst zoo duf is, als het tot nog toe werd voorgesteld.

Integendeel het kan daarbij even jolig toegaan als elders in de Pasoendan want de Badoejsche huwbare spes

patriae is niet minder bedreven in 't gebruik van charades, *bangbalikan*, dan overal waarmede zij niet alleen eigen vernuft scherpen doch ook, zoo de gelegenheid daartoe gunstig is, de jonge dochteren vermaken.

Bizonder opgewekt o. a. moeten de avondpartijen zijn, die de jongelingen in de *bale desa* vereenigen om daarin wisselzangen ten beste te geven. *Ngaroronda* heet zulk een festijn, waaraan een tien- of twaalftal ongehuwden, ieder voorzien van een *katjapi* deelnemen.

En als zij dan goed op dreef komen, klinkt de cither heel aardig in accompagnement tot de gezongen wijzen als: *menta seupah*, *ajak-ajakan* en *bok manangis*, zoowel als ter afwisseling daarvan uitsluitend getokkelde melodieën zooals: *tjeleng mogok*, *loetoeng loentjat*, *rantjag baroeng*, *geger sore* en *goegoeritan*.

Eros waart alsdan bovenal rond, gelijk thans enkele voorbeelden zullen doen hooren.

LAGOE MENTA SEUPAH.

„Teteh leutik menta seupah,
teteh leutik menta seupah,
teteh leutik menta seupah.
Tjek ngaing geh menta seupah,
Moen teu mere deuk didjĕmbel, [1])
Ai deuoek [2]) oerang ngarendeng.

Kleine oudere zus ik vraag om een sirihpruim,
Kleine oudere zus ik vraag om een sirihpruim,
Kleine oudere zus ik vraag om een sirihpruim.
Zeggend ik toch, ik vraag om een sirihpruim.
Geef je er niet dan zal ik je knijpen.
Laat ons naast elkaar gaan zitten.

LAGOE AJAK-AJAKAN.

„Hoök [3]) teuing damar malam,
hoök teuing damar malam,

1) trekkend knijpen, met duim en voorsten vinger
2) *dioek*.
3) *njadh*.

soepaja pondok palitna, [1])
soepaja pondok palitna,
si sĕnong ajak-ajakan.
hoŏk teuing beunang hajang,
soepaja pondok warisna".

„Ik vind je zoo lief mijn harslampje,
ik vind je zoo lief mijn harslampje,
dat de pit kort zij,
dat de pit kort zij,
si sĕnong ajak-ajakan, (refrein)
ik vind je zoo lief, wees toeschietelijk,
opdat mijn begeeren kort zij".

LAGOE BOK MANANGIS.

„Hoŏk teuing horenganan,
horenganan kĕbon ganas,
bareto ngalembok hedjo,
kiwari ngaleang bae,
hoŏk teuing ka noe pandak, [2])
bareto emok harempoj, [3])
kiwari ngolembar bae".

„Ik ben zoo in liefde ontvlamd, doch zie,
doch zie, de ananastuin,
voorheen zoo frisch en groen,
heeft thans verdord blad,
ik houd zoo veel van je kleine mollige,
vroeger zat je zoo lief bedeesd bij me,
en nu houdt je maar op een afstand".

Dat dit Jozefsverzuchtingen zijn, zal wel niemand beweren. Inderdaad is de Badoej dan ook niet minder hartstochtelijk dan zijn stamverwanten en o, das ewig weibliche oefent op hem dezelfde bekoring uit als op ieder ander normaal

1) *soemboeh*.
2) *gandelo*.
3) een nette bedeesde wijze van *emok* als beleefdheidsbetuiging.

ontwikkeld lid van de sterkere kunne, hetgeen uit zijn *bangbalikan's* [1]) waarvan er nu enkele zullen volgen, almede duidelijk blijkt.

Bangbalikan:

Tikoekoer toeroen koe riboet,
pĕgat talina tileumpang,
tjatjang tjeuri noetoeg leuwi.

Eusina:

Sapoepoer sateujoeng [2]) simboet,
mĕgat-mĕgat kami leumpang,
tjeurik noetoerkeun pandeuri.

Rijmstrofen:

De tortel kom zeer bedrijvig omlaag,
het touw breekt er tegen aan loopend,
'n scherpe rots gaat steil af naar de kolk.

Inhoud:

Zich poederen en een doek op 't hoofd tot deksel,
steeds worden wij voortloopend tegengehouden
door die weenend achter ons aan komt.

Bangbalikan:

Pandjang tandjakan ka Sadjĕra,
boengboelang paroengpoeng peusing,
kĕmbang sereh hanjeroan. [3])

Eusina:

Noe ngandjang kahadja-hadja,
moen deuk poelang meungpeung peuting,
bisi tereh kanjahoan.

Rijmstrofen:

Lang is de stijging naar Sadjĕra
'n *boengboelang* met 'n gat voor 'n miereneter,
sereh-bloemen stoelen uit.

---

1) In Bantĕn spreekt men van *soesoendan*.

2) *sateujoeng* = *ditioeng*. *Sa* instede *di* hoort men in de westelijke Pasoendan inclusief 't Buitenzorgsche herhaaldelijk.

3) *hanjero* = stoel van planten; Pr. *rendeke*, *ngarendeke*.

Inhoud:

Wie met voorbedachten rade mij komt bezoeken,
wanneer hij huiswaarts wil gaan, doe dit 's nachts,
anders zal 't gauw bekend worden.

De volgende laat ik onvertaald, omdat een overzetting toch niet precies weergeeft wat bedoeld wordt en, doordat daarbij het rijm vervalt, een hoofdzaak van de aardigheid te loor gaat.

Aangezien men echter beweerd heeft, dat de Badoejs geen *sindir's*, zooals boven gegeven rijmpjes in de Preanger heeten, kennen, vordert het bewijs van het tegendeel nog een paar voorbeelden meer.

Bangbalikan:

Na karinding kaoeng hideung,
palapah kaoeng saeran,
poetjoek poeloes diloeloenan,[1]
kasoengka tali mandjangan,
kasoengka pamali djagat,
awi woeloeng pirakiteun.

Eusina:

Ngirim tineung ka noe hideung,
talatah ka noe saoerang,
soegan toeloes lalamoenan,
lamoen soeka didjadjaga,
teu soeka teu diandjangan,
lamoen boeroeng pisakiteun.

Bangbalikan:

Hoeroeng kĕmbang toenggang goenoeng,
siang [2]) kĕmbang poespa lembang,
kĕmbang rintjik-rintjik toelis.

---

1) *loeloen*, tusschen de handen rollen, *ngaloeloen*.
2) *siang*, rood; *beureum* te gebruiken is *boejoet*.

Eusina:

Ditoendoeng kami mo oendoer,
diboeboerak hamo leumpang,
omong sapoek djeung noe geulis.

Bangbalikan: [1])

Pandjang parakan Tji-moentjang,
ditoea teu dipoeloengan,
laoekna bogo harideung.

Eusina:

Palangsiang keuna roentjang,
koe kami mo ditoeloengan,
sia mingdoeakeun [2]) tineung.

Bangbalikan:

Ka mana djalan ka langit,
ka dieu ka awang-awang,
heuleut-heuleut reučuk hideung,
sěla-sěla mega malang,
sěmpoer kěmbang tjaladian,
kana areuj hondje boeoet,
kana beuti kole siang.

Eusina:

Ka mana djalan ka sakit,
ka dieu ka noe di lawang,
heuleut-heuleut ka noe hideung,
sěla-sěla ka noe lěndjang,
kapoer kěmbang ngadjadian,
ka noe ajoe timboen boeöek,
ka noe samping poleng siang.

---

1) In Midden-Bantěn luidt het:
Pandjang parakan Tji-moentjang,
ditoea teu dipoeloengan,
laoekna bogo harideung.

Hajoe bakal keuna roentjang,
koe koela mo ditoeloengan,
malěs mingdoeakeun tineung.

2) *mingdoeakeun* = *mangdoeakeun.*

Bangbalikan:
Boboko ragrag ti bale,
samar beurang dieunteungan,
moelaïn [1]) koe boekoe awi.

Eusina:
Kabogoh ti barĕng baleg,
samar beunang dibeuteungan,
moelaïn kawin sakali.

Bangbalikan:
Kasintoe ngapoeng ka manggoeng,
ngoerilingan boemi rakit,
hampĕlas geusanna eunteup.

Eusina:
Koemalintoeng laïn landjoeng,
koemaliling laïn sakit,
sok mĕlas oeroet padeukeut.

Bangbalikan:
Limoes-limoes tjeuri-tjeuri,
goela lengket dilodongan,
kĕmbang pinang kamajangan.

Eusina:
Imoet-imoet seuri-seuri,
koela lengket karodjongan,
teu beunang dihahajangan.

Bangbalikan: [2])
Kopo tjondong sajang manjar,
kabeulitan ki balera,
sajang walik dina ela.

---

1) *mimiti.*

2) Een Preanger variant heeft:

B. *Kopo tjondong sajang manjar,*
kabeulit koe ki barera.

E. *Hanm poho ka noe aujar,*
ka noe heubeul malik era,

Eusina:
Ari bogoh ka noe anjar,
ka noe heubeul malik ewa,
hajang balik kami era.

Bangbalikan:
Djapati eundeuk-eundeukan,
ka njere gĕnteng moeranteng,
ngala oepih kawajaän.

Eusina:
Oelah pati dideukeutan,
tjawene djeër [1]) goelandjeng,
batoer kami kabajaän.

Waar mij al vragend en nog eens vragend nu afdoend gebleken was, dat de Badoejs een zeer groot aantal sprookjes en *bangbalikan's* kennen, die ik voor 't oogenblik uit gebrek aan tijd toch niet zou kunnen opschrijven, staakte ik voorloopig mijn onderzoek in die richting om te trachten iets van de aartsvaderlijke overleveringen los te krijgen.

Dit ging minder vlot wegens de gemoedsbezwaren van mijn zegsmans tegen het onthullen daarvan, wijl dit *boejoet* is.

Op belofte van den Djaro Kanekes daarover nimmer te zullen spreken, was hij evenwel ten laatste daartoe genegen en begon hij ook inderdaad te verhalen van de

MOELA NAGARA BADOEJ.

Tjek tjaritana karoehoen kieu: beuheula djasa eta di nagara Badoej leuweung kosong sĕrta soeni.

Tilok djasa kaämbah koe djĕlĕma, sabab dina mangsa harita tatjan pati djĕlĕma.

Tapi ari loeloegoena mah geus ditĕtĕpkeun koe Kawasa. Mimiti njieun djĕlĕma ogeh.

Ari di Badoej nja eta ti Batara kahidji, toeroenna ka Batara toedjoeh, nĕpi ka Daleum lima, ladjoe nĕpi ka kiwari.

---

1) *geugeulimaan.*

Malah di nagara Bantĕn ogeh harita kosong keneh.

Ngan kakara aja hidji doea djĕlĕma bae, noe sakti ngadon tatapa, hanteu tjara kiwari rea samarang djĕlĕma.

Barĕng keur mangsa mimiti ngislamkeun di tanah Djawa, nja eta di Padjadjaran, tjaritana eta ratoena teu daekeun islam, djeung doeloerna hidji aranna Poetjoek oemoen ngahiang ti nagara Padjadjaran.

Ladjoe eta ratoe ngagedog awak; ngadjadikeun roepa manoek beo, teroes maboer ka awang-awang hajang njiaran tĕmpat anoe soeni.

Beurang-peuting hanteu kĕdat-kĕdat angkatna.

Ladjoe bae ngalajang noöngan pitĕmpateun.

Ana nĕpi ka Bantĕn, nja eta ka nagara Tji-badoej tea, manggih leuweung soeni sĕrta batoena rea tarengtong, keusik-keusik araloes; djeung eta leuweung lĕga djasa.

Tilok aja noe ngeusian kadjaba satoa bĕrhala leuweung kajaning maoeng, badak, bagong djeung rea-rea deui orajoraj noe galĕde noe laleutik sapaneusining leuweung.

Di dinja ratoe deuk ngalĕrĕb [1]) djeung doeloerna, noe ngaranna Poetjoek oemoen.

Teu kĕbĕl, ana ngalongok ka beh lĕbak, aja waloengan gĕde, tjaina bĕrĕsih djasa.

Ladjoe diana mandi di dinja.

Ana mandi ratoe leungit djamangna noe roepa beo teh, gilig deui roepa manoesa.

Ladjoe eta tjai dingaranan Tji-beo nĕpi ka kiwari.

Sanggeusna mandi, ladjoe poelang deui kana tĕmpat noe rea batoe djeung keusik tea.

Di dinja koe ratoe dingaranan Tji-keusik, sĕrta tarĕtĕp ratoe djeung doeloerna mabakan.

Mana ngaran Tji-keusik nĕpi ka kiwari, nja ti mangsa harita tatkala ratoe mabakan.

Ari eta ratoe, tjaritana, toeroenan ti sawarga loka, ngaraton di Padjadjaran.

---

1) *rĕrĕb*.

Kĕbĕl-kĕbĕl ratoe teh baranakan pirang-pirang nja mabakan deui dina leuweung beh hilir, dingaranan Tji-kĕrta wana nĕpi ka ajeuna.

Anoe matak dingaranan kitoe, sabab mimitina rame di dinja nja eta hartina: kĕrta rame,[1]) wana leuweung.

Ti dinja tĕroes toemoeloej nĕpi ka kiwari, tapi dina hidj-hidji tĕmpat ngan diwidian opat poeloeh koerĕn.

Dĕmi paonamanana oerang dinja, lamoen aja satoa galak, maoeng, bagong, banteng atawa oraj, teu ilok dipĕrĕgasa koe bĕdil, ngan dibĕbĕrik bae.

Moen tatjan beunang mah, teu wĕleheun bĕbĕrik, djeung moen geus kasoesoel, ladjoe digĕloetan bae djeung make gobang atawa paneunggeul.

Mana nĕpi ka kiwari teu ilok aja satoa leuweung, beak koe oerang Badoej dialaän.

Ari diïnditkeun ti dinja, moen aja noe maling pare, atawa wani heureuj njabak soesoe atawa pipi tjawene, sok diïnditkeun, ari pangboeangana ngaranna desa Nangka bĕngkoeng.

Djeung deui, oerang dinja, lamoen boga anak geulis teu ilok dilarangkeun asal lalakina mawa pakean bae pakeun awewena djeung tjoetjoekoelan boemi sapĕrti: pare, hoei, tjaoe djeung sedjen ti dinja, beunang makaja tea. Ari doeitna ngan oekoer doea poeloeh lima sen geusan ka noe ngawinkeun, nja eta poeoen.

Ari noe didjieun minangka ratoena di dinja nja eta geurang poeoen.

Ari noe didjaga koe oerang dinja, tilok aja ngan para boejoet patjadoean-patjadoean.

DE OORSPRONG VAN DE GEMEENSCHAP DER BADOEJS.

De overlevering der voorvaderen vertelt aldus: heel lang geleden was er in 't land der Badoejs een ledig en eenzaam woud.

1) Deze interpretatie is niet juist, *kĕrta*=kṛta beteekent hier rust en welvaart genietend, *rame* daarentegen, volkrijk, druk, levendig.

In 't geheel niet werd het door menschen betreden, dewijl er te dier tijde nog ganschelijk geen menschen waren.

Doch wat betreft het hoofdvoedsel, dit was reeds door den Almachtigen tot stand gebracht, toen eerst schiep Deze ook den mensch.

Gereed, wees Hij ieder zijn verblijfplaats toe.

Voor zooveel de Badoejs aangaat, is dit afkomstig van den eersten god, en overgegaan op de zeven goden, vervolgens is het gekomen aan de vijf opperheeren en gebleven tot in dezen tijd. [1])

Bovendien, in 't land van Bantĕn was 't destijds ook nog ledig.

Alleenlijk pas waren er een of twee menschen met bovennatuurlijke macht begaafd en er heen gegaan om boetedoening te plegen; er waren nog geen menschen van allerlei slag zooals tegenwoordig.

Op het tijdstip dat het islâmiseeren van Java, dat is in Padjadjaran, aanving, wilde de koning daarvan, vertelt men, met eenen broeder, genaamd Poetjoek oemoen, den Islâm niet omhelzen; zij verdwenen uit het land van Padjadjaran.

Daarop schudde die vorst zijn wezen af en deed dit de gedaante van den vogel beo aannemen. Rechtstreeks vloog hij op naar het uitspansel met het plan een eenzame plek te zoeken.

Dag en nacht trok hij onafgebroken voort.

Daarop zweefde hij maar om naar een plaats tot verblijf te spieden.

Toen hij in Bantĕn gekomen was, te weten aan het voornoemde land der Tji-badoej, trof hij aldaar een eenzaam bosch aan met vele steenen van allerhand afmetingen en allerlei mooi zand; en dit woud was zeer uitgestrekt.

Het herbergde niet anders dan wilde wouddieren als: tijgers, neushoorns, varkens en tal van anderen, benevens groote en kleine slangen, dit waren de woudbewoners.

Daar wilde de koning zich vestigen met zijn broeder, die genaamd was Poetjoek oemoen.

---

1) Zie voor de hier genoemden: Artja domas, l. c. blz. 512.

Niet lang daarna als hij naar de zijde van het dal schouwde, was daar een groote rivier met zuiver water.

Daarop nam hij aldaar een bad.

Terwijl de koning baadde, verdween het huis dat de beo-gedaante had; hij besloot weer mensch te worden.

Vervolgens noemde hij dit water Tji-beo en zoo heet het nog.

Zijn bad beëindigd hebbend, keerde hij terug naar de plaats met de vele steenen en het zand.

Alsdan werd deze door den koning Tji-keusik genoemd en voor goed betrokken hij en zijn broeder deze met-terwoon.

Hoe het komt, dat de naam Tji-keusik tot heden voortbestaat, 't is afkomstig uit den tijd dat de koning daar een verblijf stichtte.

Aangaande dezen koning, zegt men, dat hij uit den hemel stamde en in Padjadjaran het bestuur voerde.

Op den duur gewon deze koning talrijke nakomelingen, die een nieuwe nederzetting maakten in het bosch aan de benedenstroomsche zijde, hetwelk nog immer Tji-kĕrta wana genoemd wordt.

Weshalve het aldus genoemd wordt, is wijl het in den beginne daar zeer volrijk was, beteekenend *kĕrta* [1]) volkrijk (sic) en *wana* bosch.

Sedert is het steeds zoo door gegaan tot op den huidigen dag, doch in één dorp gedoogde hij slechts veertig gezinnen te zijn.

Wat de zeden der menschen van daar aangaat, zoo er wilde beesten waren als: tijgers, varkens, bantengs of slangen, dan werden zij niet met 't geweer afgemaakt, zij werden alleen achterna gezet. Had men ze nog niet bemachtigd, dan vervolgde men ze onverdroten en waren zij ingehaald, dan werden zij te lijf gegaan met sabels of knotsen.

Dat er thans geen wild gedierte meer is, komt doordat het volledig door de Badoejs is opgevangen geworden.

---

1) Zie noot te voren blz. 263.

Wat aangaat zij, die van daar verwijderd worden, zoo er zijn die rijst stelen of zich vermeten maagden lastig te vallen door haar den boezem of de wangen te betasten, dan worden zij onvoorwaardelijk tot heengaan gedwongen en hun ballingsoord is de desa genaamd Nangka bĕngkoeng.

Wijders: zoo iemand ginds een mooie dochter bezit, mag hij deze niet weigeren, mits de man kleederen medebrengt voor de vrouw om te dragen, mitsgaders veldvruchten als rijst, aardvruchten enz. uit eigen aanplant verkregen.

In geld heeft hij slechts 'n bedrag van vijfentwintig centen te betalen aan dien hem trouwt, zijnde deze de *poeoen*.

En hetgeen waarvoor door gindsche lieden gewaakt wordt, is niet anders dan de naleving der heilige inzettingen en der geërfde verbodsbepalingen.

Veel toelichting vereischt deze legende niet, aangezien zij in hoofdzaak reeds minder of meer bekende eigenaardigheden der Badoejsche maatschappij behandelt.

Nieuw is echter het feit, dat het ballingsoord voor misdadigers het dorp Nangka bĕngkoeng is, waarbij nog aangeteekend zij, dat de overtreder aldaar drie jaren moet blijven. Daarna mag hij zich onder de *panamping* vestigen.

Verder valt de naam van Poetjoek oemoen op, wijl deze persoonlijkheid in bijkans alle verhalen aangaande den godsdienstovergang der Soendaneezen voorkomt. [1])

Bizonderheden omtrent hem wist mijn zegsman niet, doch waar wij Poetjoek oemoen nu ook bij de Badoejs aantreffen, komt meer en meer vast te staan, dat hij een historische figuur is geweest, die in het bekeeringstijdperk een rol heeft gespeeld.

Dat omtrent deze periode zelf maar heel weinig in de herinnering der Badoejs bleef bewaard, zal de thans volgende overlevering doen zien, waaraan zij niettemin historische waarde toekennen.

1) Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buitenzorg, l. c. blz. 194.

DEWA KALADRI.

Geus heubeul djasa, ti mangsa sanghiang nĕpi ka kiwari kira-kira geus rewoean tahoen kĕbĕlna, katjaritakeun, mangsa harita aja hidji sanghiang aranna Sanghjang Sakti, boga anak hidji lalaki.

Ari roepana djore [1]) djasa, awakna peutjeuk, beuteungna boentjireung.

Koe ajahna ditoeroenkeun ka boeana, dititah tapa djeung ngidĕran di boeana.

Geus kitoe, ladjoe bae boedak boentjireung toeroen ka boeana.

Barĕng nĕpi ka hoeloe dajeuh Tji-paitan, labĕt [2]) desa Tji-handam, tĕroes tatapa di Goenoeng Koedjang.

Ana keur tatapa, kapanggih koe Daleum Sangkan keur ngadapang bae tapa dina loehoer batoe gĕde.

Koe eta Daleum Sangkan ladjoe dirawatan, dibawa ka imahna, dipoeloeng anak, sarta dioeroesan dihade-hade, dipikanjaäh nĕpi ka gĕdena kira-kira tĕgoeh samping. [3])

Ari karĕsĕpna eta boedak boentjireung, sokan naheun boeboe bae oenggal poë.

Heubeul-heubeul ewena Daleum Sangkan hewaeun ka boedak boentjireung, sabab roepana djore, peutjeuk, beuteungna beuki gĕde, panonna bolotot. Ngan Nji Sangkan teu wanieun noendoeng, siheuneun koe Daleum Sangkan.

Heubeul-heubeul ewena Daleum Sangkan ngadjak naheun boeboe ka waloengan ka boedak boentjireung, tapi ditoedoehkeun koe diana eta boedak boeboena teu meunang di noe hade, koedoe di noe djore bae, di noe tjetjek, [4]) soepaja oelah beubeunangan.

Pokna Nji Sangkan: „ari di noe hade, tĕmpatna mah geusan ngaing naheun boeboe, oelah koe dia."

Ladjoe bae pada naheun boeboe.

---

1) *goreng.*

2) *tarikolot.*

3) *Oemoer dalapan atawa nĕpi ka sapoeloeh tahoen moen kiwari.*

4) *deĕt.*

Ari boedak beuntjireung naheunna nja dina panoedoehan Nji Sangkan tea, di noe tjetek djeung tarik tjaina.

Dĕmi Nji Sangkan naheun di noe hade, leuwina lioeh, tĕmpatna bagoes.

Ana ditaroöng isoekna, dĕmi Nji Sangkan mah tilok meunang laoek, sakitoe di noe hade, boeboena kosong tilok meunang.

Barĕng didjoengdjoengkeun boeboena si boetjireung, loba laoekna djeung aja laoek gĕde sahidji aranna loebang.

Ladjoe bae dibawa poelang.

Nji Sangkan tambah hewaeun ka boedak boentjireung.

Ari eta laoek gĕde tea teu dibikeun ka Nji Sangkan; ladjoe bae dikoekoet, ditjoö, diwadahan dina galoegoe [1]) kaoeng.

Atoeh Nji Sangkan sewoteun djasa.

Ladjoe njarekan, ngan koe boedak boentjireung teu ilok dilawan.

Teu pati kĕbĕl deui ti harita, ladjoe Nji Sangkan ngadjak pĕpĕlakan di hoemana, mĕlak taleus.

Tapi nja kitoe bae: ari Nji Sangkan mah mĕlakna taleus dina taneuh bagoes noe lendo; dĕmi si boentjireung dititah mĕlak taleus di noe djore, dina hoenjoer noe taneuhna siang tjampoer djeung keusik.

Geus kitoe, ladjoe marĕlak taleus.

Tjarek Nji Sangkan ka boedak boentjireung: „wah, dia mah mĕlak taleus ogeh, mo ĕnja beutian da taneuhna djore, nja hoenjoer, nja siang djeung tjampoer keusik, diajana ogeh beutian, meureun ngan saoekoer ese [2]) ngaing."

„Ari ngaing mah tangtoe aloes djadina mangke rea beutina, da taneuhna lendo, ridoeh djeung bagoes."

Boedak boentjireung teu nembal ngan dina hatena soesoeganan bae beutian.

Geus keuheul djasa, eta taleus, lagoe [3]) beutian, ladjoe ditareang deui, tĕroes pada diraboet.

---

1) *djalang.*
2) *itil.*
3) *moesim.*

Ana prak pada ngaraboet, ari Nji Sangkan mah, taleusna tilok aja beutian djeung kĕri djarore.

Barĕng boedak boentjireung ngaraboet taleusna beutina gĕde djasa, tapi ngan hidji, gĕdena saroea djeung gĕntong pabeasan.

Boedak boentjireung ngomong ka Nji Sangkan bari nembongkeun taleusna dioeang-awing: „tah, geuning, oea, pĕlak taleus ngaing aja beutina mani sagĕde boeroet si oea."

Geus kitoe, dadak sakala kaboektian, keuna koe sapa. harita djadi toemboengna Nji Sangka ladjoe boeroet ngagandoj sagĕdena taleus tea saroea djeung gĕntong pabeasan.

Nji Sangkan malangkaboet, hatena beuki maraheun ka boedak boentjireung, pedah diana keuna sapana boeroet toemboeng, datang ka egang leumpangna; meh teu bisa balik ka imahna.

Ladjoe bae tjeurik.

Ti harita Nji Sangkan beuki kĕbĕl beuki hewa ka boedak boentjireung. Tina ngarasa kawirangan hatena maehan, ngan sibeun koe salakina Daleum Sangkan.

Barĕng dina hidji mangsa si boentjireung keur njaba, tjoŏna, laoek loebang tea, dipaling koe Nji Sangkan tina galoegoe.

Ladjoe dibawa ka imah, diolahkeun, ari hoeloena tilok diolahkeun, diwadahan bae koe pinggan, diteundeun dina para piring, ditoeroeban koe parioek.

Teu kĕbĕl, si boentjireung datang bari mawa parab laoek; ladjoe noŏng laoekna rek diparaban.

Ana ditoŏng, laoekna euweuh, nja ata geus dipaling koe Nji Sangkan.

Si boentjireung ladjoe nanjakeun, pokna: „oea, laoek ngaing dikamanakeun, mana euweuh dina tĕmpatna mo teu koe dia dipaling."

Nji Sangkan gasik nembal, pokna: „teu njaho teuing da ngaing mah tilok ngoeroesan laoek dia."

Dĕmi keur ngomong kitoe, ladjoe kotokna kongkorongok.

Kieu pokna:

„Kiplik-kiplik kongkorongok.
Hoeloe loebang diboenikeun,
ditoeroeban koe parioek,
diwadahan dina pinggan,
diteundeun di para piring.
Boeroe-boeroe, geura teang,
oelah ngandĕl ka Nji Sangkan,
diana djore hatena,
karĕpna hajang maehan."

Ari geus ngadenge kotok konkorongok kitoe, si boentjireung ladjoe bae neangan kana para piring.

Ana ditoöng, njata hoeloena loebang ,teh aja, ditoeroeban koe parioek.

Ti dinja si boentjireung tilok loba ngomong deui.

Ladjoe bae maboer ngalolos tina maraheun ka Nji Sangkan hewaeun.

Tĕroesna ka nagara Pakoean barat, ladjoe tapa di pagoenoenganana.

Katjaritakeun eta ratoe Pakoean barat boga poetra bikang sahidji; liwat saking geulisna, ari aranna Poetri Tasik larang radja kĕmbang.

Harita keur meudjeuhna baleg kĕmbang, tjawene kira-kira geus lima wĕlas tahoen oemoerna, tatjan lakian.

Tjaritana eta boedak boentjireung ladjoe mandi ka leuwi sipatahoenan.

Ana geus mandi, ladjoe djadi bagoes, kasep kaliwat saking, tjahjana kawas ratoe bae moebjar-moebjar, ngan boentjireung teu leungit.

Teu kĕbĕl, ladjoe toeroen ka ngara nanjaän eta Poetri Tasik larang radja kĕmbang tea.

Koe ajahna ditarima, sarta tĕroes bae dititah kawin.

Poetri ogeh soekaeun djasa lakian ka diana.

Ari aranna geus diganti koe diana, ngalandi dia boedak boentjireung teh djadi Prĕboe anom Moending kawangi.

Geus kitoe, tjaritana, ladjoe bae dikawinkeun, ditĕtĕpkeun koe mitohana, djadi prĕboe anom di Pakoean barat.

Teudeun heula tjarita noe geus djadi ratoe.

Sakwari njaritakeun deui di Parakan koedjang.

Mangsana ratoe anom keur tatapa di dinja, di Goenoeng Koedjang, boga sanak dalit djasa tjara geus djadi sadoeloer bae; bagoes pada bagoes hatena, geus pada pĕrtjaja boeat silih belaän, aranna Ratoe bagoes Banaroedin.

Dina hidji mangsa, geus kĕbĕl djasa di Pakoean barat, ratoe anom sono hajang pateumoe djeung Ratoe bagoes Banaroedin di Paroeng koedjang.

Ladjoe bae amit ka mitohana moen rek leumpang djeung pawarangna ka Paroeng koedjang.

Koe mitohana diwidian, ngan tjarekna: „oelah kĕbĕl teuing di Paroeng koedjang."

Geus kitoe, teu kĕbĕl deui, ladjoe bae irindit sadoeana ka Paroeng koedjang djeung pawarangna.

Barĕng nĕpi ka Paroeng koedjang, ladjoe tĕpoengan djeung Ratoe bagoes Banaroedin.

Di dinja ditarima hade-hade kawas djeung sadoeloer bae, geus teu asa-asa mondok moĕk di imah Ratoe bagoes Banaroedin.

Tapi sadjĕroning manah Ratoe bagoes Banaroedin malang hatena, hajangeun ka pawarang ratoe anom Pakoean barat, ngan teu katara.

Heubeul-heubeul ratoe anom Pakoean barat amit ka Ratoe bagoes Banaroedin moen diana rek ngalampahkeun tatapa deui di Goenoeng Tjaladi. Dĕmi pawarangna dipihapekeun ka Ratoe bagoes Banaroedin, tjarekna: „mangke ari balik, ieu, tetehna koe kakang disampeur, kiwari mihape bae, da mo heubeul djasa kakang ogeh."

Ladjoe koe Ratoe bagoes Banaroedin ditarima, dĕmi diana mah ladjoe leumpang ka patapaän.

Geus nĕpi ka Goenoeng Tjaladi, diana ngaganti aran, djadi Dewa Kaladri, doemeh tapa di Goenoeng Tjaladi.

Ari saboeat diana keur tapa, pawarangna dibogohan koe

Ratoe bagoes Banaroedin sarta daekan; ladjoe bae dipake pawarang.

Barëng këbëlna tapa geus toedjoeh boelan, Dewa Kaladri balik ti patapaän djeung ngangkoeh njampeur pawarangna tea, rek dibawa poelang ka Pakoean barat.

Ari datang ka nagara Paroeng koedjang, ana ditoöng, bët pawarangna geus dipake pawarang koe Ratoe bagoes Banaroedin, djadi diana teu ladjoe ka imahna Ratoe bagoes Banaroedin, Tjitjing bae di saoeng hoema, ngadapang tina heran ingët pawarangna dirëboet koe sanakna noe geus sakitoe gëdena.

Tapi diana tilok deuk mërangan, hawëlaseun ka eta sanakna djeung ngangkoeh ngasrahkeun.

Nja geus kitoe ngangkoeh, ladjoe tjitjing bae.

Keur kitoe, katangen koe baladna Ratoe bagoes Banaroedin.

Ladjoe bae dibedjakeun ka ratoena, sarta koe ratoe dititah dikëpoeng dipaehan.

Dewa Kaladri ladjoe bae leumpang, lolos ti dinja madjoena ka timoer kidoel.

Barëng nëpi ka Tandjakan Tji-batoe, pateumoe djeung hidji toekang njadap, aranna ki Kondoj. Diana keur ninggoer leungeun kaoeng bari dilaänan kalokopna.

Dewa Kaladri nanja ka ki Kondoj, pokna: „eh, keur naeun dia di dinja?"

Nembalna: „ngaing keur ninggoer, leungeun kaoeng rek disadap bari dilaän indjoekna djeung kalokopna."

Tjeuk Dewa Kaladri: „tjoba, kiwari koe dia ngaing geura toeloengan, karana sakiwari ngaing soesah keur dioedag-oedag koe baladna Ratoe bagoes Banaroedin, rek dipaehan."

„Tapi ngaing tilok hajang ngalawan sabab karoenja."

„Sakiwari age-age, ngaing geura boenikeun belaän koe dia, asal oelah datang ka ngandangan pati."

Geus kitoe, ladjoe bae koe ki Kondoj ditoeloengan. Diteundeun kana Lombang laboehan boelan, diboegbroegan koe indjoek djeung kalokopna kaoeng tea boeni djasa; teu ilok katara.

Teu kěběl daratangan balad-baladna Ratoe bagoes Banaroedin njiaran Dewa Kaladri.

Ana gok koe noe keur njadap tea, ladjoe bae nanjakeun, pokna: „heh, noe njadap, dia teu manggihan djělěma liwat ka dieu?"

Nembal noe njadap: „ngaing mah tilok njeueung, da ti isoek ogeh aja di dieu njadap, tapi tilok aja djělěma liwat ka dieu."

Geus kitoe, ladjoe bae baralik deui, teu kěbat njiaranana.

Sanggeusna baralik moesoehna, ladjoe Dewa Kaladri dikaloearkeun koe ki Kondoj tina Lombang laboehan boelan, djadi waloeja tina bahlana.

Di dinja Dewa Kaladri soepata ka ki Kondoj, kieu tjaritana: „Kondoj, kiwari ngaing narima djasa pedah geus ditoeloengan koe awak dia něpi ka lesot tina balai ngaing. Mangke, dia disoepata koe ngaing soepaja soegih moekti tina pagawean dia, noe dipolah sapopoë tina njadap. Ngan ngaing talatah ka dia, mangka hade djasa, poma-poma anak poetoe dia, patjoean rek tjorok-tjoemorok ka toeroenan Ratoe bagoes Banaroedin di Paroeng koedjang djeung ka toeroenan Daleum Sangkan di Tji-handam. Eta noe sakitoe koe dia djieun kaboejoetan, karana Ratoe bagoes Banaroedin geus djore hatena ka ngaing."

„Kitoe deui Daleum Sangkan ewena geus njanjeurihkeun ka awak ngaing djeung saïntjoe poetoena toeroenan, eta disapa koe ngaing bikangna baroeroet toemboengna pasti."

„Lamoen dia ngarěmpah kana ieu pitoetoer ngaing, tangtoe tjilaka, mo pinanggih waloeja, tapi moen dia ngestoekeun, tangtoe waloeja, mo aja koerang naon-naon."

„Tah kitoe papatah ngaing, ka [1]) hade-hade djasa."

„Kiwari ngaing mo kěběl di dieu, rek ngadjoegdjoeg ka Parakan dangong."

Ki Kondoj narimaeun djasa kana woeroekna Dewa Kaladri sarta diëstoekeun salawasna diwěkaskeun ka anak intjoena.

1) *mangka.*

Mana nĕpi ka kiwari satoeroen-toeroenan Aki Kondoj tilok kakoerangan dahareun pakeheun.

Dĕmi Dewa Kaladri, sanggeusna soepata kitoe, ladjoe bae moeroed; leungit teu kanjahoan leumpangna.

Katjaritakeun timboelna eta Dewa Kaladri di Tji-masoek. Di dinja rea djasa imah djeung saroegih djasa djĕlĕmana. Barĕng kitoe, diana neuleu hidji bikang anoe keur ngakeul. Ladjoe Dewa Kaladri api-api kalaparan ngadodja eta bikang; menta kedjo ka noe keur ngakeul, pokna: „menta wadang?"

Anoe ngakeul tilok mere; siheun teu mahi hakaneun djeung sabatoerna, nembalna: „euweuh wadang, aja ogeh wedang."

Ngomong kitoe soteh rasa mokaha abeh teu toeloes barang peutana.

Tjarek Dewa Kaladri: „keun teuing, ari euweuh mah, ngaing ogeh hamo maksa, moen dibere wedang ogeh narima."

Barĕng Dewa Kaladri njaoerna kitoe, eta kedjo noe diakeul, geus djadi wedang.

Bikang teh ngahoelĕng bae, teu lemek, deudeupeun pedah kedjona geus djadi wedang.

Tjarek Dewa Kaladri: „tah, kitoe ari djalma noe ilok bohong mah, ilok aja kadjadianana."

„Kiwari ngaing soepata ka dia, da bongan dia, bohong ka ngaing, djadi mangke satoeroenan-toeroenan dia di Tji-masoek mo tjoekoel tina bangsa Sĕri, [1]) ditjarita bongan ngabohong ka ngaing. Ngan bisa ogeh meunang kahoeripan tina kaoeng sabab kiwarina noe katarima koe ngaing teh wedang doang."

Geus kitoe, teu kĕbĕl deui Dewa Kaladri moeroed deui; tilok kanjahoan hĕlosna. [2])

Nĕpi ka kiwari kadjadian di Tji-masoek tilok aja noe tjoekoel tina mĕlak pare, ngan tina kaoeng bae sabab keuna sapana Dewa Kaladri ti harita.

---

1) *pare.*

2) *hĕlos* = *los.*

Kitoe deui sakoer-sakoer noe geus disoepataän koe diana nĕpi ka kiwari djadi kaboejoetan sapĕrti di desa Tji-handam djeung di Tandjakan Tji-batoe. Teu ilok djasa tjorok-tjoemorok ewean lakian, nja eta lantaran ti harita disapa. Djeung bikang-bikangna ilok baroeroet toemboengna.

Eta patjadoean-patjadoean dibabajankeun djasa nĕpi ka toeroen-toemoeroen ka anak intjoena nĕpi ka kiwari.

Katjarita deui Dewa Kaladri geus timboel deui di Parakan dangong tatapa.

Nja eta noe matak disĕboet Parakan dangong sabab sasakala tilar para dewata marak di dinja djeung Dewa Kaladri tapana, ngadangong dina loehoer batoe.

Aja deui.

Kiwari noe katjarita, Boejoet Lanting, kokolot di Tji-keusik, koempoelan djeung sabatoerna, kokolot Tji-beo djeung kokolot Tji-kĕrta wana, sabab koe geurang poeoen diparentah njiaran sangratoe miroepa boedak boentjireung, noe beuheula geus ditoeroenkeun koe ajahna ka boeana ti kahjangan, didjoeroeng tatapa.

Kiwari geurang poeoen geus meunang bedja moenna eta sangratoe geus timboel di Parakan dangong.

Ladjoe bae Boejoet Lanting barĕmpoeg djeung sabatoerna.

Geus rengse, ladjoe arindit laleumpang ngadjoegdjoeg ka Parakan dangong tea, sĕrta eta kokolot-kokolot mawa batoer lima sewang, djadi tiloe kokolot mawana batoer lima wĕlas oerang, dalapan wĕlas djeung kokolotna.

Barĕng nĕpi ka Parakan dangong, njata tetela aja Dewa Kaladri keur ngadangong bae tapa dina loehoer batoe.

Ladjoe disalampeurkeun; geus pateumoe di dinja.

Ana dileret koe Dewa Kaladri, diana kaget samaroekna balad-balad Ratoe bagoes Banaroedin.

Ladjoe eta dewa indit bari njokot hidji batoe gĕde, sagĕde kĕpek gĕdena, rek dipake nimpoegan ka djalma-djalma dalapan wĕlas tea.

Bari omongna: „eh, naha dia bĕnĕr baladna Ratoe bagoes Banaroedin, ta [1]) lain?"

„Lamoen bĕnĕr, hajoe, kiwari oerang pĕrang djeung ngaing. Tjoba, dia geura dareukeut ka dieu moen hajang njaho."

Kokolot Boejoet Lanting djeung sabatoerna pada marĕndĕk; [2]) moen isineun djeung siheun djasa sĕrta geus njarahoeun moen eta dewa sangratoe.

Ladjoe pada ngaromong, tjarekna: „aroeh, [3]) goesti, ieu mah lain balad Ratoe bagoes Banaroedin ngaing ti Tji-keusik, Tji-beo djeung Tji-kĕrta wana. Mana daratang ka dieu, estoe dioetoes koe geurang poeoen njiaran sangratoe, noe beuheula geus ditoeroenkeun koe ajahna ka boeana, moen boa ĕnja goesti kiwari koedoe poelang ka kahjangan."

Geus ngareungeu kitoe, Dewa Kaladri rĕntĕb [4]) pamilihna, teu toeloes ambĕkeun.

Ladjoe njaoer: „oh, atoeh hade, katarimakeun koe ngaing moen ĕnja dia kokolot Tji-keusik, Tji-beo djeung Tji-kĕrta wana, ngan sakiwari ngaing mo bisa ngaratoean di boeana, karana rek boeroe-boeroe poelang ka kahjangan, ngan sĕmĕt poë ieu ngaing papanggih djeung dia."

„Tapi ngaing rek talatah kiwari."

„Poma-poma dia sarerea mangka ati-ati sing rareugeudjeug [5]) noe balĕnĕr, ngadjaga sagala para boejoet djeung ngadjaga paboedakan, mangka waloeja toeroen ka anak poetoe dia sarerea taroeroet."

„Oelah djasa rek ngarĕmpak larangan-larangan para boejoet, kajaning: maling, papandjingan, bobodjoan, bobogohan; eta pamalina."

„Saha-saha, noe ngarĕmpak, teu toeroet kana papatah ngaing, mangke aja tjilakana."

„Tah kitoe."

---

1) *atawa.*
2) *darioek tjara sila.*
3) *adoeh.*
4) *lĕmpĕr.*
5) *karade.*

„Sakiwari ngaing rek poelang ka kahjangan, dia geura baralik bae, geura bedjakeun ka geurang poeoen dia, moen ngaing geus pateumoe."

Barĕng geus sasaoeran kitoe, Dewa Kaladri ladjoe leungit bae, moesna ilang tanpa karana.

Zoo luidt een der zoogenaamde kronieken, die het ontstaan der Badoejsche adat moeten verklaren.

Blijkbaar dateert de legende uit den tijd, toen de geloofsstrijd ook nog met de blanke wapenen gevoerd werd, over welk punt echter, na het weergeven van den inhoud, nader.

Deze ga thans vooraf.

GOD KALADRI.

Reeds heel lang geleden, van het tijdstip van der goden (heerschappij) tot heden denkelijk al duizenden jaren lang, wordt verhaald, dat er te dier tijde een god was, Sanghjang Sakti met name, bezittend één zoon.

Wat zijn gestalte aangaat, was deze zeer leelijk, zijn lichaam was zwart, zijn buik buitensporig opgezet.

Door zijn vader werd hij op de aarde nedergezonden met 't bevel boeteling te worden en de wereld rond te gaan.

Toen 't aldus was, daalde de dikbuikige knaap naar de aarde af.

Gekomen aan het bovendeel van de hoofdplaats Tji-paitan, (nu) de verlaten vestiging Tji-handam, werd hij dadelijk boeteling op den Goenoeng koedjang.

Bezig met boete te doen, werd hij gevonden door Daleum Sangkan, al op den buik liggend boete plegend bovenop een grooten steen.

Door dezen Daleum Sangkan werd hij daarop onder diens hoede genomen, naar huis gebracht, als kind aangenomen, mitsgaders van 't noodige voorzien, goed verzorgd en met liefde behandeld, tot zijn wasdom ongeveer den heupdoek als lendenbedekking vorderde. [1])

---

1) Acht of tienjarige leeftijd volgens hedendaagsche opvatting.

En het vermaak van deze dikbuikigen knaap was aldoor iederen dag maar te visschen met een fuik.

Op den langen duur kreeg de vrouw van Daleum Sangkan het land aan den dikbuikigen knaap, omdat hij leelijk en zwart was, zijn buik steeds grooter werd en zijn oogen uitpuilden.

Maar vrouw Sangkan durfde hem niet wegjagen uit vrees voor Daleum Sangkan.

Ten langen leste drong de vrouw van Daleum Sangkan den dikbuikigen knaap (gezamenlijk) in de rivier een fuik te gaan zetten, maar door haar werd den dikbuikigen knaap (de plek tot) het plaatsen van zijn fuik aangewezen, hij mocht niet in het goede deel (visschen), hij moest maar in 't slechte (gaan), waar 't ondiep was, opdat hij niets zou vangen.

Vrouw Sangkan zeide: „wat aangaat in 't goede deel, dat is de plek voor mij om de fuik te zetten, niet voor jou."

Daarop plaatsten zij de fuiken.

De dikbuikige knaap stelde zijn fuik op in het door vrouw Sangkan aangewezen deel, waar 't ondiep was en een sterke stroom ging.

Maar vrouw Sangkan vischte op een goede plaats, een stille kolk, een heerlijke plek.

Toen zij 's anderen morgens (de fuiken) nazagen, had vrouw Sangkan geen visch gevangen; hoe goed de plek ook was, de fuik bleek ledig en zij kreeg niets.

Als de dikbuikige knaap zijn fuik ophaalde, bevatte deze veel visch en daaronder één groote visch, *loebang* geheeten.

Vervolgens bracht hij den visch naar huis.

Vrouw Sangkan ging den dikbuikigen knaap nog meer haten.

Wat den grooten visch aangaat, dezen gaf hij niet aan vrouw Sangkan, hij nam hem tot voedsterling en deed hem in een vat van suikerpalmhout.

Daarover maakte vrouw Sangkan zich geweldig boos.

Zij nam hem geducht onder handen, doch door den dikbuikigen knaap werd haar geen bescheid gegeven.

„Ahoeng! [1]) pak samapoen!" [2])
„Madjar ahoeng toedjoeh balen!"
„Ahoeng deui, ahoeng deui!"

„Ahoeng, mangloenga; ahoeng, manglingeu; [3]) ahoeng, mangdegdeg; ahoeng manglindoe!"

„Paksi kangkajang basaning angka."

Hajam beureum poetih koekang, [4])
andjing bĕlang sina tawe, [5])
mapaj taksi [6]) kahilirkeun,
mapaj taksi kagirangkeun,
rĕmpoeh [7]) bajoe ti Galoenggoeng,
mapag bala ti Djasinga,
sasakala Indra baja.

„Amboe ing sira mangoembang, [8]) bapa ing tĕroes mangamboeng, [9]) pangdjoengdjoengkeun, panglawoengkeun [10]) sora awak ing."

„Ka loehoer ka noe di manggoeng, ka noe wĕnang moetjoek [11]) ngiboen, ka atina soekma langlaoeng [12]) goerit langit, tjakra [13]) mega."

„Wĕkas toeang kahinĕban [14]) koredjat milĕpas mantĕu."

„Reuas teuing koe impian; ngimpi ngadoe pitjis [15]) di langit, totolan di awang-awang, ditoedjah toeang tilĕpan."

„Diwatja hanteu kawatja taja pantja aksarana."

---

1) Verbastering van de Indische heilige syllabe *om*.
2) *sapoen*.
3) *langeu*.
4) *koekang*.
5) *rĕrĕh*.
6) *sisi*.
7) *rawoe*.
8) *njindir kana njoembang*.
9) *njindir kana njamboeng*.
10) *lawong, panglawongkeun*.
11) *loehoer*.
12) *loehoer; ngalanglaoeng; langlaoeng loeloehoer*.
13) *ngareka*.
14) *kaăngkeuhon*.
15) *doehoeng; mipitjis,dipipitjis*, met een kris geëxecuteerd worden.

„Toedjahkeun ka laoetna, ka haroesna, ka sagara leuleuj, ka sagara irĕng, [1]) ka sagara lolopangan." [2])

„Ragrag ka Sewak larang; [3]) datang ka Sewak larang, disileungleuman tiloe poë tiloe peuting."

„Toeloej rĕmpoe koe Sanghjang handaroe, [4]) rĕmpag koe Sanghjang hantiga." [5])

„Toeloej mĕgar, djadi manoek; sakoeroepoekna [6]) djadi poejoeh, sakerepekna djadi lawet." [7])

Ngapak ngapoengna ka manggoeng,
kasioer-sioer [8]) koe riboet,
kaoedag-oedag koe heulang,
meh teuing ngaing deuk beunang.

„Beunang meureun dja [9]) koe geugeuanana, [10]) koe inggeuanana, [11]) koe Sang soela, Sang soeli, Sang sirna kĕmbang, koe Batara Soesoek toenggal, [12]) soesoek ratoe rĕmbĕsning koesoema."

„Moela pandjang pasadoearana, sadoe rek nitipkeun sora awak ing dina sapeutingeun ieu."

Bisina nĕboek sisikoe,
bisina mĕtjak larangan,
njĕboet aran indoeng-indoeng,
njambat aran bapa-bapa,
mitjarek ka noe teu hade,
midamajkeun [13]) noe teu aja,
ngala mawa ka dewata,

---

1) *hideung.*
2) gegolfd gelijk een *lopang*-blad; rusteloos golvend.
3) Eigennaam van een mindere godheid.
4) *sora goegoer.*
5) *ĕndog.*
6) *sakerepekna; sakoeroepoekna.*
7) *walet.*
8) *kaboeroe-boerne.*
9) *da.*
10-11) *geugeuh, inggeuh.*
12) Het jaartal op den Batoe toelis, l. c. blz. 186.
13) *njatjandrankeun*, spreken over voorgegane geslachten in beeldspraak.

dewata teu njaho-njaho
ngan awak ing djeung noe rampes,
djeung ka noe bogoh ngadenge,
dina sapeutingeun ieu.

Moela pandjang pasadoeanana, sadoe deuk ngagoeratkeun-ngagoeritkeun.

Soesoek ratoe noe diajoeh,
bangsa poetra noe ti heula,
noe laïn toeroeh [1]) ti loeboek, [2])
anoe ti Loetoeng kasaroeng. [3])

Lain ti sesekeler [4]) dĕrma [5]) reke [6]) kandatan [7]) ti praboe banjak. [8])

Teu beunang ditjaritakeun,
noe wĕnang sawĕnang-wĕnang,
noe wĕnang ditjaritakeun.

Toeroeh-toeroeh Embok agoeng,
sisikilir [9]) Moending wangi,
noe padang [10]) ti Boengah larang, [11])
ti mana loba pĕntjarna,
ti dinja loba pĕntjarna,
pĕntjar ka para sanghiang,
prasanghiang opat poeloeh,
noe wĕnang ditjaritakeun,
njitoe laoet ngareka mega,
ngalalatja [12]) di boeana,
ngamitkeun poetra sahidji,

1) *teurenh.*
2) *doesoen.*
3) Verh. Bat. Gen. v. K. en W. dl. 58. 3.
4) *toeroenan.* 5) *bangsa'* 6) *goreng.*
7) *roendajan.*
8) overleden ?
9) = *sesekeler*, doch wegens het rijm met den klinker i.
10) *tjading.*
11) Eene Pohatji.
12) *ngoembara, idĕr-idĕran.*

ratoe noe toeroeh ngoembara,
titinggal noe ngarahiang,
ditjĕnda-tjĕnda [1]) ngoembara,
kalioengan koe doedoekoeh,
kadjangdjanan [2]) koe haraka, [3])
doekoeh laïn doekoeh kadoe,
haraka laïn kalapa,
pamoekti laïn kaweni
menteng areng djeung djatake, [4])
koekoeloe djeung boeah manggoe,
pisitan djeung ambaritjin, [5])
haraka toeroen ka tjai,
leuwi lieur pangoeseupan,
bantar pandjang pangranapan, [6])
kopo tjondong panamplokan,
pangdjoegdjoegan oenggal isoek,
paranene hanteu poehoeng, [7])
koe daleum hanteu ditolih,
dja daleum kĕntjĕng ngoembara,
sok naeun sĕdjaänana,
moelana kĕntjĕng ngoembara,
kalioengan koe noe ajoe,
kadjangdjanan koe noe lĕndjang,
noe geulis sakoerilingna,
noe ajoe barewoe-rewoe,
noe lĕndjang bawidak-widak,
noe geulis bakĕti-kĕti,
noe denok baewon-ewon, [8])
dianggo pangoepah daleum;
soegan kĕrsa ka noe djangkoeng,

1) *ditjarek*. 2) *kakoerilingan*.
3) Een boomsoort.
4) De *gandaria*.
5) Een vrucht.
6) *mĕtjakan, ngasaän*.
7) *parĕng*.
8) *rewoe-rewoean*.

ka seuweu bibi toemĕnggoeng,
hoök teuing koe djangkoengna,
raga djangkoeng gĕde gĕloeng,
tapi daleum teu panoedjoe,
noe djangkoeng goreng koeroena;
soegan kĕrĕsa noe geulis,
ka seuweu bibi ngabeui,
hoök teuing koe geulisna,
raga geulis djoering [1]) halis,
noe geulis ten atjan koeris;
soegan kĕrĕsa noe lĕndjang,
ka seuweuna bibi dĕmang,
hoök teuing koe lĕndjangna,
raga lĕndjang koerang tingkah,
koe daleum diwada deui,
hanteu soeroep kana manah,
euweuh panoedjoe di angĕn,
daleum keur kĕntjĕng ngoembara:
soegan kĕrsa ka noe denok,
ka seuweuna bibi ĕntol, [2])
hoök teuing koe denokna.
raga denok sorowodol, [3])
koe daleum diwada keneh,
sok laboeh hareupeun semah,
ngadjĕgoer kelena taboer,
sok maoer isikanana,
euweuh panoedjoe di daleum,
ngisinkeun ka pamadjikan,
matak wirang ka noe ngandjang.

Sok naeun sĕdjaänana,
moelana kĕntjĕng ngoembara.

---

1) *tjĕntik, bĕntik.*

2) Adellijke titel voor de afstammeling en van Ki-djo. Het Jaartal op den Batoe-toelis, l. c. blz, 191, noot.

3) *korowodol, gagabah.*

Toöng kana kombong kosong,
serang [1]) ka randjang tjorengtjang,
bajongbong pangeusi kombong,
kalabang pangeusi randjang,
bĕbĕntĕr [2]) pangeusi pangkeng,
soemeuni [3]) pangeusi boemi.

Daleum njiar pieusieun, hajang denoek [4]) pangeusi andjoeng, hajang lĕndjang pangeusi randjang, noe koneng keur pangeusi rengkeng, [5]) noe geulis pangeusi boemi.

Ajeuna toenda tjarita.

Katjaritakeun ratoe noe moeroed ti lĕmboer, menak mintar [6]) ti nagara.

Ti lolorong [7]) koeta potong,
ti idĕr boemi santana,
lĕpoes [8]) ti djadjahan timoer,
erep [9]) ti djadjahan kaler,
beak ti djadjahan barat,
dipake tanah ngoembara.

Toenda baroeboedan-barebedan [9a]) sanggĕleng [10]) gĕten salira.

Kapoentjoet koe noe rahajoe,
kapĕgat kakelang-kelang,
agama sakadang landjak. [11])

Kabilĕt [12]) kapengkong kaboenoehankeun deui agama sakadang djala.

Oelah ditjokot batoe sahoeloe dja aja djoengdjoenganana.

---

1) *pĕlong*, *soreang*.
2) *tjotjepet*.
3) Een insect, Lepisma?
4) *denok*, voor 't rijm met oe.
5) *pangkeng*.
6) *djĕngkar*.
7) *loeloeroeng*.
8) *sanggeus*.
9) *beak*.
9a) over dit en dat praten.
10) *toelaten* van 't gewaad.
11) net om herten te vangen.
12) *kabeulit*.

Batoe sapoeloeh kaparoed
batoe salawe kaparel, [1])
kaparoed kaparoeloekkeun,
kaparel kaparelekeun,
agama sakadang kaoeng.

Oelah ditaroktok beuti kolotna dja aja mata holangna. [2])

Taroek pakoekeun, [3]) pennggas poerantengkeun, [4]) gĕlaran pangoeloe tandang.

Tĕboek di paloeloenggoehan,
tĕpi dina pangtjalikan,
sempar di pangoembaraän,
njoenggoeh [5]) kana kasoer baboet,
njanda kana bantal soetra,
njarande lalangse tjinde,
lalangse saroea wangi.

Sadatangna ka pangoembaraän, sakeudeung andĕg pawarang doea dja hade oekoeranana.

Bogoh koe pawarang noe pangngorana, teu moendoer ti panggoeng lahoen, teu gedeg ti manggoeng pangkon.

Dilahoen goegoeloesoeran,
dikaleng gegelehean,
ari toengkoel doek [6]) ka soesoe,
ari tanggah dĕk [7]) ka tarang,
gilisir ka pipi bĕning,
galeong kana pangkonan.

Bogoh koe raga noe geulis, boet [8]) njaoer, bentes sablana: [9])

---

1) in één greep opnemen van meerdere dingen.

2) kuiltjes in de huid van knolvruchten, bijv. gelijk bij de aardappel voorkomen en waaruit de nieuwe kiemen ontspruiten; oogen.

3) beteekent *gantjangna: sapĕrti narock pakoe.*

4) Zelfde beteekenis.

5) *nangkoeban, njoeöeh*

6) *doek = dĕk.*

7) *dĕk* afkorting van *adĕk.*

8) *ĕmboet*, de lippen tot spreken bewegen.

9) *omongna, sabdana.*

„Ageung tineung kita meureun,
oedja [1]) heman mah wajahna,
aning [2]) oelah ageung teuing,
awak ing koetil [3]) madjikeun,
awak ing hareudang teuing,
lesotkeun ing singsireumeun."

Tjarek daleum: „hih, hamo dilesotkeun."

„Moen oendoer sadjeungkal toendjoek,
asa teu panggih satahoen,
moen ingkang [4]) sadjeungkal lĕpas
asa teu panggih saboelan,
indit sadjeungkal pasagi,
asa teu panggih sapeuting."

„Moen singsireumeun mah gampang ekolna, diparakoan koe sila, digandjĕlan koe siki kontol ambeh babari morongkol."

Omongna noe geulis: „aroeh [5]), beuheula baroek ti baroek [6]), beuheula bedja ti bedja, paribasa seuweu ratoe Pakoean, poetra oerang Padjadjaran, horeng heman ka pawarang."

„Papanting dina kilaki,
kamarang dina kananga,
mere bating [7]) moen lalaki,
mere biang moen lalanang."

„Lamoen sakieu badena."

Tjarek daleum:

1) *ari.*
2) *nanging.*
3) *koekoerajeun*, kippenvel hebben, krijgen.
4) *ingkah, anggang.*
5) *adoeh.*
6) *denge.*
7) *hade teuing.*

„Papanting dina kimindi,
kamarang dina saradan,
tongeret dina parengpeng,
mere bating moen pawestri,
mere biang moen parawan,
mere bengkeng [1]) moen panganten."

„Amoen sakieu badena".

Tjarek istri, „moen tjek ngaing:

„Ratoe djĕboeg raden djambe,
kiaï pipiding [2]) pingping,
moen raden tetedeng [3]) angkeng,
kaja manik aning laïn,
kaja ĕmas aning bodas,
salaka salaki ngaing,
loehoer goenoeng pangaoeban,
geusan pamoedjaän koering,
geusan koering nangtoeng bajoe,
geusan koering nedja akma,
ngagoeajkeun [4]) kabeungharan."

Tjarek daleum:

„Peso raoet nanggoeng boentoet,
peso bengkok pondok tjongo,
pangrĕgĕl [5]) indoeng toeriang,
pangala pare hawara,
etem pibasaeunana."

Tjarek pangreureuĕus [6]) pantoen:

„Daleum miloeloengkoet [7]) simboet,
Daleum mirarapen [8]) kaen,

---

1) *mere bale*
2) *pinding, paminding.*
3) *tetebeng*=een lage wand.
4) *ngagoearkeun.*
5) *rĕgĕl*=*motong; gĕrĕgĕl*, door scherpte gemakkelijk snijden.
6) *panambah.*
7) op 't bed liggen zonder nochthans te slapen.
8) niet gebruiken.

lalamakan lelemekan,
sisiwo ditorog banjol,
soeka boengah amatanan,
soeka ageung wajang [1]) tineung
sangkilangna soeka soteh,
oelah geder oelah reuas."

„Ajeuna ditjaritakeun,
djĕnĕnganana sangratoe,
basana raoe koekoentjoeng,
basana ngĕrab [2]) gogombak,
eukeur basa orok leutik,
samoela di Padjadjaran;
panjĕboet soehoenan indoeng,
panjeumpal soehoenan toa,
panimang soehoenan rama,
didjĕnĕngan saha tama,
Pĕrĕboe Soetra Kamasan, [3])
noe sae raden panganten,
noe pelag di Padjadjaran,
bagoes pabĕngkĕr [4]) Pakoean."

Sakitoe kakasih daleum, kontjara ka mana-mana, kawentarkeun ka oenggal nagara.

Ajeuna oerang tjaritakeun deui aranna pawarang ratoe, noe doea pawestri di nagara Pasir batang oemboel tĕngah.

Saha geulis teu kakasih,
saha lĕndjang tanpa wela, [5])
moen pawestri di nagara,
Pasir batang oemboel tĕngah,
noe geulis Limar kantjana,

---

1) *weejoeng.*
2) *kĕrab*, heen en weer wuiven.
3) Hiermede vangt het uittreksel bij J. J. Meijer aan.
4) de opperste.
5) *kira*

pawarang noe pangkolotna,
adina Boma djanggala,
Pangeran Galoedra mantri;
katema deui koe saha,
pawarang noe pangngorana,
noe geulis moen saha tama,
noe geulis moen Atji keuling,
Atji keuling wentang gading,
djeung gilir Banoan keuling,
nja girang Banoan tjinta,
manak parajaji [1]) boemi,
adina moen Paksi keuling,
Paksi keuling limar gading,
Pangeran Naga kantjana,
sakitoe djĕnĕnganana.

Toenda tjarita eta.

Ajeuna oerang tjaritakeun noe andĕg papatih daleum di nagara Pasir batang oemboel tĕngah.

Ngabĕndoeng sagara goentoer,
noe napi sagara gĕni,
noe nimba sagara saät,
pandjang pondok katamplokkeun,
hade goreng kadengdekkeun,
kewat [2]) koe noe mangkoe desa,
teu hiwang [3]) mangkoe nagara;
reuens meureun da dajeuhna,
kewat meureun da desana, [4])
soeak-sioek [5]) samamboena, [6])

---

1) *prijaji.*
2) *sewot.*
3) *hariwang.*
4) het land.
5) *sobat-seot*, heen en weer sleuren, trekken.
6) *sĕrĕmoena.*

ngadoeroedoed ngadaradad, [1])
ngagoerat sare [2]) koe tanggaj,
koe pĕdoeng [3]) bisina soempoeng,
koe pĕdang bisina rompang,
koe pangot bisina potong;
reueus koe noe mangkoe dajeuh,
kewat koe noe mangkoe desa,
teu hiwang mangkoe nagara.

Sanggeus kitoe, papatih daleum njaoer. Ari njaoer haroes bitan [4]) goegoer, ari njabla bĕdasna bitan gĕlap, njaoer ka patih koeda ing lengser: „naeun noe ngadingding dina gigir kabitan soepa bajaka, boeta, lorek koe doehoeng goesti kita noe panggĕdena? [5]) Ajeuna geura dengekeun koe tjĕtjĕwir dia."

Si lengser gantjang nembalan: „boeta lorek tatjan karoehan ngadengekeun toeang parentah."

Saoer patih daleum: „mangka hade-hade kĕmit raksa goesti kita, oetoesan bala katiga [6]). Eta djaba koeta pariksa koe dia lamoen peuting toedjoeh kali, lamoen beurang toedjoeh kali."

„Noe loehoer koedoe handapkeun, noe handap koedoe djoengdjoengkeun, iris tambiran, tjarangtjang tĕbokkan koe dia." [7])

Bogoh patih koeda lengser,
disaoer teu bara tanggoeh,
disabla teu balawanan, [8])

---

1) *ka ditoe-ka dieu; daragdag-doeroegdoeg.*

2) *paloepoeh.*

3) *pĕdang*, voor 't rijm met oe.

4) *batan.*

5) Dit is een aardigheid, die zich ongeveer als volgt laat weergeven: „zeg dat scherm daar op zij (van jou) zoo groot als een *bajaka kakaboe* (paddestoel) (je oor), als dat is gelijk een *boeta-oor*, d. w. z. zonder opening, dan zal ik er met 's heeren grootste kris een gat in peuteren."

6) met z'n drieën.

7) Dit slaat op het dak van 't straks te noemen heiligdom.

8) *ngalawan, baha.*

toetoer ngoering ti leuleutik,
toeman ngaoela ti boedak,
beuki kolot beuki angot,
angkat patih koeda lengser,
gidjig-gidjig [1]) loempat leutik,
ari djaoeh leumpang bae,
ngoesiran bae ka mana,
ngoesiran [2]) ka djaba koeta,
sakeudeung goeroedag datang.
ka sanghiang [3]) djaba koeta
diïlikan dipinggiran,
didĕlĕng dipandĕng-pandĕng
teu tjakrana teu bajana [4])
reugreug pageuh teu deuk eunjeuh,
Soemadi djaja pĕrangna; [5])
ladjoena koeda ing lengser,
kaloentjieur balik moelih,
ngoesiran deuï ka mana,
ngoesiran ka padalĕman,
sakeudeung goeroedag datang.

Koeda lengser ladjoe oendjoekan ka patih daleum, tjarekna: „si madjar ka ngaing [6]) kakarek datang mĕntar ngalangbang djaba koeta, reugreug pageuh Soemadi djaja pĕrangan."

Tjarek patih daleum: „oah, lengser, horeng tjangkĕr-tjangkĕr bĕnĕr, moen patih koeda ing lengser horeng tjangkĕr manan ngaing."

Omong lengser: „tjangkĕr mah boa, toetoer ngoering ti leuleutik, djadjap ngaoela ti boedak, beuki kolot beuki angot, bangĕt ngesto ngadjatikeunana ka saoer ratoe Pakoean, poetra oerang Padjadjaran."

---

1) *gidig-gidig.*
2) *ngaboeroe.*
3) heiligdom, tempel.
4) niets was niet in orde.
5) D. kon geen verklaring hiervan geven; ik houd het voor den naam van den tempel.
6) korter eenvoudig: *ngaing.*

Saoer patih daleum: „hade, lengser, lamoen sakitoe badena mah. Tapi ajeuna ngaing tapa doeg boelan baraning [1]) tahoen. Lain tapa hajang kahot, lain tapa hajang bĕdas, lain tapa hajang wĕdoek, lain hajang kahot noe leuih ti deungeun, hajang katjoendoekan ratoe, hajang kasendangan menak. Ajeuna kasorang tineung, moen koe katoendjoekan ratoe, kasindangan menak ti nagara Pakoean Padjadjaran."

„Ajeuna geura koempoelkeun oerang djaro pahoemaän, kai dĕmang Tjapeu larang, kai raden Serenggeleh tjatihan [2]) ti Kole berek."

„Djeung ieu ngaing nitah soteh ka dia hanteu boga bibikeuneun, top eta djamang sangsang tjandak keur pakeëun dia."

Tjaritakeun patih koeda lengser moen geus nampa parentah ti patih daleum djeung dibere djamang sangsang pakeëunana.

Bogoh patih Koeda lengser, gidjig imoet-imoet, seuri-seuri. Rek ditjokot bisi didoedoeh atoheun, ari teu ditjokot bisi didoedoeh teu toeroet padjar moengpang ka parentahna.

Ari bongoh, top ditjokot, ngĕrab-ngĕrab djamang sangsang.

Ladjoena indit birit loegaj sila.

Koredjat milĕpas mantĕn.

Angkat ngalonglojong [3]) amat.

Ngoesiran bae ka mana?

Ngoesiran ka bale Si-pendek koneng, bale bĕdoeg kaboejoetan.

Kasampak kasondong aja, boengkoel boengoer [4]) beunang ngoenoen-ngoenoen toedjoeh tahoen, beunang ngagarang dalapan boelan, tibakeun [5]) ka sanghiang [6]) bĕnde koneng, kotjap sorana: koewoewoeng-koewoewoeng!

Balikeun ti gĕdena ka leutikna: bĕngkoeng-bĕngkoeng!

1) *datang ka,*
2) *tjantilan.*
3) *solojong, djongdjon.*
4) de klopper tot het bekken, uit een boengoer-knoest gemaakt.
5) deed hij aankomen tegen.
6) heilige.

Tjek lengser: „poen, mapan ngaing asak tapa ngandang [1]) dewa, kaäsoehan koe dewata sanghiang bĕnde koneng mangka tĕroes ka noe njaoeng-njaoeng, mangka parat ka noe imah-imah, ka noe sasaoeng, doea saoeng."

Ladjoe sakatoedoeh mĕtoe sakĕfjap moestiasakeun [2]) tĕroes ka noe njaseng-njaseng, parat ka noe imah-imah tangga.

Noengkoeng bĕdoeg isoek-isoek,
bĕnde koneng sore-sore,
kotjap ear di boeana,
moen ngadenge sora bĕnde.

Bogoh oerang pahoemaän,
tjektjok-tjewoh [3]) anggalewoh, [4])
tanding djogdjog hoedang molor.

Ari omongna oerang hoema: „ada [5]) tjing tama si madjar ka ngaing koeliling-koeliling di sisian aja djogdjog djangottan disadana: djogres, djogres."

Tjek noe saoerang deui: „ih, noe kitoe mah, lain djogdjog djanggotan, eta mah sakadang kores." [6])

Omongna: „euh, ĕnja koetan."

Ladjoe tjek saoerang deui: „si madjar ka ngaing asa noe pidik, ngaing ogeh boga titimoean. Eukeur njoektjroek tjai, mĕgat bodjong, manggih badar koeja sabakoel-bakoeleun."

Tjarek noe saoerang deui: „ih, noe kitoe mah lain badar koeja, tjangkang djengkol pamitjeunan njaing."

„Enja koetan," omongna.

Tjek noe saoerang deui: „si madjar ka ngaing asa noe pidik, manggih peuteuj diboeah areuj."

1) *banding.*
2) *sakĕtjap njata; sakĕdap netra.*
3) *tjektjok.*
4) *loba tjarita, alewoh.*
5) *aja di mana.*
6) Een klein vogeltje, doch nooit verzadigd en alles etend van daar de uitdrukking voor grooten honger: *peudjit koreseun.*

Omongna noe saoerang deui: „lain peuteuj diboeah areuj, noe kitoe mah tjarioe."

„Ènja koetan."

Ari tjarek saoerang deui: „ih, moen tjek ngaing mah, lain kararitoe.[1]) Boedak santri kalamari dagang tarasi, dibeuli teu atjan pasti, alamat tjolotok[2]) tjoleas,[3]) oetjoel[4]) kotok, oetjoel beas; moen ratoe oerang deuk rarameun di nagara Pasir batang."

„Nja eta noe bĕnĕr, nja eta noe bĕnĕr," tjek sararea.[5])

Doeg dĕr bĕdilna; kotjap geus goejoer gandeng sanagara Pasir batang

Katjaritakeun noe deuk njamboengan.

Kai dĕmang Tjapeu larang deuk njamboengan koe moending sarakit djeung beas doea timbang.

Bogoh Kai raden Serenggelek, tjatihan ti Kole berek, njamboengan koe moending hidji reudjeung beas satimbang.

Bagoes[6]) ka leutikna deui njamboengan koe oentjal sidji, beasna satĕngah timbang.

Ladjoe ka leutikna deui, njamboengan koe kotok sidji djeung beasna saseĕngeun.

Ladjoe ka leutikna deui, baris balangsak opat poeloeh, dipenta tangtoengna bae poerah ngala soeloeh daoen.

Katjaritakeun anoe deuk nindak ka nagara Pasir batang.

Boedalkeun gagamanana,
ngaleut ngeungkeuj[7]) ngabandaleut,[8])

---

1) 't is in 't geheel niet aldus: *kararitoe* is het tweemaal tot meervoud gemaakt *kitoe*.

2) *boedah awi.*

3) *tjal leos.*

4) *karorontjodan.*

5) Dit vervaarlijke geleuter over de oorzaak van het gehoorde geluid, verwekte algemeene hilariteit.

6) *bogoh* tot inleiding wat de mindere lieden aanbrengen.

7) in drommen elkaar volgen, *eungkeuj*.

8) in gelederen achter elkaar loopen,

ngabangbajang [1]) njatang pinang,
loer [2]) noe sadjamang boeloedroe,
liar noe sadjamang soetra,
djamang hideung diga [3]) reueuk,
pĕdang diga leat njaksrak,
broel pajoengna bral kipasna,
porolok alok-alokna, [4])
oerang djaro pahoemaän,
angkat mapaj djalan gĕde,
djalan gĕde waloestoeren, [5])
galoengan [6]) djalan padati,
alam djaman pakorontjong, [7])
alam djaman pakoerĕntjang, [8])
djaman koeda ngegel beusi,
ka kiwari ngegel keneh,
kitoe geh eukeur dipake,
tjoel dilaroeng bat diliwat,
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka padoekoehan,
geus moengkoer-moengkar di dinja,
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka pasawahan,
tjoendoek di sawah marioek, [9])
soemping di sawah toenggiling, [10])
goeroedag di sawah tadah, [11])
sawah tadah tande hoedjan,

---

1) *ngagĕbaj pandjang.*
2) *lar.*
3) *djiga.*
4) in de handen klappen en juichen.
5) niet verklaard door D.
6) *golongan.*
7) *kekerentjengan*, 't geluid van 't op 't gebit knabbelen.
8) *kokorontjongan*, idem, als boven.
9) *nekrok (t), kos birit pariock.*
10) *tjoeut, sawah lamping.*
11) *kos wadah.*

ngaran tipar-tipar tea,
tjoel dilaroeng bat diliwat,
ngoesiran deui ka mana,
mipir kikis djaro djati,
mapaj kandang walang [1]) sanga,
tjoendoek di lawang pĕlĕngkoeng,
soemping ka lawang toenggiling,
goeroedag kairing-iring,
katjapiring djeung tjalingtjing,
pala malapit [2]) di djalan,
paranti noe ajoe nangtoeng,
paranti noe lĕndjang nedja,
paranti noe geulis niïs,
paranti ngahaseum [3]) tanggaj,
loeloeroeng teuloe dibandoeng,
lalaren [4]) doea dikipas, [5])
disaba ditĕngah-tĕngah,
bisi djalan mamaroean,
noe notog ka padalĕman,
oelah ditjatoer di djalan,
djaoeh hamo boeroeng tjoendoek,
anggang hamo liwat datang,
goeroedag ka padalĕman.

Bogoh kai dĕmang Tjapeu larang, oerang djaro pahoemaän. Boet njaoer, bentes sablana ka papatih Koeda lengser, tjarekna: „beu, patih Koeda lengser, ieu ngahatoerkeun babawaän si madjar ka ngaing oerang pahoemaän, lain koe paribasa ngalalaeh ngawawande, [6]) ngan sakieu kasoegihan si madjar ka ngaing."

1) *palang.*
2) *ngahapit, dihapit.*
3) met een mesje gelijk krabben.
4) verlaten weg.
5) *disingkahan.*
6) *ngadjodjode-ngamomore.*

Tjarek patih Koeda lengser: „oelah rea kasaoeran, lain kitoe noe dipandang, dikoempoelkeun soteh koe si madjar ka ngaing, panggoestian, tapa doeg boelan baraning tahoen, lain hajang bĕdas, lain hajang kahot liwat ti deungeun, hajang katjoendoekan ratoe, hajang kasindangan menak. Kiwari kasorang tineung, hajang njieun rame-rame di nagara Pasir batang."

Bogoh patih Koeda lengser,
ngoesiran baë ka mâna,
ngoesiran ka padalĕman,
kasampak kasondong aja,
noe bagoes dahoean daleum,
tjalik mando amatanan.
Bogoh patih Koeda lengser,
oenggoek matoer oelang njĕmbah,
parapas oelang sĕmbahna,
gĕlĕndĕng [1]) dipadanaän.

Tjarekna: „pangoeloe tandang, ieu njerenkeun babawaänana, oerang pahoemaän, ari tjarekna: lain ngalalaeh ngawawande ngan sakieu kasoegihanana."

Saoer ratoe: „ih, ngaing mah, lengser, hanteu mandang kana babawaänana, asal [2]) pada koempoel bae."

„Ari ajeuna koe dia parailkeun, lalakina poerah ngala soeloeh ngala daoen, noe sawareh koedoe njieun balandongan opat poeloeh; dĕmi bikangna poerah noetoe, poerah olah. Moen geus rengse, bebedja deui ka ngaing."

„Sok," tjek patih Koeda lengser.

Ngan panteg njaoer sakitoe. Kaloentjieur, kalieus [3]) malikeun peunteu.

Ngoesiran bae ka mana?

Ngoesiran ka gagaman oerang pahoemaän.

1) murmelen.
2) *soepaja, dapon.*
3) *kaloear-kalieus, lieuk-lieuk.*

Boet njaoer, bentes sablana ka loear ka ki dĕmang Tjapeu langrang, tjarekna: „ajeuna gagaman widak sangrama, hiangan para gĕlangan, oerang pahoemaän geura parailkeun. Dĕmi lalakina poerah ngala soeloeh, ngala daoen djeung koedoe njieun balandongan opat poeloeh, ari bikangna poerah noetoe, poerah olah."

Teu kĕbĕl deui, prak bae diparailkeun; kotjapkeun geus rengse bae.

Bogoh koe patih Koeda lengser.

Ngoesiran deui ka mana?

Ngoesiran ka padalĕman.

Patih daleum kasampak kasondong aja, tjalik mando amatanan.

Patih Koeda lengser oenggoek matoer, oelang mjĕmbah.

Parapat oelang sĕmbahna, tjarekna: „pangoeloe tandang, ngahatoerkeun moen beubeunangan marentah ka oerang pahoemaän, gagamanna dĕmang Tjapeu larang. Ajeuna saparentahan geus rengse, balandongan opat poeloeh geus ngabandoeng, soeloeh, daoen geus sadia, taja kakoeranganana."

Saoer patih daleum: „hade, lamoen geus sadia."

„Ajeuna ngaing ka dia marentah deui balandongan opat poeloeh koedoe eusian gambĕlan katoet panajaganana djeung warna-warna tatabeuhan kajaning: soeling, karinding, [1]) katjapi, tjaloeng djeung angkloeng katoet noe pinabeuheunana; oelah aja kakoerangan."

„Kitoe deui para bikang koedoe pada nganggĕm [2]) haloe sadia keur nabeuh lisoeng; sakitoe parentah ngaing."

„Sok" tjarek patih Koeda lengser.

Bogoh patih Koeda lengser,
lamoen geus meunang parentah,
parentah ti panggoestian,

1) mondharp.

2) *njangking, njĕkĕl.*

gidjig-gidjig kĕntar-kĕntir, [1])
kĕntar-kĕntir balagĕndir, [2])
deuk ngadjadikeun parentah,
loempat leutik gagasikan,
ari djaoeh leumpang baē.

Bogoh patih Koeda lengser,
goeroedag ka balandongan,
marailkeun panajagan,
toekang bĕdoeg njandak bĕdoeg,
toekang bĕdil njandak bĕdil,
sakabeh geus pada rengse,
pada njangking [3]) sabawana.

Bogoh patih Koeda lengser,
kaloentjieur balik moelih,
ngoesiran baē ka mana,
ngoesiran ka padalĕman,
sakeudeung goeroedag datang,
oenggoek matoer oelang njĕmbah,
parapat oelang sĕmbahna,
gĕlĕndĕng dipadanaän. [4])

Tjarekna patih Koeda lengser: „pangoeloe tandang, geus anggeus diparailkeun, tjek madjar ka ngaing sadajana, salobana, sakabeh, sarereana rengse kabeh, hanteu aja noe kaliwat. Tapi ngaing deuk nanja, anoe deuk dipake rame, lamoen tahoen, tahoen mana, lamoen boelan-boelan mana, si madjar ka ngaing kahimĕngan keneh."

Saoerna papatih daleum: „hanteu leunggeuh tjaoe peujeum, hajang leunggeuh tjaoe beuleum, kawasa didadak dihakan atah, rĕboet isoek, sĕndal beurang talangkang saboeka siang, halangan kaboeritnakeun, hajang poē ieu sakalian."

1) *kantjad-kintjid.*
2) *gĕgĕndir.*
3) *njĕkĕl.*
4) Deze drie koepletten munten uit én door de geslaagde *dangding* én door levendigheid

„Sok", tjek patih Koeda lengser.

> Bogoh patih Koeda lengser,
> gidjig-gidjig loempat leutik,
> moen geus djaoeh leumpang baë,
> ngoesiran bae ka mana,
> ngoesiran ka balandongan,
> sakeudeung goeroedag datang.

Prak bae natakeun anoe tataloe.

Geus sadia, ladjoe loempat ki lengser ka aloen-aloen njeungeut sandjatana bĕdil.

Gĕlĕdĕg, gĕlĕdĕg! dĕr tatabeuhan moeni.

Kotjap ear di nagara Pasir batang oemboel tĕngah,

> Na boemi antjik-antjikan,
> nagara gojang-gojangan,
> koe sorana noe tataloe,
> angkloeng dibaroeng koe lisoeng,
> lisoeng dibaroeng djeung bĕdoeg,
> katjapi reudjeung karinding,
> ngĕnang-ngĕning [1]) goöng koening [2]),
> asmara [3]) djeung singa djaja, [4])
> titipoeng djeung goöng Lampoeng,
> goöng pelog sosorogan,
> goöng soembang pangrampogan,
> paranti ngalahkeun moesoeh,
> laën kalah koe gĕdena,
> laën kalah koe hadena,
> kalah koe soembangna baë,

---

1) *nang-ning* klinken

2) klokspijs.

3) Thans de wijze *asmarandana*, waarvan de naam is afgeleid van Smara dahana, een lied dat het verbranden van den liefdegod Smara Kama door Çiwa bezingt. Dit deed laatstgenoemde god door middel van een straal vuurs uit zijn derde oog, omdat Kama hem, terwijl hij boete deed, in liefde voor zijn gemalin, Parwati, trachtte te doen ontvonken. Daarna wordt Kama door Çiwa weer in 't leven teruggeroepen.

4) Deze wijze: overwinnende le euw, bestaat thans niet meer.

Tjatoerkeun peupeuntjitanana:

Meuntjit kébo meuntjit sapi,
saisoek meuntjit sapoeloeh,
laën sapoeloeh kĕbona,
laën sapoeloeh sapina,
sapoeloeh kandang lobana,
dihakan bari narangtoeng,
beak ka soekoe-soekoena,
moen sore meuntjit salawe,
dihakan bari lalemek,
beak ka tjeker-tjekerna,
seëp ka hate-hatena,
rea noe teu kabagean.

Toenda anoe keur pesta soeka-soeka.

Katjaritakeun dahoean daleum, noe ngaran Boma djanggala, Pangeran Galoedra mantri.

Soeka boengah amatanan,
soeka ageung wajang tineung.
nja manah asa di loear,
beak kasoekaänana.

Njarita deui pawarang anoe pangkolotna, anoe ngaran Limar kantjana, moen geus diparentah koe tjarogena, nja eta ratoe anom, anoe soemping ti Pakoean Padjadjaran tea.

Ari omongna ratoe kieu: „oah, mas noe geulis, karana si madjar ka ngaing katalatahan koe soenan iboe ti Pakoean Padjadjaran, lamoen di pangoembaraän oelah soeka-soeka teuing karana soeka elok [1]) pisoekĕreun soekĕr elok pisoekaeun, bedjakeun ka pĕrboe soenan dahoean, ajeuna moen tatabeuhan geus meudjeuh eureunan bae."

Tjarek garwana daleum: „oah, goesti badan awak ing, moen tjek madjar ka ngaing koedoe nĕpoengan kaka bakal ngeureunkeun noe tatabeuhan, eta soemangga bae."

1) *ilok, sok.*

Bogoh koe raga noe geulis,
bara [1]) sikĕpan dangdanan,
deuk indit ka Pantja batang,
maranan ka kaka bakal;
naeun kampoeh kasantĕpna,
loba tapi teu dianggo,
sakampoehna toeroeb soemboel,
satapih roman i [2]) Kĕling,
rĕnjek [3]) beunang nilĕp-nilĕp,
rentjang beunang naboer kadjang,
beunang ngoekoepan satahoen,
beunang ngadoepa saboelan,
mihane di djĕro liang,
bisi pĕgat kaänginan,
noe matak titeundeut laleur,
noe matak tidagor aro,
noe matak tiledat [4]) toema,
matak tigoeloesoer koetoe;
diroekĕtan [5]) bĕnten ĕmas,
pandjangna saästa lĕpas, [6])
dipake meh datang heumpas [7])
dja gĕnteng angkeng noe koneng;
tjap [8]) rĕngging [9]) kaja papanting,
tjap rĕnggong [10]) kaja papatong,
sipat gĕnteng-gĕnteng soteh,
gĕnteng soteh hamo potong,
dja gĕnteng angkeng noe koneng;
bogoh koe tatahan bĕnten,

1) *para.*
2) *ing.*
3) *renjek*, met ĕ voor 't rijm.
4) *tisoledat.*
5) vastgegord.
6) *saästa lĕpas = doea asta = 1/2 vadem.*
7) *himpas, tĕpoeng.*
8) *kotjap.*
9) *lĕnting.*
10) *lĕntong.*

tatah hoeroeng adoe mantjoeng,
tatah herang adoe kĕmbang,
tatah miring adoe beusi,
tatah goelawir [1]) asihan,
anggon-anggon boedak ngora,
boedak ngora ngala djaja;
ka loehoer ngarois [2]) ramboet,
kaoetjoelan gĕloeng agoeng,
kagoegajan [3]) gĕloeng malang,
goemorolong goemorontjong, [4])
goemorolong dina tonggong,
goemereleng dina angkeng,
ngaloemboek dina poengpoeran, [5])
ngaloembajang [6]) dina koekang;
ramboet hideung meubeur keuneung,
ramboet pandjang njapoe dampal,
di loehoer satikĕl deui,
dipaoet ka tĕbeh toengtoeng,
poeroeloek lajoean [7]) tandjoeng,
dipoeril-poeril ka gigir,
pirilik lajon malati,
dipaoet ka tĕbeh beuti;
koleang saloempit pandan,
sakitoe karadjeun teuing,
bagoes pigantieunana,
katjandak sisir djeung minjak,
disisiran diradinan, [8])
dilĕnga-lĕnga [9]) wangsana; [10])

1) *wadah.*
2) *ngarawis.*
3) *loegaj.*
4) golvend afhangen.
5) *poengkoeran.*
6) *ngaroembajna.*
7) *lajon.*
8) *diradjinan.*
9) *lĕnga*, olie; oliën.
10) = *mangsana*, beteekent hier zeer lang.

ramboet digoelang digoeling,
digelengkeun kana pingping,
meunang sagĕde goegoeling,
digelengkeun kana tjangkeng,
digeleng sagĕde tjangkeng,
dirase koe doea leungeun;
ramboet ditoekal [1]) ditikĕl
tikĕl doea tikĕl teuloe,
tikĕl teuloe noengkoe-noengkoe,
tikĕl opat mada-mada,
tikĕl lima lingga [2]) omas,
tikĕl gĕnĕp ngoerĕn-ngoerĕn,
tikĕl toedjoeh toempang pitoe,
kadalapan kasalapan,
kasapoeloeh ngahoeloean,
sapoeloeh djeung lima wĕlas,
salawe kabehanana;
teĕpan [3]) digĕloeng malang,
ngala losian [4]) ti tĕngah,
dikait koe na djaridji,
ai sok dingaranan inja,
ngaranna: naga pakait,
pakait pada asihan;
dikaweul [5]) koe indoeng leungeun,
ngaranna: naga pakaweul,
pakaweul pada asihan;
disoesoepkeun koe na tjoeroek,
ai sok dingaranan inja,
ngaranna: naga soesoepan,
na gĕloeng karasa ngoenggoel,

1) *toekel-tikĕl.*
2) *liang.*
3) *toempoek*
4) *loeloemat*, haarstrengetje dat 't kapsel op de plaats moet houden.
5) de *loeloemat* van terzijde insteken.

tjap ngoenggoel direunteut deui,
direunteut koe peupeuteujan;
tjĕplak nonggong ngoleangkak,
miring diga goenoeng soengging, [1])
malang diga goenoeng koebang, [2])
goenoeng soengging teu kagoerit,
goenoeng koebang teu katilad,
niroe gĕloeng ĕmbok ngoeng,
beunang nilik ti impian,
beunang nilad ti karatan;
tilikeun para pinoetri,
tanggapeun para ponggawa,
tongtoneun para sanghiang,
ari poelang ka Pakoean.
Satjoetjoendoek pangraoetan,
sasoesoemping panghiriban, [3])
laïn raoet awi apoes,
laïn hirib awi tali,
ĕmas kolot beunang mamot, [4])
mas ngorana beunang njatjag,
na beunang njatjag djeung kĕmbang;
ngaranna: ngaromang [5]) siang,
anggon-anggon boedak ngora,
boedak ngora ngala djaja, [6])
ditilik ti kadjaoehan,
diteang ti kaänggangan,
tanding poetjoek kaoeng ading, [7])
dieunteupan koe kangkareng,
tjarĕntik pabalik-balik;

---

1) een lage berg.

2) een hooge berg. In Tĕgal zegt men *koembang*; verg. Goenoeng Koembang, zetel van eveneens nog niet tot den Islâm overgegane Soendaneezen.

3) *pangnjobitan*

4) *mangot* (?)

5) *oendjang*.

6) *aseet*.

7) *gading*.

tjarĕntang papoelang-poelang,
kadiga sahantja mojan,
tanding sawah ajeuh ngora,
koemaritjeup koemarideup, [1]
diga bentang kabeurangan;
kalogroganna [2] karembong,
kagoegajan na salĕmpaj,
hoeloe soesoe boer ngagĕboer,
hoeloe inang tjaj ngagĕntjaj, [3]
hoeroeng ka singbarang [4] daoen,
hibar ka singbarang tangkal;
goemĕndoeng [5] goemandaria,
tanding gandaria matĕng,
kasĕlang majang kalapa,
katjĕngkir kalapa ading,
katoeroeban koe mantjoengna, [6]
katjĕpet koe mandjarena, [7]
santĕn bareubeu tjoengapna,
bareubeu pantĕs panginang; [8]
pantĕs panginang noe lĕndjang,
sakĕkĕmbĕn aris toendjoeng,
kalapa goela maningkĕm,
dimangka tjioet [9] ka loehoer,
dimangka bingbar [10] ka handap,
dimangka ngĕndong [11] di tĕngah;
geusanna roeroeoem [12] mangkoek, [13]

1) *kideup, kĕdep.*
2) *karagragan.*
3) *ngagentjlang.*
4) *sambarang.*
5) bedauwd, zooals bijv. pruimen, druiven.
6) *sintoeng.*
7) *njere.*
8) *pangĕnjot*, tepel.
9) *teroes.*
10) *ngombar*, aan één kant afhangen.
11) *ngĕlĕndong, mĕlĕndoeng.*
12) *aroem.*
13) *tjitjing.*

geusanna wawangi madjik,
orok aja koe baoena,
baoe dedes baoe rase,
baoe karĕmba [1]) kastori,
baoe kampoeh njaï ajoe,
baoe sindjang njaï bakal,
baoe kaĕn nji panganten;
sok noe dingaranan inja,
ngaranna: naga roeroesit, [2])
matak roesit [3]) baris boedjang,
baroebah [4]) noe imah-imah,
sakoekoedoeng tjinde woeloeng,
sakongkojang [5]) tjinde kĕmbang;
bogoh koe raga noe geulis,
aï pak polah dangdanan,
gĕmbreng-gĕmbreng koneng-koneng,
gĕmbreng koneng soelah [6]) dengdeng,
hoeroeng djaridji ka manggoeng,
kadjoeroeng koe ali pajoeng;
ali pajoeng tikĕl baloeng,
heuleut-heuleut boeah seureuh,
sĕla-sĕla tjatjag nangka,
di tĕngah soeria kanta, [7])
mĕlat-mĕlat [8]) sotja manik,
mĕlĕng-mĕnĕng [9]) sotja intĕn,
noe loba sotja widori,
anggon-anggon boedak ngora,
boedak ngora ngala djaja;

1) *minjak kĕmba.*
2) patroonsnaam.
3) *roedjit.*
4) *barobah.*
5) om den hals slaan. *Sa*=*di.*
6) haar op 't voorhoofd.
7) kristal.
8) *gilap-gilap.*
9) *mĕlĕngmĕng.*

teu pandjang tjatoer dangdanna, [1])
sakeudeung paragat anggeus,
pintasan lastari dangdan,
ngan kantoen amit-amitan.

Tjek amitna pawarang ka ratoe.

„Kantoen linggih kari tjalik,
djoemĕnĕng ngalingga [2]) dapoer,
seujeup ti bireungeuh peunteu,
karana hatoeran amit,
awak ing eudeuk maranan,
maranan ka Pantja batang,
pateumoe djeung kaka bakal."

Saoer ratoe: „soemangga, njai, tapi oelah kĕbĕl teuing."

Bogoh koe raga noe geulis,
indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn;
goeloesoer gontewang [3]) toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
keupatna lalagĕdajang, [4])
ngoesiran baē ka mana,
ngoesiran ka Pantja batang,
hanteu di tjatoer lilana,
sakeudeung goeroedag datang.

Toeloej bagoes masang tabe,
masang djati paralaja, [5])
pok njaoer moenna noe geulis,
oenggah dina wiwilangan,

1) Het is dan nu ook wel geweest.

2) *haloe-loeloempang* = *ngalingga hiang*; een erectie hebben; gelijk de *haloe* naar de *loempang* verlangen.

3) *gantawang*.

4) met de heupen wiegen.

5) = *parele*.

kalimorot [1]) tjena nongtot,
sanintĕn tjena baloentĕr, [2])
katoentjar parandjang gagang,
masang tabe mah moengkoereun;
kitoe ogeh tabe sapoen.

„Awak ing deuk miloe eureun sakeudeung, ngeureunan palaj ngalĕmar, ngeureunan palaj djeung tjape."

Tembalna dahoean daleum: „oelah toemangtoeng toemaling goeroe." [3])

„Toemedja toemaling gĕnah, [4])
gorodjo [5]) bagea soemping,
ka loehoer ka Pada manggoeng,
ka Salaksa manda [6]) panas,
salampit sageusan tjalik,
moenna djeung djĕnĕng si kaka."

Bogoh koe raga noe geulis,
tjap rĕkĕt neker taradje,
sahambal kadoea datang,
galeong genggele [7]) tjalik,
tjalikna hilir ka damping,
ka girang soegan kapalang,
sapasang sapidangdoekan, [8])
gek tjalik pada hareupan.

Tjarek kakana:

„oenggah dina wiwilangan,
lamoen boengkoes tjariwoeheun, [9])
lamoen tikoro kotokan,

1) Een boomsoort,
2) *boendĕr, baloendĕr.*
3) blijf niet in den hoek staan.
4) zijstijl.
5) *geura djol.*
6) = *mandapa*, tempel?
7) *tjelegedeg*, gek.
8) een stel van twee.
9) *haripeut.*

lamoen tjareham hajameun,
lamoen goegoesi andjingeun;

Si kaka mah haretok [1]) kapapatjokkeun,

„haripeut kateuteureujeun,
amarah teu moepoeg [2]) lakoe,
amarah teu mapag lampah,
amarah teu nanja bedja.''

„Djĕnĕng si indji, soemping ka dieu patoet boga pibedjaeun?''
Tjarek noe geulis Limar kantjana:

„hanteu boga pibedjaeun,
datang geh deuk oelin bae,
lelendong [3]) sambian lengoh,
lilindang [4]) sambian midang,
sok hajang pateumoe bae,
lamoen geh djeung kaka bakal.''

Saoerna dahoean daleum:

„lamoen aja pibedjaeun,
oelah bade sangkiloengan, [5])
oenggah dina wiwilangan,
toetoep djoeroe palang lintjar, [6])
daoen kris sarangka koedjang, [7])
pak pok geura bĕntarakeun, [8])
djĕnĕng kaka kahĕmĕngan.'' [9])

Bogoh koe raga noe geulis.
Boet njaoer, bentes sablana: „badan awak ing katalatahan

1) *haripeut.*
2) *papag* met *oe* voor 't rijm.
3) *laladog.*
4) *sisindang.*
5) *dikiloengan.*
6) Elders: *toetoep djoeroe oempak lintjar.* Zie Woordenlijst dl. LVIII. Verhandelingen v. t. Bat. Gen. v. K. en W., blz. 260.
7) *kopak.*
8) *wĕntarkeun.*
9) *kaewĕdan.*

koe seuweu ratoe Pakoean, poetra oerang Padjadjaran, tatabeuhan sok geura eureunan bae."

„Soeka oelah soeka teuing,
soekĕr oelah soekĕr teuing,
soeka elok pisoekĕreun,
soekĕr elok pisoekaeun."

„Bisi aja noe galinggin [1]) panas tiris, miang-miang panas, rasana anak badjo ngalalana ngalasan ka nagara oerang."

Tjeuk saoer dahoean daleum: „oelah diomongkeun kitoena. Lamoen aja noe galinggin palanas [2]) tiris, miang-miang panas rasana, atawa anak badjo ngalalana ngalasan ka nagara oerang, dja. [3]) keun bae, kaka pilawaneunana. Montong ditjaosan koe djĕnĕng si indji."

„Pĕlĕkara tatabeuhan, koe si madjar ka ngaing hamo waka dieureunan lamoen tatjan meunang toedjoeh poë, toedjoeh peuting, toedjoeh boelan, toedjoeh Djamahat."

„Lamoen geus meunang toedjoeh balandongan, goöng rorongsokan, kĕtoek roeroentoekan, [4]) kakara koe djĕnĕng si kaka dieureunan."

„Ajeuna koe djĕnĕng si indji oelah dipake gĕmbir [5]) pikir, rĕdjag manah. Djĕnĕng si indji mah geura nitihan padalĕman, heubeul didjeueungkeunana koe seuweu ratoe Pakoean, poetra oerang Padjadjaran."

Bogoh koe raga noe geulis.

Boet njaoer, bentes sablana: „toeloes kahatoeran amit, badan awak ing amit, deuk nitihan padalĕman."

Indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn,
goeloesoer bagoes poeg [6]) toeroen,

1) schokkend huiveren, bijv. van de koorts.
2) *paranas.*
3) afkorting van *sedja* = *da.*
4) *roeroeksakan.*
5) *kawatir, gimir.*
6) *djoet.*

tjap reundeuk angkat di taneuh,
poelang laboehan di imah,
ngoesiran baē ka mana,
ngoesiran ka padalěman,
ladjoe bagoes masang tabe,
masang djati paralaja.

„Tabe, sapoen, badan awak ing bagea soemping."

Tjarek daleum: „oah, oelah toemangtoeng toemaling goeroe, oelah toemedja toemalang gěnah, gorodjo bagea, tjalik ka loehoer ka Pada manggoeng, ka Salaksa mandapanas, salampit sageusan tjalik djeung djěněng si kaka."

Bogoh koe raga noe geulis,
ngan panteg njaoer sakitoe,
tjap rěket neker taradje,
sahambal kadoea datang,
oenggah randjang toedjoeh toempang
kadalapan kasalapan,
kasawělas randjang ěmas,
goeroedag ka pagoelingan.

Galeong genggele tjalik,
njoenggoeh kana kasoer baboet,
njanda kana bantal soetra,
njarande lalengse tjinde,
lalangse saroea wangi,
tětěp langgěng toenggal tineung
noe tjalik di padalěman,
teu tjakrana teu bajana,
soeka boengah amatanan,
soeka boengah wajang tapa.

Keulang [1]) soeka-soeka soteh,
oerang teundeun sakeukeudeung,
oerang toenda sagěgěntak,
noe tjalik di padalěman.

---

1) *Kilang.*

Ganta-ganti lari wangi,
noe ganta teundeun ti heula,
noe ganti teundeun pandeuri.

Oerang tjaritakeun onam,
seuweu katjeu [1] matang dajeuh,
seuweu kewat matang desa,
ponggawa tĕdak ti mana?
ti nagri Sĕla boeana.
Kiwari aja di mana?
ajana di mega malang.

Poelang tapa ti Djoengkoelan panaitan, [2] ti gĕdong Giri pawana, [3] noe bagoes Baloengbang singa, Pangeran Naga boeana, ponggawa noetoerkeun boelan, gĕde boelan gĕde boeroengna, leutik boelan leutik ingĕtna, ponggawa boeroeng ngoekoewoe, [4] ponggawa edan mangkalan, [5] kĕbĕl ajana di dinja.

Toeloej katadian [6] tening poepoeh [7] pangaroeh noe ajoepaler kasakten noe koneng, beak kasabaran noe lĕndjang.

Katjarita datang bangbara ngagĕmbĕngan [8] ka noe kasep Baloengbang singa.

Tjarekna: „eh si madjar ka ngaing kataekan tapa sĕneh [9] padjar kĕmbang diseuseupan koe bangbara."

Ladjoe disepak, bangbarana ragrag nĕpi ka paeh.

Toeloej katadian tening, kĕbĕl ajana di dinja, ladjoe aja njiroean datang.

Ngagĕmbĕngan ka koepingna; eunteup kana koeping, teroes garetek goemang-gamengan, amarah teu kawadahan digelang koepingna Baloengbang singa koe manehna.

---

1) Een soort van boschgeest, *siloeman katjeu*. Hier echter = *katji*.
2) Prinsen eiland.
3) Sankr. *pâwana* = heilig.
4) *ngadjaroan*, *ngaloerakan*.
5) = *mangkala*.
6) *kakĕbĕlan*.
7) *poepoel*.
8) *ngalĕrĕngan*, zoemen.
9) *doeneh*.

Geus kitoe, beut [1]) kareungeu, ngeng kadenge soentĕr [2]) kapiangĕn-angĕn sihoreng bangbara lain, njiroean lain, nja eta tatabeuhan moen noe keur tataloe kariaän di nagara Pasir batang oemboel tĕngah.

Tjarekna Baloengbang singa: „mo lain beunang si madjar ka ngaing ngareumpeuk [3]) koe deuleu, ngababaj [4]) koe siki mata, horeng Nji Atji Keuling wentang gading disawistrakeun [5]) ka seuweu ratoe Pakoean, menak oerang Padjadjaran koe si madjar ka ngaing ajeuna arek diiwat."

„Tapi moen ngaing kadjeneung koe djĕlĕma, koe oerang Pasir batang hamo teu dipĕrangan; ajeuna ngaing rek ngaroepakeun angin leutik."

Toeloej sakatoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun, noe kasep Baloengbang singa harita geus ngadjadi angin leutik.

Ladjoe toeroen ti loehoer monteng [6]) ka handap.

Bogoh koe lampah noe kasep,
ponggawa Baloengbang singa,
koemoleang koemolentang, [7])
djodjong kahandapkeun keneh.

Toeroen ti manggoeng, rĕntang ti awang-awang, katendjo koe saeran kantjana, noe tapa di poentjak ing kaoeng ading.

Disambĕr koe saeran kantjana; koleang kahandapkeun keneh, niba ka lĕmah djaba koeta nagara Pasir batang.

---

1) *bĕt.*

2) *tĕroes kapiangĕn.*

3) *ngabintang.*"

4) *ngawaskeun, ngabintang.*

5) tot gemalin nemen.

6) *nongong.*

7) *kolentang*, behoort als rijmwoordje bij *tangtang*. Bijv. als de *boedak angon* op 't krijgspad gaan, dan zingen zij:

„*Tangtang kolentang,*
peso raoet, peso abir,
dilangtang teu daek datang,
hajoe!
oerang gĕloet di sisi gawir."

Nangtoeng ngalilingga wastoe. [1])
ngabagĕneng [2]) koneng-koneng,
ngabagĕneng noelak tjangkeng.

Tjarekna: „beu, si madjar ka ngaing lamoen ngadjadikeun angin leutik mah kadjeueung keneh koe oerang nagara Pasir batang. Mapan ngaing asak tapa ngandang dewa, kaäsoehan koe dewata, hajang oelah roepa angin leutik-leutik atjan, hajang leungit sakalian.

Ladjoe satoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun geus teu roepa angin leutik-leutik atjan, ilang tanpa karana. [3])

Ladjoe ngoesiran ka mana,
ngoesiran ka Pantja batang,
loeloeroeng teuloe ngabandoeng,
lalareu doea dikipas,
disaba tĕngah-tĕngahna,
bisi djalan mamaroean,
teu ditjatoer di djalanna,
kĕrĕtăp [4]) goeroedag datang,
ka boeroean Pantja batang.

Toeloej bagoes masang tabe,
masang djati paralaja,
oenggah dina wiwilangan,
kalimorot tjena nongtot,
sanintĕn tjena baloentĕr,
katoentjar parandjang gagang,
masang tabe mah moengkoereun.

Tjarekna: „tabe, sapoen, tjek madjar ka ngaing miloe eureun sakeudeung, ngeureunan palaj ngalĕmar, ngeureunan palaj djeung tjape."

Repeh djodjong. Hanteu aja noe nembalan kawantoe hanteu kadjeueung.

1) verklaard met *ashe*: *wastoe*, S. ding, wezen; voorheen. Ik versta: „hij stond overeind als een *lingga* in 't verleden.

2) *ngadjantĕng*, *ngabanding*.

3) Waarmede bedoeld wordt, dat hij zich onzichtbaar maakt.

4) *kakotjap*.

Tjarekna Baloengbang singa: „hih, ngadagoan dieureunkeun mah si madjar ka ngaing hamo kasorang eureun; dja teu ditembalan-tembalan atjan, mĕnding oenggah bae sorangan.”

Bogoh koe Baloengbang singa,
tjap rĕkĕt neker taradje,
sahambal ka doea datang,
galeong genggele tjalik,
tjalik mando amatanan,
sapasang sapidangdoengkan,
tiloean sapidoeloeran,
doeaän sapilantjeukan.

Bogoh koe Baloengbang singa,
sok leret baë ka mana,
ngaleret ka sanghjang doehoeng,
noe digantoeng dina sase; [1])
kodjengkang noe njokot doehoeng,
toeroetoet [2]) ngahoenoes [3]) doehoeng,
diliïkan dipinggiran,
didĕlĕng dipandĕng-pandĕng,
patoet euweuh pisiheuneun.

Dereded [4]) bae dikeureutkeun kana boengkoel toeoerna.
Kotjap ngĕndĕng [5]) hoentoe doehoeng sagĕde kawat manan teurak kalah meled. [6])

Ladjoe doehoeng digelang djeung ditjangreudkeun, tĕroes dibalangkeun bae.

Ladjoena ngaleret deui,
kana doehoeng Paksi keuling,
kadeuleu keur ngait baë
dikaitkeun kana sase,

---

1) wand.
2) *doeroetoet, poroso.*
3) *njaboet.*
4) *daradad, sereuek, kereuel.*
5) *ngalandĕng,* met een braam; omliggend.
6) *mengled.*

djaragdjag doehoeng ditjokot,
toeroetoet dihoenoes deui,
diïlikan dipinggiran,
didĕlĕng dipandĕng-pandĕng.

Tjarekna Baloengbang singa: „beu, ieu lain doehoeng bereng-bereng [1]) boganana Paksi Keuling."

Tĕroes didjadjalkeun dikeureutkeun kana boengkoel toeoerna. Ana dikeureutkeun, brĕl bae teurak.

Kotjap oembrah-ambreh [2]) moklana [3]) noe bagoes Baloengbang singa, Pangeran Naga boeana.

Ladjoe ditjolek [4]) dioeang-oeangkeun [5]) kana pipina noe bagoes Boma djanggala, Pangeran Galoedra mantri, tapi teu ngarasa noe ditjoletan sabab teu kadjeneung.

Geus kitoe, doehoengna ladjoe diteundeun deui, digantoeng dina oeroetna.

Bogoh koe Baloengbang singa doekoen ampoeh, paradji sakti.

Ladjoe raheutna dioelas koe tjidoeh bari geus leungit tanpa lĕbih, moesna tanpa karana.

Euweuh lelet, euweuh tjotjeng,
euweuh tjeda-tjeda atjan,
aja tjeda hapoer kĕmbang,
hapoer kĕmbang ngadjadian.

Bogoh koe Baloengbang singa,
kalieus malikeun peunteu,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ngoesiran deuï ka mana,
ngoesiran ka padalĕman,
sakeudeung goeroedag datang.

---

1) *djore-djore, goreng-goreng.*
2) *ngalembereh, boerah-bareh.*
3) *gĕtihna.*
4) *ditjolet.*
5) *dioelas-oelaskeun.*

Tjap rēket neker taradje,
sahambal ka doea datang,
oenggah randjang toedjoeh toempang,
ka dalapan kasalapan,
kasapoeloeh randjang padoeng,
kasawēlas randjang ēmas,
goeroedag ka pagoelingan,
kasampak kasondong aja.

Noe bagoes moen poetra daleum,
njigirkeun pawarang doea.

Bogoh koe Baloengbang singa,
datangna ka padalēman,
koe ratoe teu katingali.

Ladjoe katjandak toeang nampanan; toeloej noe bagoes ngalēmar.

Tjapek kingkang [1]) tjapek kingkoeng, [2])
tjapek kingkoeng ti katoehoe,
tjapek kingkang tēbeh kiwa, [3])
seupah boeroek dilēpehkeun, [4])
ditimang diwajang-wajang,
didjieun botjah [5]) aïseun.

Ladjoe seupah diparantjahan koe bagoes Baloengbang singa, tjarekna: „mapan ngaing asak tapa ngadang dewa, kaäsoehan koe dewata, ieu seupah boeroek mangka djadi roepa noe geulis Atji keuling wentang gading."

Ladjoena satoedoeh mētoe, sakētjap moestiasakeun.

Bogoh koe Baloengbang singa, kaoetjoelanna kandoengan, kaoedaranna salēmpaj.

---

1) *dikakantjakeun.* } = *dikolemah*, van rechts naar links bewegen.
2) *dikakatoehoekeun* }
3) *kentja.*
4) *dioetahkeun.*
5) *boedak.*

Raoe koekoep [1]) kapoeloek dongkap kadoega, raoe soekoena sĕndal dampalna tibakeun kana kandoengan, digoeloeng koe saboek, dibeubeur koe lantjingan; doeroedoek dĕrĕkdĕk kalah soemadi oetjoet, kalah modar mo bisa ragrag.

Bogoh koe sanghjang seupah boeroek geus miroepa Ajti keuling wentang gading.

Tibakeun ka pangkonna daleum galeong sok.

Teu moendoer ti manggoeng lahoen,
teu gedog ti manggoeng pangkon,
teu indit ti manggoeng pingping,
tĕtĕp langgĕng toenggal tineung.

Ajeuna oerang tjaritakeun deui noe bagoes Baloengbang singa, noe geus ngandoeng poetri geulis, ngaloentjat ti padalĕman, sĕlĕbĕr [2]) ka boeroean padalĕman.

Kotjap barĕlĕkong lalĕgok tapakna Baloengbang singa montjor-montjor lisoeng; tjĕtjĕbkeun [3]) indoeng soekoena ka lĕmah loempat sakali barabat lenggok seot. [4])

Lampat ngabalioeng sawah,
pirakoe [5]) atjoel-atjoelan, [6])
loempat mikoekoepoe [7]) hoenjoer,
pirakoe apĕr-apĕran, [8])
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka djaba koeta,
sakeudeung goeroedag datang,
mimikir di djĕro ati,
mamatja djeung gambawasa, [9])
goemĕdĕr di djĕro djinĕm, [10])

1) *rangkoep.*
2) *gĕlĕbĕr*, vliegender wijs.
3) *ditantjĕbkeun.*
4) *sĕwoek.*
5) *sageuj.*
6) sindirt op *patjoel* (*balioeng sawah*).
7) *aprĕt*, vliegend miertje, soort *siraroe*.
8) *kĕpĕr*, *ngalĕpĕr.*
9) *pangawasa.*
10) *angĕn.*

teu wĕkas sabla ka loear,
sakeudeung meunangna njaoer.

Tjarekna: „si madjar ka ngaing, lamoen leumpang toeroet taneuh, mo boeroeng disoesoel koe ponggawa Pasir batang. Tjik, ajeuna si madjar ka ngaing rek ngĕrsakeun ngambang awang-awang."

Njingtjing [1]) kĕlir tjara Madja pahit, na njingsat tjara Balangbangan, njingtjing tjalana giringsing, [2]) njingsat tjalana ginggang, ngeumbing langit, njakar mega, ngĕdal koempaj [3]) ka boeana lamba, [4]) barabat lenggok seot kaloehoerkeunana.

Loehoer amat pangngapoengna,
anggang amat pangngapakna,
koelintoeng loehoereun goenoeng,
katjatjang handapeun mega,
tarik bitan mimis bĕdil,
kĕntjĕng bitan obat [5]) leupas,
pagiri-giri djeung tjili, [6])
paboro-boro djeung ĕntol, [7])
paheula-heula djeung heulang,
tjiri laïn tjiri geuri,
ĕntol laïn bango laïn,
andang [8]) laen andang heulang,
manoek sisir manoek langgir,
manoek sĕma kahiangan,
manoek haredjo gadona,
manoek noe ti noesa sabrang,
di dinja diliarkeunna,
tjoel dilaroeng bat diliwat,
ngalindoeng [9]) ka mega noenggoel,

1) *njindjing, ngadjindjing.*
2) patroonsnaam.
3) *ngagoepaj.*
4) *lambat, lĕga.*
5) buskruit.
6) *tjeuli.*
7) *kontol.*
8) *heulang.*
9) *njalindoeng.*

ngarondjang ka mega malang,
kërëtap [1]) goeroedag datang,
ka sanghiang mega malang,
nangtoeng ngalilingga wastoe,
ngabagëneng koneng-koneng,
galeong genggele tjalik,
tjalikna miareuj [2]) leuweung,
sidongdang [3]) oetjang-oetjangan,
tëtëp langgëng toenggal tineung,
geus tëtëp di mega malang.

Ajeuna oerang tjaritakeun seuweu ratoe ti Pakoean, poetra oerang Padjadjaran noe ngoembara ka nagara Pasir batang oemboel tëngah.

Njigirkeun [4]) girang pawarang,
dibawa imoet baroengoet, [5])
dibawa seuri ngadjëbi,
taja kasoekaänana,
garetek goemang-gamengan,
amarah teu kawadahan.

Barëng leret ka pawarang disepak, lear seupah boeroek moendoek [6]) toeoer.

Bogoh moen koe poetra daleum,
rëg ngahoelëng rëg ngabangrëng, [7])
kasoesahan kaopenan,
kahiangan kapanasan,
ngaroea toengkoel mandëloek, [8])
tanding kotok rakeut poendoek,
ngahoeroen toeoer ka baloeng,

1) *kakotjap*,
2) *koentjang*,
3) zitten met afhangende beenen, zooals op een stoel of bank.
4) *ngagigirkeun*.
5) *barëngoet*.
6) *boengkoel*.
7) *ngabangrëng*.
8) *ngalëloek*.

magĕr kontol koe bintjoerang,
handeueul moen koe pawarang.

Bogoh koe pawarang daleum, pawarang noe pangkolotna, boet njaoer, bentes sablana, njaoer ka girang tjaroge: „ai, hidĕp na koe naeun kasoesahan kabina-bina teuing."

„Si madjar ka ngaing kasilir boedi, katjakra bisa koe papada boedak ngora, noe geulis Atji Keuling wentang gading geus teu aja di kieuna, diïwat koe anak deungeun, geus aja di mega malang."

„Ari si madjar ka ngaing alamat boeroeng moen djadi ratoe, alamat tjalang [1]) na djadi menak, lamoen sakieu badena deuk babang sakaleumpang-leumpang, dek noetoerkeun indoeng soekoe bae."

Bogoh koe raga noe geulis boet njaoer, bentes sablana, ari tjarekna: „oelah pake gĕmbir pikir rĕdjag manah. Ajeuna dek ditĕmpoehkeun bae ka kaka bakal, noe Bagoes Boma djanggala, Pangeran Galoedra mantri, sabab kaka bakal noe njanggoepan keur ditjaram [2]) tatabeuhan.

Pokna: „sanggoep ngadjaga moen aja bahlana."

Saoer ratoe: „atoeh hade ari disanggoepan sakitoe mah."

Ratoe rĕntĕb pamilihna katembong saoer sakitoe moen di padalĕman.

Bogoh koe raga noe geulis,
indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka Pantja batang,
sakeudeung goeroedag datang,
tjap rĕket neker taradje,
salambar ka doea datang,
ladjoe bae masang tabe,

1) onbevrucht, bebroeid ei, *katjingtjalang*.
2) *ditjarek*.

masang djati paralaja,
oenggah dina wiwilangan,
masang tabe mah moengkoereun.

„Tabe, sapoen, awak ing miloe eureun sakeudenng ngeureunan palaj ngalĕmar, ngeureunan palaj djeung tjape."

Tjarekna kakana: „oelah toemangtoeng toemaling goeroe, toemedja toemaling gĕnah."

„Gorodjo bagea tjalik,
ka loehoer ka Pada manggoeng,
ka Salaksa mandapanas,
salampit sageusan tjalik,
lamoen djeung djĕnĕng kakana,
tapi si madjar ka ngaing.
oenggah dina wiwilangan,
lamoen boengkoes tjarioeheun,
lamoen oko [1]) kareŏeun,
garo-garo gogorontol,
amarah teu moepoeg [2]) lakoe,
amarah teu mapag lampah,
amarah dek nanja bedja,
arina djĕnĕng si indji,
lamoen tjoendoek goepoeh-goepoĕh, [3])
ari datang geura-geura,
pantes boga pibedjaeun."

„Geura pok pikonokeun ka si madjar ka ngaing."

Tjarek pawarang daleum: „boga pibedjaeun mah poegoeh. Saoer ratoe ti Pakoean, menak oerang Padjadjaran alamat boeroeng djadi ratoe, alamat tjalang djadi menak, anoe geulis Atji Keuling wentang gading geus teu aja di kieuna."

„Ajeuna aja noe maling, dibawa ka mega malang, koe kaka bakal ajeuna geura teangkeun."

1) *bangko, boengkoes.*
2) *mapag* met oe voor 't rijm.
3) *roesoeh-roesoeh.*

„Saha oerang noe dibelaän salian ti seuwen ratoe ti Pakoean, poetra oerang Padjadiaran."

„Ajeuna geura soesoelan, dja tadi geh geus dipapakoeanan, lamoen soeka oelah soeka teuing, lamoen rame oelah rame teuing; tah, kieu ajeuna pibaloekareunana kaka bakal katĕmpoehan."

Bogoh koe noe bagoes Boma djanggala, Pangeran Galoedra mantri; sok leret bae ka mana? Leret ka boeroean padalĕman.

Geus kitoe, katingali tapakna noe maling, nja eta Baloengbang singa, Pangeran Naga boeana, mani barĕlĕkong tapakna montjor-montjor lisoeng.

Tjarekna pawarang daleum: „ari kaka bakal hoök teuing, koe djangkoengna; hoök teuing, koe gĕdena; hoök teuing, koe ŏmongna. Ari datang ka mangsana mah ngan koe sakitoe-kitoe bae ogeh euweuh tatohkeuneunana." [1])

Ti dinja pawarang daleum sok leret bae ka mana? Ngaleret ka noe bagoes Paksi Keuling limar gading, Pangeran Naga kantjana, saoerna: „ajeuna oerang karĕboet koe moesoeh, kasempar koe gagaman djĕnĕng si indji anoe geulis Atji Keuling wentang gading, geus teu aja di kieuna; ajeuna koe djĕnĕng si oetoen geura teangkeun ka mega malang."

Tjarekna Paksi keuling: „tatjan doeng [2]) sanggoep, tatjan dang [3]) kadoega, ngan kĕrsa dadaoelatan bae, deuk maranan ajeuna ka mega malang."

„Ari soenan teteh ajeuna geura titihan di padalĕman bae, noe geulis Atji Keuling mo boeroeng disoesoel koe si madjar ka ngaing. Seuweu ratoe ti Pakoean, poetra menak Padjadjaran, tong [4]) dipake gĕmbir pikir. rĕdjag manah; geura tĕtĕp nitihan di padalĕman."

Sanggeus kitoe, ngan panteg njaoer sakitoe anoe geulis pawarang daleum.

---

1) *tatoh* = *andĕl*; *H* = *borok*.
2) *deuk*.
3) *doeng* met *a* voor 't rijm.
4) *montong*.

Indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn,
hanteu ditjatoer di djalan,
goeroedag ka padalĕman.

Ladjoe hatoeran ka ratoe, pokna: „hidĕp oelah pake gĕmbir pikir, rĕdjag manah pĕlĕkara djĕnĕng si indji, anoe geulis Atji keuling wentang gading hamo boeroeng diteangkeun koe djĕneng si oetoen, anoe bagoes Paksi keuling limar gading, Paugeran Naga kantjana."

Saoer ratoe: „nja, hade ari sakitoe mah."

Teundeun sakeudeung, toenda sagĕntak.

Goenta-ganti lari wangi,
diganti koe noe pandeuri,
diganta koe noe ti heula.

Oerang pitjatoerkeun onam,
noe bagoes dahoean daleum,
barasikĕpan amatan,
sikĕp beunangna deuk dangdan.
Neang kampoeh ka santĕpna,
loba tapi teu di anggo,
sakampoehna tĕpoes moeroed,
tĕpoes moeroed lombang djaja,
disaboekan koe pastola, [1])
pastola Djanggala [2]) soetra,
lelengkong wajang saroentaj, [3])
dibeulitkeun teuloe beulit,
mĕtjoet samboeng saboek datoe, [4])
ngaloembajang saboek wajang,
ngalembereh saboek tjinde,
ka loehoer ngarois ramboet,

1) *patola*, een slangsoort, patroonsnaam daaraan ontleend.
2) wildernis. Het rijk Djĕnggala.
3) *saroentoejan*.
4) geweven, breede overgordel.

dĕrĕkdĕk sagĕloeng poetĕr,
diikĕtan' ikĕt poetih,
ikĕt poetih loengsir [1]) koening,
saïkĕt tjara Malajoe,
saïkĕt tjara pradjoerit,
ditoengkoelkeun ngĕmbang bakoeng,
ditanggahkeun ngĕmbang lontar,
digigirkeun ngĕmbang toeri,
oenggah dina wiwilangan,
ti loehoer salerang [2]) kaoeng,
ti handap salerang langkap,
ti tĕngah kĕmbang saoeheun,
ti loehoer pamoeloe ratoe,
ti handap tandjag [3]) ning menak,
ti tĕngah laen saoereun, [4])
katjandak na ali beusi,
ali beusi lilinggiran, [5])
sagĕde boentoet balioeng,
njaboet doehoeng ti gantoengan,
narik kĕris ti gondali, [6])
singkoerkeun salaboeh sikoe,
sĕngklangkeun [7]) soemadi koekang,
reunteutkeun koe peupeuteujan,
dĕrĕkdĕk kĕbo kapatĕr,
kĕbo malang katitipan,
katitipan koeraboena,
lipoet baja kadjinĕman,
ilik ka sorenna kĕris,
soreang kana kalangkang,

1) *loesi.*
2) *sarerang. palapah.*
3) *tendjrag. tandang.*
4) *pisaoereun.*
5) *galigiran.*
6) groote ijzeren of houten haak.
7) *mengkĕlangkeun. soren.*

na kĕris sampana [1]) keuling,
sarangka bintaos [2]) ngora,
dimangka sasĕlĕnggĕtan, [3])
datang ti kamasan anjar,
pĕndok koenang pĕndok koneng,
pĕndok ĕmas ginggilapan.

Sok bogoh dahoean daleum,
prakna teh polah dangdanan,
galing pingping pantjoeh bitis,
lalantjab [4]) na pangawakan,
pipi diga beunang nganggit, [5])
tarang diga beunang njipat,
taktak taradjoe djawaeun,
laen taradjoe padagang,
taradjoe ĕmas-ĕmasan,
teu pandjang tjatoer dangdanna,
sakeudeung paragat anggeus,
kantoen tindakkeuneun deui,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ngoesiran baë ka mana,
ka boeroean padalĕman,
tjap rĕket neker taradje,
sahambal kadoea datang.

Ladjoe noe amit-amitan,
tjek ka ratoe ari pokna:
„kantoen linggih kari tjalik,
djoemĕnĕng ngalingga dapoer,
seuseup pabireungeuh peunteu."

---

1) een dus genoemd model.

2) *bontos.*

3) *sarĕrĕnggĕtan*, van 't graveerwerk op de scheedeovertrek.

4) *lentjob, ramping.*

5) *nganggit.*

Hatoeran: „amit badan awak ing, deuk maranau ka mega malang; menta didjoeroeng rahajoe, menta dipileuleujankeun."

Saoerna ratoe: „teu bisa mileuleujankeun."

Pileuleujan pireunteujan, [1])
pileuleujan manoek oendar,
ti dieu mĕlĕng ka ditoe,
ti ditoe ka dieu-dieu,
sereg-sereg mangka pereg,
oelah balik teu ngadjingdjing,
oelah poelang moen teu beunang,
elingkeun onam elingkeun,
beunang kita mĕgĕng [2]) toendoeh,
beunang ngoejang ti tatangga,
elingkeun papaliasan,
elingkeun pamiak [3]) banjoe
bisi pĕrang ka sagara."

Tjarekna Paksi keuling: „oelah digeuing dja njaring, oelah digoeang [4]) dja hoedang, kadjat soenan dahoean deuk toeroen toemĕdang [5]) di djoerit.

Ngan panteg njaoer sakitoe,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
oelang laboehan di lĕmah,
ngoesiran baë ka mana,
ka sangiang pameuleuman,
sakeudeung goeroedag datang,
katjandak bongkot [6]) bareno, [7])

---

1) *piloeungeun.*

2) *njĕgah*; *tapa* verrichtend niet slapen.

3) *pamĕgat*, een *djampe* om te voorkomen, dat men door water nat wordt; *pamiak banjoe.*

4) behoort bij *geuing*: *goeang-geuing.*

5) *toemandang.*

6) hier = *tihoel.*

7) een boomsoort.

pandjangna saästa lĕpas,
bongkot noe aja seuneuan,
toeloej riap noe ditjandak,
tjoel dilaroeng bat diliwat,
ngoesiran ka djaba koeta,
sakeudeung goeroedag datang.

Katjarita njingtjing kĕlir tjara Madja pahit, njingsat tjara Balangbangan,

Njingtjing tjalana giringsing
njingsatkeun tjalana ginggang,
ngeumbing langit njakar mega,

Ngadeudeul ka Sanghjang Pĕrĕtiwi, [1]) ngĕdal koempaj ka boeana lamba, [2]) barabat lenggok seot ngapoeng kaloehoerkeunana.

Djaoeh amat pangngapoengna,
anggang amat pangngapakna,
koelantoeng loehoereun goenoeng,
katjatjang handapeun mega,
tarik manan mimis bĕdil,
kĕntjĕng manan obat leupas,
pahiri-hiri djeung tjiri,
paheula-heula djeung andang,
laïn tjiri-tjiri geuri,
laen andang-andang heulang,
manoek sisir manoek langgir,
manoek sĕma kahiangan,
manoek haredjo gadona,
manoek noe ti noesa sabrang,
dinja diliarkeunana,
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka mega noenggoel.

1) de aarde.
2) *lega*.

Barang datang ka mega noenggoel, kadjeueung moen Baloengbang singa keur tjalik di mega malang.

Bogoh moen koe Paksi keuling,
rĕg ngahoelĕng reg ngabangrĕng,
mikiran di djĕro ati,
mamatja djeung gambawasa,
njorok akma [1]) djeung koeroengan,
goemĕdĕr di djĕro djinĕm,
teu wĕkas sabla ka loear,
sakeudeung meunangna njaoer.

„Poen, mapan ngaing asak tapa, ngandang dewa, kaäsoehan koe dewata, samoega-moega eta Baloengbang singa mangka hajangeun sare ti pojan."

Ladjoe disirĕp; anjor [2]) gadona, gĕdag letahna.

Anoe bagoes Paksi keuling nĕrapkeun sirĕpna noe leuih bangĕt. Tioepkeun teuloe kali ka noe bagoes Baloengbang singa.

Teu kĕbĕl deui, ladjoe satoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun, Baloengbang singa ngadadak hajang sare ti pojan.

Galeong noe sare tibra; kotjap ngalĕgoer-lĕgoer [3]) kerekna Baloengbang singa.

Katjarita Paksi keuling noe aja di mega malang.

Ngalindoeng ka mega noenggoel,
ngaroendjang ka mega malang,
goeroedag kasampak aja,
Baloengbang singa keur heës,
keur mĕnit kandoenganana,
galasar noe disampeurkeun,
disepak kandoenganana,
koe noe bagoes Paksi Keuling,

1) Verbastering van = *atma*, ziel.
2) laten hangen.
3) *goer-goer* klinken van den snorkenden reus.

goeloebjar kandoengan loegaj,
torodjol si montok denok,
teredjel [1]) si mebleng [2]) koneng.

Diraoe soekoena, disĕndal dampalna koe noe bagoes Paksi Keuling. Tibakeun kana kandoenganana, goeloeng koe saboek, beubeur koe lantjingan. Doeroekdoek-dĕrĕkdĕk, kalah boeroek geus mo dioetjoet, kalah modar geus hamo ragrag.

Kotjapkeun kandoengan Baloengbang singa digantian koe bongkot bareno anoe seuneuan keneh tea. [3])

Bogoh moen koe Paksi Keuling ngagiwar ti mega malang.

Ladjoe poentang lalaj di mega malang.

Sanggeusna kitoe, Baloengbang singa dialaän deui sirĕpna koe noe bagoes Paksi Keuling.

Lilir tanghi goendam, koredjat hoedang.

Leret ka barat, leret ka timoer, sakeudeung meunangna njaoer, tjarekna: „mas noe geulis, oerang oelah kĕbĕl-kĕbĕl di dieu, bisi kabĕdag disoesoel koe oerang nagara Pasir batang. Ajeuna, hajoe oerang poelang."

Pontengkeun djanggana [4]) mastakana ka tĕbeh handap, barabat lenggok seot.

Kotjapkeun anoe bagoes Paksi Keuling tjat mantjat ka mega malang.

Nangtoeng ngalilingga wastoe,
ngabagĕneng koneng-koneng,
sok leret baë ka handap,
ningali Baloengbang singa,
djodjong kahandapkeun keneh,
indoeng soekoe noendjoek langit,
liang taï milang bentang,
ngadoedoed sarangka doehoeng,
ngĕrab-ngĕrab djamang sangsang.

---

1) *torodjol* met *e*.

2) *lemperang* ongeveer gelijk *lendjang leutik; sinar koneng*.

3) Dit zelfde motief is ook in Preanger-sprookjes verwerkt, zie Pariboga, blz. 63. Hier is de ontknooping evenwel aardiger.

4) hals, strot; ook *bagol*.

Ari seuneuna dina kandoengan beuki handap beuki roebaj.

Saoerna Baloengbang singa: „mas noe geulis, oelah njiwitan."

Loehoer ti manggoeng, rĕntang ti awang-awang, ngahibas sipat kalapa bioengan.[1]) Niba ka lĕmah, ka tĕgal papak, hoeroeng seuneuna, boer ragrag ka lĕmah.

Kotjap ngotepang[2]) leungeunna njepakan seuneu dina kandoenganana, tihoel ragrag tina kandoengan.

Kotjap rangsak[3]) sampingna Baloengbang singa; tihoelna ngaloendjar[4]) ka taneuh.

Toenda noe bagoes Baloengbang singa.

Katjatoerkeun seuweu katjeu matang dajeuh, seuweu kewat natang desa.

Saha anggang nagarana? Ti nagara Pasagi wetan, ngaranna noe bagoes Soetra pangajon, ajonan Pasagi wetan.

Katema deui koe saha? Katema koe girang aisna noe geulis moen Poetjoek sari ratna wentang, sarimbangrimbang[5]) dewata. Kiwari keur tarak[6]) baratapa, tapa ngaherang, ngahĕning, ngalenggang, ngabima[7]) paksa.

Bogoh koe raga noe geulis,
sok leret baë ka mana,
sok leret ka tĕbeh barat,
ladjoe katendjo kapinton,[8])
noe keur meber-meber kampoeh,
dina tĕngah tĕgal papak,
noe bagoes Baloengbang singa.

---

1) *biangan.*
2) *kopepang = oejoep-ajap.*
3) *rawek, harohok.*
4) *ngalendjor, ngaloengsar.*
5) *saroea; sarimbag.*
6) *tarik, moedja tapa.*
7) *makaakeun maneh, njiksa awakna.*
8) *katingal.*

Toeloej njaoer noe geulis, tjarekna: „koe naeun eta djĕlĕma kawas noe kasilih boedi, katjakra bisa koe papada boedak ngora?"

Keur ngomong kitoe, kadengeĕun koe kakana.

Saoer kakana: „ngomong naeun, indji, kadenge kapalang koe djĕneng kaka?"

Nembalna: „hĕnteu, kaka, si indji hĕnteu lemek naon-naon."

Tjarek kakana: „bohong, dja kadenge koe si madjar ka ngaing, pamali sok ngomong teu diladjoekeun, pok bedjakeun."

Tjarek noe geulis: „teu deuk dibedjakeun, bisi koe kaka bakal disampeurkeun, bisi mangke poendoeng ka oerang marah."

Tjek kakana; „hih, pamali bitan noe maling bitan noe haloan, [1]) moen ngomong teu diladjoekeun mah."

Tjarek adina: „nja ari kaka hajang-hajang teuing mah njaho di omong badan awak ing, soemangga, deuk dibedjakeun, tapi oelah disampeurkenu koe oerang."

Tjarek kakana: „hĕmo, [2]) mo disampeurkeun koe si madjar ka ngaing; geura pok bae bedjakeun."

Tjarek noe geulis: „itoe, kaka bakal, aja djĕlĕma di tĕgal papak noe keur meber-meber kampoeh, patoet noe kasilih, boedi, katjakra bisi koe papada boedak ngora."

Barĕng leret koe kakana didjeueung, katingali moen ponggawa keur ngirab-ngirab samping di tĕgal papak. Nja eta noe bagoes Baloengbang singa, Pangeran Naga boeana, noe keur kawiwirangan di tĕgal papak bari malangkaboet marah, kieu pokna: „hih, batjot, lamoenna kieu si madjar ka ngaing kasilih boedi katjakra bisa koe papada boedak ngora koe oerang naga Pasir batang. Keun, dia, aing geura taroeng lĕlĕboeran, pĕrang tjintang lalawanan djeung si madjar ka ngaing panasaran. Lamoen tjatjan lĕboer hantjoer djadi banjoe nagara Pasir batang si madjar ka ngaing teu poeas."

---

1) olo, doch in den zin van overspel.
2) mo.

Toenda noe keur marah.

Bogoh koe Soetra pangajon,
gingsir tina pangtjalikan,
loegaj tina patapaän,
koredjat milĕpas mantĕn.

Loentjat ti sanghiang Djangkar mojan, sĕlĕbĕr ka tĕgal papak.

Kasondong kasampak aja, noe keur kakoës [1]) kakaboek. [2])

Ladjoe bae disampeurkeun barina tĕroes ditanja.

Tjarekna noe bagoes Soetra pangajon: „euh, paraboe lantjeuk, keur naeun mana kikitoeun? Si madjar ka ngaing kaget moen njeneung paraboe lantjeuk kakaoes [3]) bae."

Baloengbang singa teu nembal, ladjoe parĕndĕng [4]) oerat di tarang.

Tatanggoeh moen ratoe poendoeng,
tanghara menak noe ngadat,
boekakeun tjangkang peureupna,
lĕndjĕng tjoeroek kiwa tĕngĕn,
bari dioegik-oegikkeun. [5])

Tjarekna: „boe, andeu [6]) anak deungeun tangkorong batjot dia."

Teu ngoepama teu ngadjenan,
bisa ngarĕboet keupeulan,
njokot botjah ti aisan,
seur mangseuh [7]) mandoera [8]) sena,

1) Zie 3.
2) *kakoeboek, ngantjam.*
3) *kakamboel, nangtangan kaa kĕba hajang diadoe.*
4) *rambĕng, ngarantĕng.*
5) *oejĕk*, met den vinger uitdagen.
6) *ambeu.*
7) *moesoeh.*
8) verkl. met: *oelah moedoer.*

benbeureuh hajang padjeueung,
bebene hajang pakaleng,
patoetoemboe koemis nanggoeng,
djeung papada boedak ngora.

Tjarek Soetra pangajon: „hih, praboe lantjeuk, oelah deuk poendoeng ka ngaing, moesoeh praboe lantjeuk mah ajana di mega malang. Lamoen panasaran geura teangkeun bae."

Noe bagoes Baloengbang singa katĕmbang saoer sakitoe:

„njingtjing kĕlir Madja pahit,
njingsat tjara Balangbangan,
ngeumbing langit njakar mega."

Ngĕdal koempaj ka boeana lamba, barabat lenggot seot kaloehoerkeun deui.

Djaoeh amat pangngapoengna,
anggang amat pangngapakna,
koelinting loehoereun goenoeng,
katjatjang handapeun mega,
ngalindoeng ka mega noenggoel.

Deuk ngaroendjang ka mega malang, tjangkĕr pangingĕrna noe bagoes Paksi keuling.

Didĕdĕl ĕmboen-ĕmboenanana Baloengbang singa; koleang kahandapkeun deui.

Koemoleang-koemolentang, di manggoeng di awang-awang, ngagĕntĕr sipat kalapa bioengan, niba ka lĕmah. Goeroedag nangtoeng ngalilingga wastoe, nangtangan deui ka Soetra pangajon, ngadjakan pĕrang tandingan.

Bogoh koe Soetra pangajon,
galasar [1]) baĕ ka mana,
ka kalang ka padjoeritan,
ka sanghiang sambajana. [2])

1) *goelesoer* met *a* voor 't rijm.
2) *samajana*, ontmoetingsplaats.

Tjarekna: „eh, Baloengbang singa, meudjeuh dia ngĕpoes maoeng nangtang gĕlap, ieu datang pitandak lantjaneun dia djeung ngaing piadoeëunana."

Seur mangseuh mandoera sena,
beubeureuh hajang padjeueung,
bebene hajang pakaleng,
patoetoemboe koemis nanggoeng,
djeung sasama boedak ngora.

„Taroktok siar bobona, siar koelit singkajoanana, [1]) hajang oedoek [2]) liang djoeboer, [3]) pada ngadalaroes [4]) liang heubeul; ari teuas gagandenan koe doea leungeun katiloe tjokor dia."

Baloengbang singa tambah marah; ladjoe noebroek ka Soetra pangajon, gabroeg, dĕr pĕrang.

Silih aoer koe tjitjidoeh,
silih boera koe kabisa,
silih tondjok siki bolor.

Tjos goelar-gilĕr; tjos goelar-gilĕr sadoeanana.

Rekep manan hoentoe gegep tjĕkĕlna noe bagoes Baloengbang singa nĕwak ka Soetra pangajon.

Langkoeng koe hoeloe, palang koe dada, andĕgan ka tĕbeh toekang.

Kotjap gĕrit kos [5]) sora padati, Soetra pangajon disered koe Baloengbang singa.

Balikkeun pangawasana, Soetra pangajon langkoeng koe hoeloe, palang koe dada noe bagoes Baloengbang singa adĕgan ka tĕbeh toekang.

Kotjap gĕrit kos sora padati.

---

1) *lilimboeheun, lilipitan.*
2) *oedoeh.*
3) *boedjoer.*
4) *ngoeroes.*
5) *kateas.*

Dipaksa, dikaja-kaja oendĕm kĕroeng, ngabatok djangkoeng, ngĕmbang salak kadiga ngampel. [1]) Onggeng-onggeng kadiga birit noe njair, ngagidir kadiga birit noe njiktjrik, [2]) teu-kasered.

Reugeug bitan awi saleundjeur, teuas bitan awi saroeas.

Sok aja djadjaranana,
djadjaran kĕras goemoeloeng,
di djalan tan nangtoeng agoeng,
digoeloeng banteng sapoeloeh,
digeleng banteng salawe,
hanteu gĕdag-gĕdag atjan,
aja oenggoet kawindoean, [3])
aja gĕdag kalindian, [4])
manana awor djeung boemi,
noe bagoes Baloengbang singa,
Pangeran Naga boeana.

„Djankaran parat ka sapatala [5]) lamoen sakieu badena", tjek Soetra pangajon.

Tjarekna Baloengbang singa: „lamoen tjek ngaing, lain djangkaran parat ka sapatala diana loengkar-lingkeur [6]) tjara geureung, oetjoet ngora toena boelan, boeboer kapadjoehan dia, mana teu kasered dia noe koerang tanaga."

Tjarekna Soetra pangajon: „ngan sakieu tanaga si madjar ka ngaing beunang tatapa."

Noe bagoes Baloengbang singa garetek goemang-gamengan, amarah teu kawadahan.

Langkoeng koe hoeloe, palang koe dada andĕgan ka tĕbeh toekang. Siwah pangdĕdĕlna noe bagoes Soetra pangajon, disered, dĕrĕkdĕk, barabat, lenggok seot.

1) *nempel.*
2) *napi.*
3) *kalindoean.*
4) *kalinian.*
5) de onderwereld.
6) *loengkaj = lingkeuj, lalĕuae.*

Indoeng soekoe ngawoeloekoe,
dampal pandjang ngawaladjar,
paranti nagon teu tahan,
toeloej ditoeroetkeun bae.

Toenda oerang sagĕgĕntak, teundeun oerang sakeukeudeung anoe keur pĕrang tandingan.

Oerang tjatoerkeun anoe geulis Poetjoek sari ratna wentang, adina noe bagoes Soetra pangajon.

Indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn,
galasar angkat ka mana,
galasar ka padjoeritan,
ka sanghiang sambajana,
ka noe keur taroeng didjoerit.

Tjarekna: „kaka bakal, ajeuna geura tinggalkenn ngadjaran deuk dipĕrangnn koe badan awak ing.

Tjarek kakana: „euh, si indji-indji koe djoegala, [1]) sangkilang si madjar ka ngaing geh kapajahan [2]) pĕrang djeung Baloengbang singa.

„Lain moesoeh bereng-bereng noe bagoes Baloengbang singa, lain lawaneun bikang, loba moen doekoen teu mampoeh, paradji sakti teu mahi, Boedjangga seda [3]) teu mĕmpan [4]) pĕrang djeung Baloengbang singa.

„Si indji mah geura tjitjing bae, geura tanggap djĕnĕng kakana."

Toenda noe keur pĕrang.

Oerang tjaritakeun onam,
noe aja di mega malang,
Paksi keuling limar gading,

1) onmachtig.

2) *kapaeken.*

3) Zie voor deze persoonlijkheid de *Legende van den Loetoeng kasaroeng*, Verh. v. het Batav. Gen. v. K. en N. dl. LVIII, 2de stuk parfim.

4) *djoegala.*

Pangeran Naga kantjana,
seukeut amat ngabireungeuh,
ngaleret ka tĕbeh handap,
ka sanghiang tĕgal papak,
ka noe keur pĕrang tandingan.

Barĕng dileret, katingali moen Soetra pangajon pĕrangna kasajahan, [1]) teu kaboeat.

Tjarekna noe bagoes Paksi keuling: „beu, didjeueungna koe ngaing teu mahieun Soetra pangajon pĕrang djeung Baloengbang singa. Ajeuna koe ngaing deuk ditoeloengan, tapi ngaing koedoe nganteurkeun heula djĕnĕng si indji ka nagara Pasir batang."

Barĕng geus kitoe, anoe bagoes Paksi keuling ladjoe ngaloentjat ti mega malang, ngadjoegdjoeg ka nagara Pasir batang oemboel tĕngah; koleang kahandapkeunana.

Indoeng soekoe noendjoek langit,
boeah birit milang bentang,
ngadoedoed sarangka doehoeng,
ngĕrab-ngĕrab djamang sangsang,
kotjop [2]) toeang ramo barob, [3])
djoetjoeng koemisna ka manggoeng,
djotjong kahandapkeun keneh,
ngareungreuman [4]) ngahieuman,
ngahibasan ngalangkangan,
ka nagara Pasir batang,
teu pandjang tjatoer di djalan,
sakeudeung goeroedag datang,
ka boeroean djaba koeta,
galasar noe bagoes angkat,
ngoesiran baë ka mana,

1) *kawalahan.*
2) *monjong, kitjoep*; van de vingers, deze tot een groepje bijeen houden.
3) *kokod.*
4) *ngoengkoelan.*

ngoesiran ka padalĕman,
sakeudeung soemanggar [1]) soemping,
ka poejoeneun ratoe ageung.

Anoe bagoes Paksi keuling ladjoe bae masang tabe.

Oenggah dina wiwilangan,
kalimorot tjeua nongtot,
sanintĕn tjena baloentĕr,
katoentjar parandjang gagang,
masang tabe mo moeugkoereun.

Tjarekna: „kitoe geh, tabe sapoen si madjar ka ngaing bagea soemping, tas maranan ti mega malang."

Tjarek ratoe: „oelah toemangtoeng toemaling goeroe, toemedja toemaling gĕnah, gorodjo bagea, tjalik ka loehoer ka Pada manggoeng, ka Salaksa mandapanas, salampit sageusan tjalik."

Bogoh moen koe Paksi keuling,
tjap rĕket neker taradje,
sahambal ka doea datang,
oenggah randjang toedjoeh toempang,
kadalapan kasalapan,
kasapoeloeh randjang padoeng,
kasawĕlas randjang ĕmas,
goeroedag ka pagoelingan,
kaoetjoelan na kandoengan,
kaoedaran na salĕmpaj,
torodjol si montok denok,
teredjel si mebleng koneng.

Raoe soekoena, sĕndal dampalna, tibakeun ka pangkon daleum galeong.

„Tah, si madjar ka ngaing njerenkeun djĕnĕng si indji.

1) *enggalna.*

Loet-lat loemah [1]) tjaloetakna, [2]) tjarotjoh-tjarodok [3]) pongahna, [4]) leungit ti peuting, ilang ti beurang, koekoes aloem perang hedjona, [5]) seren-soemeran; sĕrah-soemĕrah."

Saoerna ratoe: „oelah sok mibitoeng aloes, namiang lesang, dongdoman di sisi tjai. Palias sasaoer-saoerna paraboe soenan dahoean, lamoen si madjar ka ngaing mikoetoe simboet, mikoear sindjang, toemarima pisan."

Dja geulis toeang kakasih,
dja indang toeang pawela,
dja denok toeang panjombo,
hajang trima reudjeung bae,
djeung pĕrboe soenan dahoean.

Geus kitoe, noe bagoes Paksi keuling amit moen rek balik deui ka tĕgal papak padjoeritan.

Pokna: „ajeuna si madjar ka ngaing amit, dek maranan deui ka tĕgal papak, mapag pĕrang djeung Baloengbang singa, anoe geus ngiwat djĕnĕng si indji, ajeuna keur pĕrang tandingan djeung noe bagoes Soetra pangajon ti nagara Pasagi wetan."

Saoer ratoe: „na soemangga si madjar ka ngaing ngadjoeroeng bae djeung ngadjoeroeng rahajoe bae."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ngoesiran deui ka mana,
ngoesiran ka djaba koeta,
sakeudeung goeroedag datang,
rĕg ngahoelĕng rĕg ngabangrĕng,
mimikir di djĕro ati.

---

1) *bisi teu ngaoela.*

2) *ngoenghakna.*

3) *tjorogoh.*

4) *tjonggah.*

5) In de Preanger zegt men: „*katindih pangpoeng, dilakan mapeng.*" (hade-gorengna).

Ladjoe njingtjing kĕlir tjara Madja pahit, njingsat tjara Balambangan, ngeumbing langit njakar mega, ngadĕdĕl ka sanghiang Pĕrtiwi. Todjerkeun soekoena katoehoe, timbang koe ti kiwa ngaroendjang ka awang-awang, barabat lengok seot noe ngapoeng ka loehoer.

Loehoer amat pangngapoengna,
anggang amat pangngapakna,
koelintoeng loehoereun goenoeng,
katjatjang handapeun mega.

Datang ka endĕk-endĕkan [1]) tangan, koleang kahandapkeun.

Ngadjoegdjoeg baë ka mana,
ka sanghiang tĕgal papak,
ngareungreuman ngahieuman,
ngahibasan ngalajapan,
ka noe keur taroeng didjoerit.

Toeroen ti manggoeng, rĕntang ti awang ngahibas kalapa bioengan, niba ka lĕmah; kĕrĕtĕp goeroedag datang.

Nangtoeng ngalilingga wastoe,
ngabagĕneng koneng-koneng,
galasar baë njampeurkeun,
ngababatoer [2]) batoe woeloeng,
ka sanghiang sambajana,
ka kalang ka padjoeritan,
kasampak kasondong aja,
anoe keur pĕrang galoengan.

Barĕng leret, ditingali koe noe bagoes Paksi keuling. Soetra pangajon geus kasajahan pĕrangna djeung Baloengbang singa. Mehmeh eleh, teu kaboeat.

1) *tjĕtjĕkĕlan parapi moenlang.*
2) omlijst met.

Tjarekna noe bagoes Paksi keuling: „oetoen, geura tinggalkeun moesoeh, si Baloengbang singa lain oetoen pilawaneunana, paraboe lantjeuk pilawaneunana."

Barĕng geus njaoer sakitoe, Soetra pangajon ngagiwar ti padjoeritan; sĕlĕbĕr njingkir ka djaoehna.

Tjarek Baloengbang singa: „tangkorang, [1]) batjot, Soetra pangajon minggatan ti padjoeritan."

Anoe bagoes Paksi keuling tjangkĕr, nembalan ka moesoeh Baloengbang singa: „hih, si oetoen, lain minggatan, nja ieu pilawaneun dia, anoe bagoes Paksi keuling, Pangeran Naga kantjana, lantjeukna Atji keulang wentang gading, noe geulis ti Pasir batang."

„Ajeuna, hajoe, oerang pĕrang tandingan djeung si madjar ka ngaing."

Tjarekna Baloengbang singa: „teu milih kasihkeun, djeung saha-saha ogeh, hajoe bae, pĕrang mah."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Pateungteung [2]) padeuleu beungeut,
silih tjandak peupeuteujan,
silih todjer nja sampean,
silih dĕdĕl hareugoena. [3])

Doeroekdoek-dĕrĕkdĕk, rekep manan hoentoe gegep tjĕtjĕkĕlna noe bagoes Baloengbang singa. Langkoeng koe haloe, palang koe dada, andĕgan ka tĕbeh toekang; siwahkeun tintjakna noe bagoes Paksi keuling, barabat, lenggok seot kadjaoehkeunana.

Djodjong diseundeuh-seundeuhkeun,
djodjong ditoeroet-toeroetkeun,
pĕrang dioelin-oelinkeun,
koe noe bagoes Paksi keuling,

1) *tangkoerak.*
2) *patĕpoeng.*
3) *harigoena.*

pagioeh [1]) paädoe poejoeh,
pageleng paädoe banteng,
padojang [2]) adeng-andengan, [3])
satjoetjoendoek hoë kasoer,
sakongkojang hoë walat,
soesoemping areuj tjalingtjing,
pĕrang dina tĕngah leuweung.

Ngahareup bae ka mana?
Ngahareup ka tĕgal si Panjawoengan. [4])

Ka eureun-euranan gĕde,
ka djalan marapat opat,
goemĕlĕdĕg-goemĕlĕdoeg,
sora lĕmboe noe diadoe,
sora banteng noe pangeleng,
sora badak noe pasea.

Oerang teundeun sakeukeudeung,
oerang toenda sagĕgĕntak,
anoe keur pĕrang tandingan.

Oerang pitjatoerkeun onam, moen aja doeap onggawa noe bela toemoetoer ka ratoe ti Pakoean Padjadjaran.

Ajeuna aja di mana?

Ajana di tĕgal si Panjawoengan, di djalan marapat opat.

Ari ngaranna noe hidji Pangeran singa Pakoean, njigirkeun girang aisna, [5]) noe geulis Rentjang Pakoean.

Katema deui koe saha?

Katema koe ponggawa noe poelang tapa ti Djoengkoelan panaitan, [6]) ti gĕdong Giri pawana, [7]) ngaranna Dĕmang

---

1) *papoekĕt.*
2) *patĕpoeng.*
3) *parendeng, ngarendeng.*
4) *sawoeng*, kemphaan, *panjawoengan* kemphanen strijdperk.
5) *adi.*
6) Prinseneiland. Dj. bekend bij naam.
7) = *angin*, of = *pawana*, heilig. 't Laatste is vermoedelijk bedoeld.

patih Kalang sari, Aria Soetra pandjalir, Paraboe Moending diringan.

Sadoeana keur meudjeuhna silih tanja di djalan marapat opat.

Tjarek Děmang patih Kalang sari ka Pangeran singa Pakoean: „aeh, paraboe lantjeuk, anoe ti mana; aja di dieu, naeun pisědjaeun, deuk ka mana, manana aja di dieu?"

Tembalna Pangeran singa Pakoean: „paraboe lantjeuk keur njiaran seuweuna ratoe Pakoean, poetra oerang Padjadjaran ngoembara, doeg boelan baraning tahoen teu aja tiwar bedjana?"

Pangeran singa Pakoean malik nanja ka Děmang patih Kalang sari, tjarekna: „ai djěněng si oetoen anoe ti mana, deuk ka mana anoe disědja?"

Tembalna: „ari si madjar ka ngaing ti nagara Pasir batang oemboel girang. Manana aja di dieu měntas tapa ti Djoengkoelan panaitan, ti gědong Giri pawana, tapi si madjar ka ngaing tatapa doeg boelan baraning tahoen, lain hajang kahot, hajang bědas wědoek liwat ti deungeun, ngan hajang hoeloen ka ratoe, sotja ngaoela ka menak."

Tjarek Pangeran singa Pakoean: „atoeh, ari kitoe mah sědja hoeloen ka ratoe, sotja ngaoela ka menak, geura toetoerkeun praboe lantjeuk. Hajoe, oerang siaran, karana paraboe lantjeuk ogeh sědja njiaran ratoe anoe geus moeroed ti Pakoean Padjadjaran."

Barěng keur ngomong kitoe, ngeng kadenge goemělědaggoemělědoeg kos sora lěmboe noe diadoe, kawas badak noe pasea, kawas banteng noe pageleng.

Tjarek Děmang patih Kalang sari: „denge eta, paraboe lantjeuk? Aja lěmboe keur diadoe, aja badak keur pasea, sorana kadieukeun. Ajeuna oerang ngala bongkot ngenge, [1]) lamoen ěnja aja lěmboe diadoe, badak pasea, atawa banteng pageleng, geura oerang paehan bae, peupeuhan koe bongkot ngenge."

1) Een boomsoort.

Barĕng keur ngomong kitoe, beut kadeuleu, ngeng kadenge moen aja ponggawa teuloe anoe keur diadoe pĕrang tandingan, beuki deukeut — beuki deukeut silih sered kahareupkeun.

Geus kitoe, ladjoe bae disalampeurkeun koe noe bagoes Dĕmang patih Kalang sari djeung Pangeran Singa Pakoean.

Ladjoe ditanja noe keur pĕrang koe Dĕmang patih Kalang sari, tjarekna: „aeh, ieu pĕrang marĕboetkeun naeun, mana kabina-bina teuing? Naha pĕrang marĕboetkeun pibebeneëun, naha pĕrang marĕboetkeun pilĕmboereun atawa marĕboetkeun pihoemaeun?

Tembalna anoe bagoes Paksi keuling: „hih, paraboe lantjeuk, ieu si madjar ka ngaing lain pĕrang marĕboetkeun pibebeneëun, lain pĕrang marĕboetkeun pihoemaeun atawa pilĕmboereun."

„Ajeuna si madjar ka ngaing tatapa doeg boelan baraning tahoen, lain hajang kahot, lain hajang bĕdas liwat ti deungeun, hajang katjoendoekan ratoe, hajang kadatangan menak ti Pakoean Padjadjaran."

„Barĕng keur raramean kariaän di nagara Pasir batang oemboel tĕngah, ngadjoedjoerkeun seuweu ratoe ti Pakoean, pawarangna diïwat koe ieu Baloengbang singa, Pangeran Naga boeana. Dipaling anoe geulis Atji keuling wentang gading, adi si madjar ka ngaing, anoe matak djadi pĕrang."

Tjarek Dĕmang patih Kalang sari: „beu, ari kitoe mah, oerang kamboelankeun [1]) bae, djadjap roepak [2]) djapakan eta anak deungeun."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Oeloengkeun ka manggoeng, alangkeun ka awang-awang, giriwis ka poehoe tjeulina, lar ka palangkakanana [3]) bongkot ngenge tibakeun ka tarang Baloengbang singa koe Dĕmang patih Kalang sari.

---

1) *hoeroep.*
2) *loekak.*
3) de binnenzijde van het dijbeen.

Tjangkĕr pangingĕrna Baloengbang singa ditakis, disepak, malik tjĕtrak [1]) ka tarangna anoe bagoes Paksi keuling.

Tjarek Paksi keuling: „boeh, paraboe lantjeuk, dek modaran ka si madjar ka ngaing? Lamoen saroepa kitoe mah, geus, montong dibantoean."

Tjek Dĕmang patih Kalang sari: „pĕrĕsabĕn bae, adi; paraboe lantjeuk lain dihadja, kabarerangan." [2])

Bogoh bagoes paksi keuling,
parĕndĕng [3]) oerat di tarang,
tatanggoeh moen ratoe poendoeng,
tanggara moen menak ngadat. [4])

Langkoeng koe hoeloe, palang koe dada, andĕgan ka tĕbeh toekang, koe noe bagoes Baloeng singa, diandĕgan teu kaăndĕgan, ditahan teu katahan.

Seubeuh diseundeuh-seundeuhkeun,
tjape digoelang-gaperkeun,
manggih hoenjoer diloenggoerkeun, [5])
manggih tjatang dilanggarkeun, [6])
ari ngagolong ditadjong,
ari nangkarak dileak, [7])
djoeritan mitinggoer boeroeng,
pĕrang mikĕlat pagaseun,
kantoen ngandjeng-ngandjeng [8]) bae,
sĕlang-sĕlang dihoedangkeun. [9])

Bogoh koe Baloengbang singa. Boet njaoer, bentes sablana: „podarkeun onam, podarkeun hiroep geh goreng

1) met een bons tegen iets aankomen.
2) *kabarerană̆n*, bij ongeluk.
3) opzwellen van toorn.
4) *ambĕk*.
5) *koesroek*.
6) 't zelfde met *a*.
7) met den voet wegduwen.
8) *oegĕl*, *lengger*.
9) Deze vier regels beeldspraak zijn ontleend aan het palmtappen.

leletna, teu liwat kitoe-kitoe bae, ka moesoeh taja adoena, ka lantjan [1]) taja goenana.

Tjarek Paksi keuling: „oelah menta hoeöet ti goegoeran, tjai ti noe mandi, dagoan bedjer [2]) beasna bae. Mangke ogeh hamo boeroeng dipaehan koe si madjar ka ngaing, teu djĕrih ngadjadi anak lalaki, boga lantjan diga kieu tjara ngalantjanan boegang bae.''

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Baloengbang singa diraoe soekoena, sĕndal dampalna, didjingdjing dioeang-awing tjara njingdjing anak andjing. Ladjoe dioeloengkeun ka manggoeng, alangkeun ka awang-awang, giriwis ka poehoe tjeulina. Lar ka palangkakanana, sabĕtkeun ka bintjoerangna, totogkeun djĕkok, toedjahkeun langgosar. [3])

„Kitoe noe ditĕda dipenta koe dia teu koerang, teu leuih,'' tjek Paksi keuling.

Lajoean lĕtoek [4]) langhoeroek, [5])
akmana malawo-lawo, [6])
akmana leumpang ka goenoeng,
ka goenoeng ka kahiangan,
sipat tadjoer poelang deui,
kapĕgat hoedjan baradja,
ngadagoan pangoeroesan,
anoe bagoes Paksi keuling,
koemalintoeng njiar toenggoel,
koematjatjang njiar tjatang,
manggih toenggoel tjoel dilaroeng,
manggih tjatang bat diliwat,
koemalintoeng njiar moesoeh,
koematjatjang njiar lantjan,

1) *lawan.*
2) *siki.*
3) *loengsar, goler.*
4) *blok.*
5) *njoesoeh, nangkoeban.*
6) *ngalanglaoeng, ngapoeng.*

ari moesoeh geus kasamboet,
ari lantjan ĕnggeus beunang,
geus kitoe genggelek tjalik,
tjalikna di bobongkotan,
di djalan marapat opat,
ngĕboetan mantĕn koe ikĕt,
ngoesapan dampal koe ramboet,
eureun palaj mĕntas pĕrang.

Katjaritakeun para ponggawa noe teuloe djeung para pinoetri noe doea; geus karoempoel di hareupeun anoe bagoes Paksi keuling.

Bogoh koe raga noe geulis Rĕntjang Pakoean, sadoeloerna Pangeran singa Pakoean; boet njaoer, bentes sablana ka noe bagoes Paksi keuling, tjarekna: „oetoen, karoenja teuing."

Lajoean geura hiroepan,
soegan papala loemajan,
balangkeuneun toempaskeuneun,
ka moesoeh taja adoena,
ka lantjan taja goenana,
liwat kitoe-kitoe bae.

„Pamali lajoean teu dihiroepan, matak teu inggil [1]) djoeritan, matak teu djaja pĕrangan."

Tembalna anoe bagoes Paksi keuling: „oelah pake gĕmbir pikir, rĕdjag manah, mangke hamo boeroeng dihiroepan deui."

Sanggeus njaoer kitoe, ladjoe noe bagoes Paksi keuling njampeurkeun kana lajoean Baloengbang singa.

Dioeroesan dibanoesan, [2])
diberesan dirampesan,
noe peupeur didjampe peupeur,
noe pateuh didjampe peupeuh,

---

1) *oenggoel.*
2) *dibĕrĕsihan, dioelĕsan.*

noe raheut didjampe raheut,
anoe pesok [1]) dihadean,
anoe bingkĕng dilĕmpĕngkeun,
euweuh lelet euweuh tjotjeng,
euweuh tjeda-tjeda atjan,
aja tjeda hapoer kĕmbang, [2])
hapoer kĕmbang ngadjadian.

Tjoendoekkeun bajoena ti timoer, ti rahajoena, datangkeun akmana ti barat, ti Kĕrtana, [3]), soempingkeun atma ti Djĕnggi. [4])

Ti Djĕnggi ti Noesa bini, [5])
ti Solokan [6]) Malangkabo, [7])
asoep teuloe noengkoe-noengkoe,
asoep opat mada-mada, [8])
asoep lima lingga omas, [9])
asoep gĕnĕp ngoerĕn-ngoerĕn,
asoep toedjoeh toempang pitoe,
aja ĕntik aning leutik,
aja renghap aning tjarang,
nganjalawa [10]) baboek lalaj,
kĕrĕp ka loear ka djĕro,
doedoet ramboetna sakoerĕn,
koelilingkeun teuloe kali,
nendjrag lĕmah teuloe kali.

Tjarekna: „ih, paraboe lantjeuk, mendjeuh sok sare ti pojan, oelah kĕbĕl-kĕbĕl teuing."

---

1) *pasengsol.*
2) witachtig.
3) Djaja kṛtana? Nu Batavia.
4) Koromandel.
5) Noesa kambangan.
6) Solok en dan te lezen: Solok ing?
7) Minangkabaoe. Minangka bahoe was vermoedelijk de naam van het rijk, waarmede het sprookje van Mĕnang kĕrbaoe dan vanzelf vervalt.
8) *pada-pada.*
9) *tĕtĕp langgĕng?*
10) *ngala njawa.*

Ladjoe ditioep ĕmboen-ĕmboenanana teuloe kali.

Lilir tanghi goendam, koredjat, gisik-gisik ka panonna; Ret ka barat, ret ka timoer, tjarekna: „paeh ngaing, paeh ngaing."

Tjarekna Paksi keuling: „paeh kakarak sabalen, koemaha, angkoeh ajeuna? Lamoen noengkoel peungpeung poegoeh ngalawan, peungpeung ajeuna eukeur sapasang sapidangdoekan."

Baloengbang singa leret ka noe bagoes Paksi keuling, ngadeulen sareukseuk sĕrab, asa mĕndĕng serengenge, poknna: „noengkoel, pangoeloe tandang."

Saoer Paksi keuling: „hih, papada noengkoel oelah njĕboet pangoeloe tandang, karana paraboe lantjeuk kolot pawongan [1]), si madjar ka ngaing ngora pangawakan, [2]) koedoe oetoen nja pibasaeun."

Tjarekna Baloengbang singa: „noengkoel, oetoen, sĕdja toeroet sakĕrsana bae."

Sanggeusna kitoe, noe bagoes Paksi keuling njabla ka ponggawa sadajana salobana sarĕng ka para pinoetri.

Tjarekna: „ajeuna, paraboe lantjeuk, oerang oelah kĕbĕl-kĕbĕl aja di dieu, karana heubeul teuing didjeueung-djeueungkeunana koe seuwen ratoe ti Pakoean, menak oerang ti Padjadjaran, ajeuna oerang geura moeroed bae ka nagara Pasir batang."

Wangsoelan para ponggawa: „indoeng toewoeng [3]), bapa pinggan, sami ngiring sadajana."

Geus kitoe, ladjoe hidji ponggawa tjarita, nja eta Baloengbang singa.

Ari tjarekna: „beu, oetoen, ajeuna si madjar ka ngaing hajang hoeloen ka ratoe, sotja ka menak. Tapi adi si madjar ka ngaing, djĕnĕng si indji geusan tatali koemaoela ka ratoe, aja keneh di nagara Sĕla boeana. Tapi diilik koe ngaing

1) *saloehoereun* in ouderdom.

2) *sahandapeun* in leeftijd.

3) = *piring*, waarop sindirt 't volgende *ngiring*.

ponggawa sakieu lobana euweuh deui noe katoedoeh roea, katoedoeh roepa lian ti djĕnĕng si oetoen."

„Ajeuna si madjar ka ngaing dek menta toeloeng pangneangkeun djĕnĕng si indji di nagara Sĕla boeana."

Tjarekna Paksi keuling: „atoeh, si madjar ka ngaing mah teu sanggoep, teu njaho di lĕbah-lĕbahna atjan nagara Sĕla boeana."

Tjek Baloengbang singa: „djalanna mah gampang, geura ngambang awang-awang bae, ngadjoegdjoeg ka mega malang. Mangke ti mega malang geura ngilik ka tĕbeh timoer, aja goenoeng kawilang bagoes djeung gĕde, nja eta goenoeng Sĕla boeana, padalĕman paraboe lantjeuk."

Saoerna Paksi keuling: „si madjar ka ngaing tatjan poegoeh, doeng sanggoep, dang kadoega, ngan deuk diadjar dadaoelatan bae."

„Tapi paraboe lantjeuk sadajana, geura pada moeroed ti ieu tĕgal si Panjawoengan. Mangke pĕrdjangdji tĕpoengan deui, di nagara Pasir ipis, diaoeb tjaringin koeroeng, paraboe lantjeuk geura njieun papanggoengan di dinja, pigeusaneun eureun palaj, ngadagoan si madjar ka ngaing."

„Tapi moen ngaing datang ti heula, tangtoe ngaing noe njieun papanggoengan sarta ngadagoan di dinja, lamoen paraboe lantjeuk noe daratang ti heula, koedoe ngadagoan ka si madjar ka ngaing."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Para ponggawa pada moeroed sadajana ngadjoegdjoeg ka heuleut alas.

Hanteu ditjatoer di djalan.

Sakeudeung goeroedag datang ka heuleut alas Panjawoengan djeung Pasir ipis.

Teundeun sakeukeudeung, toenda sagĕgĕntak.

Oerang tjaritakeun deui anoe bagoes Paksi keuling limar gading, Pangeran Naga boeana.

Milih dina djĕro ati,
mamatja djeung gambawasa,

njorok akma djeung koeroengan,
goemĕdĕr di djĕro djinĕm,
sakeudeung meunangna njaoer.

Tjarekna: „beu, lamoen dilampahan toeroet taneuh koe si madjar ka ngaing doeg boelan baraning tahoen ogeh mo datang. Ajeuna si madjar ka ngaing deuk ngambang awang-awang."

Geus kitoe, Paksi keuling njingtjing kĕlir tjara Madjapahit, njingsat tjara Balambangan, ngeumbing langit, njakar mega, barabat lenggok seot kaloehoerkeunana.

Djaoeh amat pangngapoengna,
anggang amat pangngapakna,
koelintoeng loehoereun goenoeng,
katjatjang handapeun mega,
tarik manan mimis bĕdil,
kĕntjĕng manan obat leupas,
ngalindoeng ka mega noenggoel,
ngaroendjang ka mega malang.

Kĕrĕtĕp, goeroedag datang kana mega malang, galeong genggele tjalik. Tjalikna miareuj leuweung, sidongdang oetjang-oetjangan. [1])

Sanggeus kitoe, ngaleret ka tĕbeh timoer moenggah poĕk, euweuh mantra-mantra ka nagara Sĕla boeana.

Anoe bagoes Paksi keuling,
rĕg ngahoelĕng, rĕg ngabangrĕng,
pedah euweuh mantra-mantra,
ka nagara Sĕla boeana.

Gantjangna, kĕboetkeun kampoehna ka tĕbĕh handap. Bjar, teu kahalangan koe mega, teu kareungreuman koe

1) zittend, met de beenen voor- en achteruit schommelen.

reuëuk. Kotjap molongpong ka nagara Sëla boeana waspada toeang paningal.

Tjarekna di djëro hate: „wah, mo lain itoe nagarana djënëng si kaka paraboe Baloengbang singa; ajeuna koe si madjar ka ngaing deuk didjoegdjoeg."

Pontengkeun djanggana mastakana ka tëbeh handap, barabat lenggok seot kahandapkeunana.

Teu pandjang tjatoer di djalanna.

Katjatoerkeun geus ngoengkoelan ngalanggoekan ka nagara Sëla boeana.

Sakeudeung goeroedag datang.

Ngagëntër sipat kalapa niba ka lëmah ka djaba koeta; nangtoeng ngalilingga wastoe, ngabagëneng koneng-koneng.

Bogoh koe noe bagoes Paksi keuling.

Sakeudeung beunangna njaoer; tjarita di djëro manah, tjarekna: ‚poen, apan ngaing asak tapa ngandang dewa, kaasoehan koe dewata, ieu di nagara Sëla boeana mangka dadak sakala kingking [1]) tiïseun, ngaing rek njoba djënëng si indji.'

Toeloej sakatoedoeh mëtoe, sakëtjap moestiasakeun kingking tiïseun rame tongtonghot, [2]) boengaok, gëdag-gëdag toeroe wawaj [3]) di nagara Sëla boeana.

Katjaritakeun anoe aja di bale si paninoenan, nja eta noe geulis Nimbang boeana, katoengkoelkeun ka heujeukanana.

Bogoh ngaing koe na ninoen,
na tinoen toedjoeh ngabandoeng,
kadalapan pëgatkeuneun,
bloek sasikoe baj [4]) sadeupa,
sapeuting soedaoen eurih,

---

1) bedroefd, bedrukt.
2) onzichbaar spook van dien naam.
3) spook van dien naam.
4) *gëbaj*.

beurang satoendjang barera,
kataekan kagantjangan,
taropong paboro-boro,
barera paheula-heula,
makanan [1]) kadiga ngeupat,
bisana noe geulis ninoen,
bogoh koe raga noe geulis.

Ana leret, ningali nagara kingking tiïseun, poëk mongkleng alam dasar.

Rame tongtonghot boengaok,
gĕdag-gĕdag toeroe wawaj,
poë mantjĕran tangange,
djadi poëk boeta rata.

Tjarek noe geulis: „saoemoer doea saoemoer, kakara doea kakara, mĕndak kieu-kieu teuing. Deuk aja naeun garagarana, ana pon [2]) kaka bakal deuk datang ngagoda ngabantjana ka badan awak ing?"

Bogoh koe raga noe geulis, toöng kana kikis tjopong, serang [3]) kana bahan rĕnggang, taja djĕlĕma hidji-hidji atjan.

Sakeudeung ladjoena njaoer: „tjik, ngaing deuk bangbalikan, reuas teuing badan awak ing manggih kieu-kieu teuing."

„Tiïs teuing angin ieu,
angin ti hilir tampian,
na soesoeh matoekan bangsal,
tjarang-tjarang makan keujeup,
karang hantoe dina batoe."

1) *pakan.*
2) *hanas.*
3) *ningali.*

(Eusina bangbalikan).

Geulis teuing ngaing ieu,
koe naeun nan [2]) teu lakian,
hoeloe soesoe mahal bengsal,
kasarang koe tjarang hoentoe,
tjarang hoentoe beuki njatoe.

„Aroeh, goreng teuing bangbalikan awak ing, koemaha lamoen aja diïntip koe anak deungeun?"

„Ah, pirakoe teuing, lalaki ti mana aja, lalanang ti mana datang soemping ka kieu-kienna."

„Ieu bangbalikan ngaing mah wĕgah ngeusian, tapi pamali bangbalikan teu dieusian."

„Matak hapa pĕlak tjaoe,
pĕlak tjaöe mĕnding keneh,
mĕlak deuï mo teu beuneur,
matak ajoe sĕbĕl ngeujeuk,
sĕbĕl ngeujeuk mĕnding keneh,
diheubeulan mo teu anggeus,
matak sĕndal njaäh pakan,
njaäh pakan mĕnding keneh,
dilobaän mo teu mahi,
matak randa ngora-ngora,
randa ngora mĕnding keneh,
heubeul hiroep neumoe [1]) deuï,
matak randa kaliliran,
nja eta kageuleuh ngaing,
kadjeudjeurit ti leuleutik,
kahewa ti boedak moela."

Bogoh koe noe bagoes Paksi keuling limar gading pangeran Naga kantjana.

---

1) *nimoe.*
2) *manan.*

Galasar leumpang ka mana?
Goeroedag ka bale si paninoenan.
Ladjoe ngintip noe keur bangbalikan.
Kasampak kasondong aja noe geulis Nimbang boeana.

Ladjoe noe bagoes Paksi keuling masang tabe, tjarekna: „tabe, sapoen, si madjar ka ngaing rek miloe eureun sakeudeung, ngeureunan palaj ngalĕmar, ngereunan palaj djeung tjape."

Bogoh koe raga noe geulis,
gĕlĕdoeg ngĕtig harigoe,
rĕmpoeh ali pajoeng toedjoeh,
rĕmĕk ali pajoeng gĕnĕp,
kitoe geh dja kadjeun teuing,
asal poeas dina manah.

Tjarekna noe geulis:

„aroeh si madjar ka ngaing,
hanteu deuk ngeureunkeun semah,
teu soedi teu radeun [1]) teuing,
teu soeka teu wisna [2]) onam."

„Awak ing diïntip bangbalikan, anak deungeun geura balik deui bae, sok oelah aja di dieu."

Nembalna Paksi keuling: „boeh, si madjar ka ngaing mah lain ngintip bangbalikan, eukeur njampakan bae."

Tjarek noe geulis Nimbang boeana: „hanteu."

„Tĕndas dia anak deungeun,
ĕnggeus oelah lemek bae,
krana si madjar ka ngaing,
hĕnteu deuk ngeureunkeun semah,
dia geura balik bae."

Anoe bagoes Paksi keuling,
katĕmbang saoer sakitoe;

---

1) = *radjin.*
2) = *wisoena.*

„kaloentjieur balik deui,
mapaj djalan ka pangkalan,
ngoesiran ka kĕbon kĕmbang."

Bogoh koe na kĕkĕmbangan,
ngarampoejoek kĕmbang tjikoer,
ngarambeuh bang kĕmbang ganda,
ngalembereh kĕmbang sereh,
kĕmbang warna-warna roepa,
sok aja ratoe ning kĕmbang,
koedoepna sagĕde djantoeng,
beukahna sagĕde pajoeng,
aï sok ngaranna ĕnja,
kĕmbang ritjik-rintjik toelis,
kĕmbang galinggang boeana,
sok sioeh bangbara toenggoel,
sok seah bangbara tjatang,
njeuseupan sarwaning kĕmbang.

Ladjoe anoe bagoes moepoe kĕmbang.

Kĕmbang noe djaoeh direundoek,
kĕmbang noe anggang dihontal,
deukeut disampeur koe peureup,
ngaroempoejoek satjoetjoendoek,
ngarantjeunik sasoesoemping,
rĕg ngahoelĕng rĕg ngabangrĕng,
mimilih di djĕro ati,
mamatja djeung gambawasa,
sakeudeung meunangna njaoer.

„Boeh, lamoen teu kabawa djĕnĕng si indji koe si madjar ka ngaing, tangtoe ditjarekan koe paraboe lantjeuk noe bagoes Baloengbang singa."

Ladjoe noe bagoes Paksi keuling nĕrapkeun solor kanjaho, paksa kabisa, akar-akar kaboedajan, dikĕmatna, ditĕkĕnkeun, ditioepkeun teuloe kali ka noe geulis Nimbang boeana.

Katjarita anoe geulis Nimbang boeana balik milihna, karoenjaeun ka noe bagoes Paksi keuling omongna: „aroeh, ari deungeun-deungeun mah, ngeureunkeun ka noe sakeudeung, njindangkeun ka noe ngalalar, meutingkeun noe poelang poë. Ari badan awak ing noe masang tabe geh teu dieureunkeun, goreng teuing awak ing."

Bogoh koe raga noe geulis,
logrog [1]) tjaor tina tonggong,
indit hapit tina pingping,
sakitoe geh kadjeun teuing,
na tinoen dilanggoeroekkeun, [2])
na heman ka anoe kasep,
indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
oeaj [3]) — goepaj na panangan,
leuleusna pigeulang leungeun,
noe kasep eureun sakeudeung,
ngeureunan palaj ngalĕmar,
ngeureunan palaj djeung tjape,
ngaing boga pibedjaeun.

Djodjong noe bagoes Paksi keuling; leret bae njoreang, tjarekna: „boeh, si madjar ka ngaing hanteu rek eureun di dieu, njeurih teuing badan awak ing koe dia geus ditjarekan."

Tjarek Nimbang boeana: „aroeh, bagoes, meudjeuh poendoeng, bagoes teh anoe ti mana? Ti mana nja lĕmboer matoeh, lĕmah tjai geusan tjalik?"

Tembalna Paksi keuling: „hih, ngaing mah djĕlĕma djam-

---

1) losmaken.
2) *digolerkeun, ditangkoebkeun.*
3) behoort bij *goepaj*, zoodat dit wordt *goegoepaj.*

boe raja, teu boga lěmboer kamatoehan, teu boga dajeuh kamaneuhan, di mana aja lěmboer di dinja aja."

Tjek noe geulis: „oelah deuk dikiloengan, geura bedjakeun ka badan awak ing. Ari si madjar ka ngaing, teu soedi teu radin teuing, teu soeka teu wisna onam, dja awak ing koe hiděphajang diakoe doenoengan."

Saoerna Paksi keuling: „boeh, si madjar ka ngaing teu sanggoep lamoen ngakoe doenoengan mah, ngan oerang djadi sadoeloer bae."

Tjarekna Nimbang boeana: „ari hiděp teh deuk naeun mana mampir ka těbeh dieu, tilok ti saäri-ari, ajeuna geura bedjakeun, oelah deuk dikiloengan."

Saoerna Paksi keuling: „ai si madjar ka ngaing, noe matak datang ka dieu, dititah koe paraboe lantjeuk, geus ngadagoan di nagara Pasir ipis."

„Ajeuna, djěněng si indji, koedoe kabawa koe si madjar ka ngaing ka nagara Pasir ipis, karana moen teu kabawa, tangtoe ngaing ditjarekan koe paraboe lantjeuk, noe bagoes Baloengbang singa; ajeuna djěněng si indji geura kahatoeran dangdanan bae."

Teu ditjatoer kěběl dangdanan, sakeudeung paragat anggeus.

Geus anggeus wistara [1]) dangdan,
kantoen tindakkeunneun deui,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka Pasir ipis,
liwat leuweung sakeukeudeung,
njaba reuma sagěgěntak,
goeroedag bae ka mana,
ka těgal kihoera [2]) kanděl.

Barěng keur liwat di dinja, katjarita aja hidji ponggawa

1) uitgestrektheid, omvang.
2) *kiara*.

anoe keur ngaoeb di handapeun kihoera kandĕl, ngarauna noe bagoes Mega koemĕndoeng.

Nendjo ka noe keur liwat, nja eta anoe bagoes Paksi keuling djeung noe geulis Nimbang boeana,

bogoh koe Mega koemĕndoeng,
seukeut amat bireungeuhna,
ningali Nimbang boeana,
heron [1]) didongdon koe panon,
ti roejoek kihoera kandĕl.

Tjarekna: „boeh, na aja noe geulis kawanti-wanti noe endah kabina-bina, ngiringkeun ponggawa kasep."

Tjoba koe si madjar ka ngaing moen deuk diïwat."

Ladjoe kaoetjoelan na kandoengan, kaoedaranna salĕmpaj njampeurkeun ka noe geulis ti toekangeunana.

Koekoep kapoeloek, dongkap kadoega, raoe soekoena sĕndal dampalna, tibakeun kana kandoenganana. Goeloeng koe saboek, beubeur koe lantjingan, doeroekdoek-dĕrĕkdĕk kalah boeroek geus mo dioetjoet, kalah modar geus hamo ragrag.

Tjĕtjĕbkeun indoeng soekoena ka lĕmah, bĕrĕbĕt loempat, lenggok seot.

Loempat ngabalioeng sawah,
loempatna atjoel-atjoelan,
loempat mikoekoepoe hoenjoer,
loempatna apĕr-apĕran.

Bogoh koe noe bagoes Paksi keuling limar gading, Pangeran Naga kantjana.

Leret ningali ka toekang, ningal poetri geus teu aja.

Ana leret ka noe bagoes Mega koemĕndoeng keur loempat amprek-amprekan, horeng noe maling Nimbang boeana.

Tjarekna: „boeh, tangkorang, batjot, anak deungeun waniwani, teu ngoepama, teu ngadjenan, bisa ngarĕboet keupeul ti leungeun, njokot botjah ti aisan."

1) *herajan, haripeut.*

Noe bogoes Paksi keuling ewor gadona, gĕdag letahna.

Mega koemĕndoeng dibalik rasa; omongna: „poen, si madjar ka ngaing mapan asak tapa ti boeboedak, noe moetih [1]) ti leuleutik, samoega-moega si Mega koemĕndoeng rasana kaditoekeun-kadieukeun."

Geus kitoe sakatoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun.

Barĕng Mega koemĕndoeng geus satoengtoeng deuleu djaoehna, loempat deui ka hareupeun anoe bagoes Paksi keuling. [2])

Koe Paksi keuling disepak kandoenganana; boerial, loegaj noe geulis Nimbang boeana ka loear.

Bogoh koe Mega koemĕndoeng,
loempat ngabalioeng sawah,
loempatna atjoel-atjoelan,
ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka Pasir ipis,
sakeudeung goeroedag datang,
datangna ladjoe ngaloengsar,
katjapean kapajahan,
kantoen kĕkĕtĕgan baë,
siheuneun koe Paksi keuling.

Barĕng kitoe, kadjeueungeun koe noe bagoes gĕde loehoer Pangeran Djaja sangara, ponggawa ti Noesa sabrang, keur ngoembara di nagara Pasir ipis, djeung adina, noe geulis Maja sangara.

Omongna: „amboe ing, bapa ngaing, boeh, aäj [3]) koe naeun, oetoen, mana kitoe-kitoe teuing?"

Mega koemĕndoeng teu bisaeun nembalan, ngan kantoen ĕmpes-ĕmpes bae.

Bogoh koe raga noe geulis,
noe geulis Maja sangara,
ladjoe njokot kĕndi bae.

---

1) alleen „wit" eten, d. w. z. rijst zonder eenige andere toespijs.

2) In de mij bekende *tjarita pantoen* uit de oostelijke Pasoendan komt een soortgelijke trek niet voor.

3) *laaj*.

Tjitjikeun kana iroengna Mega koemĕndoeng, gĕbes [1]) kabĕsekan, lilir taughi, koredjat hoedang.

Tjarekna Maja sangara: „oetoen, dia nanaeunan mana kitoe-kitoe teuing?"

Nembalna: „anoe matak kieu, si madjar ka ngaing di tĕgal kihoera kandĕl papanggih djeung Paksi keuling, ngoedag-ngoedag ka ngaing ngadjakan pĕrang, ngaing teu wani ngalawan, teu kaboeat pangawasana."

Tjarekna Pangeran Djaja sangara; „keun, diana koe ngaing, oerang pĕrangan. Mangke ogeh Paksi keuling mo boeroeng datang ka dieu."

„Ajeuna, oetoen, oelah soesah-soesah; keun, paraboe lantjeuk boeat pilawaneunana. Ati-ati, lamoen tatjan taroeng lĕlĕboeran pĕrang tjintang lawanan djeung papada boedak ngora,si madjar ka ngaing teu poeas bae."

Toenda.

Bogoh koe raga noe kasep,
noe bagoes moen Paksi keuling,
galasar leumpang ka mana,
kaäoeb tjaringin koeroeng,
di nagara Pasir ipis,
sakeudeung goeroedag datang,
rĕg ngahoelĕng rĕg ngabangrĕng,
mimilih di djĕro ati,
mamatja djeung gambawasa,
njorok akma djeung koeroengan,
goemĕdĕr di djĕro djinĕm,
sakeudeung beunangna njaoer.

Tjarekna: „mapan ngaing asak tapa, ngandang dewa, kaäsoehan koe dewata, tjik mangka toeroen papanggoengan anoe bagoes ti loehoer ti kahiangan,sĕrĕta djeung saeusina."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

---

1) *gĕbres*, niezen.

Sakatoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun, djlĕg bae papanggoengan noe bagoes kabina-bina sĕrĕta djeung saeusina.

Ladjoena noe kasep njaoer ka noe geulis Nimbang boeana, tjarekna: „boeh, indji, ajeuna oerang oelah toemangtoeng toemaling goeroe, toemedja toemaling gĕnah, oerang pada nitihan di papanggoengan."

Tembalna noe geulis: „soemangga, paraboe lantjeuk."

Ngan panteg njaoer sakitoe,
tjap rĕket neker taradje,
ka sahambal doea datang,
galeong genggele tjalik,
tjalikna hilir ka damping,
ka girang soegan kapalang,
sapasang sapidangdoekan,
tiloean sapidoeloeran,
doeaän sapilantjeukan,
hanteu pandjang dipitoetoer,
geus tĕtĕp di papanggoengan,
ngadagoan praponggawa.

Bogoh moen koe Paksi keuling,
njabla dina djĕro manah,
aja milih panasaran,
ka bagoes Mega koemĕndoeng,
moen rek diïwat adina,
ngaranna Lenggang haroeman,
di nagra Koeta haroeman,
karana badan awak ing,
hajang malĕs kanjeurihan,
tapi teu kĕdal ka loear,
karana Nimbang boeana,
wĕgaheun moen ditinggalkeun.

Sakeudeung beunangna njaoer, tjarekna: „si madjar ka ngaing ajeuna rek ka tjai heula, sakeudeung geh datang deui; si madjar ka ngaing mo kĕbĕl."

Tembalna noe geulis Nimbang boeana: „mangga, paraboe lantjeuk, tapi oelah kĕbĕl teuing, karana badan awak ing kasiheunan, bisi aja semah ti nagara deungeun."

Tjek Paksi keuling: „hamo kĕbĕl, dikĕbĕl-kĕbĕlna ogeh kaditoekeun, sakĕbĕlna di ditoe djeung kĕbĕlna keur kadieukeun, sakitoe pikĕbĕleunana."

Ngan panteg njaoer sakitoe,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ti panggoeng geus teu kadjeueung.

Njingtjing kĕlir tjara Madja pahit, njingsat tjara Balangbangan, ngeumbing langit njakar mega, ngadĕdĕl ka sanghiang Pĕrtiwi, [1]) ngĕdal koempaj ka boeana lamba, barabat lenggok seot kaloehoerkeunana.

Tarik bitan mimis bĕdil,
kĕntjĕng bitan obat leupas,
soemioer tanding dadali,
goeroedag baë ka mana,
kaĕndĕk-ĕndĕkan tangan,
koleang kahandapkeunna,
ngareungreuman ngahieuman,
ka nagra Koeta haroeman.

Loehoer ti manggoeng, rĕntang ti awang-awang, kĕrĕtĕp goeroedag ka boeroean padalĕman nagara Koeta haroeman.

Bogoh moen koe Paksi keuling, sakeudeung beunangna njaoer, tjarekna: „tjik, si madjar ka ngaing mapan asak tapa ti boeboedak, moetih moen ti leuleutik, kaäsoehan koe dewata, moegi-moegi badan awak ing mangka djadi roepa noe bagoes Mega koemĕndoeng."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Ladjoe sakatoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun, djanggelek miroepa Mega koemĕndoeng.

1) de aarde.

Djangkoeng-djangkoengna saroea,
gĕde-gĕdena saroea,
kasep-kaspena saroepa.

Ladjoena ka padalĕman njampeurkeun noe geulis Lenggang haroeman.

Kasondong kasampak aja, sakeudeung beunangna njaoer.

Omongna: „boeh, indji, ieu si madjar ka ngaing geus datang, tapi manana gantjang mĕndakan ka djĕnĕng si indji, si madjar ka ngaing deuk mere njaho, ieu nagara oerang bakal diandih koe noe bagoes Paksi keuling, ponggawa ti Pasir batang. Djĕnĕng si kaka teu wani ngalawan pĕrang, sabab Paksi keuling lain bereng-bereng."

Loba doekoen noe teu mampoeh,
loba paradji teu mahi,
Boedjangga seda teu mĕmpan,
teu mantek-mantek djampena,
ka noe bagoes Paksi keuling.

„Ajeuna, indji, oerang moeroed bae ka nagara Pasir ipis, dĕmi ieu nagara oerang doeroek bae, karana bisi dieusian koe Paksi keuling.

Tembalna Lenggang haroeman: „aroeh, aroeh, heman teuing, nagara oerang didoeroek, paraboe lantjeuk, koemaha, nagara aloes djeung pageuh."

Tjarek Mega koemĕndoeng titiron: „hih, teu njaäh, teu heman teuing; manan dieusian koe Paksi keuling mah mĕnding didoeroek."

„Ajeuna, djĕnĕng si indji, deuk digandong bae koe si madjar ka ngaing, karana, lamoen djalan toeroet taneuh, mo tereh-tereh datang ka nagara Pasir ipis."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Kaoetjoelanna kandoengan, kaoedaranna salĕmpaj, raoe soekoena sĕndal dampalna, tibakeun kana kandoengan; bĕrĕsĕt goeloeng koe saboek, beubeur koe lantjingan, doeroekdoek-

dĕrĕkdĕk kalah boeroek, geus mo dioetjoet, kalah modar geus hamo ragrag.

Njingtjing kĕlir tjara Madja pahit, njingsat tjara Balangbangan, ngeumbing langit, njakar mega ngadĕdĕl bogĕl [1]) boeana, barabat lenggok seot.

Ngapoeng ka manggoeng, koleang ka awang-awang, datang ka ĕndĕk-ĕndĕkan tangan; koleang kahandapkeun deui.

Ngareungeuman ngahieuman,
ngahibasan ngalajapan,
ka papanggoengan noe bagoes,
di nagara Pasir ipis,
sakeudeung goeroedag datang,
kasampak kasondong aja,
noe geulis Nimbang boeana.

Tjarekna noe bagoes Paksi keuling: „boeh, indji, ieu si kaka bagoes datang moen mĕntas poelang ti tjai."

Omongna Nimbang boeana: „praboe lantjeuk, ngandoeng naeun mana gĕde-gĕde teuing?"

Tembalna Paksi keuling: „boeh, indji si madjar ka ngaing ngandoeng soepa, teumoe [2]) di djalan ka tjai."

Tjarek noe geulis: „lamoen kaka ngandoeng soepa, kandoengan geura oedaran, badan awak ing anoe ngasakan."

Nembal Paksi keuling: „saĕnjana lain soepa, ngandoeng soteh anak badak."

„Lamoen ngandoeng anak badak, koe kaka geura oedaran, awak ing sok hajang njeueung."

„Satĕrangna ieu lain anak badak, ngandoeng soteh anak peutjang."

„Oepadi moen anak peutjang, awak ing sok hajang ningal, kabedjakeun peutjang tilok taloek ka ratoe, awak ing sok hajang njeueung."

---

1) *bagal*; *tĕngah-tĕngahna aloen-aloen*, wordt genoemd *bogĕl boeana.*

2) *timoe.*

Paksi keuling eleh omong.

Ladjoe kaoetjoelanna kandoengan, kaoedaranna salěmpaj. Genggelek poetri noe geulis Lenggang haroeman loegaj ti djěro kandoengan.

Torodjol si montok denok,
teredje si mebleng koneng:
„geun ngaing aja di mana,
aja di kieu-kieuna,
awak ing ditjiwit bangbing,
awak ing dikontrang heulang,
dibakekeng anak deungeun,
awak ing kasilir boedi,
awak ing katjakra bisa,
koe sasama boedak ngora,
awak ing geura poelangkeun,
poelang ka nagara ngaing,
da ngaing mah boga kaka,
da kaka ngaing mah ratoe,
noe bagoes Mega koeměndoeng.

Saoer Paksi keuling ka noe geulis Nimbang boeana: „top, koe djěněng si indji geura tjombo, pangngoepahankeun; ari moelangkeun deui mah, hamo ngalakon."

Bogoh koe Nimbang boeana,
disampeur dibawa deukeut,
ditěpi dibanding tjalik.

„Djěněng si indji, meugeus poendoeng. Mangke geh, meureun kasampeur kakana Mega koeměndoeng, ajeuna geun, aja di nagara Pasir ipis. Mangke oerang ti dieu tangtoe moeroed ka nagara Pasir ipis."

Bogoh koe raga noe geulis; noe bagoes Lenggang haroeman, meunang lilir ati ligar manah, rěmpoeh koe saoer saboekoer, rěmpag koe sabla sakětjap; tjětjěp tiis mamanahanana.

Katjatoerkeun noe bagoes Baloengbang singa, Pangeran Naga boeana, raoeh ponggawa teuloe, nja eta noe ngaranna Dĕmang patih kalang sari, Aria soetra pandjalir, Paraboe Moending diringan.

Katema deui koe saha?

Katema koe Pangeran Singa Pakoean.

Katema deui noe bagoes Soetra pangajon, ajonan Pasagi wetan

Katema para pinoetri.

Katema deui koe saha?

Noe geulis Rĕntjang Pakoean, kadoea noe geulis Poetjoek sari ratna wentang sarimbang-simbang dewata.

Teu ditjatoer lamoen lilana di djalan.

Djaoeh geh mo boeroeng tjoendoek,
na anggang mo loepoet datang,
sakeudeung goeroedag datang,
ka boeroean papanggoengan,
ladjoena noe masang tabe.

Tjarekna noe bagoes Baloengbang singa: „boeh, tabe sapoen, si madjar ka ngaing miloe eureun sakeudeung, ngeureunan palaj ngalĕmar, ngeureunan palaj djeung tjape."

Bogoh koe noe geulis Nimbang boeana.

Beut kareungeu ngeng kadenge,
indit birit loegaj emok,
koredjat milĕpas mantĕn,
oeaj-goepajna panangan,
leuleusna pigeulang leungeun.

Tjarekna: „geun, kaka bakal, oelah toemangtoeng toemaling goeroe, toemedja toemaling gĕnah."

„Gorodjo bagea tjalik ka loehoer, ka Pada manggoeng, ka Salaksa mandapanas, salampit sageusan tjalik djeung girang aisna."

Bogoh koe Baloengbang singa,
saraoeh para ponggawa,
kairing para pinoetri,
tjap rĕket neker taradje,
sahambal ka doea datang,
ti katoehoe ngeumbing lajeus,
ti kentja neuĕulkeun waton [1]),
na lajeus kadiga peupeus,
na waton kadiga potong,
kagelang panangan koneng,
tjalik ngidĕr katĕngahkeun,
nanimbangan pamadjikan,
geus koempoel rioeng mingpoeloeng,
kĕbĕl ajana di dinja,
ngadaoeh adoem-adoeman,
midengdeng miraos bade,
miraos pilalakoneun,
lalakon kahareupnakeun.

Saoerna noe bagoes Paksi keuling limar gading, Pangeran Naga kantjana: „boeh, paraboe lantjeuk, ajeuna oerang oelah kĕbĕl-kĕbĕl aja di dieu, meureun heubeul didjeueungdjeueungkeunana koe ratoe Pakoean, menak oerang Padjadjaran, noe keur tjalik di nagara Pasir batang oemboel tĕngah."

„Ajeuna geus meudjeuhna, oerang pada moeroed ti papanggoengan aoeban tjaringin koeroeng."

Omongna para ponggawa: „indoeng toewoeng, bapa pinggan, patele [2]) na dengdek ngentja, sĕdja ngiring sadaja salobanana ka toeang pikĕrsaeun sapapandjang koemaoela."

Tjarek Paksi keuling: „boeh, kamajangan si madjar ka ngaing, tapi ajeuna teu aja deui noe katoedoeh roea, katoedoeh roepa, katoto [3]) katodjo bogoh kabingbat [4]) moen

1) rand van de *bale.*
2) *parele.*
3) *kapĕto, kapilih.*
4) *kabengbat.*

hajang nitah ngan ka paraboe lantjeuk, noe bagoes Dĕmang patih Kalang sari, Aria Soetra pandjalir, Paraboe Moending diringan, noe patoet djadi djoeroe peupeuh, djoeroe teunggeul, djoeroe djaksa djati lĕpas, anoe baris njaho djalan ti dieu ka nagara Pasir batang. Sĕrĕta deui koedoe djalan ka nagara Pasir ipis.

Nembalna Dĕmang patih Kalang sari: „soemangga, tapi si madjar ka ngaing tatjan poegoeh koekoep kapoeloek, dongkap kadoega, ngan kĕrĕsa dadaoelatan bae."

Ngan panteg njaoer sakitoe.
Goeloesoer gontewang toeroen,
sadajana salobana,
ngalideug gagamanana,
di boeroean papanggoengan,
geus koempoel moen noe rek leumpang.

Ngan panteg njaoer sakitoe: eta papanggoengan lĕs leungit tanpa lĕbih, moesna tanpa karana, poelangna ka kahiangan.

Sanggeus kitoe:

boeroeboel menak noe angkat,
ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut,
ngabang bajang njatang pinang,
broel pajoengna bral kipasna,
porolok alok-alokna,
ngĕlak tĕtĕmbanganana,
tatanggoeh moen ratoe moendoer,
tangara moen menak angkat,
galasar baë ka mana,
angkatna ka djalan gĕde,
loeloeroeng teuloe ngabandoeng,
lalaran doea dikipas,
disaba tĕngah-tĕngahna,
bisi djalan mamaroean,
noe notog ka padalĕman,

di nagara Paair ipis,
teu tjatoer pandjang di djalan,
sakeudeung goeroedag datang.

Barĕng geus datang ka dinja, kadjeueungeun koe noe boga nagara, nja eta anoe ngaran Pangeran Djaja sangara noe keur noenggoe-noenggoe moesoeh, deuk noeloeng Mega koemĕndoeng.

Tjarekna Mega koemĕndoeng: „boeh, paraboe lantjeuk, itoe geus datang, roepana moesoeh oerang anoe ngaran Paksi keuling limar gading, Pangeran Naga kantjana; ajeuna koemaha pikĕrsaeun djĕnĕng si kaka."

Sanggeus kitoe, Pangeran Djaja sangara leret ka para ponggawa gagamanna Paksi keuling.

Bogoh koe Djaja sangara,
brasikĕpan amatanan,
ladjoe sadia lĕmareun,
seureuh beusi pinang wadja,
apoena karang beuleumeun,
diwadahan koe nanampan,
nanampan panambar wajang,
beunang meuli lima joeta,
ditorog koe djompong lima,
koe deugeun disoerak kalah,
koe kami disoerak beunang,
manan beunang diloempatkeun,
ngaranna maling sapotong,
didjoengdjoengkeun dihatoerkeun,
dioelangkeun disĕmbahkeun,
ka praponggawa noe datang,

Tjarekna: „amboe ing, bapa ngaing, boeh, aäj, rampes geura ngalĕmar seureuh beusi pinang wadja, apoena karang beuleumeun."

Rendjag bae noe bagoes Dĕmang patih Kalang sari njabla, tjarekna: „boeh, si madjar ka ngaing poelang tapa ti

Djoengkoelan panaïtan, teu deuk boeka [1]) di dieu, hajang boeka di nagara Pasir batang."

Tjeuk Pangeran Djaja sangara: „boeh, heuj, aing teu deuk milih kasihkeun ka ponggawa salobana sadajana, saha bae anoe deuk wani ngalĕmar."

Bogoh moen koe Paksi keuling,
parĕndĕng oerat di tarang,
tatanggoeh moen ratoe poendoeng,
tangara moen menak ngadat.

Tjandak bae nanampan lĕmareun, beuweung sakali raoes [2]), dibeuweung, diameur-ameur [3]), ditjapek, diantjeng-antjeng [4]).

Boerakeun kana beungeutna Djaja sangara, djĕbrod; kotjap barentol beungeutna Djaja sangara koe seupah.

Bogoh koe Pangeran Djaja sangara, moenggah parĕndĕng oerat di tarang.

Poendoengna ka Paksi keuling, tjarekna: „boeh, heuj, amboe ing, bapa ngaing, tangkorang, batjot, anak deungeun, teu ngampeuh, teu ngadeuleu beungeut, teu ngoepama, teu ngadjenan ka ngaing?"

„Ajeuna ati-ati geura tadah [5]) koe dia lamoen hajang ngaho gambawasa si madjar ka ngaing."

Ngaleret Pangeran Djaja sangara ka noe bagoes Mega koemĕndoeng, tjarekna: „boeh, oetoen, ajeuna geura siap dangdanan, geura maranan ka kalang kapadjoeritan, karana euweuh deui noe katoedoeh roea, katoedoeh roepa noe baris pimaraneun pĕrang djeung Paksi keuling salian si oetoen."

Nembalna Mega koemĕndoeng: „boeh, paraboe lantjeuk,

---

1) Beteekent hier voor 't eerst weer beginnen met, in casu sirih te gebruiken, hetgeen hij blijkbaar gedurende zijn boete doening nagelaten heeft. In denzelfden zin wordt *boeka* voor 't nuttige van thee en koekjes gebezigd, waarmede in de vasten onmiddellijk na zonsondergang wordt aangevangen.

2) *reos, ngarees.*

3) *ditjapek ka harep.*

4) *diantjang-antjeng.*

5) *tampa, tahan.*

si madjar ka ngaing tatjan doeng sanggoep, dang kadoega, ngan deuk dadaoelatan bae."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Mega koemĕndoeng loentjat ti padalĕman.

Galasar baë ka mana,
ngababatoer batoe woeloeng,
ka sanghiang sambajana,
ka kalang kapadjoeritan.

Tanggeuj bae gadona, tanggeuhkeun ka djaba koeta.

Tangtang sakali aor, pokna: „boeh, andeu, anak deungeun, tangkorang, batjot dia, teu ngampeuh, teu ngadeuleu beungeut, teu ngoepama, teu ngadjenan. Geura toeroen lamoen teuneung loedeung, pak gambawasa dia anak deungeun, hajoe oerang taroeng lĕlĕboeran, pĕrang tjintang lalawanan djeung papada boedak ngora."

Beut kareungeu, ngeng kadenge koe noe bagoes Paksi keuling, tjarekna: „beu, lamoen kieu mah tiis pati, panas baja, hareujheuj [1]) diarah deungeun. Oerang koedoe njieun papanggoengan pigeusaneun oerang tjalik."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Galasar bae ka mana? Ngoesiran ka djaba koeta.

Di dinja prak bae ngawatĕk, menta deui ditoeroenan papanggoengan ti kahjangan.

Teu kĕbĕl deui, geus djleg bae, aja papanggoengan aloesna kabina-bina, panoeroenan ti dewata.

Geus kitoe, genggele tjalik saponggawa sadajana saraoeh para pinoetrina ngarioeng dipapanggoengan.

Saoerna Paksi keuling ka noe bagoes Baloengbang singa: „ih, paraboe lantjeuk, ajeuna teu aja deui noe katoedoeh roea, katoedoeh roepa noe koedoe noeroenan ka kalang kapadjoeritan kadjaba ti djĕnĕng paraboe lantjeuk; kiwari geura toeroenan moesoeh si Mega koemĕndoeng."

---

1) *haneut meueusan.*

„Sok", tjarekna Baloengbang singa: „hanten koengsi amit deui."

Loentjat ti papanggoengan, sĕlĕbĕr ngadjoegdjoeg ka kalang kapadjoeritan.

Kasampak kasondong aja, noe nangtang awong-awongan, noe bagoes Mega koemĕndoeng.

Noe bagoes Baloengbang singa boekakeun tjangkang peureupna, lĕndjĕng tjoeroek kiwa tĕngĕnna bari dioejĕk-oejĕkkeun, pokna: „boeh, andeu, anak deungeun, mendjeuh ngĕpoes maoeng, nangtang gĕlap, ieu datang pitandak lantjaneun dia."

Tjek Mega koemĕndoeng: „oedalah, [1]) datang."

„Datang meureun dja dikotak diogan-ogan koe tjetjekap [2]) tjareham dia. Seur mangseuh lamoen loedeung. Tjek ngadek lamoen daek. Toroktok siar bobona, siar koelit singkajoanana, hajang oedoeh ka liang djoeboer. Ari teuas gagandenan koe doea leungeun, katiloe tjokor dia."

Pateungteung patali ageung,
padojang adeng-adengan,
patoetan pĕrang tandingan,
silih awoer koe tjitjidoeh,
silih boera koe kabisa,
silih tondjok siki bolor.

Tjos goelar-gilĕr sadoeana.

Rekep manan hoentoe gegep, rapat batan hoentoe koeja tjĕtjĕkĕlanana noe bagoes Baloengbang singa. Lang-koeng koe hoeloe, palang koe dada, andĕgan ka tĕbeh toekang, milandja gĕrit kos sora padati; dipaksa, dikaja-kaja, oendĕm kĕroeng ngabatok djangkoeng, ngĕmbang salak katiga ngampel, onggeng-onggeng kadiga birit noe njair. Reugreug bitan awi, teuas bitan awi saroeas, sok aja djadjaranana.

1) = *oeh lakadalah.*

2) *tjatjapek, tjatjaplock*, smoel.

Djadjaran kĕras [1]) goemoeloeng,
di djalan ka nangtang agoeng,
digoeloeng banteng sapoeloeh,
digeleng banteng salawe,
hĕnteu gĕdag-gĕdag atjan,
aja gĕdoeg kalindoean,
aja gĕdag kalinian,
manana awor djeung boemi.

Tjarekna Baloengbang singa: „boeh, tangkorang, batjot Mega koemĕndoeng, horeng djangkaran parat ka sapatala, [2]) lamoen sakieu teuasna."

Tjarek Mega koemĕndoeng: „lamoen djangkaran parat ka sapatala mah babari akalna, dikĕdoek bawakeun patjoel, dikali bawakeun linggis. Tjek si madjar ka ngaing mah, lain djangkaran parat ka sapatala, dia bae noe loengkajlingkeuj [3]) tjara geureung, oetjoet ngora toena boelan, boeboer kapadjoehan dia."

Tjek Baloengbang singa: „ngan sakieu gambawasa si madjar ka ngaing."

Balikkeun gambawasana noe bagoes Mega koemĕndoeng ka Baloengbang singa.

Langkoeng koe hoeloe, palang koe dada, andĕgan ka tĕbeh toekang, tiboeroeboet djĕboet, tibĕrĕbĕt djĕbet, siwah pangdĕdĕlna Baloengbang singa kasered, bĕrĕbĕt lenggok seot.

Djodjong diseundeuh-seundeuhkeun,
diandĕgan teu kawawa,
ari ngagolong ditadjong,
ari nangkarak dileak,
djoeritan misoesoeh goenoeng,
djoeritan mikondang reuma,
djoeritan nenggek ngalepo,
beuki boerit beuki laïn,
beuki beurang beuki pajah;

---

1) *tĕras.*
2) onderwereld.
3) = *lĕsoe, teuangan.*

ngaloengsar di padjoeritan,
djoeritan miteunggoer boeroeng,
djoerit mikĕlat pagaseun,
kantoen nandjeng-nandjeng bae.

Tjarekna Baloengbang singa: „podarkeun onam podarkeun, hiroep geh goreng leletna liwat kieu-kieu bae."

Tjek Mega koemĕndoeng: „hih, tangkorang, batjot dia, montong sasambat menta dipodarkeun. Oelah menta hoeöet ti goegoeran, menta tjai ti noe mandi, dagoan bedjer beasna bae; mangke ogeh koe si madjar ka ngaing hamo boeroeng dipaehan."

Raoe soekoe sĕndal dampal,
oeloengkeun ka manggoeng-manggoeng,
oelangkeun ka awang-awang,
giriwis ka poehoe tjeuli,
lar ka palangkakarana,
sabĕtkeun ka bintjoerangna.

Prok, sora kokoprok; prek, sora kekeprek, totogkeun djĕkok, toedjahkeun langgosar.

„Kitoe noe dipenta koe dia, teu koerang teu leuih," tjek Mega koemĕndoeng.

Lajoean lĕtoek langhoeroep,
lajoean loegaj langharak,
na poepoes kadiga imoet,
na mati kadiga seuri,
akmana malawo-lawo,
akmana leumpang ka goenoeng,
ka goenoeng ka kahiangan,
sipat tadjoer balik deui,
kapĕgat hoedjan baradja,
ngadagoan pangoeroesan,
akma ngabanding koeroengan.

Bogoh koe Mega koemĕndoeng,
koemalintoeng njiar toenggoel,
koematjatjang njiar tjatang,
aja toenggoel tjoel dilaroeng,
aja tjatang bat diliwat,
koemalintoeng njiar moesoeh,
koematjatjang njiar lantjan,
ari moesoeh geus kasamboet,
aï lantjan ĕnggeus beunang.

Tanggeuj gadona Mega koemĕndoeng, tanggeuhkeun ka djaba koeta.

Aor nangtang ka oerang papagoengan, ponggawa ti Pasir ipis, tjarekna: „boeh, andeu, oerang papanggoengan, soegan aja lĕmboe beunang ngoengkoeng, badak beunang njangtjang, banteng beunang ngagenteng, bajawak tanda jogana, [1]) koelit kadoe papagan nangka?"

„Soegan aja lalakian?"

„Lamoen euweuh lalakian, bikangna tjangtjoetan tjawĕtan gĕbjag toembilakeun, tampeukeun lĕboe haneutna ka si madjar ka ngaing."

Kapaliskeun kaänginkeun,
kabedjakeun kawentarkeun,
ka noe aja di panggoengan.

Saoer noe geulis Nimbang boeana: „aroeh, paraboe lantjeuk, si kaka bakal ajeuna geus teu djoegala. Eta anak deungeun nangtang deui bae, koe kaka bakal geura toeroenan, lanjap teuing anak deungeun."

Sok bogoh moen saha tama.

Anoe bagoes Paksi keuling na leret bae ka mana?

Ka noe bagoes Dĕmang patih Kalang sari, Aria Soetra pandjalir saoerna: „boeh, parabae lantjeuk, euweuh deui noe katoedoeh roea, katoedoeh roepa katotok katodjo bogoh, ngan paraboe lantjeuk."

1) *Jogana*, doch door diep nadenken

Nembalna Dĕmang patih Kalang sari: „si madjar ka ngaing tatjan doeng sanggoep, dang kadoega, ngan kĕrĕsa dadaoelatan bae."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Goeloesoer gontewang toeroen,
ngababatoer batoe woeloeng,
ka sangiang sambajana,
ka kalang kapadjoeritan,
kasampak kasondong aja,
noe nangtang awong-awongan,
disampeur dibawa deukeut,
silih aoer koe tjitjidoeh,
silih boera koe kabisa.

Garetek goemang-gamengan, amarah teu kawadahan, raoe soekoena, sĕndal dampalna, noe bagoes Mega koemĕndoeng koe Dĕmang patih kalang sari aloengkeun ka manggoeng, oelangkeun ka awang-awang, giriwis ka poehoe tjeulina, lar ka palangkakanana langgosar.

„Sakitoe noe dipenta koe dia teh, teu koerang teu leuih."

Akmana malawo-lawo,
akmana poelang ka goenoeng,
ka goenoeng ka kahiangan,
sipat tadjoer poelang deui,
laïn poelang koe teu meunang,
kapĕgat hoedjan baradja,
ngadagoan pangoeroesan,
akma ngabanding koeroengan.

Bogoh moen koe saha tama,
Dĕmang patih Kalang sari,
Aria Soetra pandjalir,
aor anoe nangtang deui,
nangtang bari gagaokan,

kakaoes bari kakaboek,
kapaliskeun kaänginkeun,
ka noe aja di padalman.

Ka noe geulis Maja sangara tjarekna: „aroeh, sapoen."

„Euh, kakang, koemaha oerang eta koematjĕloek lain manoek, koemotjeak lain heulang, lain andang pakan koendang. Noe koematjĕloek ngadjak poepoes, koemotjeak ngadjak heulang; ajeuna, kaka bakal oerang geura tinggalkeun bae, njiar pilĕmboereun noe sikloek, nagara noe singkal, tjai noe noendjang ka langit, tjiboentoe pitampianeun."

Tjarekna noe bagoes Pangeran Djaja sangara: „boeh, si madjar ka ngaing teu deuk oendoer koe moesoeh, teu deuk loempat koe gagaman oerang nagara Pasir batang. Lamoen tatjan taroeng lĕlĕboeran pĕrang tjintang lalawanan djeung oerang nagara Pasir batang, ngaing hanteu tiïs pilih."

Tjek Maja sangara: „sih, kaka bakal, dek tĕmĕn-tĕmĕn amat koe kaka bakal dek ditoeroenan."

„Teu pindo gawe", tjek Djaja sangara.

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Hĕnteu ditjatoer dangdanna,
dangdanna mah ĕnggeus heubeul,
goeloesoer gontewang toeroen,
ngababatoer batoe woeloeng,
ka sangiang sambajana,
ka kalang kapadjoeritan,
kasampak kasondong aja,
noe nangtang awong-awongan,
Dĕmang patih Kalang sari.

Tjarekna Pangeran Djaja sangara: „amboe ing, bapa ngaing, boeh, haj, tangkorang, batjot dia, anak deungeun, meudjeuh ngĕpoes maoeng, nantang gĕlap, ieu datang pitandak lantjaneun dia, nja ngaing noe ngaran Pangeran Djaja sangara."

Tjarek Dĕmang patih Kalang sari: „oedalah, datang tangkorang, batjot dia."

Tjarek Pangeran Djaja sangara: „datang meureun dja dikotak diogan-ogan koe tjetjekap tjareham dia."

Ajeuna seur mangseuh lamoen loedeung, tjek geura ngadek lamoen daek, toroktok siar bobona, siar koelit singkajoanana, tenas gagandenan koe doea leungeun, katiloe tjokor dia."

Geus kitoe disampeur, dibawa deukeut.

Pateungteung patali ageung,
padojang adeng-adengan,
noe bagoes pĕrang tandingan,
patoetoemboe koemis nanggoeng,
djeung papada boedak ngora,
silih aoer koe tjitjidoeh,
silih boera koe kabisa,
menak saroea saktina.

Brĕk silih tjandak peupeuteujan, doeroekdoek, dĕrĕkdĕk, rekep manan hoentoe gegep, rapat manan hoentoe koeja, Dĕmang patih Kalang sari koe noe bagoes Pangeran Djaja sangara disered. Dĕrĕkdĕk, lenggok, seot.

Djodjong ditoeroet-toeroetkeun,
djodjong diseundeuh-seundeuhkeun,
diandĕgan teu kawawa,
manggih toenggoel diloenggoerkeun,
manggih tjatang dilanggarkeun,
ari ngagolong ditadjong,
ari nangkarak dileak,
seur mangseuh kaseuseubeuhan,
Dĕmang patih kalang sari,
djoeritan geus kapajahan,
pĕrang dialoeng ka manggoeng,
pĕrang dioelang ka awang.

Barĕng geus kitoe, katingali koe noe bagoes Paksi keuling Limar gading, Pangeran Naga kantjana, saoerna: „boeh, paraboe lantjeuk, ajeuna tiwas djĕnĕng kakana Dĕmang patih Kalang sari kapajahan dina kalang kapadjoeritan."

Lamoenna kita kanjaäh-njaäh boegang ditoeroenan koe loba-lobaän djĕlĕma, hamo aja noe djoegala ngalawanan pĕrang ka Djaja sangara, karana lain bereng-bereng kasaktianana.

Loba doekoen noe teu mampoeh,
paradji sakti teu mahi,
Boedjangga seda teu mĕmpan,
teu mantek-mantek djampena,
sandakala [1]) ka noe bagoes,
Pangeran Djaja sangara.

„Ajeuna koe si madjar ka ngaing deuk ditoeroenan ka kalang kapadjoeritan. Menta di djoeroeng rahajoe, menta di djaja kĕrĕta, menta dipileuleujankeun si madjar ka ngaing dek toeroen toemĕdang didjoerit."

Bogoh koe raga noe geulis,
noe geulis moen saha tama,
noe geulis Nimbang boeana.

Tjarekna: „geun, ieu badan awak ing teu bisa mileuleujankeun.

Pileuleujan pireunteujah,
pileuleujan manoek oendar,
ti dieu mĕlĕng ka ditoe,
ti ditoe ka dieu deui,
sereg-sereg mangka pereg,
oelah balik moen teu njingdjing,
oelah poelang moen teu beunang,
dja kita mah indoeng lĕmboe,
indoeng lĕmboe ti Galoenggoeng,
ewe banteng ti Bagĕlen,
mandjangan saba baroean,

1) voortdurend.

moending pagoeling padati,
baleman sapileuleujan,
elingkeun onam elingkeun,
na beunang ngĕtoek ti Djĕnggoe, [1])
beunang ngoejang ti tatangga,
elingkeun papaliasan,
elingkeun pamiak banjoe,
bisi pĕrang ka sagara.

Tjarekna Paksi keuling: „euh, oelah digeuing-geuing dja njaring, oelah digoeang dja hoedang, kadjat djĕnĕng kakana eudeuk toemĕdang didjoerit."

Tjek Nimbang boeana: „hade, kaka, lamoen kitoe, kamajangan lamoen ĕnja,

moen njangkir pakarang seukeut,
sapĕrti ngasah noe lendam, [2])
ngageuingkeun anoe njaring,
ngagoeangkeun anoe hoedang."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Henten ditjatoer dangdanna,
dangdanna mah ĕnggeus heubeul,
goeloesoer gontewang toeroen
tjap reundeuk angkat di taneuh,
galasar baë ka mana,
ngababatoer batoe woeloeng,
ka sangiang sambajana,
ka kalang kapadjoeritan,
sakeudeung goeroedag datang,
kasondong kasampak aja,
anoe keur taroeng didjoerit.

Barĕngna leret, ditinggali koe noe bagoes Paksi keuling, moen djĕnĕng kakana Dĕmang patih Kalang sari keur ka-

1) gelijk Djĕnggi, voor 't rijm op oe uitgaand.
2) dun en scherp.

pajahan, pĕrangna geus teu mahieun ka Pangeran Djaja sangara.

Ladjoë ditewak koe noe bagoes Paksi keuling, dibalangkeun kana loehoer papanggoengan.

Bogoh moen koe saha tama, anoe bagoes Pangeran Djaja sangara.

Aor baë nangtang deuï,
na sora mongprong ngalawong,
na sora mangprang [1]) hamirang, [2])
sora leutik mangka gĕde,
sora gĕde mangka haroes,
kakaoes baë kakaboek,
bari matĕk-matĕk doehoeng.

Tjarekna: „amboe ing, bapa ngaing, boeh, haj, tangkorang, batjot oerang papanggoengan, geura toeroenan si madjar ka ngaing. Soegan aja maoeng beunang ngoengkoeng, badak beunang njangtjang, banteng beunang ngagenteng, koelit kadoe papagan nangka, bajawak tanda jogana. Soegan aja lalakian si madjar ka ngaing, geura toeroenan. Lamoen taja lalakian, bikangna geura tjangtjoetan tjawĕtan, tampeukeun lĕboe haneutna, gĕbjag toembilakeun datangkeun ka si madjar ka ngaing."

Beut kadeuleu, ngeng kadenge koe noe bagoes Paksi keuling, galasar disampeur dibawa deukeut.

Ditĕpi dibanding tjalik,
boekakeun tjangkang peureupna,
lĕndjeng tjoeroek kiwa tĕngĕn,
bari dioejĕk-oejĕkkeun,

Tjarekna Paksi keuling: „ai, tangkorang, batjot dia, meudjeuh moen ngĕpoes maoeng, nangtang gĕlap, ieu datang pitandak lantjanan dia."

---

1) klanknabootsing.
2) *haroes.*

Tjek Djaja sangara: „oedalah, datang tangkorang, batjotna noe bantelor [1]) bontongorna [2]) oerang nagara Pasir batang. Mangseuh mandoera sena ka si madjar ka ngaing lamoen boga kadaek."

Tjek Paksi keuling: „datang meurenn dja dikotak, diogan-diogan koe tjetjekap tjareham dia. Seur mangseuh, lamoen loedeung; tjek ngadek, lamoen daek; toroktok siar bobona, siar koelit singkajoanna, lamoen teuas gagandenan koe doea leungeun, katiloe tjokor dia."

Pateungteung patali [3]) ageung,
padojang [4]) adeng-adengan,
patĕtĕpoeng koemis nanggoeng,
djeung papada boedak ngora,
silih aoer koe tjitjidoeh,
silih boera koe kabisa,
silih tondjok siki bolor.

Tjos goelar-gilĕr; tjos goelar-gilĕr.

Tjarekna Djaja sangara: „tjik, lamoen ĕnja dia sakti, si madjar ka ngaing geura berean doehoengeun."

Anoe bagoes Paksi keuling,
siriking merean gigir,
ka sĕngklang [5]) merean toekang,
na gigir diïbing-ibing,
na toekang diwajang-wajang,
didjieun koeta tandingan.

Pangeran Djaja sangara,
toeroetoet ngahoenoes doehoeng,
doehoengna si gagak ngĕlak,
diperahan beuti salak,

1) *bĕdĕgong.*
2) onbeschaamd.
3) *patĕpoeng padeukeu.*
4) *padeukeut, verendengan.*
5) *toekang.*

dibeubeur koe indjoek laki.
bisi leueur kamoklaän.

ditatap-tatap wadjana,
proel ka koekoe tĕl ka boeloe,
baradja loemetak-letak,
na roea diga hajangeun,
reup deuleuna ngeng dengena,
Pangeran Djaja sangara,
biar dada taboe rĕntjang,
na kesang kadiga gĕtih.

„Naeun noe ngagantoeng kadiga woeloeng?"
„Lain naeun-naeun teuing noe kitoe poetjoek ing baradja." [1])
„Koema pirasaeunana?"

Tjek Djaja sangara: „rasana mah galingging paranas tiris, miang-miang panas rasana katiban doehoeng si madjar ka ngaing."

Tjek Paksi keuling: „boeh, lain noe kitoe, sisi beungeutna noe bisa njingkab baradja mah, pirasaeunana baradja dia mah. Poek hampoel asa kapoek, pak hampang asa kapas, ari nimbang kapas salambar katibanan doehoeng dia."

Koekoep rasa kapoeloek, dongkap rasa kadoega, noe bagoes Paksi keuling oeloengkeun ka manggoeng, alangkeun ka awang-awang, giriwis ka poehoe tjeulina, lar ka palangkakanana, tibakeun sangiang doehoeng ka Paksi keuling.

Seur ka hareup, djag ka toekang, soedoek, nitir toedjoeh kali: lar, djĕkek-djĕkek.

Mingpring [2]) tjara njoedoek bĕling,
mangprang tjara njoedoek pandjang.

Boro-boro beusi neurakeun ka koelit, anggoer koelit anoe neurakan ka beusi.

Kateumoekeun tjatoeranggana diadoe djeung barajana.

Tjek Paksi keuling: „boeh, tangkorang batjot, ngahoe-

1) Werktuig in 't algemeen, hier de *doehoeng*.
2) Klanknabootsing, vergel. *mangprang*.

tang koedoe dibajar, na ngindjeum koedoe moelangkeun, alamat bantĕr pipamoelangeunana, ajeuna geura tadah koe awak dia."

Tjek Djaja Sangara: „koema karĕp dia, nibakeun."

Bogoh moen koe saha tama,
anoe bagoes Paksi keuling,
toeroetoet ngahoenoes doehoeng,
doehoengna sampana kĕling,
diperahan roepa manik,
roepa manik beunang ngoekir,
oekiran paman Djawirin,
maranggi [1]) mangsa beuheula,
noe aja di kahiangan.

Reup deuleuna, ngeng dengena anoe bagoes Paksi keuling limar gading, Pangeran Naga kantjana, doehoengna oelangkeun ka manggoeng, alangkeun ka awang-awang, giriwis ka poehoe tjeulina, lar ka palangkakanana; tibakeun ka Pangĕran Djaja sangara, seur ka hareup, djag ka toekang, soedoek nitir toedjoeh kali: lar djĕkek-djĕkek.

Mingpring tjara njoedoek bĕling,
mangprang tjara njoedoek pandjang.

Boro beusi neurakan ka koelit, koelit noe neurak ka beusi, kateumoe tjatoeranggana diadoe djeung barajana.

Tjarek Paksi keuling: „boeh, tangkorang batjot. Paratjoemah pĕrang adoe pakarang moen karoeksak-roeksak daugdanan. Mĕnding pĕrang adoe baloeng, tandingan djeung kabĕdasan."

Tjek Djaja sangara: „hih, pĕrang adoe baloeng kabogoh si madjar ka ngaing, koemaha karĕp bae."

Geus kitoe koe noe bagoes Paksi keuling langkoeng koe hoeloe, palang koe dada, adĕgan ka tĕbeh toekang, milandja gĕrit kos sora padati. Dipaksa, dikaja-kaja, oendĕm

1) *paranggi*, graveeren.

kĕroeng ngabatok djangkoeng, ngĕmbang salak katiga ngampel.

Tiboeroeboet djĕboet, tiberebet djĕbet, gĕlĕdĕg goebrag, roeboeh hidji, roeboeh kabeh, pada bĕdasna, tanaga saroea, hoedang hidji, hoedang kabeh.

Manggih moesoeh sakawĕroeh,
manggih lantjan noe saroea,
moen sakti pada saktina,
silih sered silih teumbag, [1])
pĕrang teu aja kalahna,

„Ringkinik ka gigir leumpang keujeupeun."

Noe bagoes moen pĕpĕrangan,
saroea tĕgĕr pintĕrna,
pagioeh paädoe poejoeh,
pageleng paädoe banteng,
patoetan pĕrang tandingan.

Balikkeun pangawasana ka noes bagoes Paksi keuling, langkoeng koe hoeloe, palang koe dada, andĕgan ka tĕbeh toekang koe bagoes Djaja sangara.

Siwah pangdĕdĕlna noe bagoes Paksi keuling kasered, barabat lenggok seot.

Indoeng soeka ngawoeloekoe,
dampal pandjang ngawaladjar,
paranti nagang teu meunang,
paranti nodjer teu nĕndeng, [2])
djongdjon diseundeuh-seundeuhkeun,
pĕrang ditoeroet-toeroetkeun.

Tjarekna Paksi keuling: „boeh, kakara si madjar ka ngaing manggih pĕrang kasajahan. Enggeus mindĕng, aing taroeng lĕlĕboeran, pĕrang tjitang lalawanan djeung papada boedak ngora kakara, ajeuna djeung dia ngarasa kawalahan."

1) *toebroek.*
2) *tahan.*

„Tapi beuheula dia rea kasoesahan, bareto ka ngaing djangdji boga hoetang hateup sawĕlitan, moen teu bisa moelangkeun sanggoep majar koe pati, ajeuna pipatieun dia."

Ewor gadona, gĕdag letahna noe bagoes moen Paksi keuling ditĕkĕnkeun djampe pajingkab baradjana.

Kieu djampena: „gingsir Sang mĕnir, [1]) Sang ali [2]) gĕtĕkan, [3]) tjopong rorong singkab darat di boeana baradja atina si Djaja sangara."

Ditioepkeun teuloe kali.

Kadjeueung mongplong ĕlak-ĕlakanana noe bagoes Pangeran Djaja sangara ngagaatoeng dina ĕlak-ĕlakanana djalan baradja.

Noe bagoes Paksi keuling toeroetoet ngahoenoes doehoeng. Seundak gambawasana gorokkeun doehoeng ka tikorona, tĕkĕnkeun, djĕkok, gĕblos.

Sĕbrot gĕtihna ka manggoeng,
ka manggoeng ka awang-awang,
tjĕplak lĕnggak kapisanan,
Pangeran Djaja sangara,
kasamboet tangan moenggaran,
lajoean lĕtoek langhoeroek,
lajoean leak langharak,
akmana malawo-lawo,
akmana leumpang ka goenoeng,
ka goenoeng ka kahiangan,
sipat tadjoer poelang deui,
laïn poelang koe teu meunang,
kapĕgat hoedjan baradja,
akma ngabanding koeroengan,
ngadagoan pangoeroesan.

---

1) Broeder van Soelandjana, zie Wawatjan Soelandjana, ed. Kolff & Co., blz. 54, 145, Tali mĕnir.

2) Idem, ten rechte Tali mĕndang.

3) *ambĕlan, kĕkĕtĕg.*

Bogoh koe na Paksi keuling,
koemalintoeng njiar moesoeh,
koematjatjang njiar lantjan,
ari moesoeh geus kasamboet,
ari lantjan ĕnggeus beunang,
djodjong noe keur nangtang pĕrang.

Barĕng kitoe, katingali koe noe geulis Maja sangara moen kakana geus kasamboet.

Bogoh moen koe saha tama,
noe geulis Maja sangara,
goeloesoer gontewang toeroen,
indit tina pangtjalikan,
loegajna ti padalĕman,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
galasar baë ka mana,
neang ka kalang djoeritan,
nĕpoengan lajoeanana,
sakeudeung goeroedag datang,
ĕntok-ĕntok pingpilikan,
dirontok ditjeungtjeurikan: [1])
„kaka ma [2]) deuleu bireungeuh,
kaka ma teang soreang."

Digeuing-geuing teu njaring,
digoeang-goeang teu hoedang,
lajoean geus kapajahan.

„Aroeh-aroeh kaka bakal,
boa paeh-paeh tea."

Tjeurik batin balilihan, [3])
midangdam kabalangsakan.

1) Ik vestig bepaaldelijk de aandacht op het thans volgende klaaglied, dat bizondere poëtische gaven aanwijst, zoo naar de compositie als naar den inhoud.

2) *ma*, moge.

3) *reuceuriheun*, *ĕlah-ĕlih*, het snuifhikken bij 't huilen.

„Aroeh si madjar ka ngaing,
ajeunana mah tjeurik geh,
kadjadjalir-djalir ati,
midangdam ka baja sora,
mĕnding ngaing asoep oeloen,
asoep oeloen koemaoela,
nĕboes lajon kaka bakal."

Bogoh koe raga noe geulis,
galasar ladjoe ka mana,
toeloej njampeurkeun noe bagoes,
noe bagoes moen Paksi keuling,
emok-emok rempaj-rempaj
emok matjet direrekep,
bisi renggang tjapit hoerang,
bisina katamboleran. [1])

Broek soedjoed ngaraoe soekoe,
brak sĕmbah ngaraoe dampal,
didaloeroes [2]) saoer aloes,
saoer aloes anoe aroem,
didatangan sabla lesang,
sabla lesang anoe endah,
gĕlĕndĕng dipadanaän.

Tjarekna: „aroeh, oetoen, si madjar ka ngaing ngahatoerkeun pĕrĕtingkah kaka bakal sakitoe, kaka bakal, tas ngaloeloeh poendoek, ngaleak taktak djeung ka paraponggawa, sakabeh noe geus pada dipaehan koe djĕnĕng kakana."

„Ajeuna menta agoeng nja paraloen, menta pandjang panghampoera, menta panghiroepankeun deui. Soegan papala [3]) loemajan para ponggawa sakabeh dja ka moesoeh

1) *katembong lorangan koe noe sedjen*; bijv. bij 't verrichten van een natuurlijke behoefte, vergel. *ngongkong*, *pĕloak-pĕloĕk*, *ngaloerahol*, *olrun*.

2) *diloeloesan*, *dĭtĕroesan*.

3) *tampala*, *kilang bara*

taja adoena, ka lantjan taja goenana. Soegan balangkeuneun, toempaskeuneun ka pisoeloeheun pidaoeneun bae."

Saoer Paksi keuling: „beu, soenan teteh, oelah dek dipake gĕmbir pilih rĕdjag manah, pĕlĕkara sangiang lajoean mangke ogeh mo boeroeng dihiroepan deui koe si madjar ka ngaing kabeh."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Anoe bagoes Paksi keuling,
galasar baë ka mana,
njampeurkeun kana lajoean,
lajoean patoendjang-toendjang,
dioeroesan dibanoesan,
diberesan dirampesan,
noe peupeur didjampe peupeur,
noe pateuk didjampe peupeuh,
noe raheut di djampe raheut,
noe parĕsok dihadean,
euweuh lelet euweuh tjotjeng,
euweuh tjeda-tjeda atjan,
aja tjeda hapoer kĕmbang,
hapoer kĕmbang kadjadian,
lajoean taja tjatjadna,
tjoendoekkeun bajoe ti timoer,
ti timoer ti rahajoena,
datangkeun akma ti barat.
ti barat ti Kĕrĕtana,
soempingkeun ati ti Djĕnggi,
ti Djĕnggi ti Noesa bini,
ti Solokan Malangkabo,
asoep teuloe noengkoe-noengkoe,
asoep opat mada-mada,
asoep lima lingga omas,
asoep gĕnĕp ngoerĕn-ngoerĕn,
asoep toedjoeh toempang pitoe,
asoep bajoe ka koeroengan,

mandjing akma ka lajoean,
aja ĕntik angin leutik,
aja renghap angin tjarang,
ambĕkan tjara poepoetan,
kĕrĕp ka loear ka djĕro.

Didoedoet ramboetna sakoerĕn, dikoerilingkeun teuloe kali kana lajoeanana, nendjrag lĕmah teuloe kali bari pokna: „paraboe lantjeuk, meudjeuh sok sare ti pojan matak teu inggil [1]) djoeritan, matak teu djaja pĕrangan."

Lilir tanghi goendam koredjat sateuloeanana. Gisik ret ka barat, ret ka timoer, gisik-gisik panonna bari pokna: „oeh, paeh ngaing, paeh ngaing."

Tjek Paksi keuling: „paeh kakara sabalen, koemaha karĕp ajeuna?"

„Lamoen noengkoel mangka poegoeh, ngalawan meungpeung, ajeuna keur sapasang sapidangdoekan."

Pangeran Djaja sangara,
ngadeuleu sareukseuk serab,
asa mĕndĕng serengenge,
teu ngoekoep sagĕde boeoek,
teu manah sagĕde koeman,
hanteu wani ngalalawan,
ka noe bagoes Paksi keuling,
na kala mangsa harita.

Tjarekna: „noengkoel, pangoeloe tandang, si madjar ka ngaing."

Tjek Paksi keuling: „papada noengkoel, oelah basa pangoeloe tandang ka si madjar ka ngaing, karana paraboe lantjeuk kolot pawongan koedoe, oetoen nja pibasaeun ka si madjar ka ngaing."

Tjarekna Djaja sangara: „boeh, atoeh tarima djasa, oetoen, aning ajeuna meudjeuh, oelah, kĕbĕl oerang aja di dieu, geura tjalik ka padalĕman si madjar ka ngaing bae;

1) hoog, uitmunten; oenggoel.

geura titihan di padalĕman. Djeung deui, djĕnĕng si oetoen, patjoean oelah deuk bĕndoe karana si madjar ka ngaing hamo ngiring ka nagara Pasir batang karana mĕlang koe nagara, hanteu aja noe noenggoean. Ajeuna mangka bae hade-hade ngadjoedjoerkeunana ka ratoe ti Pakoean, poetra menak Padjadjaran, si madjar ngaing teu bisa pateumoe djeung ratoe."

Tjarekna noe bagoes Paksi keuling: „boeh, oelah pake gĕmbir pilih, rĕdjag manah, sapoeloeh djadi pihatoer sawĕlas djadi panĕdja, mo boeroeng didjoedjoerkeun koe si madjar ka ngaing, tapi paraboe lantjeuk djeung soenan teteh mangka tĕtĕp nitihan, ngoeroesan padalĕman."

„Oelah oenggoet kalindoean, oelah gĕdag kaänginan, djeung koedoe miarĕgĕp koemaoela ka nagara Pasir batang."

„Ari si madjar ka ngaing ajeuna deuk sereg-sereg pada moeroed ka nagara, karana meureun heubeul didjeueungdjeueungkeunana koe ratoe di nagara Pasir batang."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Anoe bagoes Paksi keuling,
galasar baë ka mana,
ngadjoegdjoeg ka papanggoengan,
tjap rĕket neker taradje,
sahambal ka doea datang,
ngarioeng pada ponggawa,
ti gigir para pinoetri,
pada tĕpoeng adoe lawoeng,
sapasang sapidangdoekan.

Saoerna Paksi keuling: „boeh, paraboe lantjeuk, paraponggawa djeung para pinoetri, ajeuna oerang oelah kĕbĕl kikieuan, oerang pada moeroed salĕlĕmboer, oerang mintar ka nagara, karana kĕbĕl didjeueung-djeueungkeunana koe seuweu ratoe ti Pakoean, poetra menak Padjadjaran."

Tapi ieu papanggoengan oerang poelangkeun heula ka kahiangan."

Tembalna para ponggawa: „indoeng toewoeng, bapa pinggan, palelena dengdek ngentja atoeh, sadajana sĕdja ngiring sakĕrsana djĕnĕng si oetoen."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Bogoh moen koe saha tama? Anoe bagoes Dĕmang patih Kalang sari, Aria Soetra pandjalir.

Emboet njaoer, bentes sablana ka noe bagoes Paksi keuling, tjarekna: „boeh, djĕnĕng si oetoen, ajeuna si madjar ka ngaing ngiringan sakĕrsana, aning si madjar ka ngaing hajang hoeloen koemaoela ka ratoe, sotja koemaoela ka menak. Teu aja bikeun-bikeuneun ngan boga adi sahidji, anoe geulis Ratoe manik,

Ratoe manik nanding leuwih,
ratoe ĕmas nanding larang,
noe larang di pagoelingan,
mĕrĕdja [1]) niroe Pakoean."

„Ajeuna aja di nagara Pasir batang oemboel girang."

„Lamoen sapoek sama doeloer,
samĕdang kasamadaän, [2])
kasapoekan reudjeung angkoeh,
ka para ponggawa kabeh,

„Ajeuna oerang moeroed djalan ka nagara Pasir batang oemboel girang, si madjar ka ngaing dek njampeur heula djĕnĕng si indji, noe aja di padalĕman."

Ti dinja madjar sapoek djeung sarereana.

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Goeloesoer gontewang toeroen,
sadaja salobanana,
pawestri djeung praponggawa,
pada koempoel di boeroean,

1) *maradja, maha radja; ngaradja.*
2) *karĕmpoegan.*

di boeroean papanggoengan,
bogoh koe raga noe bagoes,
noe bagoes moen Paksi keuling,
Paksi keuling lima gading,
Pangeran Naga kantjana,
ka loehoer ka sala manggoeng,
moelangkeun ka kahiangan.

Tjarekna: „mapan aing asak tapa ngandang dewa, kaäsoehan koe dewata, moega-moega ieu papanggoengan mangka poelang ka loehoer ka kahiangan."

Geus kitoe satoedoeh mĕtoe, sakĕtjap moestiasakeun, papanggoengan lĕs leungit tanpa lĕbih, ilang tanpa karana, poelih ka djatina, poelang ka poerwana, ka kahiangan.

Bogoh moen koe saha tama,
anoe bagoes Paksi keuling,
katema deuï koe saha,
katema para ponggawa,
katema deui koe saha,
katema para pinoetri,
galasar menak noe angkat,
ngabroel-ngabroel ngaboeboehan,
ngĕmbat-ngĕmbat njatang pinang,
torolok [1]) alok-alokna,
ngĕlak tĕtĕmbanganana,
tatanggoeh moen ratoe moendoer,
tanggara moen menak angkat,
manggih leuweung keukeudeungan,
njaba reuma gĕgĕntakan,
poeroeg leuweung manan reuma,
goeroedag ka leuweung gonggong,
leuweung gonggong leuweung tjanggong, [2])
kaï satjoeroek boeloean,

---

1) *gorowok, sora anoe alok.*
2) *langgong pandjang.*

kaï satjinggir koemisan,
kaï satjongo djanggotan,
kalinsan leuweung weuteuh,
djĕntoel aoel tina roejoek,
gebog kelong tina bodjong,
tjorengtjangna mata peutjang,
dina kolong-kolong tjatang,
gerewek banteng katedjeh,
loempat mapaj hoenoer monteng,
ngalindoeng ka tangkal menteng,
garawak badak katintjak,
loempat mapaj hoenoes lĕbak,
ngalindoeng ka tangkal salak,
barabat liwat ti dinja,
manggih deuï sasatoän,
na loetoeng doemahoeng-dahoeng, [1]
ngaloentjat ka hoeroedapoeng, [2]
tatalepa ka kimaoeng,
loentjat kana toenggoel gintoeng,
madjar dia leungit indoeng,
soerili soemeuri-seuri,
ngaloentjat kana kimindi,
kimindi di sisi tjaï,
madjar dia leungit nini,
tjarĕntang boentoet djaralang,
loempat mapaj areuj kontjang, [3]
talepa ka sintok landjang,
loentjat kana tangkal kondang,
madjar dia leungit landjang,
geus moengkoer-moengkar ti dinja,
njoektjroek tjaï mĕgat bodjong,
manggih beunteur reureudjeungan,
karaë [4]) papangantenan,

---

1) *ngadaweung*.
2) een boomsoort.
3) eingenaam der *areuj*.
4) een vischje gelijk de *tampele*.

aja paraj noe lalamar,
aja bogo bobogohan,
aja sarompet ngalamar,
soepaja hanteu katampa,
diwada teros hoeloena,
tampele djedjeretean, [1]
hajang kawin ka tjawene,
tatapi hanteu dibere,
dja bonganna ĕnta-ĕnte,
barabat liwat ti dinja,
goeroedag ka tjala [2]) gĕdang,
tjala gĕdang tjala gĕding, [3])
tjala gĕding tĕpis miring,
tjala gĕdang kajoe wajang,
tjoekangkang tjarioe ngangkang,
dilabajan [4]) boĕh larang,
tatanggoeh [5]) moen heuleut alas,
ti nagara Pasir ipis,
ka nagara Pasir batang,
Pasir batang oemboel girang,
tjoel dilaroeng bat diliwat,
teu tjatoer pandjang di djalan,
goeroedag baĕ ka mana,
djaoeh hamo boeroeng tjoendoek,
anggang hamo boeroeng datang,
tjatoerkeun soempingna baĕ,
ka nagara Pasir batang,
Pasir batang oemboel girang,
kasondong kasampak aja,
na ki poeöen [6]) mangkoe boemi,

1) *atjĕng-atjĕngan, koekoeroepoekan.*
2) *tjiri, walĕs.*
3) *panĕroes dangding pantoen ngarah asep.*
4) *disarĕmpajkeun.*
5) *tolonde, tjiri wantji.*
6) koning; hier blijkt dus dat *poeöen* identiek is met *poehoen* in den zin van opperste, eerste, voornaamste, hoogste oorzaak, begin. Vergelijk boven blz. 215

katema girang pawarang,
njaï poeöen mangkoe boemi,
katema deui koe saha,
katema koe girang seuweu,
anoe geulis Ratoe manik,
ratoe manik nanding leuwih,
ratoe ĕmas goenoeng larang,
noe larang di pagoelingan,
mĕrĕdja niroe Pakoean,
bogoh moen koe saha tama,
anoe bagoes Dĕmang patih,
Dĕmang patih Kalang sari,
Aria Soetra pandjalir,
Paraboe Moending diringan,
barabat noe masang tabe.

Tjarekna: „tabe, sapoen, si madjar ka ngaing deuk miloe eureun sakeukeudeung, ngeureunan palaj ngalĕmar, ngeureunan palaj djeung tjape."

Bogoh koe raga noe geulis,
Ratoe manik anoe geulis,
ratoe manik nanding leuwih,
ratoe ĕmas goenoeng larang,
noe larang di pagoelingan,
mĕrĕdja niroe Pakoean.

Ngaleret ka djĕnĕng kakana, lamoenna geus soemping, tjarekna: „aroeh, soenan iboe, geun itoe kaka bakal, bagea soemping."

Teu moentjoen-moentjoen rahajoe,
teu njana-njana kĕrĕta,
koe oerang geura tjalikeun,
ka dieu ka padalĕman.

Geun, oelah toemangtoeng toemaling goeroe, toemedja toemaling gĕnah, gorodjog bagea tjalik ka loehoer, ka pa-

da manggoeng, ka salaksa mandapanas, salampit sageusan tjalik djeung badan awak ing."

Geus kitoe noe bagoes Dĕmang patih Kalang sari,

tjap rĕket neker taradje,
sahambal kadoea datang,
galeong genggele tjalik,
tjalik ngidĕr katĕngahkeun,
narimbangan pamadjikan.

Tjarekna: „boeh, tjalik tĕpoeng adoe lawoeng sapasang sapidangdoekan djeung sadoeloerna, katema girang ajahna saraoeh girang iboena."

Tjarekna Dĕmang patih Kalang sari: „beu, ajeuna kieu, anoe matak si madjar ka ngaing djaoeh ngadjoegdjoeg, anggang neang ka madjar djĕnĕng si ajah, si iboe katoet ka djĕnĕng si indji, ngaing deuk njieun gitik rangsang rarantjagan [1]), dengdeng gĕdang [2]) wawalehan ka djĕnĕng ajah. Lamoen sapoek sama doeloer, toemĕdang toeroen ti soeka, kasapoekan reudjeung angkoeh.

„Koe sabab si madjar ka ngaing tatapa doeg boelan baraning tahoen, lain hajang kahot, lain hajang bĕdas poendjoel ti deungeun, hajang hoeloen ka ratoe, sotja ka menak. Tapi ngaing euweuh bikeun-bikeuneun ka seuweu ratoe ti Pakoean, menak oerang Padjadjaran, lain ti djĕnĕng si indji."

„Ajeuna, djĕnĕng si indji, poeroen teu poeroen, dipenta poeroenna koedoe miloe djeung si madjar ka ngaing, ka nagara Pasir batang oemboel tĕngah."

Tembalna noe geulis Ratoe manik: „soemangga, sakĕrsana djĕnĕng si kaka."

Geus kitoe, kawidian koe ajahna raoeh iboena, nja eta poeoen mangkoe boemi, tjarekna: „heug bae, tapi ngaing mah hamo miloe, karana mĕlang koe nagara."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

---

1) *sindir* = *hajang pada ngarĕmpoegan.*
2) *sindir* = *sale*; slagwoord: *walch.*

Hanteu ditjatoer dangdanna,
dangdanna ĕnggeus sadia,
tjatoerkeun angkatna baē,
goeloesoer gontewang toeroen,
tjap reundeuk angkat di taneuh,
ngoesiran ka praponggawa,
djeung lamoen ka saha tama,
koe noe bagoes Paksi keuling.

Geus kitoe tjatoerkeun deui,
para ponggawa geus boebar,
indit tina pangtjalikan,
geus laloegaj ti nagara,
Pasir batang oemboel girang,
ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut,
ngabangbajang njatang pinang,
angkatna toeroen bantajan.

Hanteu ditjatoer lilana,
djaoeh tjoendoek anggang datang,
datangna ka sirah dajeuh,
sirah dajeuh Pasir batang.
Pasir batang oemboel tĕngah,
barabat liwat ti dinja,
goeroedag ka djalan gĕde,
djalan gĕde waloestoeren.

. Galoengan djalan padati,
alam djaman pakorontjong,
alam djaman pakoerĕntjang,
djaman koeda ngegel beusi,
ka kiwari ngegel keneh,
kitoe geh eukeur dipake,
barabat liwat ti dinja,
goeroedag ka pidoekoehan.

Tjoel dilaroeng bat diliwat,
tjoendoek di sawah marioeh.

Soemping di sawah toenggiling,
goeroedang ka sawah tadah,
sawah tadah tande hoedjan,
ngaran tipar-tipar tea,
mipir kikis djaro djati,
djieun boedak laki santri,
Mapaj kandang walang [1]) sanga,
djieun boedak ngĕntrak pojan,
barabat liwat ti dinja.

Goeroedag ka lawang kori,
lawang kori bahan djati,
gigindjĕl kidjoelang onam,
dikantakeun [2]) mĕrak sinting,
mĕrak sinting lalakina,
diĩlik siking [3]) djeung mintih, [4])
diroepakeun mĕrak bangong,
mĕrak bangong geh djagona.

Ditoöng diga deuk ngontjong, [5])
tjoel dilaroeng bat diliwat,
tjoendoek di lawang pĕlĕngkoeng,
djĕdes [6]) di lawang saketeng,
goeroedag kairing-iring,
iring-iring katjapiring,
tjalingtjing malapit lawang,
paranti noe ajoe nangtoeng.

Paranti noe lĕndjang nedja,
paranti noe geulis niĩs,
paranti ngahaseum tanggaj,
loeloeroeng teuloe ngabandoeng,
lalaran doea dikipas,

1) *palang*.
2) *diroepakeun*.
3) *siga, diga, djiga*.
4) *ngabintih, ngagitik*.
5) *njongtjong, matjok*.
6) *datang, liwat; netje*.

disaba tĕngah-tĕngahna,
bisi djalan mamaroean,
noe notog ka padalĕman.

Sakeudeung goeroedag datang,
ladjoena noe masang tabe,
soempingna di padalĕman.
Pasir batang oemboel tĕngah,
bogoh moen ka saha tama,
anoe bagoes Paksi keuling,
Paksi keuling limar gading,
Pangeran Naga kantjana.

Katema deuï koe saha,
anoe bagoes koe ponggawa,
noe bagoes Baloengbang singa,
Pangeran Naga boeana,
ti nagra Sĕla boeana,
katema deuï koe saha,
katema koe Dĕmang patih,
Dĕmang patih Kalang sari.

Aria Soetra pandjalir,
Paraboe Moending diringan,
katema deuï koe saha,
noe bagoes Soetra pangajon,
ajonan Pasagi wetan,
katema deuï koe saha,
noe bagoes Mega koemĕndoeng,
ponggawa Koeta haroeman.

Katema deuï koe saha,
noe bagoes Singa pakoean,
ponggawa ti Padjadjaran,
katema para pinoetri,
lima reana kabehna,
sahidji aranna poetri,

anoe geulis Ratoe manik,
ratoe manik nanding leuwih.

Ratoe ĕmas goenoeng larang,
noe larang di pagoelingan,
mĕrĕdja niroe Pakoean,
katema deuï koe saha,
noe geulis Nimbang boeana,
poetri ti Sĕla boeana,
katema deuï koe saha,
pawestri Koeta haroeman.

Noe geulis Lĕnggang haroeman,
katema deuï koe saha,
katema moen koe pawestri,
ti Pakoean padjadjaran,
noe geulis Rĕntjang pakoean,
katema deuï noe geulis,
Poetjoek sari ratna wentang,
sarimbang-rimbang dewata.

Poetri ti Pasagi wetan,
ladjoe bagoes masang tabe,
masang tabe paralaja,
oenggah dina wiwilangan,
kalimorot tjena nongtot,
sanintĕn tjena baloentĕr,
batoentjar parandjang gagang,
masang tabe mo moengkoereun.

Tjarekna noe bagoes Paksi keuling: „tabe, sapoen, si madjar ka ngaing miloe eureun sakeukeudeung, ngeureunan palaj ngalĕmar, ngeureunan palaj djeung tjape."

Kapaliskeun kaänginkeun,
kabedjakeun kawĕntarkeun,
ka noe aja di padalĕman,
torodjol ka kikis tjopong,

serang kana bahan renggang,
torodjol ngalong ka panto,
ana leret beh katendjo.

Tjarek ratoe: „owah, geun, paraboe soenan dahoean."

Teu moentjoen-moentjoen [1]) rahajoe,
teu njana-njana kĕrĕta,
kiwari bagea soemping,
oelah deuk toemangtoeng goeroe,
toemedja toemaling gĕnah,
gorodjo bagea tjalik,
ka loehoer ka Pada manggoeng,
ka salaksa mandapanas,
salampit sageusan tjalik,
reudjeung si madjar ka ngaing,
oerang tĕpoeng adoe lawoeng.

Bogoh koe raga noe bagoes,
moen noe bagoes Paksi keuling,
Paksi keuling limar gading,
Pangeran Naga kantjana,
katema para ponggawa,
saraoeh para pinoetri.

Tjap rĕket neker taradje,
sahambal ka doea datang,
oenggah randjang toedjoeh toempang,
ka dalapan ka salapan,
ka sapoeloeh randjang padoeng,
ka sawĕlas randjang ĕmas,
gontawang di pagoelingan,
galeong genggele tjalik.

Para ponggawa sakabeh,
saraoeh para pinoetri,

1) *sangka njana.*

geus ngarioeng adoe lawoeng,
patĕpang adeng-adengan,
tjalikna gigir ka damping,
ka girang soegan kapalang,
sapasang sipidangdoekan,
midengdeng miraos bade,
miraos pitjaritaeun.

Saoer noe bagoes Paksi keuling: „boeh, oetoen, ieu si madjar ka ngaing sapedah tas njoesoel ponggawa noe geus lanjap tjampĕlak wani maling pawarang ratoe, koe si madjar ka ngaing geus beunang raoeh sadoeloerna, anoe geulis Nimbang boeana djeung aja kabeubeunangan sadjaba ti eta, nja eta para ponggawa noe sĕdja hajang hoeloen koemaoela ka ratoe, sotja koemaoela ka menak."

Saoer ratoe: „owah, soenan dahoean, si madjar ka ngaing mikoetoe simboet, mikoear sindjang, toemarima moen toeang pangasih paraboe lantjeuk sadajana salobana."

Bogoh moen koe saha tama,
anoe bagoes Dĕmang patih,
Dĕmang patih Kalang sari,
Aria Soetra pandjalir,
Paraboe Moending diringan.

Boet njaoer, bentes sablana, pokna: „boeh, oetoen, ari si madjar ka ngaing tatapa doeg boelan baraning tahoen, lain tapa hajang wĕdoek, lain tapa kahot atawa poendjoel ti batoer, ngan karĕp ngaing hajang hoeloen koemaoela ka ratoe, ieu bae hajang disawistrakeun djĕnĕng si indji, mangkana djadi pawarang ratoe."

Omongna Paksi keuling: „boeh, paraboe lantjeuk, pĕlĕkara sakitoe, oelah dipake gĕmbir pilih rĕdjag manah. Ajeuna, oelah kahalangan sĕmbah, hajoe oerang pada madjoe bae oerang sawistrakeun djĕnĕng si indji ka ratoe raoeh para pinoetri sakabeh."

Bogoh moen koe dĕmang patih, leret ka girang aisna,

sablana: „rek ka dieu, rek ka dini, indji, ka dieu, ka djĕnĕng kakana, kaka aja pibedjaeun."

Tjek poetri: „kaka bakal, tjoemĕloek lain ti djaoeh, gantawang lain ti anggang, lamoen antĕn pibedjaeun, pok onam ti dinja bae."

Tjek lantjeukna: „pibedjaeun djĕnĕng kakana teu beunang didjabariahkeun [1], koedoe doeaän pada doeaän bae."

Anoe geulis mo hade, nĕmboen [2] saoer mo hade, moengpang sabla, sahoreng noe ditoeroet, saoer sahohoreng noe didenge tjarek, liwat saking kaka bakal.

Emok-emok rempoj-rempoj,
emok matjet direrekep,
bisi rĕnggang tjapit koerang.

Raoe soekoena, sĕndal dampalna, tibakeun ka pangkonan daleum.

Galeong bari tjarekna: „si madjar ka ngaing tapa doeg boelan baraning tahoen, lain hajang kahot, lain hajang bĕdas, ngan hajang hoeloen koemaoela ka ratoe, sotja ka menak. Kiwari kasorang tineung, kitoe geh teu aja bikeunbikeuneun, ngan ngatoerkeun kalimbaja [3] ngaing, soegan papala loemajan."

Poerah ngadjĕntoel di hawoe,
poerah djogo di parako,
poerah malik-malik païs,
poerah milang-milang panggang,
malik païs poerah leungit,
milang panggang poerah koerang,
ngeukeupan tiïs leungeunna,
moen ngaleng baoe keleknа,
moen njioem baoe soengoetna,
bisi ratoe toena dahar,

1) *digagabahkeun.*
2) *ĕmboeng, ang, moemoel.*
3) *kanjaäh, kaäsih.*

toena arot toena oejah,
toena delan geura djoeal,
ka djaoeh ka Noesa lampoeng,
ka Djĕnggi ka Noesa bini,
ka sĕngklang [1]) ka Toelang bawang.

„Gĕbjoegkeun djeung kaka-kakana."
Saoer ratoe:

„Oelah sok mibitoeng aloes,
oelah sok namiang lesang,
dongdoman di sisi tjaï,
palias sasaoer-saoer,
dja geulis toeang pangasih,
dja endah toeang pawela."

„Si madjar ka ngaing mikoetoe simboet, mikoear sindjang, toemarima toeang pangasih, paraboe soenan dahoean."

Tjarek Dĕmang patih: „ajeuna seren-soemereu, sĕrah-soemĕrah djĕnĕng si indji. Bisina leungit ti peuting, ilang ti beurangna, loet-lat [2]) loemah tjaloetakna, tjorotjoh-tjarodok [3]) pongahna, [4]) giri lari marga loentjatna, [5]) koekoes mangbang aloem-aloemna, [6]) seren-soemeren, sĕrah-soemĕrah."

Saoer ratoe: „nja, tarima reudjeung-reudjeung bae djeung paraboe soenan dahoean saraoeh para ponggawa sadajana salobana."

„Ngan ajeuna si madjar ka ngaing hajang derarameankeun tanda kariaän di nagara Pasir batang, tjiri njawistrakeun para pawestri djeung bojongan-bojongan kabeh."

„Dĕmi Dĕmang patih Kalang sari, koedoe andĕg papatih daleum di nagara Pasir batang oemboel tĕngah."

Ngan panteg njaoer sakitoe.

Praponggawa arindit ti pangtjalikan, laloegaj ti padalĕman.

1) *soeklak-sikloek.*
2) *heuleut-heuleutan.*
3) *tjorogoh.*
4) = *tjonggah.*
5) thuis blijven *(noemoed)* sindir.
6) Idem: *ngidjing sila bengkok sĕmbah.*

Ngoesiran baë ka mana,
ngoesiran ka Pantja batang,
Pantja batang bande [1]) agoeng,
geusan ponggawa koempoelan,
galeong genggele tjalik,
sapasang sapidangdoekan,
teuloean sapidoeloeran,
doeaän sapilantjeukan,
ka tjaï djadi saleuwi,
ka darat djadi samërang,
tjalik njoendoek balandongan,
toeloej sagoeloeng-sagalang,
tëtëp langgëng toenggal tineung,
teu tjangkrana [2]) teu bajana.

Tëroes pesta koemaha onam biasa tali paranti; teu ditjaritakeun deui.

Djëmpling.

November 1911.

N. B. In den beginne zal men een enkele maal *gëmbir pikir* aantreffen, hetgeen moet luiden *gëbir pilih*. Zoo ook is noot 1 blz. 373 te lezen in stede van = *radjin*: *radin*, = *bërësih*.

---

1) *paseban*.
2) = *rantjana*.

Lagoe-pantoen — Pantoen-melodie.

Ba- li- taeng ba-lik- ti len-weung.
bak ba- jar pa- poe-lang poe-lang
Tin ha- jang ba- rang ba- ba-nih,
sā- mi tjong-kang djeng en- si-na, ka-doe da-roe- a lo-ba-na

(Refrein van drie of vier strophen, tot slui-
ting van de melodie

Fig. 1.

Maitreya-beeld van Tjandi Plaosan;
noordelijk klooster, noorder vertrek.

Fig. 2.

Maitreya-beeld van Tjandi Plaosan; voorheen in noordelijk klooster, noorder portaalnis, thans in Museum Jogja.

OUDHEIDKUNDIGE AANTEEKENINGEN II.

Over den toekomstigen Buddha Maitreya en het voorkomen van Maitreya-legenden op de Borobudur-stupa.

DOOR

T. VAN ERP.

(Met vier platen).

Maitreya, de Buddha van de toekomstige wereldperiode, werd op de Midden-Javaansche monumenten tot nog toe weinig aangewezen. Toch zal het wellicht bij nadere iconografische nasporingen blijken, dat genoemde bodhisattva, die zulk een belangrijke plaats inneemt in het geloof en het pantheon der mahayanisten, ook op Java's oude religieuse bouwwerken rijkelijk vertegenwoordigd is geweest.

Hier kan reeds worden meegedeeld, dat Maitreya in de tempel-kloosters van Plaosan viermaal voorkomt en wel telkens in de Noordelijke nis van het portaal en het Noordelijke vertrek, ter rechterzijde van de verdwenen (bronzen) Buddha-beelden; zie plaat 1 en 2.

In IJzerman's „Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Jogjakarta", p. 100, is de gissing gewaagd, dat de hier bedoelde beelden met de dagob in de tiara Manjuçri voorstellen. De schrijver heeft daaraan evenwel uitdrukkelijk laten voorafgaan, dat voor de bepaling der namen van elk der zes nevenbeelden de toenmalige kennis — de publicatie dateert van 1891 — van de Buddhistische mythologie ontoereikend was. Het zal, nu de geschriften

van Grünwedel en Foucher [1]) waardevol vergelijkingsmateriaal geleverd hebben, wel niet meer betwijfeld worden, dat de hier gereproduceerde beelden met de dagob in de kroon inderdaad Maitreya voorstellen. In het ondervolgende komen wij nader op deze Plaosan-beelden terug.

Ook op Tjandi Mendut is M. in hoog relief vertegenwoordigd. In zijne „Notes d'archéologie Bouddhique" (Bull. E. F. E. O. Tome IX. 1) heeft Prof. Foucher hem reeds aangewezen in eenige zijpaneelen. Eén dier reliefs, waarin de bodhisattva de hem op Java eigene attributen voert, is gereproduceerd op Pl. 3. Ook op deze illustratie zal nader worden teruggekomen bij de beschouwingen, die hieronder zullen worden gegeven betreffende de Maitreya-voorstelling in de Buddhistische sculptuur.

Het was dus wel te verwachten, dat in eene schepping als Borobudur, waar niet minder dan 1460 sculpturen de teksten van het Mahayana vertolken, de Heer der toekomst, „de liefdevolle", naast den meester Gautama zou gehuldigd zijn.

Inderdaad nemen de paneelen, waarin M. is voorgesteld een groot gedeelte van de sprekende tableaux in beslag en wel de geheele derde gaanderij met 88 tafereelen der balustrade en vermoedelijk evenveel van den hoofdmuur, (Leemans' vierde galerij, voor- en achterwand), en ongeveer de helft der 84 sculpturen van de balustrade der vierde gaanderij, (Leemans' vijfde galerij, voorwand).

Ter voorkoming van misverstand zij hier vermeld, dat de gebezigde benamingen voor Borobudur's gaanderijen in overeenstemming zijn met de tegenwoordig gebruikelijke. Hierbij wordt n. l. rekening gehouden met de ontdekking van den Heer IJzerman betreffende den oorspronkelijken voet der stupa

1) Naar Prof. Grünwedel's „Handbuch der Buddhistischen Kunst" en „Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei" en Prof. Foucher's „Iconographie Bouddhique de l'Inde", allen verschenen in 1900, zal hier herhaaldelijk moeten worden verwezen; deze werken zullen verkort worden aangeduid met „Gr. B. K." „Gr. Myth. en Foucher, I. B."

Fig. 3.

Fig. 5.

Maitreya-beeld afkomstig uit Magadha, Calcutta-Museum.

Fig. 3.
Maitreya, relief buitenwand Tjandi Mĕndoet.

en dus gesproken van de 1e, 2e, 3e, en 4e gaanderij, resp. overeenkomende met Leemans' benamingen: 2e, 3e, 4e en 5e omgang. Wat in het werk van laatstgenoemde heet „voorwand" en „achterwand", wordt hier aangeduid met „balustrade" en „hoofdmuur".

De allereerste tevens op een Indischen tekst steunende kennismaking met M. op de stupa heeft plaats in tafereel No. 6 der Buddha-legende (hoofdmuur, 1e gaanderij, bovenste reeks, Verg. Pleyte, Die Buddha-Legende, p. 14). Daar zien we, hoe de nog als bodhisattva in den hemel verwijlende Çakya Singha, dus de aanstaande Buddha Gautama, Maitreya installeert als zijn toekomstigen opvolger en hem de tiara aanbiedt, welke hij zich zelve van het hoofd heeft genomen. Het tafereel speelt uit den aard der zaak in den Tuṣita hemel en M. zit er onder een baldakijn naast een hemelsch bouwwerk. Hij is afgebeeld met het gebruikelijke goden-ornaat, evenwel zonder nimbus, die hem later, wanneer hij bepaaldelijk als de bodhisattva van de huidige wereldperiode optreedt, nimmer zal ontbreken.

Dat de kleine stupa, die zooals nader blijken zal, althans bij de Javaansche sculpturen als M.'s *meest kenmerkend attribuut* moet beschouwd worden, hier in de kroon afwezig is, zou misschien te verklaren zijn, doordat M.'s rol als bodhisattva en Buddha der toekomst eerst zal aanvangen, wanneer Çakya Singha den Tuṣita hemel zal hebben verlaten.

Al dadelijk moet gewezen worden op een ander costuumdétail, een schijnbaar als upawita gedragen breede sjerp. In Leemans' en Pleyte's werk is deze finesse niet korrekt afgebeeld, doch op het relief zelve is ze volkomen duidelijk. In het ondervolgende zal blijken, dat in die breede sjerp een tweede teeken des onderscheids schuilt, minder absoluut evenwel dan de stupa, want we zullen zien dat ze ook door andere figuren gedragen wordt.

De tweede verschijning van M. heeft plaats in het laatste relief 128 der serie van den hoofdmuur van de 2e gaanderij

(Leemans' Pl. CCXCIV). Wilsen's teekening is inkorrect; het kenmerkende attribuut, de volkomen duidelijke stupa in de kroon, werd over het hoofd gezien en daarom is dit relief hier mede afgebeeld op onze Pl. 4.

M. zetelt in een hemelsch heiligdom — men lette op de wolkenlijnen boven het bouwwerk — in vara-mudra, de rose lotus in de linkerhand en op een *leeuwetróon*, welks ruggestuk het geijkte type vertoont van de Buddha- en bodhisattva-tronen, zooals we die in natura terugvinden in het Mendut-interieur; met de aloude motieven: knielende olifant, steigerende leeuw en makara.

De overige ruimte van het paneel, dat blijkbaar één groote hulde wil voorstellen aan M. in den Tuṣita hemel, is verdeeld in drie étages, waarin een bonte schare van hemelbewoners is afgebeeld: musiceerende gandharva's, naga's, yaksa's, garuda. Het is opmerkelijk dat bedoeld relief in geenerlei verband schijnt te staan met de onmiddellijk daaraan voorafgaande van dezelfde reeks. Al weten we momenteel nog niet wat deze ons te zeggen hebben, [1]) toch krijgen we uit de gegeven voorstellingen den indruk, dat het eigenlijke verhaal bij 127 eindigt. Men zal de Maitreya-figuur dan ook vergeefs zoeken in de geheele reeks, behalve in dat slottafereel. Waar we nu in de direct hieropvolgende sculpturen der derde gaanderij, op de balustrade en vermoedelijk ook op den hoofdmuur, een blijkbaar aaneengeschakeld Maitreya-verhaal zullen aantreffen, is het misschien niet te gewaagd in het eindtafereel van de tweede gaanderij een demarcatietableau te zien, te vergelijken met het titelblad in een boek, hetwelk te kennen wil geven wat ons in een volgend hoofdstuk te wachten staat.

Alvorens over te gaan tot de behandeling van de Maitreya-

1) De verscheidenheid van personages is hier groot. Naast Buddha schijnt eene Tara (?) een voorname rol te spelen; doch daarnevens zijn aan te wijzen eenige bodhisattva's, waaronder vooral Avalakiteçvara en een enkel maal Mañjuçri, de Hindu goden Çiwa en Wiṣnu, de halfgod Kuwera en vermoedelijk ook diens Çakti.

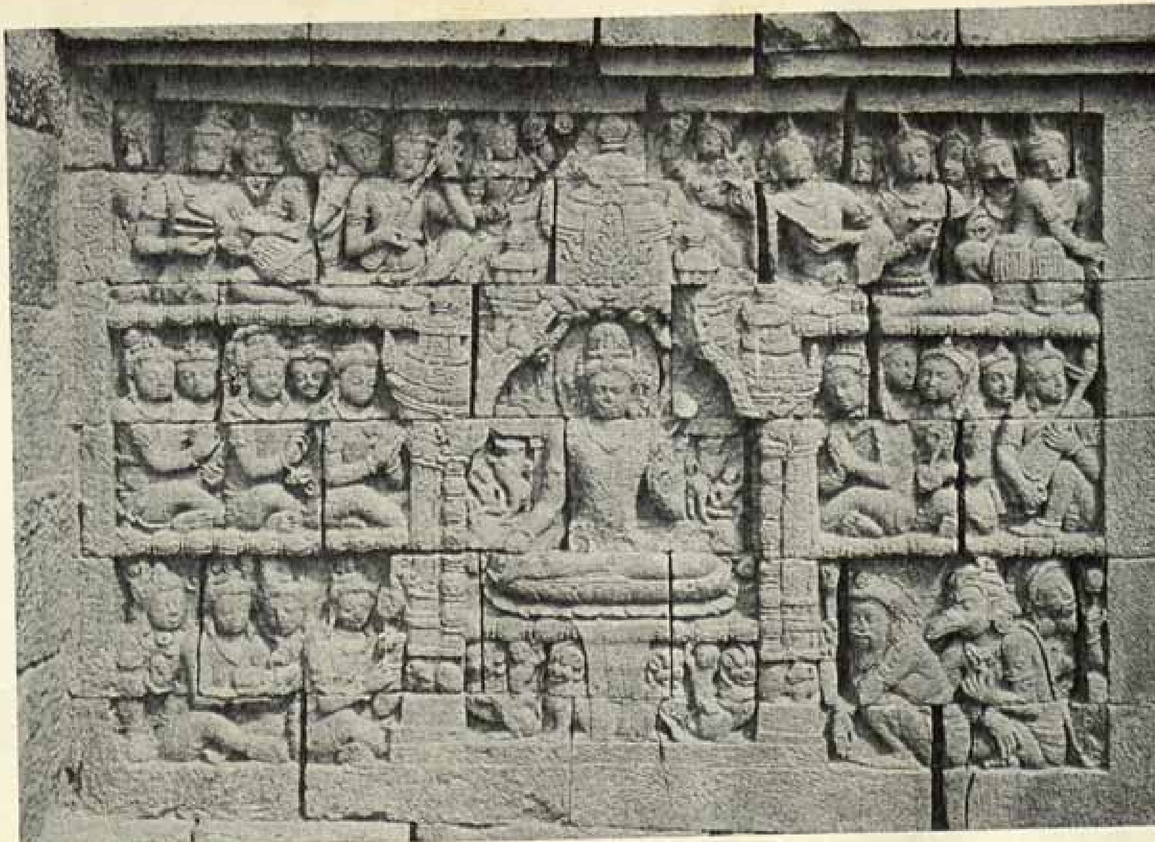

Fig. 4. Maitreya op Borobudur-relief No. 128 van hoofdmuur 2e gaanderij.

legenden, die we in de reliefs der 3e en 4 gaanderij meenen te ontdekken, ga eene uitweiding vooraf, omtrent de voorstelling van dezen bodhisattva in de Buddhistische sculptuur. In verband met de beperkte iconografische literatuur, die we tot onze beschikking hebben, kan deze uitweiding niet volledig zijn; zij wil alleen de hoofdzaken geven, die wellicht van nut kunnen zijn, wanneer het er op aankomt bepaalde op Java aangetroffen sculpturen als Maitreya-voorstellingen te identificeeren.

Achtereenvolgens zullen hier behandeld worden de algemeene typeering en kleedij, de kleur, de pose, de mudra of handhouding, de emblemen en eenige costuumdétails.

Maitreya vertoont als alle bodhisattva's het type van den jongen man in vorstelijke kleedij, ontwikkeld uit de legende van den historischen Buddha, die immers een koningszoon was. (Gr. B. K). Hij is getooid met een veelal rijk gedrapeerd heupkleed, een shawl, hooge door de makuta opgehouden coiffure en overdaad van lijfsieraden aan ooren, hals, borst, bovenarm, polsen en enkels en ten slotte veelal ook de upawita, het Hindusche kastesnoer. Op het voorhoofd zullen we als regel de urna aantreffen, behalve in die gevallen, waarin de figuur zoo klein wordt van afmeting, dat de urna, gelet op het gebezigde materiaal, niet duidelijk tot haar recht kan komen. Zoo zien we dat ze niet ontbreekt in de vier Maitreya-beelden van Tjandi Plaosan, waarvan de twee meer dan levensgroote exemplaren zich nog in de noordelijke vertrekken der beide kloostergebouwen bevinden en waarvan de beide andere, welke oorspronkelijk in de portalen der ruïnes stonden, thans opbewaard worden in het Jogjasche museum. (zie de Catalogus. No. 47 *a*. en 48, Oudheidk. Rapp., 1902, p. 53) [1])

---

1) Hier dient vermeld te worden, dat beeld 47*a* niet voorkomt in den Catalogus; de voormalige Archaeologische Vereeniging heeft van de vier portaal-beelden er drie naar het museum overgebracht; wij hebben gemeend, dat het beter was ze allen bijeen te houden en hebben daarom in 1910 ook het vierde beeld, al was dit ook eenigszins beschadigd, naar Jogja doen verhuizen. Dit is thans genummerd als 47 *a* en komt getrouwelijk overeen met No. 48.

Evenzeer verschijnt de urna bij de bodhisattva-voorstellingen op Mendut's buitenwanden en zullen we ze vrij getrouw terugvinden in alle bronzen, waarbij het materiaal gedoogt, deze finesse scherp uit te beelden.

De tallooze Maitreya-voorstellingen in de Borobudur-sculpturen missen evenwel dit als het symbool van het alziende oog te beschouwen schoonheidsteeken; wellicht werden de figuren een beeldhouwer te klein van afmetingen om dit bodhisattva-kenmerk weer te geven?

Toch mag hier niet onopgemerkt blijven, dat het urnamerk op Java blijkbaar niet absoluut bindend is geweest; men zoekt het n. l. tevergeefs op de beide bodhisattvakolossen uit het interieur van Tjandi Mendut. (Avalokiteçvara en Manjuçri).

De voorstelling van Maitreya in de gedaante van een Buddha, zooals die b. v. in Tibet naast de uitbeelding als bodhisattva optreedt, zal hier buiten beschouwing gelaten worden. (Verg. Gr. B. K. fig. 64 en Myth. fig. 97).

Maitreya heeft uiteraard ook een bepaalde kleur en zooals het den nog in den Tuṣita-hemel verwijlenden toekomstigen heiland past, is deze de goudkleur, die in haar opperste voornaamheid ook den Buddha kenmerkt. (Foucher I. B. I, p. 111 en II p. 49).

Deze kwestie schijnt op Java bij den eersten aanblik van ondergeschikt belang te zijn, omdat de aanwezigheid van kleur in bouw- en beeldhouwkunst haast niet meer te constateeren is. Toch wijst het onderzoek der oudheden meer en meer op het feit, dat ook hier de kleur in eere was. Het schijnt toch, dat de vroegere stuccobedekking, waarvan we allerwegen de overblijfselen aantreffen op tempelwanden en reliefs, aangebracht werd om een geschikten kleurgrond te verkrijgen. Ook de vrijstaande beelden werden daartoe vermoedelijk wel eens gepleisterd, zooals nu nog bij een enkel beeld van Borobudur blijkt. Opmerkelijk nu is het, dat twee der zich in het Jogjasche museum bevindende

Maitreya's van Plaosan nog restes vertoonen van een pâte, die *geelkleurig schijnt en zeer wel aangemerkt zou kunnen worden als een overblijfsel van vroegere goudkleuring.*

De pose der op het oogenblik met zekerheid aan te wijzen M.-beelden is in overeenstemming met de normale bodhisattva-houdingen. De zittende figuren, b. v. die van Plaosan, zijn deels gegeven in de klassieke Buddha-houding (Jav. sila), deels in de bodhisattva-houding bij uitnemendheid, d. w. het linkerbeen gevouwen, het rechter afhangend, met den voet rustend op een lotustabouret (lalitasana).

De zithouding met de op Europeesche wijze afhangende beenen, zooals de Buddha van het Mendut-interieur die vertoont, en welke door de Tibetanen beschouwd wordt als *de klassieke Maitreya-pose* (Gr. Myth. p. 126 en fig. 98), schijnt op Java niet voor te komen. We zullen ze, zooals later blijken zal, ook geen enkele maal terugvinden bij de herhaalde M.-voorstellingen van de Borobudur reliefs.

De staande figuren, b. v. die van Mendut's buitenwand, hebben de in de Indische sculptuur zoo geliefkoosde pose met de eenigszins uitstekende heup.

De mudra of handhouding, die overigens voor bodhisattva's in het algemeen een zoo groote standvastigheid vertoont-reeds beginnend in de Gandhara-school, 1e tot 5e eeuw N. C., dat ze bij identificatie dikwijls als criterium geldt, is in Indische M.-voorstellingen nogal veranderlijk. Toch zijn het, als men de geschriften van Prof. Foucher en Grünwedel raadpleegt, vooral de vara- en de dharmacakra-mudra, die als de geijkte handhoudingen moeten worden aangemerkt. Doch daarnevens treedt ook de abhaya-houding op, en een enkele maal de vitarka-mudra.

Opmerkelijk is het, dat op Java blijkbaar de vara-mudra, de houding van milddadigheid, van het liefdevol geven, de normale is geweest. Dit blijkt uit de voorstellingen van

Plaosan en Mendut [1]) en het Borobudur-relief van de 2e gaanderij. (Pl. 1 t/m 4). Het is nu van belang te constateeren, dat die zelfde handhouding ook optreedt bij het op pl. 5 gereproduceerde M.-beeld van het Calcutta-museum [2]), hetwelk afkomstig is uit Magadha (Bihar), de „*bakermat van het Buddhisme*", waar de sculptuur wel het zuiverst haar Indisch cachet heeft bewaard. Hieruit toch zou kunnen blijken, hoe getrouw de oud Indische traditiën in de Midden-Javaansche periode gehuldigd werden.

Voor de dharmacakra-mudra, de leerende houding, kan verwezen worden naar een Nepaleesch miniatuur, afgebeeld in Foucher, I. B. I. Pl. VII, fig. 1 en naar Tibetaansche voorstellingen, te vinden in Gr. B. K. fig. 64 (Buddha-verschijning) en Myth. fig. 88.97 (Buddha-verschijning), 98 en 101.

De houding, die de afwezigheid van vrees inspireert, de abhaya-mudra, treedt b. v. op in een andere miniatuur der Nepaleesche handschriften, die het uitgangspunt vormden voor Prof. Foucher's meergenoemde studie, p. 113 (aldaar niet afgebeeld), in Gr. B. K. fig. 91 (Swāt-gebied, twijfelachtig), 92 en 93, beiden vermoedelijk uit Nepal.

De houding van uiteenzetten, van argumenteeren, de vitarka-mudra, is te vinden in Gr. Myth., fig. 100 (Tibet).

Overgaande tot de behandeling van de emblemen is het zaak allereerst weer licht te zoeken bij het zuiver Indische Magadha-beeld. Daar zien we dat ter linkerzijde van de figuur zich een stengel heft, op welks gestileerde bladeren het bekende levenswaterkruikje verschijnt, het amrita-fleschje, dat ook het gebruikelijke embleem is van Avalokiteçvara.

1) In zijne „Notes d'archéologie bouddhique" vermeldt Prof. Foucher dat M. driemaal is afgebeeld op de buitenwanden. Het bezoek van den Franschen archaeoloog is evenwel vluchtig geweest en er was geen gelegenheid om de emblemen van nabij te bestudeeren. Naar onze bescheiden meening komt M. er slechts tweemaal voor.

2) Onze plaat is eene copie naar de reeds weinig fraaie afbeelding in fig. 14 van Foucher's I. B. en wordt hier gegeven omdat ze zulk belangrijk vergelijkingsmateriaal bevat ten aanzien van de Javaansche sculpturen.

Fig. 6. Maitreya op Borobudur-relief, balustrade 3e gaanderij No. 34.

Fig. 7. Maitreya op Borobudur-relief, balustrade 3e gaanderij No. 53.

Fig. 8. Maitreya op Borobudur-relief, balustrade 4e gaanderij No. 9.

De stengel komt achter den arm weer te voorschijn en eindigt in de „welriekende witte bloem met het gouden hart", de naga-puspa of naga-kusuma, ook wel campa genoemd. [1])

Vooral dit embleem verdient onze aandacht, want het heeft zich in de Noordelijke streken, als Nepal, waarheen wij voor het onderzoek der Javaansche sculpturen steeds hebben uit te zien, krachtig gehandhaafd. Men vindt de campa dan ook terug in de beide in Foucher's I. B. I. behandelde Nepaleesche miniaturen, waarvan er één is afgebeeld op Pl. VI, fig. 1 aldaar. Bedenkt men, dat de Buddhisten aan bodhisattva's bijnamen plachten te geven, ontleend aan hunne meest gebruikelijke emblemen, en dat in Tibet Maitreya's gangbare naam „campa" (geschreven „Byms-Pa") luidt, dan is het weer verheugend, dat aloude attribuut terug te vinden op alle Plaosan-Maitreya's en ook op een der figuren van Mendut's buitenwand. Tevens blijkt dat men in genoemde gevallen trouw gebleven is aan het gebruik om de lotus als embleemdrager toe te passen. Bij de Plaosan-beelden rust de campa-tros op een blauwe lotus [2]) en is ook het loof uitgebeeld; op Pl. 1 ziet men onder de lotus nog eenige naga-puspa's aan den stengel ontspruiten. Op het Mendut-relief (Pl. 3) wordt de campa-ruiker zonder loof voorgesteld en rustende op een bloemetje, dat aan een miniatuur rose lotus doet denken.

Dr. Valeton, om inlichting gevraagd, schreef:

„De naga-puspa, die op Java om oude tempels groeit (van ouds aangeplant) is *Mesua ferrea* Ch. (zie Koorders en Valeton, Boomsoorten, IX, p. 389). De bloem lijkt wel iets op die van de Javaansche beeldhouwwerken, maar de tros-

1) De naga-puspa of slangebloem schijnt een jasmijn te wezen. In een opstel van Prof. Kern vonden wij in een noot de toelichting: „kan Rottlera tinctoria of Mesua Roxburghii of Campaka zijn". (Beschrijving van den graftempel te Kajĕnĕngan. Bijdr. Kon. Inst., 1910. 8e volgr., I, 130).

2) Voor enkele lezers is het misschien niet overbodig hier te wijzen op het karakteristieke verschil tusschen de rose lotus (padma = nelumbium speciosum) en de blauwe (utpala = nymphaea), 't welk vooral schuilt in de bloembladen, die bij de eerste breed en bij de laatste smal en puntig zijn.

De stengel komt achter den arm weer te voorschijn en eindigt in de „welriekende witte bloem met het gouden hart", de naga-puspa of naga-kusuma, ook wel campa genoemd. [1])

Vooral dit embleem verdient onze aandacht, want het heeft zich in de Noordelijke streken, als Nepal, waarheen wij voor het onderzoek der Javaansche sculpturen steeds hebben uit te zien, krachtig gehandhaafd. Men vindt de campa dan ook terug in de beide in Foucher's I. B. I. behandelde Nepaleesche miniaturen, waarvan er één is afgebeeld op Pl. VI, fig. 1 aldaar. Bedenkt men, dat de Buddhisten aan bodhisattva's bijnamen plachten te geven, ontleend aan hunne meest gebruikelijke emblemen, en dat in Tibet Maitreya's gangbare naam „campa" (geschreven „Byms-Pa") luidt, dan is het weer verheugend, dat aloude attribuut terug te vinden op alle Plaosan-Maitreya's en ook op een der figuren van Mendut's buitenwand. Tevens blijkt dat men in genoemde gevallen trouw gebleven is aan het gebruik om de lotus als embleemdrager toe te passen. Bij de Plaosan-beelden rust de campa-tros op een blauwe lotus [2]) en is ook het loof uitgebeeld; op Pl. 1 ziet men onder de lotus nog eenige naga-puspa's aan den stengel ontspruiten. Op het Mendut-relief (Pl. 3) wordt de campa-ruiker zonder loof voorgesteld en rustende op een bloemetje, dat aan een miniatuur rose lotus doet denken.

Dr. Valeton, om inlichting gevraagd, schreef:

„De naga-puspa, die op Java om oude tempels groeit (van ouds aangeplant) is *Mesua ferrea* Ch. (zie Koorders en Valeton, Boomsoorten, IX, p. 389). De bloem lijkt wel iets op die van de Javaansche beeldhouwwerken, maar de tros-

1) De naga-puspa of slangebloem schijnt een jasmijn te wezen. In een opstel van Prof. Kern vonden wij in een noot de toelichting: „kan Rottlera tinctoria of Mesua Roxburghii of Campaka zijn". (Beschrijving van den graftempel te Kajĕnĕngan, Bijdr. Kon. Inst., 1910, 8e volgr., I. 130).

2) Voor enkele lezers is het misschien niet overbodig hier te wijzen op het karakteristieke verschil tusschen de rose lotus (padma = nelumbium speciosum) en de blauwe (utpala = nymphaea), 't welk vooral schuilt in de bloembladen, die bij de eerste breed en bij de laatste smal en puntig zijn.

vormige bloeiwijze is geheel fantaisie, of een combinatie met een andere soort. De bloemen zijn groot (½ d. M.) en welriekend en staan afzonderlijk in de bladoksels".

T. a. p. vindt men nog o. m:

„Op Java slechts in gecultiveerden toestand, maar niet wildgroeiend en niet verwilderd en alleen beneden 1300 M. Buiten Java:

Malakka, Khasia-gebergte, Tenaxerim, Assam, Andamanen, Ceylon. Gebruik: hout voor lansstelen en wandelstokken. Bloemen in bedak (poeder) gebezigd. Uit de zaden eene olie gemaakt, waaraan de Javanen geneeskracht toeschrijven. Bij sommige oudheden en oude Javaansche begraafplaatsen, o. a. in Banjoewangi, vindt men zeer oude exemplaren".

Dank zij de mij door Dr. Rutgers verstrekte gegevens kan nog worden opgemerkt, dat de uitbeelding der bladeren van de naga-puspa, zooals we die vinden bij de Plaosan-beelden, zeer natuurgetrouw is en geheel overeenkomt met de afbeelding in Engler en Prautl's werk: „Die natürlichen Pflanzenfamiliën", p. 219.

Interessant is het, dat in zang XXXVII der Nagara Krĕtagama, gewaagd wordt van naga-puspa's, bloeiende om den verlaten graftempel van Kajĕnĕngan (zie Prof. Kern's in noot 1 op pag. 435 genoemd opstel, p. 129).

Het embleem schijnt zich overigens niet overal zuiver staande te hebben gehouden. Bevreemdend mag het zeker genoemd worden, dat in Tibet, waar men Maitreya herdoopte naar de campa, die bloem dikwijls plaats maakt voor een lotus, zij het ook, dat deze soms afgebeeld wordt met bladen, die niet van de lotus zijn. (Myth. fig. 88, 98, 99, 100, 101).

Het zal bij de behandeling van de Borobudur-reliefs blijken, dat ook op Java de naga-puspa niet het embleem bij uitnemendheid was; we zullen ze nu en dan terug zien doch daarnaast ook de lotus. In het tafereel op Pl. 4 b. v. hanteert M. de rose padma.

Nog even moet teruggekomen worden op het levenswaterkruikje. Dit attribuut was ook in Nepal gebruikelijk, schoon niet bindend, zooals blijken kan uit de door Foucher op pag. 113 aangehaalde, doch niet aldaar gereproduceerde miniatuur uit een Nepaleesch h. s., de wel gereproduceerde beeltenis op Pl. VI, fig. 1 en de brons van Gr. B. K. fig. 93. In Tibet is het zelfs „de rigueur" geweest (B. K. fig. 92 en Myth. fig. 88, 98) en in de moderne Tibetaansche kleinkunst verschijnt M. steeds met kruik en rad op gestileerde lotusbloemen (B. K. p. 161).

Tot zelfs in Japan, waar zooals bekend is, de Tibetaansche en dus ook de Indische traditiën via Korea zijn doorgedrongen, heeft het kruikje zich staande gehouden. De Japansche Maitreya, Miraku genaamd draagt het op de in de houding van meditatie in den schoot gevouwen handen (verg. Gr. B. K., Anhang, p. 193, noot 80, waar verwezen wordt naar Hofmann, Buddhapantheon van Nippon. Pl. XXII en XXXVI).

De weinige beschikbare literatuur liet niet toe na te gaan of het amritavaasje ook gehandhaafd is gebleven in de beelden der Zuidelijke zerk (Siam, Kambodja, Birma, Ceylon), die zooals bekend is, Maitreya vereert als *den eenigen bodhisattva*.

Opmerkelijk nu is het dat 't ambrozijnvaasje op Java aan M. ontvallen schijnt te zijn. We zoeken het tevergeefs op Plaosan en Mendut en zullen het ook geen enkele maal aantreffen bij de tallooze verschijningen op Borobudur.

Van enkele exceptioneele emblemen als het bidsnoer en het rad, die somwijlen in de rechterhand gehouden worden, (B. K. fig. 93 en Myth. fig. 98) wordt hier slechts terloops melding gemaakt, onder aanteekening, dat het eerste attribuut in M.'s handen weer bevestigt, dat er nu en dan groote overeenkomst optreedt in de emblematuur bij dezen en den bodhisattva Avalokiteçvara.

Eindelijk dient het attribuut besproken te worden, dat wij

het embleem bij uitnemendheid van de Javaansche Maitreya-voorstellingen zouden willen noemen, de stupa. We vinden deze terug in het klassieke Magadha-beeld, zoowel in de kroon als in het ruggestuk. Hoewel Prof. Foucher de stupa niet vermeldt in de Nepaleesche miniatuur, afgebeeld op Pl. VI, fig. 1, meenen wij die daar toch in de kroon te zien. Andere voorstellingen met de stupa vindt men in Gr. B. K. fig. 93 en Myth. fig. 101.

Uit onze platen 1 t/m 4 blijkt dat de Plaosan-beelden, een der Mendut-sculpturen en het Borobudur-relief van de tweede gaanderij allen de stupa in de makuta hebben; die stupa zal in de hieronder te bespreken voorstellingen van Maitreya-legenden op Borobudur het criterium zijn voor de identificatie.

Wat de beteekenis kan zijn van het stupa-embleem, is, meenen wij, nog niet afdoende verklaard geworden. Grünwedel oppert in zijne Mythologie de gissing, dat mogelijk verband gezocht moet worden met eene legende, waarin Kaçyapa, Gautama's voorganger, een rol speelt. Wij lezen aldaar p. 124.

„Der alte Kaçyapa, einer der Hauptschüler Gautamas, nach anderer Fassung der Buddha Kaçyapa, Gautama's Vorgänger, liegt unverwest im Berge Kukkutapada (oder Gurupada) bei Gaya. Wenn Maitreya, der künftige Buddha, sein Haus verlassen haben wird, wird er zu dem Berge gehen, ihn auf wunderbare Weise öffnen und von Kaçyapa das Kleid Buddhas empfangen; wunderbares Feuer wird dann den unverwesten Leib des Kaçyapa verzehren, sodasz weder Knochen noch Asche übrig bleiben wird. An dem Orte, wo dies nach Hiouen-Thsang schon geschehen sein soll, steht auf der Höhe des Berges ein Stupa".

Deze legende is in overeenstemming met de traditie, dat ieder wezen, dat Buddha wil worden, eenmaal in een vroeger bestaan een Buddha ontmoet moet hebben, tegenover wien hij zijn wensch moet geuit hebben, om eens zelf het licht der Wereld te worden.

Voorts moet nog de aandacht gevestigd worden op een interessant costuumdétail, dat inzonderheid bij de Maitreya-voorstellingen op Java op den voorgrond schijnt te treden, n. l. de op eigenaardige manier gedragen shawl. De shawl is, zooals boven reeds werd opgemerkt, een geijkt onderdeel van de koninklijke bodhisattva-kleedij en kan op verschillende wijzen gedragen worden. Somstijds wordt ze als een sjerp om de heupen geslagen met een strik en afhangende slippen ter zijde. (Myth. fig. 99). Het heeft Grünwedel getroffen, dat dit bij vele staande Maitreya-figuren het geval is, doch de schrijver wijst er tevens op (p. 124), dat de andere wijze van dragen d. w. z. achter om den hals geslagen, afhangend over de schouders en de slippen om de armen gewonden, evenzeer gebruikelijk is. (Myth. fig. 100).

Het oude Magadha-beeld blijkt ook hier weer kostelijk vergelijkingsmateriaal te bevatten, want daar zien we, hoe de shawl alleen over den linkerschouder te voorschijn komt, verder over de borst afhangt en met een der slippen om den rechterarm is gedrapeerd. Dat we hier werkelijk met de shawl en niet met de upawita te doen hebben, blijkt daaruit, dat deze laatste ook als kralensnoer aanwezig is. Wij verwijzen den lezer nu naar onze Plaosan-beelden, en maken hem opmerkzaam op het feit, dat ook deze een upawita dragen, doch daarnevens een shawl, die gedragen wordt op overeenkomstige wijze als door den Magadha-Maitreya, met dit onderscheid evenwel, dat ze onder den rechterarm verdwijnt om met afhangende slippen weer te voorschijn te komen aan den voorkant van het lotuskussen. Bij de portaalbeelden (Pl. 2) gaat voorts de shawl onder een ceintuur door, die onder de borst gedragen wordt.

Bij de Mendut-reliefs hebben de beide Maitreya's evenzeer de shawl, doch op onze Pl. 3 is ze door beschadiging onduidelijk geworden. Wij vinden ze voorts terug bij alle voorstellingen op de Borobudur-reliefs.

Dikwijls evenwel blijft de upawita achterwege en dan ontstaat een bedriegelijk effect en is men geneigd de shawl voor een breed kastekoord te houden.

Doch het hier bedoelde costuumdétail mag niet als een positief Maitreya-kenmerk beschouwd worden, want bij nader onderzoek blijkt, dat het ook vele Avalokiteçvara-beelden eigen is. Wij verwijzen hiervoor naar den bodhisattva van Plaosan, te vinden in IJzerman, lichtdruk H, links en het verrukkelijke Padmapani beeld van het Mendut-interieur (Kersjes en den Hamer, Tjandi Mendut, Pl. 21, fig. 2 en 4). Hoewel we den lezer nog niet kunnen refereeren naar betrouwbare afbeeldingen van de Borobudur-reliefs, kan hier toch reeds meegedeeld worden, dat ook daar alle Avalokiteçvara voorstellingen getooid zijn met de breede sjerp. Maar opmerkelijk is het dat deze blijkbaar in hoofdzaak voor beide genoemde bodhisattva's gereserveerd blijft. We zullen ze tevergeefs zoeken bij de voorstellingen van de andere, als Manjuçri, Vajrapani en Ratnapani, mede vertegenwoordigd op Plaosan en Mendut. Met beslistheid durven we in deze nog niet te spreken; we zouden daartoe over veel meer vergelijkingsmateriaal moeten beschikken dan thans binnen ons bereik ligt.

Toch meenen we hier weer voor Java bevestigd te zien, wat in Noord-Indië reeds de aandacht heeft getrokken van archaeologen, n. l. dat Avalokiteçvara en Maitreya veel overeenkomst toonen in de uitbeelding. We herinneren aan de hooger genoemde gemeenschappelijke emblemen, kruik en bidsnoer, en verwijzen eerstens naar Myth. fig. 88, waaruit blijkt, dat in gekleurde voorstellingen van beide bodhisattva's de kleedij overeenkomstige tinten vertoont; tweedens naar Myth. p. 126, waar vermeld wordt, dat ook de gazellenhuid in enkele beeltenissen optreedt als een aan beiden eigen kleedingstuk.

Hiermede zijn we aan het eind gekomen van onze beschouwingen over de uitbeelding van M. in de Buddhistische

sculptuur. Waar in het bovenstaande telkens verwezen moest worden naar bepaalde voorstellingen, te vinden in de geschriften van de archaeologen Foucher en Grünwedel, meenen we een nuttig werk te doen door hier een overzichtelijke tabel te doen volgen, waarin de besproken beeltenissen naast de Javaansche zijn opgenomen met vermelding van pose, herkomst, mudra, emblemen, hoofdsieraad en verdere costuumdétails. (zie Bijl. 1).

Wij gaan nu over tot bespreking van eenige reliefreeksen van Borobudur, waarop o. i. Maitreya-legenden zijn afgebeeld. In den aanvang werd reeds meegedeeld, dat we die te zoeken hebben op balustrade en hoofdmuur van de derde en op een gedeelte der balustrade van de vierde gaanderij.

Het zou tot te groote uitvoerigheid leiden, indien elk tafereel afzonderlijk werd behandeld; zulk een vooruitloopen op de later te verschijnen Borobudur-monografie zou weinig nut hebben, want vruchtbare behandeling is slechts mogelijk, wanneer elk relief kan afgebeeld worden en zulks is hier uitgesloten. Geregelde verwijzing naar de Platen van Leemans' werk zou alleen doenlijk zijn bij de serie van den hoofdmuur der derde gaanderij, welke in haar geheel werd afgeteekend. Bij die der balustraden 3e en 4e gaanderij zijn resp. ongeveer $^1/_6$ en $^1/_{15}$ der oorspronkelijk voorhanden sprekende sculpturen afgebeeld en zou een beschrijving slechts hier en daar door platen kunnen worden toegelicht.

In verband ook met de onbetrouwbaarheid van het bedoelde plaatwerk, waarin bovendien de drie genoemde reeksen werden afgeteekend door Wilsen's weinig accuraten medewerker Schönberg Mulder, zullen we hier slechts in groote trekken trachten weer te geven, wat elke serie ons te zien geeft. Op enkele markante sculpturen of reeksen zal de bijzondere aandacht worden gevestigd.

Reliefreeks van de Balustrade der 3e Gaanderij, Serie B. III.

Deze telde oorspronkelijk 88 sprekende sculpturen, waarvan er nu nog ongeveer 74 behouden zijn. Een twintigtal hiervan zijn niet geheel compleet, doch over het algemeen zijn ook deze voor den archaeoloog toch leesbaar. In Leemans' plaatwerk nu zijn slechts 14 reliefs afgeteekend (Pl. CCCXLVII t/m CCCLV), de 10 overige geven de telkens herhaalde decoratieve tableaux. De nummering van Wilsen is zonder eenig systeem en daarom laten wij hier de zijne volgen naast de juiste nieuwe nummers: 2(22ab) — 5(23ab) — 7(24) — 8(25) — 10(26) — 12(27) — 13(46) — 14(47) — 15(64) — 16(65) — 18(71) — 20(72) — 22(86) — 23(88ab).

Op alle 74 gespaarde sculpturen verschijnt Maitreya, steeds gekenmerkt door de stupa in de kroon — door Schönberg Mulder geen enkele maal opgemerkt — en door het boven besproken costuumdétail, de bij wijze van upawita gedragen breede sjerp. Met uitzondering van het eerste inleidende tableau, waar we den bodhisattva in den uitersten linkerhoek vinden, is hij steeds afgebeeld op of nabij het middenplan der reliefs, een enkele maal met een naga-puspa in de hand, soms ook een andere bloem, doch als regel niets. Veelal is hij vergezeld van een of twee volgelingen, die het zonnescherm, al of niet met vliegenwaaier dragen. Dikwijls ook staat de pajong op zich zelve en draagt een volgeling het eigenaardige gevouwen bakje, dat op de Borobudur-reliefs duizenden malen personen van aanzien wordt nagedragen.

Op het linkerplan vertoont zich steeds één en dezelfde persoon, uitgedost in godenornaat, in den regel met een prabha achter het hoofd, doch soms ook wel zonder. Hij is omstuwd door een gevolg, waarbij dikwijls krijgslieden. Tot zijn nasleep hoort geregeld het zonnescherm, de tjemara, het sinté-blad en soms krijgsattributen als boog en pijlkoker. Nu en dan verschijnt in den stoet een olifant, een paard.

Het is, al weten we zelfs niet bij benadering om welke verhalen het hier gaat, duidelijk dat we te doen hebben met den toeschouwer bij tafereelen, bij verschijningen, door Maitreya in het leven geroepen en zich afspelend op het rechter plan der paneelen. De poses van M. en van den voornamen toeschouwer wettigen deze aanname. De eerste verwijst met de handen naar hetgeen er gebeurt, de tweede volgt dit gebeuren met eerbiedige belangstelling, staat nu en dan paf, slaat de handen tot een devote sembah ineen.

Zooals gezegd, valt een volledige uiteenrafeling van dit momenteel nog raadselachtige stramien, buiten het bestek en de bedoeling van dit opstel. Wij willen hier echter wijzen op een zeer merkwaardige serie, aanvangende met 33 en eindigende met 66, waarin met een enkele onderbreking op het rechter plan steeds een lotusvijver is afgebeeld. De episode teekent zich in de figuren, die op de reuze lotussen verschijnen (zie 13, 14, 15 en 16 bij Leemans). Deze zijn:

33. Een godin(?) en twee manlijke wezens.

34. Vier kinderfiguren met maansikkel achter het hoofd; engelen.

De hier afgebeelde wezens komen op de Borobudur-reliefs herhaaldelijk voor. We vinden ze b. v. op tafereel 25 der Buddha-legende in Çuddhodana's paleis en op diens schoot. De Heer Pleyte (Buddha-Legende, p. 40) noemde ze „Kinder der Götter", doch Prof. Speyer heeft er op gewezen, dat het beter is hier van „engelen" te spreken. Merkwaardig is, dat ze behalve door den maansikkel steeds gekenmerkt worden door het gekruiste snoer, wat Groeneveldt noemde het *vrouwesnoer*. Op dezelfde wijze vindt men den bodhisattva afgebeeld in enkele Jataka-illustraties, b. v. in de Vyaghrijataka, Jatakamala 1. Leemans, Pl. CXXXVI, 1, en in de tafereelen der Buddha-legende 28, 30, 31, 32, 33 en 34, waarin hij nog een kind is.

35. Indra met zijn volgeling Wiçwakarman, kenbaar aan de olifants-slurf-coiffure, dito ooren en haak.

36. Vier goden (?) met blauwe en rose lotussen in de handen.
37. Vijf zwevende hemelingen, waaromheen een bloemenregen valt.
38. Drie naga's.
39. Vier Kala-figuren. (?)
40. Een groep gandharva's met muziekinstrumenten; één hanteert de vina en is misschien de gandharva-koning Dhṛtaraṣtra, wiens embleem de mandoline is. Er valt een bloemenregen.
41. Drie yakṣa's.
42. Kinnara's.
43-45. Verdwenen; teruggevonden fragmenten bewezen dat op één der tableaux garuda's voorkwamen.
46. Twee monniken en drie leeken.
47. Drie Buddha's.
48. Verdwenen.
49. Vijf halfgoden (?) waaronder een naga; er valt een bloemenregen.
50. Drie Buddha's, herhaling (?) van 47.
51. De hemellichamen, zon, maan en sterren.
52. Vijf godinnen. (?)
53. Vijf juweelen; op een samenstel van gestileerde wolkjes en guirlanden, acht parelen.
54. Vier goden (?).
55. Drie Buddha's, herhaling van 47 en 50.
56-57. Verdwenen.
58-59. De lotusvijverserie wordt hier onderbroken: op 58 zien we evenwel de wonderlijke verschijning van de „zeven juweelen van den Wereldheerscher". rad, olifant, paard, vrouw, parel, generaal en minister.
60. Drie engelen, herhaling van 34; er valt een bloemenregen.
61-62. Een god (?).

63. Drie engelen, herhaling van 34 en 60.
66. Wat op de lotusbloemen eens stond is verdwenen.

We geven ter typeering van de voorstelling de twee tafereelen 34 en 53 (Pl. 6 en 7), waarin naast de steeds herhaalde mise en scène resp. de verschijning van de engelen en van de juweelen en parelen is veraanschouwelijkt.

Wat nu de juiste beteekenis is blijve een open vraag, totdat de betrekkelijke tekst gevonden zal zijn, doch het lijkt ons niet te gewaagd in deze paneelen bovennatuurlijke verschijnselen, mirakelen te zien, waarvan Maitreya de „Urheber" is.

In de overige tafereelen is de actie zoo verscheiden, dat het moeilijk valt daarvan met de ons hier opgelegde beperking een volledig overzicht te geven. Vermelden we daarom alleen, dat we hier en daar telkens een draad te pakken krijgen, waarmede bepaalde op elkaar volgende tableaux zouden zijn aaneen te rijgen als afzonderlijke verhalen in de bonte rij. Ook worden we getroffen door herhalingen (misschien slechts schijnbaar?) van een zelfde episode, zooals we die ook reeds tegenkwamen in de lotusvijver-serie.

Zoo zien we — kan men in legenden betreffende Maitreya, „de Liefdevolle", anders verwachten? — ettelijke malen veraanschouwelijkt, hoe de niet met aardsche goederen gezegenden worden bedeeld (7, 72, 76, 79, 82, 83, 86).

Opvallend zijn ook die, waarin M. gehuldigd wordt, waarin hij in discours is met brahmanen en andere personen, waar offers gebracht worden aan een tempel; vooral ook die, waarin de Hemelheer Indra optreedt, steeds vergezeld van zijn trouwen satelliet Wiçwakarman. (Op Indra's verschijning in de Borobudur-reliefs is het eerst de aandacht gevestigd door IJzerman, Tijdschr. Ardrijksk. Gen. 1899, p. 321 e. v.)

Afzonderlijke vermelding verdient nog het slottafereel 88, 't welk in een inspringenden hoek ligt en dus een gevouwen

paneel vormt. Hier is de mise- en- scène plots gewijzigd, want op den linker helft missen wij den voornamen toeschouwer en zien we slechts diens gevolg, benevens Maitreya. De eerste is hier blijkbaar verhuisd naar het rechter plan, waar hij onder een pendopo zetelt en door een ander persoon met karakteristiek handgebaar verwezen wordt naar een *tempel* of paleis, omgeven door een palissadeering. Men vergelijke Leemans, Pl. CCCLV, 23, waarin M.'s kenschetsend embleem evenwel is veronachtzaamd.

Het is nu niet onmogelijk, dat we hier een verschijnsel te constateeren hebben, overeenkomende met het op pag. 430 hierboven vermelde, n. l. dat dit slottableau den buddhist, die zijn bedevaart op de stupa ondernam, wilde beduiden, dat hem in de volgende reeks steenen teksten een *tempel-serie* te wachten stond. Het is toch zeer opmerkelijk, dat in de nu te behandelen sculpturen van den hoofdmuur een hemelsch bouwwerk, het moge dan een godshuis of een paleis zijn, niet alleen dadelijk een overheerschende rol speelt, doch dat dit bouwwerk zelfs in een groot aantal reliefs het object zal zijn, waarin en waaromheen nieuwe mirakelen in het leven zullen worden geroepen.

Reliefreeks van den Hoofdmuur der 3e Gaanderij, Serie III.

Deze telt 88 tafereelen, die allen vrijwel ongeschonden zijn. Ongeacht een serie van 30 op elkaar volgende sculpturen, waarop nader wordt teruggekomen, komt de Maitreyafiguur, steeds gekenmerkt door de stupa in de kroon en de breede sjerp, vrij geregeld voor, n. l. in de nummers: 1 t/m 5, 8, 9, en 40 t/m 88, behoudens 60, 61 en 66; in de tableaux 7, 59, 63, 64, 65 76 en 77 is het twijfelachtig, of de hoofdpersoon M. dan wel een andere bodhisattva of heilige voorstelt.

In Leemans' plaatwerk, waar men deze serie volledig vindt afgeteekend, (Pl. CCCIII t/m CCCXLVII) heeft Schönberg Mulder de stupa slechts 19 malen opgemerkt, of liever

afgebeeld, en wel in de nummers: 2, 5, 8, 9, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 53, 56, 62, 77, 80, 81, 82 en 85. De schrijver van het in 1873 verschenen werk wist er begrijpelijkerwijze geen raad mee en heeft ze aangezien voor schellen (tekst, p. 270).

Wanneer men de geheele reeks aandachtig volgt, krijgt men den indruk, dat ze inderdaad uitsluitend Maitreya-legenden bevat. Wel bevreemdt het aanvankelijk, dat deze in een 30-tal tafereelen niet is afgebeeld, doch het is zeer wel mogelijk, dat hij hier een rol speelt achter de schermen. In ruim $^{2}/_{3}$ gedeelte van laatstgenoemde sculpturen toch vindt men wonderen voorgesteld, die sterk aan M's mysterieuse, men mag misschien wel zeggen tantrische sfeer doen denken. In elk geval treedt hij al dadelijk in de eerste tafereelen der reeks op en verschijnt vrij constant van af 40 tot het laatste tableau 88 toe. Dit nu, gevoegd bij het feit, dat we wederom Maitreya-verhalen zullen aantreffen in de reliefs, die op de hier bedoelde volgen, doet vermoeden, dat er continuïteit zit in de reeks van den hoofdmuur, ook waar M. zelve niet is te zien.

Doch er is nog iets, dat het bovenstaande steun geeft: in de geheele serie schijnt weer de zelfde persoon op te treden, die we ook telkens tegenkwamen in de reeks der balustrade, de figuur, die we daar aangeduid hebben als den voornamen toeschouwer bij al wat M. ten tooneele voert. Ook op den hoofdmuur vinden we getrouw den in groot ornaat gedosten heilige (?) terug met aureool achter het hoofd en vergezeld van hetzelfde gevolg en de zelfde attributen als voorheen.

Hoewel nooit eenig Maitreya-verhaal voor ons toegankelijk is geweest en wij dus in het midden hebben te laten, wie die persoon is, rijst onwillekeurig de vraag of hier wellicht de groote Leeraar en heilige Arya Asangha, ook Vasubandhu Asangha genoemd, bedoeld kan zijn? Deze monnik, afkomstig uit Gandhara (Peshawar), behoorde aanvankelijk tot de

semi-orthodoxe secte der Mahisasaka's, doch omhelsde later het Mahayana. Hij leefde langen tijd in een klooster in Oudh en nadien in Magadha, waar hij, omstreeks het midden der zesde eeuw onzer jaartelling hoogbejaard stierf in Rajagrha (Kern, Manual, p. 128). Volgens het geloof der Mahayanisten zou hij direct door Maitreya geïnspireerd zijn geworden. Op bovennatuurlijke wijze belandde hij eenige malen in den Tuṣita hemel en eindelijk verwierf hij daar het juiste inzicht in de leer van het Mahayana; hij verkreeg er den eeretitel Asangha, „hij die geen belemmering kent", en nám uit handen van den bodhisattva het evangelie in ontvangst, „de vijf boeken van Maitreya", die het voornaamste geschrift vormen van zijn school. (Myth. p. 36 en Waddell, Lamaism, p. 128).

Hoe het zij, in deze reliefreeks heeft de beeldhouwer wel duidelijk veraanschouwelijkt, dat de episode zich afspeelt in M.'s sfeer, den Tuṣita hemel, want op schier elk tableau vinden we dien aangeduid door wolkenpartijen, zoowel om telkens terugkeerende heiligdommen, als daarboven; door alle denkbare hemelbewoners, als dewa's, reṣi's, gandharva's, kinnara's enz.

We gaan nu over tot nadere beschouwing van enkele beeldwerken, en verwijzen den lezer hierbij naar Leemans' platen. Kortheidshalve zullen wij het telkens terugkeerende hemelsche bouwwerk benoemen als „tempel" en den raadselachtigen toeschouwer als „de heilige".

In de tafereelen 1 t/m 9 speelt de hier niet nader te omschrijven actie zich af om een tempel en is M. steeds vertegenwoordigd, behalve in 6, misschien ook niet in 7.

Dan volgt een serie van 30 tableaux 10 t/m 39, waarin M. niet kan worden aangewezen, doch waar, als we goed zien, de heilige steeds blijft optreden, terwijl de tempel nimmer ontbreekt. Zooals boven reeds werd opgemerkt, is de mogelijkheid niet uitgesloten dat M. hier een rol speelt achter de schermen.

Naar het voorkomt, verschijnen in enkele ook andere bodhisattva's ten tooneele. Zij doet op 12 de hoofdfiguur, gezeten op een leeuwetroon, en met maansikkel achter het hoofd denken aan Manjuçri.

Met 20 begint de merkwaardige serie, waarin tot en met 39 blijkbaar wonderen zijn voorgesteld, die zich in of om een tempel afspelen.

20. Een tempel geflankeerd door twee stambha's, de eene bekroond door een drietand, de andere door een gevleugelde schelp (Çiwa en Wiṣnu?).
21. Een tempel, welks raam- en deuropeningen en kroonlijst behangen zijn met bellen; deze sieren ook de aan weerszijden aanwezige hemelboomen.
22. Een klokketempel.
23. De tempel is hier afwezig; in de lucht zweeft een samenstel van lotusrozetten en melatikransen.
24. Een lotustempel; de kapiteelen der pilasters zijn lotuskelken en ook de andere onderdeelen van den bouw zijn versierd met dezelfde bloem. Door de lucht vliegen bloemen en guirlandes.
25. Een tempel met wierookbranders; deze zweven in de lucht.
26. Een bloementempel; vazen met bloemen in het luchtruim.
27. Een spiegeltempel. Het bouwwerk is als behangen met metalen spiegels; ook in de lucht zweven spiegels.
28. Een tempel; bloemen, een klok en een schildpad vallen van omhoog.
29. Een regen van zijden shawls valt uit den hemel.
30. Een hemelboom waaraan wonderlijke vruchten prijken.
31. Een tempel versierd met reuzewimpels en wimpelstambha's.
32. Een singha-tempel; singha-stambha's op het bouwwerk, singha's in het luchtruim.

33. Een bananen-tempel; deze groeien op het bouwwerk, links een tros vruchten.
34. Een tempel met zeven personen, die alle breede sjerpen dragen als Maitreya. In de lucht zweven vazen met bloemen. In het dak een nisje, met niet nader te definieeren bodhisattva; naar de breede sjerp te oordeelen zou aan M. gedacht kunnen worden (makuta onduidelijk).
35. Een vogeltempel; vogels op de dakbekroningen en ook in het luchtruim naast juweelen.
36. Een lotustempel.
37. Een juweelen-tempel; reuzeparelen vormen de bekroningen der étages en dalen uit den hemel.
38. Een lotusvijver-tempel; op drie étages verschijnt een lotusvijver.
39. Een tempel met zijkapellen; er valt een regen van lotussen.

Hier eindigen de wonderen en verschijnt M. van af 40 tot het einde weer vrij geregeld ten tooneele, behoudens enkele hooger reeds genoemde uitzonderingen; de heilige en de tempel ontbreken nimmer. Wij zullen ons verder onthouden van geregelde opsomming en alleen wijzen op enkele markante zaken.

De herhaling van een zelfde thema wordt hier pijnlijk en men krijgt den indruk, alsof de beeldhouwer tot opdracht had met de nog resteerende paneelen binnen de grenzen van een bepaald hoofdstuk van den te verluchten tekst te blijven. Men oordeele: een dertigtal malen ongeveer zien we M. in een tempel, soms in discours, dan weer mediteerend, blijkbaar echter met weinig schakeering in de actie en de entourage. Bijzondere aandacht trekken:

47. De bodhisattva staat in een onnavolgbare acrobatenhouding op één been, ongetwijfeld de houding van boetedoening.

45, 51, 55, 58. Verschijning van Buddha, soms gehuldigd door M. of met dezen in gesprek.

56. De bodhisattva heeft een reusachtig boek op den schoot (Maitreya's evangelie?).

59. Verschijning van de „zeven juweelen van den cakravarti", waarvan althans zijn afgebeeld: cakra, olifant, paard en juweel.

69. Een helletafereel met helleboom, welks bladeren uit zwaarden bestaan; daaronder een schare van verdoemden om een kokende hellepan.

70. M. bedeelt de hongerigen.

71. Een bonte schare van dieren luisterend naar M.'s rede; olifanten, paarden, leeuwen, tijgers, herten, buffels, geiten, schapen, varkens, een haas, een pauw, kakatoes. Op een wolkenpartij gekantelde geld- of juweelenpotten, wier inhoud neervalt.

73. Verschijning van Indra.

Het zal de aandacht getrokken hebben van hen, die de hier besproken paneelen vergeleken hebben met de afbeeldingen, [1]) dat M. bij hooge uitzondering het op Java gangbare embleem, de naga-puṣpa voerde; doch zulks kon ook niet verwacht worden, want de verschijning van den bodhisattava op de Borobudur-sculpturen verschilt in wezen van die b. v. in de cella's van Plaosan. Daar (Plaosan) is de beeltenis een stil voorwerp van vereering, terwijl ze hier den Bodhisattva handelend doet optreden in een reeks van legenden.

Zoo ligt het ook voor de hand, dat M.'s mudra in vele voorstellingen van de serie III, waar hij in een tempel verwijlt, niet overeenkomt met de hem eigene handhoudingen. De vara- en dharmacakra-houding kunnen slechts een enkele

1) Voor te Batavia woonachtigen kan daarbij dienen de collectie nieuwe Borobudur opnamen, opgelegd in het Oudheidkundig Bureau; in Nederland is een dergelijk stel beschikbaar in de Koloniale Bibliotheek te Den Haag.

maal worden aangewezen, terwijl natuurlijk de vitarka-mudra frequent is, omdat M. veelal in gesprek met anderen is voorgesteld.

Reliefreeks van de Balustrade der 4e Gaanderij, Serie B. IV.

Deze telde oorspronkelijk 84 sprekende sculpturen, waarvan er ongeveer 77 behouden zijn gebleven. Een 7-tal hiervan zijn incompleet, doch naar het voorkomt voldoende intact om door archaeologen te worden gelezen. (12, 14, 28, 38, 58, 70 en 71).

In Leemans' plaatwerk zijn slechts 6 sprekende tafereelen afgebeeld, die hier volgen met de juiste nummers:
1(21) — 4(22) — 6(42) — 9(64) — 12(65) — 14(66) —, verg. Pl. CCCLXXXIX t/m CCCXCII.

Op nagenoeg de eerste helft dezer reeks zijn Maitreya-verhalen afgebeeld; deze komt althans, steeds gekenmerkt door de stupa en de breede sjerp, voor op de nummers 1 t/m 42. Ook de hoogergenoemde heilige verschijnt blijkbaar steeds ten tooneele. De mise- en- scène komt geheel overeen met die van de serie B. III. Op of nabij het middenplan M., links de heilige, rechts de actie.

Wij onthouden ons weer van geregelde opsomming en bepalen ons tot vermelding van de handeling op enkele paneelen, die, zoolang we den tekst nog niet kennen, het meest de aandacht trekken:

1. Verschijning van de „zeven juweelen van den wereldheerscher", waarvan met zekerheid zijn aan te wijzen: rad, olifant, paard, vrouw (in een paleis), en het juweel. Twee brahmanen worden door een ander persoon naar de wonderlijke verschijning verwezen.

3 en 17. Hier treedt Indra voor het voetlicht. Op 17 wordt deze verwezen naar een met twee paarden bespan-

nen staatsiekaros, zeer waarschijnlijk Indra's uit de veda bekende schitterende „gouden wagen, getrokken door de bruine paarden".

7 en 33. Vereering van een stupa.

Talrijk zijn de tafereelen waar men de bedeeling van armen vindt voorgesteld, n. l. 9, 10, 11, 12, 16, 19. Eén van deze, relief 9, wordt hierbij afgebeeld als type van de serie. (Pl. 8).

21 en 22. zijn vooral merkwaardig. Op beiden zijn overstroomingen voorgesteld. Op 21 worden de menschen gered door een medemensch, die in de opgeheven handen tegelijkertijd nappen met voedsel weet in veiligheid te brengen. Op 22 is het een paard, dat het reddingswerk verricht en met de drenkelingen uit het water omhoog zweeft (Leemans, CCCLXXXIX, 1 en 4).

De scène met het paard heeft den Russischen archaeoloog S. F. von Oldenburg er toe geleid in het betrekkelijke tafereel een jataka-voorstelling te zien, n. l. „het paard Balaha, dat de reizigers over zee voert" (verg. Kern, „Een Russisch geleerde over de beeldhouwwerken van den Borobudur". Bijdr. Kon. Inst. 6e volgr. III, p. 56).

Ten slotte wordt nog melding gemaakt van tafereel 30, waarop de Maitreya-figuur zich heeft vermenigvuldigd; duidelijk is ze daar twee malen afgebeeld.

In December 1910 hebben wij de aandacht van den oud-Hoogleeraar H. Kern gevestigd op de Maitreya-legenden van Borobudur en tevens om inlichting verzocht betreffende de literatuur ter zake. Het antwoord luidde, dat er meer dan één geschrift over Maitreya bestaat in de Chineesche verzameling kanonieke geschriften. Vertalingen daarvan zijn er niet; evenmin zijn de oorspronkelijke sanskrit-teksten van die geschriften nog uitgegeven. Prof. Kern heeft toen de hulp ingeroepen van den Hoogleeraar de Groot te Leiden en kon mededeelen, dat bij onderzoek gebleken was, dat het Chineesche Tripitaka

verscheidene geschriften bevat, waarin M. optreedt; te veel om ze op goed geluk door te lezen. Naar aanleiding hiervan zijn de drie compleete series fotografieën B. III, III en B. IV, in de maand April naar Nederland gezonden.

Boroboedoer, Mei 1911.

Overzicht betreffende eenige Maitreya-voorstellingen.

	HERKOMST.	VERWIJZING NAAR LITERATUUR.	POSE.	HAND-HOUDING.	EMBLEMEN.	HOOFD-SIERAAD.	COSTUUMDÉTAILS.	TOELICHTING.
1	Magadha, steenen beeld thans in Calcutta Museum.	Foucher, I. B. I, fig. 14, Pl. 5 alhier.	staande.	vara.	naga-puspa; op ruggestuk, links een kruik, rechts een stupa.	stupa.	upawita en shawl, die gedeeltelijk als sjerp afhangt over linker schouder.	Naast Maitreya staan Bhrkuti en Kurukula.
2	Nepal, miniatuur uit hs.	Id. Pl. VI, fig. 1.	zittend, lalitasana.	dharmacakra.	naga-puspa.	stupa?	?	—
3	Nepal, miniatuur uit hs.	Id. p. 113, geen afbeelding.	staande.	abhaya.	naga-puspa en kruik.	?	?	—
4	Brons, vermoedelijk Nepal.	Gr. B. K. fig. 93.	staande.	abhaya.	links kruik, rechts bidsnoer.	stupa.	upawita en shawl.	—
5	Brons, klooster Peking.	Id. fig. 92.	staande.	abhaya.	links kruik (afgebroken).	?	geen upawita, noch shawl.	—
6	Klooster, Nathu, Swât-gebied, steen.	Id. fig. 91.	staande.	abhaya.	links kruik.	?	?	twijfelachtig.
7	Tibet, moderne plaat.	Id. fig. 64.	zittend, Jav. sila.	dharmacakra.	—	—	—	Buddha-verschijning.
8	Tibet, plaat.	Gr. Myth. fig. 88.	zittend, Jav. sila.	dharmacakra.	links kruik, rechts bloem.	?	upawita en shawl.	—
9	Tibet, brons.	Id. fig. 98.	zittend, beide beenen afhangend.	dharmacakra.	lotusbloemen, waarop links kruik (verdwenen), rechts cakra.	—	upawita en shawl.	—
10	Tibet, brons.	Id. fig. 99.	staande.	vara.	links rose lotus.	—	upawita, shawl om de heupen gedrapeerd.	} twijfelachtig.
11	Tibet, brons.	Id. fig. 100.	staande.	vitarka.	lotussen (?) in beide handen.	—	upawita en shawl.	}
12	Tibet, plaat.	Id. fig. 101.	staande.	dharmacakra.	links een onduidelijk getypeerde bloem.	stupa.	upawita, shawl om de heupen.	—
13	Java, Plaosan, steenen beeld uit klooster vertrek.	Pl. 1 alhier.	zittend, lalitasana.	vara.	naga-puspa op blauwe lotus.	stupa.	upawita en shawl als breede sjerp gedragen.	—
15	Java, Plaosan, steenen beeld uit portaal.	Pl. 2 alhier.	Id.	Id.	Id.	Id.	Id.	—
16	Java, Mendut relief buitenwand.	Pl. 3 alhier.	staande.	vara.	naga-puspa op miniatuur lotus (?)	stupa.	upawita, shawl onduidelijk.	—

Bijdrage tot de kennis van de lykanthropie bij de Sasaksche bevolking in Oost-Lombok.

DOOR

L. M. F. PLATE.

Contrôleur van Oost-Lombok.

Het is door toevallige omstandigheden bij de behandeling van een misdrijfzaak door de Rechtbank van Sasaksche hoofden en Oudsten in dit bestuursressort, dat ik kennis bekwam van het bestaan ook in Oost-Lombok van het bij vele volken in den Archipel in zwang zijnde volksgeloof, dat er sommige individuen zijn, wier ziel het vermogen heeft het lichaam tijdelijk te verlaten en in dat van een dier over te gaan. De zaak droeg zich als volgt toe: De Sasak Ama Railim stond als beklaagde voor voormelde rechtbank terecht wegens poging tot moord op den Sasak Loek Ratnasih, dien hij eenige uren had opgewacht, en wien hij toen deze de plaats passeerde waar hij zich verdekt had opgesteld van achter met een lans een steek toebracht, die evenwel niet doodelijk was, aangezien de lanspunt op een der ribben afstuitte. Gevraagd naar de redenen van zijn moordplannen antwoordde beklaagde, dat hij gezworen had voornoemden Loek Ratnasih te vermoorden, omdat deze zijn kind gedood had. Bij een diepgaand voorloopig onderzoek bleek, dat op zekeren nacht, terwijl het kindje van beklaagde ernstig ongesteld was, vermoedelijk aan cholera lijdende was, beklaagde wakker geworden was en Loek Ratnasih in zijn woning aantrof, terwijl deze bezig was het bloed van zijn

kind ter plaatse van den hals uit te zuigen, tengevolge waarvan dat kind dienzelfden nacht was overleden; kortom Loek Ratnasih werd beschuldigd een lykanthropos te zijn, of zooals de sasak zegt een „Selak".

Terwijl ik reeds 6 maanden in Oost-Lombok werkzaam was, had ik dat woord nog nimmer vernomen, en dit behoeft bij nadere overweging geen verwondering te wekken, want het is mij al spoedig gebleken, dat de Sasak zich zeer ongaarne uitlaat over den Selak; niet dan met de uiterste omzichtigheid durft hij te spreken over dien onguren gast; veel kwaad durft hij niet over hem te zeggen, en vooral bij avond zal hij het wel laten zich eenigszins onwelwillend over „selaks" uit te laten. Het behoeft geen betoog, dat een onderzoek in een dergelijke materie uiterst lastig is, en het geen hieronder volgt moge dan ook beschouwd worden als een zeer bescheiden bijdrage tot meerdere kennis van het zieleleven van den Sasak terwijl ze op volledigheid geenszins aanspraak kan maken.

Professor N. P. Wilken bespreekt op bl. 22 van zijn bekend werk: „het animisme" met een enkel woord de op Bali en Lombok voorkomende lykanthropie, en bepaalt zich tot de mededeeling, dat er op die eilanden personen zijn, die door kennis van bepaalde mantra's of tooverformulieren van gedaante kunnen veranderen, en „lejak" geheeten zijn. Zij zwerven op kerkhoven rond en op de plaatsen waar de lijken voor de verbranding bewaard worden; zij nemen de ingewanden uit het lichaam van slapenden en berokkenen zoo den dood van velen.

Volgens Wallace (The Malay Archepelago, vertaling van Prof. Veth dl. I bl. 282) wordt op Lombok algemeen geloofd, dat sommige menschen het vermogen hebben, om zich in krokodillen te veranderen, hetgeen zij doen, om gelegenheid te hebben, hun vijanden te verslinden.

Wat in Europa en elders in het volksgeloof de weerwolf, wat op Java de matjan gadoengan, en op Bali de lejak

is, is in de Sasaksche landen de „Selak". Van een metamorphose in een krokodil, zooals Wallace aanteekent is mij evenwel niets gebleken.

Het bestaan van Selaks wordt in Oost-Lombok algemeen geloofd; de meest verlichte en vooruitstrevende Sasak, het districtshoofd van Rarang, een beschaafd, voor een Sasak vrij energiek man, gelooft beslist aan de door den duivel bezeten „selak".

Mannen zoowel als vrouwen kunnen selak worden; gewoonlijk worden zij het op een leeftijd, dat de puberteit is ingetreden, althans van het bestaan van kinderen die Selak zijn, werd niets vernomen. Op welke wijze iemand Selak wordt, is mij bij onderzoek niet recht duidelijk geworden; sommigen vertellen, dat er de beoefening van een soort wetenschap aan voorafgaat, te oordeelen aan het feit, dat men spreekt van de „ilmoe Selak" of „ilmoe Sèhèr", weer andere zegslieden verklaren, dat iemand plotseling Selak kan worden, althans het geval zou zich hebben voorgedaan, dat een vrouw, die bezig was haar potje rijst te koken, haar pannetje in den steek liet en Selak werd.

De Selak Bapa² Djinaman van desa Rarang van wien vernomen werd, dat hij destijds bijna Selak was geworden, doch door zekere behandeling genezen was, vertelt het volgende: Toen hij nog een jongeling was, wilde hij naar de liefde van een jonge maagd in een andere desa dingen, doch het gelukte hem niet, haar hart te veroveren, en toen riep hij de hulp in van de vrouw Ina Djirim te dasan Pepalé, van wie het algemeen bekend was, dat ze niettegenstaande ze een afzichtelijke hazenlip had de middelen wist, om vele aanbidders om zich heen te verzamelen. Hij vroeg Ina Djirim om hulp om hem te instrueeren, op welke wijze hij zijn uitverkorene op hem gecharmeerd zoude kunnen maken. In stede nu van hem goena goena te geven, wat in dergelijke omstandigheden het aangewezen middel is, leerde Ina Djirim hem allerlei tooverformulieren (mantra's)

en was hij aardig op weg om Selak te worden. Eerst beoefende hij de theorie en later vergezelde hij Ina Djirim op haar nachtelijke tochten en leerde hij de praktijk. We zullen in het vervolg van dit opstel nog meer gelegenheid hebben Bapa᾿ Djinaman aan het woord te laten. Het bovenstaande dient slechts om uit te doen komen, dat er een studie voorafgaat om het tot Selak te kunnen brengen.

Een Selak zal deswege gevraagd, nimmer bekennen dat hij dat is, het zijn slechts geruchten, de publieke opinie, die iemand tot Selak stempelen, maar hoe het ook zij, in geheel Oost Lombok, in elke desa, wellicht in elke dasan bevinden zich een of meerdere personen, die volgens les on-dits Selak zijn; het vreemdste is, dat bij een zoo diep ingeworteld volksgeloof, het niet dan met de meeste moeite mogelijk is, om iets te weten te komen omtrent de eigenschappen en daden dier Selaks; de resultaten van dat onderzoek zijn dan ook uiterst onbetrouwbaar, omdat ook die eigenschappen en daden slechts zelden zijn waargenomen met eigen oogen, maar veeleer bij overlevering bekend zijn geraakt; de verhalen die men opgedist krijgt, gelijken op verhaaltjes uit de tooverwereld.

Zooals reeds gezegd, heeft de selak de eigenschap van gedaante te kunnen veranderen en maakt hij 's avonds of 's nachts daarvan gebruik om rond te zwerven en het den menschen lastig te maken, hetzij door eenvoudig schrikaanjagend op te treden, hetzij door zieke menschen nog zieker te maken.

Niet iedere selak brengt het even ver in de ilmoe sèhèr; er schijnen om zoo te zeggen graden te bestaan. De gewone selak, selak èkèk genaamd, kan zich b. v. slechts veranderen in kleinere dieren als hond, varken of geit, terwijl hij ook de eigenschap bezit om den vorm van een schaduw aan te nemen. Treedt de selak als gewoon mensch of als schaduw op, dan is er ter hoogte van het voorhoofd een kleine lichtglans van groene kleur zichtbaar, en volgens ooggetuigen druppelt dat licht voortdurend naar omlaag.

Selaks van hoogere orde, „Selak sakti" genaamd kunnen zich in grootere diersoorten belichamen, b. v. als karbouw of als tijger, terwijl indien ze zich als mensch of schaduw (geest) vertoonen, een heele reeks lichtuitstralingen bij hen zichtbaar is, hetzij tot een aantal van 11 (in dit geval heet de selak toempang sòlas) hetzij tot een getal van 21, in welk geval men spreekt van toempang selikoer.

Hoewel men in Oost Lombok ook wel een enkele selak sakti schijnt te hebben, komen deze toch vooral onder de Baliers voor. Vele Baliers schijnen zich in een tijger te kunnen metamorphoseeren en het verhaal doet de ronde, dat toen vóór de komst van het Gouvernement op Lombok, de Sasaks in opstand waren gekomen tegen het Lomboksch vorstenbestuur en Goesti Djilantik van Karang Asem den Balischen vorst ter hulpe kwam, deze met zich mede bracht een groot aantal Baliers, die zich in tijgers konden veranderen, ten einde nog meer schrik en verderf onder het Sasaksche volk te kunnen te weeg brengen.

Wat men van deze gedaanteverwisseling moet denken, weet ik niet, maar indien men den reeds genoemden Bapa' Djinaman moet geloven, dan is er van een werkelijke gedaanteverwisseling geen sprake. Alleen heeft de Selak, dank zij zijn tooverformulieren, de bovennatuurlijke eigenschap, om voor den persoon dien hij daarvoor heeft uitgekozen, een geit, een varken, of een hond te zijn. Dit komt evenwel niet overeen met de verhalen van andere zegslieden die uitdrukkelijk verklaren, dat de Selak inderdaad die dierengedaanten aannemen met uitzondering van de pooten, die menschen-extremiteiten blijven.

Neemt de Selak een dierengedaante aan, dan is dat alleen met het doel zeker iemand schrik aan te jagen, treedt hij echter als mensch of als geest (schaduw) op, dan bezoekt hij de zieken en zuigt de Selak het bloed van den patient uit; dit is een zoo algemeen verspreide meening, dat hieromtrent geen verschillende berichten werden vernomen. Het

doel is niet zoo zeer om een dergelijke zieke te dooden, maar veeleer de den Selaks aangewreven neiging om zich te voeden met onfrissche zelfstandigheden; over het algemeen zijn ze verzot op „makanan kotor"; ongezond bloed van een ernstige zieke, uit wonden vloeiende etter en lijken zijn de gewoonlijk op het menu van den Selak voorkomende gerechten, die voor hem niets walgelijks hebben, maar daarentegen een heerlijken naar ananas of nangka ruikenden geur verspreiden.

Zieken, die dan ook een zoo ongewenscht Selak-bezoek hebben gehad, vertoonen al dadelijk een opvallende bleekheid; ze hebben veel bloed verloren, terwijl dikwijls op de plaats, waar de Selak gezogen heeft, kleine roode plekjes zichbaar zijn. De Selak sakti schijnt in afwijking met den gewonen Selak de gave te hebben, dat hij op een nobele distantie het bloed uit het lichaam van een ander kan wegzuigen, dus zonder rechtstreeksche aanraking met den mond.

Nu volgen eenige verhalen uit den mond der zegslieden opgeteekend:

Het districtshoofd van Pringgabaja lag eens s'avonds op zijn tikar rustig te dommelen, toen hij op eens klaar wakker werd en het geluid hoorde, alsof iemand aan de buitenzijde van zijn woning hard stond te blazen. Bedoeld hoofd wist oogenblikkelijk, met een Selak te doen te hebben, want zijn haren gingen recht overeind staan en hij kreeg het gevoel alsof zijn hoofd en ledematen in omvang toenamen; naar buiten gaande met ontbloote kris, zag hij niets of niemand, maar zou ook niet in staat zijn geweest iets uit te richten, daar hij als verlamd was.

Zekere Ama Tjali van Pringgabaja heeft op zekeren dag 's avonds van zijn sawah terugkeerende een Selak op den weg ontmoet; eerst zag hij een menschengedaante, doch op ± 4 Meter afstands zag hij die gedaante plotseling in die van een hond veranderen en de hond liep zeven keeren om hem heen. Ook de haren van Ama Tjali gingen overeind

staan, en hoewel hij zijn kris trok, was hij niet in staat daarmede iets uit te richten.

Het desahoofd van Montongbetok heeft eens gezien, dat een Selak in menschengedaante bezig was, aan een gewonde teen, vol etteruitvloeiing, van zijn zoontje te zuigen; hij stond machteloos toe te kijken, niet bij machte den Selak te verjagen,

De sasak Hadji Saleh van Masbagi[2] heeft eens gezien, dat een Selak in het lijk van een reeds eenige dagen geleden gestorven onbegraven paard kroop; de voeten van de Selak bleven echter buiten het paardenlichaam en Hadji Saleh had de tegenwoordigheid van geest, den Selak bij de voeten vast te grijpen, die daarop diep beschaamd weer te voorschijn kwam en Hadji Saleh verzocht er met niemand over te spreken.

En zoo zouden bij een nog uitgebreider onderzoek nog vele andere verhalen aan de bovenstaande kunnen worden toegevoegd.

Uit het verhaal van Hadji Saleh blijkt dat er wel personen zijn, die niet zoo erg bevreesd zijn voor Selaks en handelend durven op te treden. Het is dan ook reeds eenige malen voorgekomen, dat er in de ziekenzaal te Selong gewonden werden opgenomen en dat de dader in vollen ernst beweerde, niets anders dan een hond of een varken te hebben gezien en die met zijn lans of kris te hebben willen afmaken. Een van die gevallen werd door een mijner ambtsvoorgangers voor den Raad van Sasaksche hoofden en Oudsten behandeld, en de dader werd behoorlijk gestraft wegens het verwonden van een mensch.

Deze daad werd bedreven tijdens een ontmoeting met een varken. De dader ging het varken te lijf met zijn lans en plotseling hoorde hij met menschelijke stem om hulp roepen; de inmiddels toegesnelde desagenooten vonden dan ook een zwaar gewonden Sasak. Gewoonlijk echter is volgens mijn zegslieden het verloop der zaak anders; althans

de meeste verhalen vertellen dat een op zoodanige wijze behandelde Selak steeds in staat is, nog naar zijn huis te gaan, en dat hij daar ernstig ziek wordt en doodgaat.

Van hem toegebrachte verwondingen is niets te bespeuren; alleen wanneer men het lijk wascht met klapperwater, dan vertoonen zich eerst de wonden.

De meer genoemde Bapa⁼ Djinaman nam na een zekeren proeftijd met de eveneens reeds genoemde Ina Djirim te hebben medegemaakt, de proef op de som om te weten of hij nu werkelijk Selak was. Hij stelde zich voor als hond op te treden en had reeds zijn keuze gevestigd op zeker iemand, dien hij in zijn privé leven een kwaad hart toedroeg, maar de resultaten waren geheel anders dan die, welke hij zich gedacht had; hij liep een geducht pak slaag op en nam zich toen dadelijk voor een andere kuur te doorloopen, om weer normaal te worden. Vermoedelijk had zijn onderwijzeres Ina Djirim verzuimd de meest gebruikelijke proef te nemen; deze bestaat volgens de gehoorde lieden namelijk daarin, dat leerling-selak en goeroe-selak zich naar een rivier begeven en daar middenin plaats nemen met een reusachtigen steen tusschen hen in; wanneer de leerling dwars door den steen heen zijn meester kan zien, dan is de zaak in orde.

Een andere ilmoe is van tegengestelde strekking n. l. de ilmoe sĕmpoetĕr en dient om selaks een koopje te leveren; deze bestaat slechts hierin, dat men wanneer men weet dat een selak in huis is, rondom het huis met een zeker soort betooverd water sprenkelt; de selak kan dan de woning niet meer verlaten en moet den ochtendstond afwachten en dan gaat hij diep beschaamd met toestemming van den huisbewoner zijnsweegs, na eerst vergiffenis te hebben gevraagd en te hebben gekregen.

De Selaks treden niet altijd zelf op, om de menschen te plagen en schrik aan te jagen; velen van hen bezitten een zoogenaamde „bĕbai"; wat een bĕbai is, moge hieronder

blijken. De verschillende selaks uit een zekere streek zoowel mannen als vrouwen, houden op gezette tijden, vergadering (sangkĕpan) op een sawah of afgelegen vlakte, onder voorzitterschap van een radja selak of datoe[c] selak, die hetzij van de Goenoeng Rendjani afdaalt, zooals enkelen zeggen, hetzij een selak van bijzonder hoogen graad is, b. v. een selak sakti toempang sĕlikoer (zie boven). Hier worden besproken welke handelingen ze verricht hebben gedurende het afgeloopen tijdvak, welke vorderingen ze gemaakt hebben, wie ze schrik hebben aangejaagd etc etc. Vele lieden hebben zoo'n sangkĕpan van uit de verte gezien, dat wil zeggen ze zagen honderden groenachtige lichtjes, terwijl een enkele persoon zoo'n vergadering ook van dichtbij heeft bijgewoond. Hierover straks meer.

Na afloop van zoo'n sangkĕpan verdwijnt de datoe[c] spoorloos en dan is het aan de selaks vergund zich te paren, naar verkiezing; de man-selak, al is zijn eigen vrouw-selak ook tegenwoordig, kiest zich straffeloos de hem het meest begeerenswaardige vrouw uit en indien uit zoo'n omhelzing een vrucht wordt geboren, is zoo'n wezen een „bĕbai". Tijdens de sangkĕpan wordt gesoupeerd met kikvorschen en andere amphybieën.

De bĕbai is dus zooals boven gezegd eenigszins te beschouwen als het werktuig van den selak. Op zekeren avond reed iemand te paard in de nabijheid van Pantjor, toen hij plotseling voelde dat iemand aan den staart van zijn paard trok met zoo'n kracht, dat het paard ten eenemale niet meer voort kon. De ruiter omkijkende zag dat een bĕbai aan den staart trok; 't was een klein menschje of kind, met een hoofd dat puntig uitliep zooals de bloem van een pisang (djantoeng).

Verder is het bekend, dat bĕbai's allerlei viezigheden bedrijven; natuurlijk zijn ze voor belanghebbenden onzichtbaar. Vooral bij feestelijkheden ter gelegenheid van besnijdenis, en huwelijk zijn de bĕbai's in hun element; zij vinden er

een genot in om b. v. hun vieze kleeren uit te wasschen in een pan met goelai of sajoer die voor de gasten op het vuur staat te koken. Zoo zijn er dan ook enkele lieden, die beslist weigeren om iets te eten ter gelegenheid van slametans. De bĕbai's hebben inhetoogloopend groote geslachtsorganen.

Nu nog het verhaal van iemand, die zoo'n sangkĕpan heeft bijgewoond, terwijl hij toch geen Selak was. Een Sasak van Soeradadi was gecharmeerd op een jonge maagd van Klajoe, die Selak was, doch al zijn pogingen om het hart van het jonge meisje te winnen mislukten. Toen nam hij een persoon van wien het bekend was, dat hij datoe² selak was (toempang selikoer of toempang sölas) in den arm en smeekte dezen, om hem op zoo'n sangkĕpan mede te nemen ten einde hem in de gelegenheid te stellen zijn uitverkorene althans voor één nacht daadwerkelijk te kunnen liefhebben. Tegen zijn verzoek bleken geen bezwaren te bestaan en zoo was hij getuige van een dergelijke vergadering. Na afloop, toen een ieder zich een vrouw uitkoos, achtte ook hij het geschikte moment daar en vroeg het jonge meisje om voor dien nacht de zijne te willen zijn, doch aangezien hij geen Selak was, wilde ze er niets van weten zeggende, dat haar ilmoe anders een gevoeligen knak zou krijgen.

Ik heb nog niet alle eigenschappen der Selaks genoemd; ze kunnen zich totaal onzichtbaar maken, en ze kunnen ook vliegen. Voor dit laatste trekken ze eenvoudig aan het vel van hun armen, en dan worden die armen vleugels. Ze kunnen nog veel meer, te veel om op te noemen; als men die verhalen hoort, staat men versteld over den ernst, waarmede de zegslieden aan hun eigen verhalen geloven. De vele malen genoemde Bapa² Djinaman bezat een klein voorwerp, een stukje „koelit" (of het een dierlijke huid dan wel een plantaardige huid, b. v. boomschors was, wist hij nier meer te vertellen) en dit kon hij desverlangd

in een paard doen veranderen. Op zekeren dag was zijn vrouw bezig een kleine ter wereld te brengen, en schreeuwde een ander kind omdat het honger had. Hij ging daarop zelf rijst koken en toen de rijst gaar was, wilde het kind absoluut zeevisch hebben. Aangezien te Rarang geen zeevisch te krijgen was, besteeg hij even zijn wonderpaard, ging daarmede naar het in de nabijheid van de zee gelegen Djrowaroe, kocht daar zeevisch en keerde weer naar huis terug; de rijst was nog warm, zoo vliegensvlug had het paard geloopen. Zoo'n Selak-paard heet een gĕgĕndoe= of rĕbèk, en schijnt slechts drie pooten te hebben.

Nog moet vermeld worden dat er ook enkele individuën zijn, die de macht bezitten des nachts den romp los te laten en alleen met het hoofd en somtijds met de ingewanden erbij uit te gaan om dan bloed te zuigen. Aan deze soort personen wijdt Prof. Wilken vele bladzijden in zijn genoemd werk, waar hij het heksengeloof behandelt; slechts weinigen door mij gehoorde lieden wisten hiervan te vertellen doch allen weten dat die selak „mòpòn" geheeten is. Bekend is het verhaal, hoe een visscher 's nachts onverwacht thuis komende met een mand met visch, op de slaapplaats zijner vrouw alleen haar romp zag liggen; uit woede en wraak dat hij tot de ontdekking kwam, dat zijn vrouw Selak mòpòn was, nam hij zijn pas gevangen visch en stopte het lichaam der vrouw daarmede vol, terwijl hij voorts het lichaam omwentelde, zoodat het op den buik kwam te liggen.

Toen het losse hoofd van zijn excursie thuis keerde en zich weer met den romp vereenigd had, zat het hoofd achterstevoren. Nog eenige dagen bleef de vrouw leven doch stierf toen tengevolge van al dien visch die ze in haar lichaam had. Hiermede is het voornaamste, wat ik heb kunnen te weten komen verteld. Het is wel eigenaardig dat de meeste verhalen en overleveringen dateeren uit den tijd van den Radja Bali. Het Selak zijn scheen toen nog meer en vogue

te zijn, dan in de tegenwoordige tijden. Van wege het Lomboksch vorstenbestuur werd dan ook geregeld tegen de selaks opgetreden; ze werden zooals in die tijden ook wegens andere misdrijven usance was eenvoudig ter dood veroordeeld, doch op een bijzondere wijze. Ze werden naar Laboean-Hadji gebracht, zelfs van uit West- en Midden Lombok en daar moesten ze gaan baden in een kleine soemoer, waarvan het water voor een Selak doodelijke eigenschappen bezat; de selak moest tevens te Laboean-Hadji blijven wonen, en zonder mankeeren stierven ze binnen één of twee maanden. Tot op den huidigen dag heet die soemoer dan ook nog „Timba selak".

Ten slotte moet nog een enkel woord gewijd worden aan een in het nauwst verband met dit onderwerp staand volksgeloof, dat er lieden zijn, die niet alleen middelen weten, om iemand in liefde voor een ander te doen ontvlammen, in het Sasaksch ook goena[2] genoemd, doch ook de macht bezitten, om iemand bepaaldelijk ziek te doen worden, zulks bij wijze van wraakneming. Zij, gewoonlijk zijn het ook selaks, die deze bovennatuurlijke kracht bezitten, begraven voor de woning van hun slachtoffers een stuk wit katoen, waarin dĕdĕg, naalden, dorens, glasscherven, haar, stukken been en dergelijke artikelen verpakt worden en zonder mankeeren wordt de persoon op wien de Selak het gemunt heeft, ziek; óf hij krijgt een hardnekkige oogziekte, waarbij er dorens of haar etc. uit het oog te voorschijn komen, óf hij begint aan een ingewandsziekte te lijden, die het slachtoffer niet te boven komt.

De beelden van Tjandi Rimbi

DOOR

Dr. N. J. KROM.

(Met twee platen).

De Tjandi Ngrimbi of Rimbi, gelegen in de afdeeling Djombang van de residentie Soerabaja, behoorde tot voor eenige jaren tot de minst bekende Javaansche oudheden. Er bestonden een paar afbeeldingen van, één ongepubliceerde in het Leidsche Museum [1]), één uitgegeven zonder eenige verdere aanwijzing in de Mededeelingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap [2]). Verder bevindt zich een teekening van dezen tempel in het bezit van het Bataviaasch Genootschap [3]) en deed de Heer Verbeek er op één der vergaderingen van dit Genootschap een korte mededeeling over [4]). Behalve deze karige gegevens bestond er een, gelijk sedert gebleken is, onnauwkeurige beschrijving in Veth's Java, waarover later. Eerst in 1907 werd de tjandi door een deskundig ooggetuige, den Heer Knebel, opgenomen, wiens bevindingen zijn neergelegd in het Oudheidkundig Rapport over dat jaar, pag. 115—120; een kleine aanvulling daarvan werd door schrijver dezes gegeven in het Rapport van 1910, pag. 42—44.

Beelden werden door geen der beschrijvers in den tempel aangetroffen; alleen waren er, en zijn er nog, de bas-reliëfs, waarmede het soubasement versierd is. Nu is het een bekend feit, dat men in het algemeen gesproken aan de reliëfs van een Javaanschen tempel niet zien kan, aan welke gezindte

1) No. 37 van de platen van Sieburgh.
2) In deel XXVII, 1883.
3) Zie Notulen 1880 p. 87.
4) Notulen 1888 p. 13.

die tempel heeft toebehoord; er zijn natuurlijk uitzonderingen, waarbij voorstellingen, waarin een Buddha optreedt of waarin een ons bekend verhaal, als b. v. de Arjunawiwāha, te herkennen is, duidelijk op Buddhisten of Çiwaieten wijzen, doch de groote meerderheid der tempelreliëfs is van, men zou kunnen zeggen, neutralen aard en de Tjandi Rimbi maakt daarop geen uitzondering. Van des te meer belang was dan ook de mededeeling bij Veth, volgende op de vermelding van de tempelkamer. „In deze kamer heeft tot voor ruim een halve eeuw het groote zittende Boeddha-beeld gestaan, dat thans deel uitmaakt van de verzameling van Hindoe-oudheden, die in den tuin van het residentiehuis te Simpang nabij Soerabaja is bijeengebracht" [1]).

Het ligt voor de hand, dat de vermelding van *het* groote zittende Boeddha-beeld te Simpang Dr. Brandes op de gedachte moest brengen, dat hiermede waarschijnlijk het bekende Akṣobhya-beeld met de Kawi-inscriptie van 1211, de zoogenaamde Djaka Dolok, bedoeld was. Kort nadat genoemde geleerde deze veronderstelling geopperd had [2]), bleek intusschen, dat de Djaka Dolok van het terrein van Majhapahit afkomstig was, zoodat dan ook in een bij het artikel van den Heer Verbeek, waarin dit feit werd geconstateerd, gevoegde noot Dr. Brandes deed mededeelen, dat het niet de Djaka Dolok was, maar een ander naar Simpang vervoerd zittend Boeddha-beeld, dat in de Tjandi Rimbi thuis hoorde [3]). Boeddha-beelden zijn intusschen op het residentserf te Soerabaja niet meer te vinden en zoo zien we dan ook in den tweeden druk van Veth's Java vermeld, dat het bewuste groote zittende Boeddha-beeld, afkomstig uit de tempelkamer van Tjandi Ngrimbi, deel heeft uitgemaakt van een verzameling Hindoe-oudheden in den tuin van het residentiehuis te Simpang, met de bijvoeging: „waar het zich thans bevindt, is onbekend" [4])

1) Deel II pag. 125 van den eersten druk (1878).
2) In Tijdschr. Bat. Gen. 31 p. 241.
3) Tijdschr. Bat. Gen. 33 p. 12.
4) Deel I, pag. 202.

Zoo zouden we dan in deze zaak in het duister blijven rondtasten, ware het niet, dat er zich in het oudheidkundig archief van het Bataviaasch Genootschap een gegeven bevindt, dat in een geheel andere richting wijst. Wij bedoelen een foto van een vierarmig staand vrouwebeeld, waarbij een afschrift gevoegd is, gedateerd Soerabaya, 31 Mei 1868 en geteekend I. W. B. Wardenaar, dat aldus begint:

„Photografie"

„Ontleend aan een in het bezit van den ondergeteekende keurig bewerkt afgodsbeeld van steen uit den Bramienschen tijd hoog 5 voet 11 duimen rheinlandsch; het is gevonden in 1815 aan den voet van het gebergte Broebooh in het Wirosobosche in een tempel genaamd tjandie Ngarimbie voorstellende Dewie Arimbie, dochter van Soebaka, vorst van Prengondanie", enz. Wat er verder volgt, is van geen belang.

Het bedoelde beeld is op de foto dadelijk te herkennen, als dat, hetwelk als No. 256^{a} deel uitmaakt van de Archaeologische Verzameling te Batavia. Blijkens de plaats in 's Genootschaps Notulen, waar de aanwinst van dit beeld vermeld wordt [1], is het dan ook op Wardenaars vendutie te Soerabaja gekocht.

Slaan we nu bovenbedoeld nummer in den Catalogus-Groeneveldt op, dan zien we, dat de beschrijving begint met: „Vrouwelijk pendant van het vorige nummer en, hoewel langs een anderen weg in de verzameling gekomen, zekerlijk toch daarbij behoorend" [2]. Dit vorige nummer, 256 dus, staat in den Catalogus nog als „onbekend beeld" te boek; later is het herkend als een Harihara. Wat de afkomst betreft, is slechts bekend, dat het door den Heer van Kinsbergen, welke het fotografeerde [3], naar Blitar is gebracht en vandaar opgezonden naar Batavia [4]. Waar echter van

1) Not. 1869, pag. 22.
2) Pag. 94.
3) No. 238 der collectie.
4) Not. 1873 p. 154.

Plaat I.

ÇIWA ALS HARIHARA.

Lith. Topogr. Inr. Batavia

Kinsbergen het vandaan gehaald heeft, blijkt uit niets. Ontegenzeggelijk behoort het intusschen bij het vrouwebeeld uit de collectie van Wardenaar, zoodat, indien de opgave van dien laatste juist is, beide beelden van de Tjandi Rimbi afkomstig moeten zijn.

Zoo staan we dus nu voor de vraag: wie van beiden heeft gelijk, Wardenaar of Veth? Die vraag is niet met zekerheid te beantwoorden, maar een waarschijnlijkheid is er, dunkt ons, wel. De opgaven van Wardenaar zijn in het algemeen zeer betrouwbaar, de beschrijving van Veth, of liever van diens bron Wiselius, aangaande Tjandi Rimbi is onnauwkeurig en zelfs onjuist, iets waarop de Heer Knebel in zijn bovenaangehaalde beschrijving ook reeds wees. Wij laten nu nog daar, dat de reliëfs van zeer geringe kunstwaarde heeten te zijn; over den smaak en over een zoo subjectief begrip als „kunstwaarde" valt nu eenmaal niet te twisten. Maar dat het afbeeldingen van tooneelen uit het dagelijksch leven zijn, kan er toch niet mee door, tenzij we zouden moeten aannemen, dat het in dien tijd gewoonte was menschen in potten te stoppen en dat de Garuḍa's en rākṣasa's nog onder de stervelingen rondwandelden. Ook dat deze afbeeldingen zonder samenhang zouden zijn is een onjuistheid. En dat er eenmaal drie rijen bas-reliëfs boven elkander om den tempel heenliepen, is ook al niet waar; er is één rij reliëfs om het soubasement en er is daar geen plaats voor meerdere, terwijl de volgende bouwdeelen in het geheel niet met reliëfs versierd zijn. Men ziet, heel nauwkeurig is dat alles niet, en al te veel gewicht behoeft aan de mededeelingen van Wiselius of diens zegslieden (want het maakt zeer den indruk van een tweedehandsche beschrijving) niet gehecht te worden.

Daarbij komt nog, dat ook de uitdrukking „*het* groote zittende Boeddha-beeld" onzes inziens op een bepaalde vergissing wijst. *Het* groote zittende Boeddha-beeld te Simpang is de bovengenoemde Akṣobhya; bedoelde men een ander

beeld, dan zou dat nader aangegeven zijn, maar *het* beeld is voor ieder onbevooroordeeld lezer de groote, bekende, door de bevolking vereerde Djaka Dolok. Ik houd het er dan ook wel degelijk voor, dat Wiselius dit beeld en geen ander op het oog gehad heeft en dat de bovenaangehaalde uitdrukking werkelijk niet anders geïnterpreteerd kan worden. Nu is in werkelijkheid die Akṣobhya, naar bewezen is, *niet* van Tjandi Rimbi afkomstig en daaruit heeft men willen concludeeren, dat hij dan zeker een ander beeld bedoeld heeft. Ik voor mij zou er integendeel alleen uit willen afleiden, dat hij zich in dit, als in zoovele andere opzichten, vergist heeft.

Hoe hij aan die verkeerde opvatting gekomen is, laat zich natuurlijk slechts gissen. Maar het is een bekend feit, dat de Javaan elk beeld uit de Hindu-periode een „Boeddhabeeld" noemt en zoo zou een inlandsch zegsman volgens zijn spraakgebruik volkomen naar waarheid aan Wiselius hebben kunnen mededeelen, dat van de Tjandi Rimbi een naar Soerabaja vervoerd Buddha-beeld afkomstig was. En wanneer eenmaal het misverstand heeft post gevat, dat er van een werkelijke Buddha-voorstelling sprake is, ligt de meening, dat het dan ook de Djaka Dolok geweest moet zijn, voor de hand: immers dit is, op het oogenblik althans, de eenige in de nabijheid van het residentiehuis aanwezige Buddha. Deze verklaring is natuurlijk niet meer dan een hypothese en eigenlijk is het ook al voldoende aan te nemen, dat Wiselius, om welke reden dan ook, tot het *onjuiste* idee gekomen is, dat het van Tjandi Rimbi naar Soerabaja gebrachte beeld de Djaka Dolok-Akṣobhya was.

Heeft dus Wiselius, blijkens de door hem gebruikte woorden, zich waarschijnlijk vergist, Wardenaar is een getuige, op wien men kan vertrouwen. Dit nog eens te gaan betogen ware uilen naar Athene dragen; men leze slechts de loffelijke woorden, waarin Dr. Brandes zijn oordeel over Wardenaar's

UMA - PARWATI.

werk uitsprak [1]), of herinnere zich, welk een vertrouwbare gids hij voor Dr. Verbeek bleek te zijn in diens beschrijving van de overblijfselen van Majhapahit [2]). Wanneer hij met zooveel woorden zegt, dat het bovenbedoelde vrouwenbeeld uit de Tjandi Rimbi afkomstig is en er zelfs precies het jaar bij noemt, waarin het daarin is gevonden, dan heeft hij een bepaald feit op het oog, waarin hem geen vertrouwen ontzegd mag worden. Daartegenover hebben onzes inziens de mededeelingen van den ten opzichte van dezen tempel zoo onnauwkeurigen Wiselius geen bewijskracht. Wij meenen dan ook te mogen aannemen, dat het vrouwebeeld uit de voormalige collectie-Wardenaar, en dus ook de Blitarsche Harihara, werkelijk uit de Tjandi Rimbi afkomstig zijn. Daarmede is dan tevens de door den Heer Rouffaer in een noot op de Singasari-monografie gestelde vraag, of dit laatste beeld ook van Panataran kan zijn, ontkennend beantwoord [3]).

Wij kunnen nu overgaan tot de beschouwing van de beelden zelf, allereerst van het vrouwebeeld. Dit mist, zooals het op het oogenblik te Batavia staat, voorhanden, voeten en neus. Op de foto-Wardenaar is het in het bezit dezer lichaamsdeelen, doch wie meenen mocht, dat wij daaruit nu den oorspronkelijken toestand van het beeld kunnen leeren kennen, zou te vroeg juichen. Als men de foto nauwkeurig bekijkt, blijkt namelijk, dat het ontbrekende in pleister of een dergelijk materiaal is aangevuld. Het beeld was in Wardenaar's tijd precies zooals het nu is, zoodat we de oude foto verder ter zijde kunnen leggen.

---

1) Tijdschr. Ind. Tl. Lnd. Vlkk. 1886 p. 612—614.

2) ibid. 1889 p. 12 sqq.

3) Zie noot 1 op pag. 103. De Heer Rouffaer grondt zijn vraag op het feit, dat er volgens Horsfield te Panataran behalve het verdwenen Brahmabeeld nog een ander beeld geweest moet zijn, terwijl de Harihara laatstelijk van het in de nabijheid van Panataran gelegen Blitar afkomstig is. In dat geval zou het bijbehoorende vrouwebeeld vóór Horsfields bezoek weggenomen hebben moeten zijn. Eenig nader bewijs was er overigens niet voor de dan ook vragenderwijs geopperde onderstelling van den Heer Rouffaer.

Over de vraag, wat het beeld voorstelt, loopen de meeningen uiteen. Groeneveldt noemt het „onbekend beeld", doch teekent aan [1]), dat hij het, op zich zelf beschouwd, voor een Umā of Pārwatī zou houden, met de voorstellingen van welke godin het geheel overeenkomt, doch dat hij het niet bij deze groep heeft ondergebracht, omdat hij dan het correspondeerende mannebeeld als een Çiwa zou moeten opnemen en hij daartoe geen voldoende zekerheid had. Daarentegen beschrijft Dr. Juynboll in den Leidschen Catalogus het zich in het Museum te Leiden bevindende afgietsel van dit beeld onder No. 3427 als „Çrī, de gemalin van Wiṣṇu" [2]). Waarop deze identificatie berust, wordt er uit den aard der zaak niet bij vermeld; ik voor mij kan mij er niet mee vereenigen. Çrī's embleem is de lotusbloem en deze kan de godin weliswaar in de afgebroken voorhanden gehouden hebben, maar op het oogenblik ontbreekt deze bloem. Bovendien kan ook Umā-Pārwatī dit embleem voeren, zoodat het nog niets zou bewijzen, te minder naar het bewuste beeld twee andere attributen van Umā-Pārwatī, bidsnoer en vliegewaaier, in de achterhanden draagt. En ten slotte wijst toch ook het voorkomen van doodskop en halve maan in de diadeem op Çiwa's gemalin, niet op die van Wiṣṇu. Om deze redenen meen ik, dat Groeneveldt zeer terecht aanwijzingen voor een Umā-Pārwatī in dit beeld opmerkte.

Hoe moeten we echter het beeld nu verder determineeren? Kunnen we het zonder meer een Umā-Pārwatī noemen of moeten we ons daarvan laten terughouden door Groeneveldt's argument, dat het pendant onmogelijk Çiwa zonder meer kan heeten? Nu in dat laatste een Harihara herkend is, zou het zeker het minst gewaagd zijn slechts van een „vrouwelijk pendant van Harihara" te spreken, doch dan rijst toch weer onmiddelijk de vraag, welken naam wij aan zulk een pendant moeten geven. Wij verwachten natuurlijk,

---

1) Noot op pag. 93 van den Catalogus.
2) pag. 236.

dat zulk een vrouwelijke Harihara, gelijk de mannelijke de kenmerken van Çiwa en Wiṣṇu in zich vereenigt, een soort combinatie van Dewī en Çrī zal zijn. Maar wanneer we nu het beeld zelf zien, dan blijkt, dat het aan die verwachting in het minst niet beantwoordt; het is, op zichzelf beschouwd, een Umā-Pārwatī, niet afwijkend van de andere ons bekende voorstellingen dezer godin.

Wij constateeren dus het feit, dat deze vrouwelijke Harihara een bij uitstek Çiwaïtisch karakter draagt, dat tegenover de aan Çrī herinnerende attributen (alleen eventueel de lotusbloem in de voorhanden) die van Dewī (vliegewaaier, bidsnoer en vooral doodskop en halve maan) sterk op den voorgrond treden. En in verband met dit feit bezien wij nu ook het mannebeeld nog eens nauwkeurig. Daarbij blijkt dan al bij den eersten oogopslag, dat het Çiwaïtische en het Wiṣṇuïtische element niet in zooverre gelijkwaardig behandeld zijn, dat, gelijk dat soms gebeurt, het beeld als het ware uit twee helften aan elkaar gezet is, één halve Çiwa en één halve Wiṣṇu; dit gaat somtijds zoo ver, dat b.v. de hoofdbedekking in het midden aan den Çaiwa-kant een halve doodskop vertoont, en aan de Waiṣṇawa-zijde van de afscheidingslijn een geheel ander ornament. Van een zoodanige opvatting, die ons herinnert aan het klassieke voorbeeld van Telecles en Theodorus, welke ieder een half Apollo-beeld maakten en hun helften later aan elkaar plakten [1]), is hier geen sprake. De rechtervoorhand en linkerachterhand voeren het bidsnoer en het drietandig vlamornament van Çiwa, de linkervoorhand en rechterachterhand de knots en de schelp van Wiṣṇu [2]). De attributen van beide goden zijn dus eerlijk verdeeld, gelijk dat op een andere wijze ook geschied is met den Modjokerto'schen

1) Diodor. Sicul. I. 98.

2) In het voorbijgaan zij er opgewezen, dat de Leidsche Catalogus (pag. 236) het afgietsel van dit beeld als in de achterhanden waterkruik en lotus dragend beschrijft. Gelijk het origineel doet zien, is deze beschrijving, welke geen hoog denkbeeld van het Leidsche afgietsel geeft, onjuist.

Harihara [1]), welke in de achterhanden de schelp en den drietand draagt, terwijl de voorhanden voor de borst het Çiwaïtische bidsnoer met den gemeenschappelijken, doch bij voorkeur Wiṣṇuïtischen, lotusknop houden. Of die evenredigheid, die bij de attributen op te merken viel, ook opgaat voor de beide kleine vrouwefiguren, die aan weerszijden van ons beeld staan, is niet te zeggen; wel draagt de ééne een lotusknop en de andere niet, zoodat men zou kunnen aannemen, dat zij twee verschillende als zoodanig gekarakteriseerde godinnen of halfgodinnen weergeven, doch daartegenover staat, dat de vrouwefiguren van den met dit beeld veel overeenkomst vertoonenden Harihara uit de collectie-Scheepmaker [2]) precies aan elkaar gelijk zijn, met één afhangende hand en één, waarin een bloemstengel. Wegen dus overigens het Çiwaïtische element en het Wiṣṇuïtische tegen elkaar op, die gelijkheid houdt op met den hoofdtooi. Deze toch is de bij uitstek Çiwaïtische met doodskop en halve maan. Men meene nu niet, dat dat er niet zoo heel veel toe doet, want deze hoofdtooi is van zooveel belang, dat het aanbrengen van deze alleen, zelfs zonder eenige andere attributen, voldoende was om een godenbeeld als Çiwa te karakteriseeren [3]). En men voere er ook niet tegen aan, dat de aan weerszijden van het beeld omhoog stijgende lotusplanten weer op Wiṣṇu zouden wijzen, aan wien immers, meer dan aan Çiwa, deze plant toekomt. Immers dergelijke lotusplanten bewijzen niets, ze zijn ornament evengoed als bijv. de z. g. n. Majhapahitsche stralenkrans en ze komen dan ook niet alleen bij Buddhistische [4]), maar ook bij Çiwabeelden [5]) even goed voor. Wij moeten dus wel concludeeren, dat ook bij den Harihara, zij het niet in zoo sterke mate als bij het vrouwelijke pendant,

1) Bat. Gen. No. 259. Catal. p. 95, foto Oudheidk. Comm. 929.
2) Bat. Gen. No. 257, Catal. p. 94 sq., foto Oudheidk. Comm. 938 en 943.
3) Zie bv. Bat. Gen. No. 57, Catal. p. 26 sq., foto Oudheidk. Comm. 507.
4) Zie de platen 1 tot 19 van de Tjandi Djago-monografie.
5) Bv. Bat. Gen. No. 36, Catal. p. 22.

het Çiwaïtische karakter het meest den voorgrond treedt.

Dit behoeft ons overigens volstrekt niet te bevreemden, want het ligt in de lijn der op Java heerschende godsdienstige stroomingen, bij welke de vereering van Wiṣṇu oneindig achterstaat bij die van Çiwa; zoo verhouden zich dan ook bv. in het Bataviaasch Museum de Wiṣṇubeelden tot de Çiwabeelden als 1: 9. Het ligt dan ook voor de hand, dat de Çiwa-vereerende geloovigen in den Harihara vooral den Çiwa zagen en dit vindt consequent zijn uitdrukking in het feit, dat men het beeld zelf door den hoofdtooi als een soort van Çiwa karakteriseerde en den god een gezellin gaf, die, op zich zelf beschouwd, in niets afwijkt van Çiwa's gemalin. Zoo heeft dan ook Groeneveldt ten slotte in zekeren zin nog gelijk, wanneer hij ter aangehaalder plaatse zegt geneigd te zijn het beeld te houden voor een Çiwa met de attributen van Wiṣṇu. Men heeft weliswaar inmiddels den god als een Harihara geïdentificeerd, maar een gewone Harihara is het niet en zoo zou het misschien nog het meest juiste zijn van een „Çiwa als Harihara" te spreken. Of laat ons het zoo uitdrukken: de geloovigen, die dit beeld vereerden, zullen waarschijnlijk geweten hebben, dat deze speciale vorm Harihara heette, maar zij zullen in elk geval er zeker van geweest zijn, dat het Çiwa in één zijner vormen was, dien zij hier aanbaden.

Ten slotte mogen nog eenige opmerkingen aangaande het kunstkarakter dezer beelden en in verband daarmede hun vermoedelijken ouderdom hier een plaats vinden. Wij maken daarbij het voorbehoud, dat in geen geval uit gegevens, die de beelden opleveren, conclusies mogen getrokken worden omtrent den tempel, waaruit ze afkomstig zijn; beelden kunnen immers reeds lang bestaan hebben, voor ze in een bepaalden nieuw opgerichten tempel werden opgesteld en omgekeerd kan men evengoed op een gegeven moment nieuwe beelden voor een ouden tempel vervaardigd hebben. Wij bepalen ons dus tot de beelden zelf. Er nog eens een

beschrijving van te geven, zal onnoodig zijn; behalve dat reeds naar die van Groeneveldt verwezen werd, kan men door de hierbij gevoegde foto's [1]) er een denkbeeld van krijgen, hoe fijn ze tot in alle onderdeelen van kleeding en versiering zijn uitgewerkt en hoe ze werkelijk den roep van tot de fraaiste in de Bataviasche Verzameling te behooren ten volle verdienen. Thans beschouwen we ze in hun samenhang met een groep beelden, die op het eerste gezicht niet bijster veel op elkaar lijken, doch alle verscheidene eigenschappen gemeen blijken te hebben. Uit deze groep nemen wij speciaal de nummers 104^a, 104, beide Ardhanārī's, 110, een Çrī, 41^b, een Çiwa, en 123, een Umā-Pārwatī, en wel omdat juist van deze nummers opnamen van de Oudheidkundige Commissie bestaan [2]) en men zich erover dus ook buiten Batavia een oordeel kan vormen.

Hoewel nu, gelijk gezegd, er in deze groep wat de uitwerking en opvatting betreft groote verscheidenheid bestaat, treffen we toch bij alle de volgende overeenkomsten aan. Aan weerskanten oprijzende lotusstengels uit potten; kegelvormige hoofdtooi met voorhoofdsband; opgaande linten tegen de prabhā naast het hoofd; langwerpige oorsieraden; haartressen versierd met makara's of overeenkomstig ornament; naakt bovenlijf behalve snoer en borstsieraad; gordel onder de borst; sarong met overslag; buikgordel, waaronder de sarongslip zich vertoont, terwijl daarbeneden dan weer het groote van den linkerschouder afhangende snoer ligt; over de beide beenen de banden van den buikgordel laag neerhangend, eindigend in een ornament; de plooien van de sarong aan weerszijden van het lichaam en tusschen de beenen overgaande in de zoogenaamde zwaluwstaart; pols-, bovenarm- en breed over den voet loopende enkelringen. Wellicht zal men één dezer laatste kenmerken aan een

1) Opnamen der Oudheidkundige Commissie 939a en 940a: men zie ook 944 en 945 met de bijnummers in dezelfde collectie.

2) Respectievelijk de foto's 485, 831, 832: 941, 946; 495; 484; 488.

of ander beeeld zien ontbreken, doch over het algemeen kunnen ze geacht worden aan de geheele groep gemeen te zijn. Tot deze groep, die men alleen reeds aan het eerstgenoemde kenmerk, de uit een pot oprijzende lotusstengels, gemakkelijk herkent, behooren de beide beelden, naar welke wij op het oogenblik onderzoek doen, eveneens; zij komen met No. 104a zelfs in zoo groote mate overeen, zelfs in de kleinste details, dat zij daarvan ook chronologisch niet gescheiden kunnen worden. Nu komen er in die geheele groep zoowel zeer fijne als zeer grove exemplaren voor en het is a priori natuurlijk niet te zeggen, of de fijnere in den loop der tijden tot de grovere verloopen zijn, dan wel of de grovere de eerste beginselen zijn van een kunst, die later tot de fijnere geleid heeft. Wel staat het, dunkt ons, vast, dat de overeenkomst in de geheele groep een te groote is om uit toeval verklaard te kunnen worden, zoodat men ze in elk geval als bij elkaar behoorend en een reeks vormend, hetzij dan van een verloopende of van een zich vervolmakende kunst, beschouwen moet.

Wanneer we nu een poging gaan doen tot chronologische rangschikking, dan zal dat zijn met behulp van een gedateerde beeldengroep en wel van de groote rākṣasa's van Panataran. Legt men een afbeelding daarvan [1]) naast die van de fijne exemplaren der bovenbesproken groep, dan is de overeenkomst onmiskenbaar, wanneer men zich maar niet op een dwaalspoor laat brengen door de afwijkingen, die het zoo geheel verschillende onderwerp vereischte, een onderwerp, dat het doen vervallen van een hoofdtooisel en van de uitgezochte versieringen, het vervangen van het groote snoer door een slang enz. noodig maakte. Toch blijft de overeenkomst nog groot genoeg. Daar is vooreerst ook hier de lotus uit den pot, dan de geheel correspondeerende behandeling van de franjes van het borstsieraad, de omgeslagen

---

1) Kinsbergen 249 en 250; Oudheidk. Comm. 662.

sarong en de buikgordel met langs de beenen afhangende banden, de zwaluwstaart-plooien en de breede enkelringen. Ja zelfs het patroon van den sarong is van denzelfden aard als bij onzen Harihara.

Staat nu eenmaal het verband tusschen de fijne exemplaren der groote groep en de rākṣasa's van Panataran vast, dan wordt onze taak gemakkelijker. De rākṣasa draagt het jaartal 1269 en één der grovere beelden van de bedoelde groep [1]) is van 1360. Daaruit volgt, dat deze kunst dus retrogressief is en, gelijk dat in zulke gevallen meestal gaat, vindt dit feit van andere zijde een nieuwe bevestiging. In het algemeen moet natuurlijk het grofste nummer het jongste zijn — in het algemeen zeggen we, want bij alle theoretische juistheid kan het practisch natuurlijk voorkomen, dat in een bepaald geval een zeer bekwaam jonger beeldhouwer een fijner bewerkt stuk aflevert dan een minder bekwame oudere. Doch met dat al zien we nu op het beeld, dat volgens onze theorie één der jongste moet zijn [2]), om de prabhā de sporen van den Majhapahitschen stralenkrans, een bewijs dus, dat dit beeld een overgang vormt tot die in den lateren Majhapahitschen tijd bloeiende kunst, welke haar voortbrengselen met dergelijke stralenkransen omgaf.

Met het bovenstaande is de vermoedelijke ouderdom van den Harihara en zijn gezellin meteen aangegeven. Ze kunnen niet door een belangrijke tijdsruimte van de rākṣasa's van Panataran gescheiden zijn en moeten dientengevolge in de dertiende çaka-eeuw vervaardigd zijn. Moeten we uit het ietwat plompere, dat de bijfiguurtjes der rākṣasa's tegenover den Harihara kenmerkt, — de rākṣasa's zelve moeten uit den aard der zaak wel eenigzins plomp zijn — tot een hoogeren ouderdom van laat ons nu maar zeggen de beelden van Tjandi Rimbi besluiten, dan komen we tot de eerste helft dier eeuw; in elk geval dienen we hun vervaardiging te stellen

---

1) No. 110.
2) No. 123.

in de periode van opkomst van het rijk van Majhapahit, op zijn laatst tijdens de jongelingsjaren van Hayam Wuruk.

In verband met die dateering nu is het leerrijk nog even de aandacht te vestigen op een ander verschijnsel op kunstgebied. Wanneer we het jaar 1269 als dat van de vervaardiging van de rākṣasa's van Panataran noemen, dan is dat ongeveer gelijktijdig met dat van den Singasarischen Mañjuçrī, welk het jaartal 1265 draagt. Dit beeld behoort naar opzet en uitwerking volkomen thuis bij al die andere uit dezelfde streek afkomstige stukken, welke ons na de verschijning der oudheidkundige monografieën over de tempels van Djago en Singasari zoo bekend geworden zijn. Ook deze beelden vormen een aaneengesloten groep, ook weer aan eigen kenmerken dadelijk te herkennen; deze groep is ontegenzeggelijk min of meer verwant aan de boven besprokene, maar draagt toch een uitgesproken eigen karakter. Even goed als bij die andere beelden zien wij ook hier meestal lotusplanten oprijzen, doch terwijl die daar uit een pot te voorschijn kwamen, geschiedt dit bij wat wij de school van Singasari zullen noemen, niet uit een pot maar steeds uit de wortels der plant.[1]) Het is niet ons doel hier de voortbrengselen der Singasari-kunst in ons onderzoek te betrekken, doch alleen om er op te wijzen, dat gelijktijdig, in het midden der dertiende eeuw, twee verschillende richtingen op een zeer hoogen trap van bloei stonden. Zoowel de Harihara als de Mañjuçrī zijn de voortreffelijkste vertegenwoordigers van de groep, waartoe ze behooren en gelijk dat bij zooveel volken het geval geweest is, zien we ook hier, dat de kunst tot deze grootsche scheppingen in staat is juist in den tijd, dat het volk ook in politiek opzicht zijn gouden eeuw beleeft. En tevens leert ons het gelijktijdig bloeien dezer twee kunstrichtingen, hoe verkeerd het is aan de verschillende in de Oud-Javaansche kunst opgemerkte richtingen per se een plaats voor en na

1) In een enkel geval (bv. de Tṛṇawindu) ook uit een klein rond potje van den zelfden vorm, die elders de wortel heeft.

elkaar aan te willen wijzen en de een zich uit de ander te doen „ontwikkelen". De werkelijkheid blijkt niet zoo systematisch te werk te gaan; wanneer op een hoogtepunt der geschiedenis de beeldende kunst, ook op een hoogtepunt, zich uiten moet, dan doet zij dat, haar weg zoekend in elke richting, die den scheppingsdrang bevredigen kan, wel gebonden aan de erfenis van het voorgeslacht in techniek en traditie, maar op dat gegevene voortwerkend vrij en waarheen de inspiratie haar voeren moge.

Wanneer we nu tenslotte uitgaande van het feit, dat de beelden van de Singasari-kunst ook geografisch een geheel schijnen te vormen, eveneens in de afkomst der andere groep aanwijzingen willen gaan zoeken voor haar centrum, dan blijkt dat vergeefsche moeite te zijn, want behalve Panataran en Modjokerto [1]) vinden wij zoo goed als geen gegevens: de meeste vertegenwoordigers van deze groep zijn uit particuliere collecties in het Museum te Batavia gekomen, zonder dat de eigenlijke afkomst bekend is. Wat we wel kunnen doen is de waarschijnlijkheid der boven opgestelde theorie, dat deze richting in het midden der dertiende eeuw op haar hoogtepunt stond en daarna is gaan verloopen, toetsen aan de enkele uit deze en de volgende eeuw bekende gedateerde beelden. De nummers 310 en 310ª, uit 1335 en 1360 [2]), behooren weer tot een geheel andere richting en kunnen dus onbesproken blijven; van No. 147 uit 1313 merken wij op, dat zich hier de eerste sporen van den Majhapahitschen stralenkrans vertoonen. Tot onze groep blijkt dan No. 115, een Pārwatī van 1282, te behooren; dit beeld is nogal afgesleten, zoodat de bewerking niet nauwkeurig meer gezien kan worden, maar zooveel is toch wel duidelijk, dat het, overeenkomstig de theorie voor dit vroege jaartal, niet tot de grovere exemplaren behoort. Wel is dat het geval met No. 76, een Kālabeeld, dat vermeld staat als van 1279 te zijn en dus de geheele theorie omver zou gooien.

1) Dit is de afkomst van No. 76.

2) De jaartallen zijn natuurlijk alle Çāka.

Gelukkig blijkt evenwel, dat dit jaartal verkeerd gelezen is en dat er in werkelijkheid 1379 staat [1]). Dit grove stuk sluit zich dus zeer goed bij het boven besprokene van 1360 aan.

Voorloopig zal het niet raadzaam zijn meer dan deze algemeene beschouwing over den gang van zaken aan de beelden van Tjandi Rimbi vast te knoopen. Moge de tijd niet ver meer zijn, dat de gegevens en het vergelijkingsmateriaal voor dit tijdvak der Oost-Javaansche kunstgeschiedenis in zoo voldoende mate zullen zijn toegenomen, dat wij het rechte inzicht zullen kunnen krijgen in de kunstarchaeologie van de gouden eeuw van Majhapahit.

Maart 1912.

---

1) De foutieve lezing heb ik zonder contrôle overgenomen in mijn „Gedateerde inscripties van Java" in Tijdschr. Ind. Tl. Lnd. Vllk. 53 p. 260, welke fout ik hierbij herstel. Het jaartal is zoo duidelijk, dat twijfel aan de lezing uitgesloten is.

ERRATA

P. 489: *apparanté*, lisez *apparenté*.

P. 490: *clausule*, lisez *clause*.

P. 493: *embarassé*, lisez *embarrassé*.

P. 494: *marie*, lisez *épouse*.

P. 497: *leur avait chargé*, lisez *les avait chargés*.

NASCHRIFT.

Juist voor den druk van het voorafgaand artikeltje bereikt mij het bericht van een in de gegeven omstandigheden belangrijke vondst in de nabijheid van Tjandi Rimbi. Bij de fotografische opname der reliëfs [1]) ontdekte de Heer Leydie Melville op ongeveer één Meter van den tempel een uit den grond stekend lotusvormig bladfragment. In de overtuiging, waarschijnlijk met het voetstuk van een beeld te doen te hebben, stelde de Heer Melville een nader onderzoek in, waarbij niet alleen een voetstuk, maar een geheel beeld te voorschijn kwam. De omstandigheid, dat dit op zoo geringen afstand van het bouwwerk en juist onder een der buitennissen gevonden is (de noordelijke, tevens de eenige, die nog over is) maakt het hoogst waarschijnlijk, dat dit beeld uit die nis neergevallen is.

Het is een tweearmig mannebeeld, staande op een rond lotuskussen, met achterstuk, ruim 80 c. M. hoog. Het bovengedeelte van het gelaat is verbrijzeld, de rechterarm tot aan den schouder afgebroken. Wie hier wordt voorgesteld, is aan geen twijfel onderhevig: knevel en puntbaard, het voorkomen van een kruik in de afhangende linkerhand en de tegen het achterstuk rechts gebeitelde drietand bewijzen, dat de weergegeven godheid Çiwa-Guru is [2]).

Na deze vondst kan het als een uitgemaakte zaak gelden, dat de Tjandi Rimbi een Çiwaitisch monument was en dus het boven vermelde (pag. 471) bericht omtrent een van hier afkomstig Buddha-beeld stellig onjuist is. Tevens hebben de hierboven langs geheel anderen weg verkregen conclusies omtrent het Çiwaitisch karakter van den tempel een onverwachte bevestiging gevonden.

September 1912.

---

1) Als aanvulling van het bovenopgenomen lijstje van gegevens omtrent dezen tempel diene, dat inmiddels de tempel en de reliëfs door de Oudheidkundige Commissie gefotografeerd zijn (nos. 1291—1300 en 1341—1387 harer opnamen), terwijl teekeningen in bewerking zijn.

2) Ik ontleen deze bijzonderheden aan het rapport van den Heer Melville.

Le Roman de la Rose dans la littérature malaise

PAR

Ph. S. VAN RONKEL.

(Traduction de M. F. P. H. Prick van Wely).

Dans la *Romania* (tome XL, 1911, pp. 371—531), il vient d'être publié une étude fortement détaillée et solidement documentée sur *Le récit du chat et de la chandelle dans l'Europe du Moyen Age et en Orient*, sortie de la plume de M. Emmanuel Cosquin, qui est aussi l'auteur d'un mémoire sur le Prologue des Mille et une Nuits.

La fable du Chat et de la Chandelle, originaire de l'Inde, ainsi que tant d'autres, nous est présentée par M. E. Cosquin sous sa forme médiévale, comme elle se trouve dans le *Salomonis et Marcolphi Dialogus*. Dans cette fable, il incombe au rustre Marcolphe de prouver que la nature est plus forte que l'éducation, à quelle fin il se sert d'une ruse, qui nous est racontée comme il suit:

„Or, le roi Salomon avait un chat qui avait été dressé „de telle façon que, chaque soir, pendant le souper du roi, „il se mettait debout et restait là, tenant une chandelle dans „ses deux pattes de devant. Les convives ayant déjà bien „soupé, Marcolphe, qui avait apporté trois souris dans sa „manche, en lâche une. Le chat, apercevant la souris, veut „courir après elle; mais un geste du roi le retient en place. „Même chose arrive avec la seconde souris. Mais, quand „Marcolphe lâche la troisième, le chat laisse aussitôt tomber „la chandelle et saute sur la souris. „Eh bien! roi, dit alors „Marcolphe, voici que j'ai prouvé devant toi que la nature „est plus forte que l'éducation".

Cette fable, à dire exactement les choses un conte moral, ayant pour but de démontrer „plus valere naturam quam

nutrituram", se trouve répandue „d'un bout à l'autre de l'Ancien Continent, tantôt sous forme d'apologue, tantôt (et plus souvent) comme simple épisode de récits assez développés qui ne se proposent aucunement de moraliser".

Ainsi, elle se rencontre en Europe aussi bien qu'en Asie, spécialement aux Indes. Ici, elle fait partie d'un roman d'amour, écrit d'abord en hindi, traduit plus tard en persan et adapté en langue hindoustanie, sous le titre de *La Rose de Bakâwali*. Ensuite, c'est l'auteur hindoustani Nihal Chand qui traite la même matière, en prose entremêleé de vers, sous un autre titre, savoir: La Doctrine de l'Amour.

Ledit roman d'amour a été publié à maintes reprises, ce qui n'est pas pour nous étonner, car „c'est un des ouvrages hindoustanis les plus élégamment écrits, et un de ceux qui sont considérés comme classiques. Il est d'ailleurs plein d'intérêt comme narration, et sous le point de vue des doctrines religieuses et philosophiques de l'Inde, aussi bien que sous le rapport ethnographique".

Dans les lignes qui précèdent nous nous sommes permis de citer l'appréciation de M. Garcin de Tassy dans son *Histoire de la littérature Hindouie et Hindoustanie*, tome II, p. 468, où toutes les éditions se trouvent énumérées.

Quant à l'affabulation du roman en question, nous n'avons qu'à renvoyer le lecteur à l'abrégé qui en est donné par l'auteur sus-indiqué dans le *Journal Asiatique*, tome XVI, ainsi qu'à la traduction complète dans la *Revue de l'Orient*, 1858 [1]). M. E. Cosquin reproduit le même résumé „très en abrégé", comme suit:

„Un roi qui a quatre fils, devient encore père d'un cinquième, auquel on donne le nom de Taj-Ulmuluk.

L'horoscope du petit prince est celui ci: le roi, s'il jette les yeux sur l'enfant, perdra aussitôt la vue.

En conséquence, Taj-Ulmuluk est élevé dans un palais éloigné. Mais, un jour, alors qu'il a déjà grandi, le roi le rencontre à la chasse en poursuivant un daim, et devient aussitôt aveugle. Les médecins dé-

1) Cette revue n'est pas accessible à Batavia. L'abrégé a paru en 1835, non pas en 1836, comme il est dit au lieu précité.

clarent que le seul remède est la „rose de Bakawali". Les quatre fils aînés du roi partent pour aller chercher cette rose.

Sur leur chemin, Taj-Ulmuluk, qui les a vus passer et qui a appris ce qu'ils sont et le but de leur voyage, se joint à leur escorte comme simple voyageur.

Arrivés dans une ville, les quatre princes entrent dans le palais d'une courtisane, nommée Lakkha, et perdent au jeu, par la ruse de cette femme [épisode du chat] tout leur argent et leur liberté. Taj-Ulmuluk résout de les délivrer; il gagne la partie contre Lakkha et la rend son esclave. Il lui raconte alors son histoire et apprend que la rose se trouve dans le jardin de Bakawali, fille du roi des fées. Grâce à l'aide de *dives* (génies), dont il a eu la chance de gagner l'amitié, Taj-Ulmuluk pénètre dans le jardin, puis dans le ihâteau de Bakawali endormie, et emporte l'anneau de celle-ci, ainsi que la rose.

De retour, il délivre ses quatre frères, toujours prisonniers de Lakkha, mais non sans qu'elle ait marqué sur leurs épaules l'empreinte de son sceau, en témoignage de l'état d'esclavage auquel elle les avait réduits. Puis il les suit, déguisé en fakir. Les entendant se vanter d'avoir la rose, il a l'imprudence de leur dire que c'est lui qui la possède, et de le prouver en rendant la vue à un aveugle. Les frères lui prennent la rose, l'accablent de coups et retournent chez leur père, à qui ils rendent la vue.

Cependant Bakawali, surprise de la disparition de sa rose et de son anneau, se met à la recherche du ravisseur et arrive, habillée en homme, dans la capitale du roi, père de Taj-Ulmuluk, où elle finit par trouver celui-ci. Les méchants frères sont démasqués, et le sceau infamant se découvre sur leurs épaules. Taj-Ulmuluk, qui s'est fait connaître à son père, épouse Bakawali.

L'épisode du chat se présente, ici, en guise de conte intercalé, et, en outre, il se montre un trait nouveau, celui du sceau infamant. De fait, ce trait n'appartient pas au thème propre, mais plutôt à un thème apparanté, signalé par M. E. Cosquin dans un récit lorrain *Le Prince et son Cheval*, ainsi que dans un récit arabe, répandu en Egypte de même qu'en Annam. Mais, ce que M. Cosquin passe sous silence, c'est que ce thème se rencontre aussi dans un conte malais, ce dont nous traiterons plus loin.

La question se pose de savoir si le conte si fameux de la Rose de Bakâwali, qui compte de si nombreuses adaptations, n'a pas été traduit en malais, la langue dans laquelle nous

possédons tant de versions d'originaux arabes et persans ou écrites dans d'autres langues continentales de l'Extrême-Orient.

Nul doute que ce roman n'ait été traduit en malais, et même nous retrouvons des traits de la matière visée plus haut dans bon nombre de récits. Si, d'ordinaire, on reste dans le vague pour ce qui est de l'origine directe des versions malaises, ici, c'est le titre même de la traduction qui nous fournit des indications assez précises, encore que nous ne sachions pas laquelle des nombreuses éditions hindoustanies ait servi de base à la traduction.

Admettant qu'une traduction en malais a été faite par quelque auteur d'extraction hindoustanie, il n'est point douteux en quel lieu ce travail a été exécuté: c'est soit à Poulau Pinang soit à Singapour, les deux endroits où plus qu'ailleurs des éléments d'extraction indienne se trouvent mêlés aux Malais originaires. Singapour étant le centre duquel les livres malais se répandent, nous n'avons pas à nous étonner de ce que la traduction malaise a été imprimée en cette ville. En premier lieu, mention doit être faite d'une reproduction par voie lithographique, dont voici le titre:

„bahoua ini ḳiṣṣah mazhabi ᶜichḳ yaᶜnî hikayat tejaritera poutri Widjayamala atau Goul Bakâwalî yang amat endah tchariteranya disalin oleh Mounchi Chaykh Mouhammad ᶜAlî Bin Al-Marḥôum Ghoulâm Mouhiyyadin Ṣâḥib".

Viennent ensuite le nom de l'auteur et l'indication de l'année: Chaᶜbân 1296 A. H.

A la page suivante se trouve cette clausule, réservant les droits de paternité littéraire à l'auteur:

sahaya chaikh Mouhammad ᶜAlî Bin Ghoulâm Housain al Hindî telah hadiyahkan nouskhat hikayat Goul Bakâwalî yang telah sahaya salin daripada kitab Hindi kabehasa Malayou itou maka tiadalah boleh sahaya memberi nouskhat itou kapada lain orang atau sahaya sendiri mengetchap dia lagi salama-lamanja maka daripada hari boulan ini akan nouskhat itou mendjadi milik Makhdoûm Sâhiblah boleh

ditchapnya saberapa kahendak hatinya yaitou chaikh Mouhammad ʿAlî Bin Ghoulâm Housain al Hindi.

Au verso de la page précitée le sus-nommé Makhdôum se réserve ses droits d'auteur à lui en ces termes:

bahouasanya adapoun akan hikayat Goul Bakâwali itou djanganlah kiranya saorang djoua poun mengetchap atau menjalin nouskhat ini behkan djika diringkaskan atau dilandjoutkan ķiṣṣahnya sakalipoun sasounggouhnya tersalahlah kelak touan didalam houkouman Indian Government Ordinan (*sic*, اردينان = ordinance) itou sabagailagi adapoun sakalian hikayat yang benar yang tertchap oleh hamba ini adalah dimeteraikan mouhar hamba maka djikalau tiada tchap hamba didalam hikayat sasounggouhnya terdaʿwalah touan touan yang menjimpan dia itou pentchouri hikayat hamba atau nouskhat hamba maka tadapattiada terbabitlah touan kelak hingga kamaḥkamah adanya.

Dans le titre, c'est encore un élément nouveau qui s'offre à nous, à savoir le nom Widjayamala ou Goul Bakâwalî. Or, d'aucune manière „la rose de Bakâwali" ne peut se rendre par *widjayamala*. Probablement ce titre de roman, soi-disant indien, n'est autre chose qu'une concession aux lecteurs malais, qui sont accoutumés à rencontrer des noms de ce genre dans leurs contes et récits, plus spécialement dans ceux tirés du javanais. Ce nom de Widjayamala se trouve être appliqué aussi à l'héroine d'un conte du roman, dit Bhomakâvya, écrit à l'origine en vieux-javanais, et publié dans nos *Verhandelingen*, tome XXIV. Dans l'adaptation malaise de ce poème, de laquelle un résumé a été donné par M. H. N. van der Tuuk dans le tome XXI (pages 91 — 101) de notre *Tijdschrift*, la fleur s'appelle *widjayakasouma (kousouma?)*, mais dans un des manuscrits malais du „Bataviaasch Genootschap" elle a nom *widjayamala*, dans un autre *widjayamali* (voir notre Catalogue des manuscrits malais aux nos. LXXXI et LXXXII), et dans un manuscrit de Leyde *widjayamala* de même, (voir le Catalogue des manuscrits malais de Leyde de M. H. H. Juynboll, p. 144). Dans un autre conte, intitulé

Dewa Mengindra, il est question d'une fleur merveilleuse, c'est à-dire d'un lotus, qui de nouveau porte le nom de Widjayamala (voir le Catalogue de M. Juynboll, p. 132).

L'usage de se servir d'un nom emprunté à la littérature narrative des Javanais nous frappe aussi dans l'introduction:

„bahoua ini hikayat digelar oleh Hindi akandia Mazhabi ʿIchḳ yaʿni ḳaoum birahi yang amat endah endah tchariteranya peri menyatakan tchinta birahi sasaorang bahouasanya dapatlah hikayat ini dinamakan taman *penglipour lara* bagi sakalian mareka yang berdendam birahi dan mendjadi . . . pedoman bagi sakalian ʿachiḳ yang belayar dilaoutan mouḥabbah . . . . . bagi lantchang yang dipalou aloun gelembang tchinta birahi itou adanya".

Pour ce qui est du livre lui-même, „cette consolation des amants, ce compas pour ceux qui se trouvent sur l'océan de l'amour . . . . . pour la nef poussée par les vagues du désir", l'orthographe en est aussi vicieuse que le langage singulier. En premier lieu, le langage nous fait l'impression d'être singulier, parce qu'il s'agit d'un livre en traduction, en second lieu, parce que cette traduction se sert de formes qui ne se rencontrent guère dans la littérature, notamment de dérivations en *i*. De vouloir conclure de ce seul fait à une influence quelconque exercée par l'idiome hindoustani sur l'idiome malais, ce serait chose absurde. Pour une comparaison raisonnée de la traduction avec le texte original nous ne disposons pas du texte hindoustani, et, en outre, un seul livre ne prouve rien. Il va de soi que les vers, c'est-à-dire des poèmes traduits, ne pourraient produire une impression de parfaite beauté.

Le conte même s'accorde entièrement avec l'abrégé donné par M. Garcin de Tassy; les noms propres ne présentent aucune variation, à l'exception de celui de la courtisane Dilbâr- lakkhâ (séduisante aux lakh de roupies), qui, ici, s'appelle Djenouh-hati (= sursaturée, blasée de coeur). Pour quelle raison ce changement?

Le traducteur était-il embarassé pour trouver une malaïsation du composé de l'original? Peut-être; cependant ceci est de moindre importance. Ça et là, de petites déviations des détails du récit s'offrent au lecteur, mais le cours de l'histoire est tout à fait le même que celui de l'ensemble du conte présenté, en abrégé, par M. Garcin de Tassy.

Quelques années après la première édition, Makhdôum en a publié une seconde, en reproduction typographique, la reproduction lithographique n'étant guère claire (Pada tahoun 1880 telah khatamlah dengan tchap batou tatapi tiada begitou terang maka pada tahoun ini hamba tchapkan kombali dengan hourouf timah poulak adanya).

Le titre en est quelque peu différent: *mazhabi-ʿichḳ* n'est point mentionné, et, au lieu de Widjayamala *ou* Goul Bakâwalî, nous trouvons la leçon: la fleur *et* princesse Widjayamala; en outre, *disalinkan* a été remplacé par le vocable plus pompeux de *ditardjoumahkan*. Sous le millésime 1893 se trouve *Registered Copyright*, en accord avec le *diredjisterkan* (دريجيسترکن) dans l'*iʿlân* de la réservation des droits d'auteur.

L'édition typographique renferme un plus grand nombre d'erreurs que l'édition lithographiée, à tel point que toutes sortes de fautes d'orthographe, ainsi que nombre de faux points diacritiques, rendent parfois les mots méconnaissables.

Néanmoins, le livre a trouvé des lecteurs, à témoin une troisième édition, de 1905, en caractères arabes, et imprimée à Singapour de même que les éditions précédentes. Dans la deuxième édition, la scène fameuse du Chat et de la Chandelle, que l'on trouvera reproduite plus bas, se trouve à la page 19.

La scène du sceau infamant se rencontre à la page 46 dans la version qui suit:

maka oudjar poutri Djenouh-hati kapada Tâdjoulmoulouk ayo hai kakanda tiadalah adinda lepaskan anak radja radja ini djika tiada adinda memoukoul tchap adinda dibelakang mareka itou maka Tâdjoulmoulouk poun memintalah sangat soupaya djangan ditchap belakang mareka itou maka tiada djouga didengari oleh poutri Djenouh-hati disourouhnya

djouga memoukoulkan tchapnya itou satelah soudah ditchap maka dilepaskan mareka itou poulang.

C'est ce qui nous est présenté en abrégé dans le *Journal Asiatique*, tome XVI, p. 213, en ces termes:

„Au moment du départ de Tâj-ulmulûk, Dilbar, après s'être entendue avec lui, fit venir ses quatre frères, et le schâh-zâda, qui était censé ne pas les connaître, la supplia de leur rendre la liberté, comme elle l'avait déjà fait pour les autres princes de l'Orient et de l'Occident qui étaient tombés en son pouvoir; mais elle n'y consentit qu' à condition qu'il la laisserait marquer sur leur dos l'empreinte de son cachet, en témoignage de l'état d'esclavage où ils avaient été réduits. Forcément ces princes consentirent à cette dure condition".

Ce trait-là, ainsi que celui du début du roman, à savoir les fils qui s'en vont à la recherche de quelque médicament ou bien d'un objet quelconque, entrevu par leur père dans ses rêves, figurent dans plus d'un conte malais, quelquefois à plusieurs reprises dans un seul et même récit.

Or, le conte malais qui se rapproche le plus de la matière Goul Bakâwali-esque, c'est la Hikayat Indra Bangsawan. Voici, en quelques lignes, le résumé de ce conte: Un certain prince devient le père de jumeaux, qui, plus tard, quittent la maison natale pour trouver un instrument de musique dont leur père avait rêvé. L'un d'eux réussit à délivrer de sa captivité une princesse, qu'il marie plus tard. L'autre se trouve aidé dans sa tâche par une géante, qui lui communique de quelle manière il pourra délivrer la princesse en but des menaces d'un être monstrueux. Il s'engage au service de celle-ci comme gardeur de chèvres. Tombée malade très sérieusement, elle ne peut être guérie qu'avec du lait de tigresse, mais c'est en vain que ses neuf amants cherchent ce remède; lui se joue d'eux en les faisant marquer au fer rouge; c'est à lui que la géante procure le remède cherché, et c'est lui qui épouse la princesse. Enfin il combat les neuf prétendants avec l'assistance de la géante. Cependant il est pris et mis en prison, toujours comme

gardeur de chèvres. Toute métamarphose lui est rendue impossible par la princesse, qui fourre sa tunique magique dans une cachette, mais . . . en dévoilant sa réelle condition. Ultérieurement la géante lui procure une ville magique et aussi l'instrument qu'il cherchait.

Tous les traits du récit se retrouvent ici: la recherche de l'objet désiré, la découverte du médicament, la courtisane qui ne cesse d'aimer, disposée à prêter son secours en toutes les occasions, l'empreinte du sceau (faite ici par le héros du récit), l'humiliation par les prétendants déçus, . . . rien n'y manque, excepté la scène du Chat et de la Chandelle.

De même que tant d'autres contes malais celui qui nous occupe possède sa version en atchinois. En donnant un résumé de la matière l'auteur du livre intitulé *De Atjèhers*, M. C. Snouck Hurgronje (tome II, p. 152), ne manque pas de relever que le commencement du récit s'accorde avec celui de la Hikayat Indra Kayangan, et que la scène de l'empreinte du sceau est aussi présente dans le récit atchinois de Banta Ali ou Peureudan (o. c. p. 149—151). Au lieu précité, notre savant indianiste fait mention de la présence de cette scène dans les contes populaires de l'Hindoustan, en renvoyant le lecteur à la collection de Maive Stokes, la même que celle mentionnée par M. E. Cosquin, qui cite Miss M. Stokes, *Indian Fairy Tales* (p. 418).

Ce n'est pas là le seul exemple; aussi dans la Hikayat Indra Walsouki il est question d'un prince qui rêve d'un certain fruit que ses trois fils jumeaux se mettent en devoir de chercher, (voir notre Catalogue des manuscrits malais, p. 146 — 147, où nous traitons du roman d'Indra Bangsawan aux pages 191 — 194).

Autre exemple encore, la Hikayat Radja Taᶜbir (Catalogue, p. 161 — 162). Dans ce récit il s'agit d'un père dont la maladie ne peut être guérie que par une fleur spéciale; c'est sa fille qui va à la recherche de cette fleur, aidée dans son entreprise par un serpent.

En outre, la Hikayat Djayalangkara (v. le Catalogue, p. 162) contient un élément de même nature.

Vient ensuite la Hikayat Pekar Medi (o. c. p. 167—171) avec un épisode dans lequel un prince malade a besoin de manger quelque poisson, et après le poisson, de la viande; en vain ses six gendres se mettent à chercher la nourriture indiquée, mais c'est le héros du récit qui la trouve, *après avoir marqué l'empreinte de son sceau sur leurs épaules* (o. c. p. 171).

De nouveau, dans la Hikayat Radja Kerang, c'est un prince qui rêve d'une mangue et fait chercher partout le fruit en question (o. c. p. 180).

Pour terminer, prenons la Hikayat Laksana (o. c. p. 190 — 191), où c'est une flûte en bambou que le père entrevoit en rêvant, le récit étant identique à celui d'Indra Kayangan.

C'est ainsi que les traits si familiers figurent dans bien des produits littéraires, sans que pour cela on soit autorisé à prétendre que tous aient été empruntés au Conte de la Rose, puisque ce conte n'appartient pas à la littérature malaise proprement dite: il a été traduit en malais, puis il a été lu dans des milieux restreints, réimprimé après, et voilà tout. Mais, nous nous garderions bien de choisir comme en-tête de notre article: Le Conte de la Rose chez les Malais, à l'instar d'un autre article de notre Revue, intitulé, de manière à induire le lecteur tant soit peu en erreur: Le Livre du Perroquet comme il se présente chez les Malais (XLI, pp. 431 — 497), lequel titre M. E. Cosquin rend plus exactement par: La Version malaise du Touti Nameh (p. 502, note).

Remémorons que le héros du Roman de la Rose est Tâdj-oulmouloûk; c'est de son nom qu'on a nommé une des éditions hindoustanies (voir Garcin de Tassy, t. II, p. 468, note). Or, en malais il existe un poème peu connu dont jadis nous avons donné un résumé (voir notre Catalogue, pp. 334 — 336). Mais, ce poème ne montre pas de traits de parentage avec

la matière qui nous occupe, à l'exception toutefois d'un seul élément: l'amour constant du premier amant envers l'héroïne, qui prête son aide en toutes choses, même dans la tâche si pénible de faciliter le commerce entre son amant et une de ses rivales, ce qui nous rappelle le roman de Bakâwali visé plus haut. Voici un aperçu, très en abrégé, de l'histoire.

Un certain ᶜAzîz fait le récit suivant au prince Tâdjoulmouloûk: „Mon mariage avec ᶜAzîzah étant sur le point de se consommer, je fus charmé par la dangereuse Dalîlah, qui me rendit oublieux de la fiancée qui m'attendait. Pris d'amour pour Dalîlah, je négligeais ᶜAzîzah, et je la maltraitais, tandis qu' elle ne cessait de m'aimer et même effectuait une rencontre entre Dalîlah et moi-même. Elle mourut de chagrin; souvent Dalîlah et moi nous avons visité son tombeau. Après avoir contracté deux autres mariages, et après m'être vu jeté hors de la maison par les épouses antérieures, je retournai plein de tristesse chez mes parents, qui me remirent un petit nombre d'effets personnels ayant appartenu à ᶜAzîzah, et qu' elle leur avait chargé de garder pour moi en guise de souvenir; en voici un: un mouchoir!"

Le Prince Tâdjoulmouloûk apprend alors que le mouchoir a été brodé par une princesse persane, une célèbre beauté. Après de nombreuses difficultés il réussit à l'épouser. Mais ᶜAzîz s'établit chez sa mère, et durant sa vie entière il pleure avec elle sur la tombe d'ᶜAzîzah.

Pour résumer notre argumentation, nous nous permettons de rappeler au lecteur bénévole que notre recherche se porte sur la version malaise du conte du Chat et de Chandelle, dont M. E. Cosquin a suivi les traces, avec une érudition aussi profonde que subtile, depuis les textes latins jusqu' à la version roumaine, populaire, aujourd'hui même, en Transylvanie. C'est ce conte qui fait partie du Roman de la Rose de Bakâwali, adapté par un Hindou dans l'idiome malais.

Terminons par la présentation de la scène du Chat dans le

texte malais, après avoir repris, quelque peu en abrégé, le résumé français donné dans le Journal Asiatique, t. XVI, p. 201.

Dilbar a élevé un chat et une souris; elle a habitué le chat à avoir une lampe sur la tête et la souris à se tenir cachée à l'ombre de la lampe.

Lorsque le dé ne tombe pas au gré de Dilbar, alors le chat remue la lampe et fait conséquemment aller l'ombre çà et là. Pendant ce temps la souris va retourner le dé, et c'est ainsi que Dilbar gagne constamment sans qu'aucun de ceux qui ont joué avec elle ait encore pu en comprendre le motif.

Tâj-ulmulûk n'eut pas plus tôt entendu ces paroles, qu'il alla au bazar acheter une belette, qu'il dressa à se tenir dans sa manche, et, lorsqu' elle l'entendait battre des doigts, à en sortir avec précipitation comme une petite panthère . . . . . Tâj-ulmulûk . . . se rendit alors chez la rusée courtisane . . . . . „on assure, lui dit-il, que vous jouez volontiers au nard; si vous le voulez, nous pourrons faire une ou deux parties". Dilbar . . . . place la lampe sur la tête du chat, met sur jeu mille roupies et jette les dés. Le schâh-zâda lui laisse gagner la première partie à l'aide du chat et de la souris. A la seconde, comme la chance ne tournait pas en faveur de Dilbar, le chat et la souris allaient recommencer leur manège, lorsque Tâj-ulmulûk se mit à frapper avec le doigt sur le damier. En cet instant la belette sortit furieuse de la manche de son maître. En la voyant la souris disparut comme du camphre, et le chat, effrayé, s'enfuit comme le vent, laissant tomber de dessus sa tête la lampe.

Texte malais (éd. typogr. p. 19):

Adapoun touan poutri itou ada memelihara saekor koutching dan tikous yang telah diadjarinya beberapa lama maka diatas kapala koutching itoulah ditarohnya souatou palita dan tikous itou menghendap dibalingnya palita itou maka apabila dilihatnya ia hendak alah itou sigeralah di-icharatkannya kapada koutching itou maka koutching itou poun menggoyangkan kapalanya kelak nistchaya padamlah palita itou satelah padam palita itou maka tikous itou pouri kalouar kelak mengatchau bouah tchatour [1]) itou maka dengan hal yang demikian ia mengalahkan beratous ratous radja radja

---

1) Non pas dés, mais échecs.

dan orang besar besar hingga mendjadi hambanya satelah didengar oleh Tâdjoulmouloûk honar poutri itou maka iapoun bermouhounlah poulang kalakian maka Tâdjoulmouloûk pergilah ia kapasar membeli saekor anak mousang [1]) dipeliharanya didalam tangan badjounya serta diadjarnya apabila ia memetik tangan kalouarlah mousang itou maka tiada berapa lama mousang itou poun mengartilah soudah ichâratnya itou satelah dilihatnya akan mousang itou taou ichâratnya itou . . . . maka ditounggangkannya kouda itou karoumah Poutri Djenouh Hati langsoung masouk . . . . maka kata Tâdjoulmouloûk hai Touan Poutri khabarnya touan pandai bermain tchatour marilah tchoba kita bermain maka awwalnya berdalihlah poutri itou dengan berbagai bagai dalihnya kamoudian oleh sangat dikerasi Tâdjoulmouloûk maka bermainlah ia bagimana ʿadatnya maka pada awwalnya Tâdjoulmouloûk sendiri mengalahkan dirinya dengan tiada dikalouarkan oleh Poetri itou akan tikousnya maka pada main yang kadoua kali sedang Poutri itou hendak alah maka koutching itou poun menggerakkan kapalanya maka palita itoupoun padamlah demi dilihat oleh Tâdjoulmouloûk maka iapoun sigeralah memberi icharat kapada anak mousangnya maka anak mousang itou poun kalouarlah daripada tangan badjounya maka apabila dilihat mousang akan tikous itou sedang hendak mengatjaukan bouah tchatour itou maka dibourounya akandia maka tikous itou poun larilah sousoup sasap tiada berkatahouan perginya.

---

1) Civette, non pas belette.

Appendice.

Le Conte de la Rose en version atchinoise.

En 1902, une patrouille des troupes coloniales hollandaises, opérant à Semelét (au pays des Gajos), a mis la main sur quelques écrits atchinois, dont mention a été faite dans nos *Notulen*, 1904, pp. CVI—CVII.

Parmi ces écrits se trouvait un exemplaire de la „Hikayat Bakaouli", c'est-à-dire de la version atchinoise du Conte de la Rose.

Le document en question est un poème manuscrit, de 23 centimètres sur 16 centimètres, contenant 158 feuilles de 18 lignes, chaque ligne comptant deux vers de 4 centimètres.

C'est en 1299 H., comme nous l'apprend l'introduction, que ce poème a été composé à la demande d'un chef indigène, l'auteur suivant de près l'adaptation malaise d'un original indien.

(خبر بن لم كتاب هندي

بيسا ملايو كا كسالين ...)

Tous les noms propres, en rouge, sont identiques à ceux de l'adaptation malaise, et tous les vers de l'original, en rouge aussi, ont été reproduits intégralement en malais.

Pour compléter notre article, nous nous permettons de présenter au lecteur la scène du Chat et de la Chandelle, ainsi que celle de la contre-ruse, dans la transcription du ci-devant copiste atchinois de M. C. Snouck Hurgronje, Mouhammad Nourdin.

Nous tenons à déclarer que notre connaissance de l'idiome atchinois est trop restreinte pour nous mettre à même d'éditer un texte quelconque, si minime qu'en soit l'étendue, écrit dans cet idiome particulier. Le spécimen qui suit n'est donc autre chose qu'une addition ampliative, que nous devons à la plume de l'Atchinois Mouhammad Nourdin.

Page 19, rev. l. 1, a. i.

Djeunòh haté toean poetròë, koetjéng raghòë djipeulahra; lòm sabòh treu⁼ tikōïh pindòë, hoetōïh han sòë djih bandoea.

Wa⁼tèë meuçèn poetròë linténg, di oelèë koetjéng trōh peulita; teuma tikōïh di geuniréng⁼, sapéng sapéng rab bandoea.

Wa⁼tèë dji⁼eu njeum rab tiwaïh, itjarat ba⁼ tikōïh sigra, tikōïh djiploeëng teuma pantaïh, koetjéng bagaïh djilét landja.

Panjòt di oelèë srōt lè ladjoe, peulita hoe lin lé sigra; lheuëh niba⁼ njan boengòng meuloe, doem bòh tjatō djipeutoeka.

Ngòn sabab njan toean poetròë. doem sinaròë gadòh daja; njankeu sabab talō doem sòë, meurentōïh dròë aneu⁼ radja.

Habéh djeuët doem hamba poetròë radjà nanggisòë gèt sjèëdaga, Tadjāj Moelō⁼ deungò poeròë, njan nènè⁼ dròë peutjalitra.

Ka neutoeçòh doem haj poetròë, hana bagòë hatè soeka; lheuëh niba⁼ njan ba⁼ si⁼oeròë, samlakòë teubiët oeloea.

Dja⁼ oe pasi reudjang-reudjang, neublòë moesang sigra-sigra; dalam badjèë neubōh moesan, neuriwang peuroenòë landja.

Padoem lawét neupeuroenòë, moesang njòë-pi hoetōïh raja, isjarah doem-pi ka rahgòë, moesang pindòë ka biasa.

Çòh bangta eu ka djeuët moesang, neuriwang neuwòë oeba⁼ ma;

Trōïh oe roemòh bangta seudang, seumah reudjang teuma boenda.

. . . .

Oe roemòh poetròë neubeudjalan, ateuëh kandreuën bangta moeda;

. . . .

„Meuçèn tjatō gata raghòë? lōn ngò boenjòë gòb peukhaba; bòh tameuçèn teuma djeunòë; deungòn kamòë bah tatjoeba.

Poetròë peudalèh keudéh keunòë, „Hantòm kamòë hé keukanda; Tadjōj Moelō⁼ leugat neukreuëh, oe ateuëh poetròë djròh roepa.

Teuma meuĝèn poetròë tangkeuëh, ban njang ma^eroeïh dilèë njangka; jòh phõn bangta peutalò dròë, poemeunang poetròë indah roepa.

Silama gòh toean poetròë, tikõïh pindòë djikeuloea; ba^e tjatò njang doea kali, tikõïh-pi poetròë keuloea.

Teuma koetjéng djigra^e diri, peulita-pi lin lé sigra; Tadjòj Moelò^e ban neupandang, aneu^e moesang neusoeët landja; neu^e itjarat teuma reudjang, djiteureubang lé oe loea.

Ban moesang djikalòn tikõïh, djiparõh djihoemeuj landja; ban tikõïh eu moesang biõh, oe dalam brõïh djiploeëng sigra. etc. etc.

NOTA van toelichting betreffende het landschap Balangnipa.

A. GRENZEN, GROOTTE EN BEVOLKING.

I. GRENZEN.

Het landschap Balangnipa is gelegen in de afdeeling Mandar van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, ongeveer tusschen 2° 50' Z.B. 3° 30' Z.P. en 118° 54' O.L. en 119° 20' O.L.

De Oostgrens is als volgt:

Van de Mamboeliling, de waterscheiding tusschen de Salo Mamasa en de Salo Tjampalagiang over de toppen Boetoe-Alloe, Boetoe Kora, Boetoe Loang, Boetoe Limbonganwai en de Boetoe Beloewa, van hier de Salo Madatté tot hare uitmonding in zee.

De Noordgrens is als volgt:

Van de Mamboeliling naar de Boetoe Lemo over de Boetoe Pepanakian langs de noordgrens van het rijkje Talipoeki naar de Boetoe Laitinda. Van hier over de waterscheiding van de Salo Maloenda en de Salo-Mandar naar de Boetoe-Paparandangan.

De Westgrens is als volgt:

De Westgrens begint aan de kust tusschen de kampongs Baroe en Apadowan, loopt in noord westelijke richting door strandbosch, sawahs, over een top nabij kampong Laboei, en verder langs de kampongs Poekambo, Poenaga en Galoeng, volgt dan de Salo-Galoeng en de Salo-Sawala, bij de kampong Sawala volgt de grens een rug naar het Noorden tot den Boetoe-Boeloe en Boetoe-Karapoeanan, verder in Noordoostelijke richting een rug volgende tot ± 1 K. M.

van de Salo-Mombi, vandaar over de Boetoe-Batindoewan naar de Boetoe-Semarrang en vervolgens langs de Salo Letea totdat deze de Salo-Tarope opneemt. Verder van den mond van de Salo-Taropo naar de Boetoe-Daoelepo, langs den rug Watoetopa tot aan de samenvloeiing van de Salo-Mombi met de Salo Malemalotong, langs de Salo Malemalotong tot aan de kampong Limboro. Van deze kampong naar de waterscheiding tusschen de Salo-Manjamba en de Salo-Mombi langs de Salo Mamjamba tot waar deze de Salo Longolisa ontmoet, en langs deze tot de Boetoe-Toeboe.

Van de Boetoe-Toeboe naar de Boetoe-Paparandangan.

De Zuidgrens is de Golf van Mandar.

II. GROOTTE.

De grootte is ruw geschat 2000 K. M². Een nauwkeurige opname heeft niet plaats gehad.

III. BEVOLKING. AFKOMST.

Het is eigenaardig dat zoowel bij de Mandareezen als bij de Toradjabevolking eene in principe gelijke legende bestaat omtrent hun afkomst. Nog eigenaardiger is het feit dat de zondvloed-legende ook hier gevonden wordt.

Kennen wij de arke Noachs met den berg Ararat, waarop de arke strandde, hier denkt de bevolking zich een top aan de Oeloe-Sadang als eenige boven het water toen uitkomende top lands, waarop uit den hemel de eerste mensch nederdaalde.

Aldaar ontving hij zijne bruid van over het groote water komende of wel uit den grond verrijzende. Dit menschenpaar nu werd de stamonders van alle Toradja's en Mandareezen.

Al naar gelang het volk en de clan neemt de legende andere vormen aan, waarin men de domineerende plaats onder de zustervolken voor zichzelve verzekert.

Een feit is evenwel dat de Toradja-bevolking hoogstwaar-

schijnlijk, gelijk de legende aangeeft, uit het boven Sadang-gebied d. i. Centraal-Celebes, zich verplaatst heeft naar de bovenlanden der Mandarsche landschappen.

Van de kust uit nu zijn kolonies van Boegineezen en Makassaren het land ingedrongen, hebben zich met de Toradjas min of meer vermengd en brachten den Islam in deze landen.

De taal geeft ons hierin eene aanwijzing, terwijl de toestand zooals die nu is mede deze hypothese wettigt.

Het boven-Binoewang gebied toch, dat aanleunt tegen Centraal-Celebes heeft nog een zuiver heidensche bevolking, terwijl boven-Balangnipa in naam althans reeds gemoslemiseerd is.

Bij de kustbevolking treft men in beneden-Binoewang, hetwelk zich bij Sawito aansluit nu nog een min of meer zuivere Boegineesche bevolking aan, dank zij voortdurende immigratie uit Sawito, terwijl beneden-Balangnipa, dat verder westelijk ligt reeds veel minder sporen van vreemden oorsprong bevat en meer een zuiver Mandareesche bevolking heeft.

Het Mandarsche ras toch dat nu bestaat, heeft zijn ontstaan uit kruising van vroegere immigranten met de Toradja's te danken.

De strijd om de supp979ematie tusschen kust en achterland heeft de kust de overwinning gegeven, welke overwinning wel aan het zout mag toegeschreven worden. Dit toch kan de bergbevolking niet missen en ook nergens anders vandaan halen. Vandaar dan ook tot nu toe nog hare bereidwilligheid het gezag van den Zelfbestuurder van Balangnipa te erkennen.

Als overgangsvorm tusschen deze beide stammen heeft zich een tusschenvorm gevormd, bekend als de To-Boeloe (bergmensch), welke de zone bewoonr tusschen kust en achterland, en welke algemeen als tusschenschakel in handel en connectie's van anderen aard dienst deed.

VOLKSKARAKTER.

Het is duidelijk dat het karakter bij de Mandareezen en de Toradja's wijd uiteen loopt.

De Mandarees is in hoofdzaak handelaar en zeevaarder, daarnaast eerst landbouwer.

De Toradja daarentegen leeft uitsluitend van landbouw en jacht, waarbij in den laatsten tijd de inzamelingsnijverheid komt.

De Mandarees heeft dan ook een slim karakter, hij is een moedig zeevaarder; de scherpe kanten van het karakter der Boegineezen mist hij. Bloedwraak kwam ook vóór onze komst weinig meer voor. Door meerdere aanrakingen met de buitenwereld is zijn ordelievendheid ontwikkeld, zoodat hem te besturen geene bijzondere lasten meebrengt. Trouw aan het eenmaal gegeven woord, een sterk ontwikkeld gevoel van mijn en dijn, is de Mandarees een goed slag mensch te noemen.

De Toradja is dom, trouwhartig en zeer werkzaam als gevolg van den strijd om het bestaan, krachtig en levendig.

SLAVERNIJ.

Deze behoort evenals het pandelingschap tot het verleden. Wel komen nu en dan nog gevallen daarvan het bestuur ter oore, maar onwetendheid, geenszins opzet, is dan in het spel.

Beide instellingen zijn door het Zelfbestuur zelve afgeschaft.

INDEELING DER STANDEN.

Men onderscheidde vroeger vier vrij scherp omlijnde standen, te weten, de vorsten en hunne families, de lagere adel, de burgerstand, n. l. de gewone landbouwers en de slaven.

Door de afschaffing der slavernij zal de afscheiding tusschen de beide laatstgenoemde standen van zelf slijten, doch die maatregel is nog van te recenten datum dan dat deze nu reeds op de standsbegrippen van invloed zou zijn.

Huwelijken onderlingen werden wel gesloten, doch kinderen uit die huwelijken gesproten, werden, als zijnde niet van zuiver bloed, veel minder geteld, zoodat dan ook als regel een huwelijk in de eigen kaste ontstond.

Daar nu de hoogste klasse uit betrekkelijk weinig personen bestond, hadden daarin familiehuwelijken veel plaats. Bovendien werden de huwelijken zeer jong voltrokken, en volgen de lieden uit dezen stand eene levenswijze, die weinig berekend is op het voeden van een flink geslacht (opium, nachtbraken, dobbelen, omgang met publieke vrouwen enz.) ten gevolge waarvan onder hen vele gedegenereerde typen worden aangetroffen, terwijl flink gebouwde personen in dien stand hooge uitzondering zijn.

De lagere adel kreeg meer toevoer van versch bloed.

Rijk geworden handelaren, landbouwers en zeevaarders toch werden er langzamerhand in opgenomen. Bovendien is de keuze eener echtgenoote veel minder beperkt. Doch ook in dezen stand treft men betrekkelijk weinig menschen met ras aan. Geheel anders is het met de lagere standen. Hieronder treft men veel krachtig gebouwde individuen aan.

Het is een werkzaam sober levend ras, dat nog veel belooft.

De toestanden in de Toradjalanden zijn weer geheel anders. Hier waar een nog primitieve samenleving gevonden wordt, is de scheiding der standen veel minder scherp.

Van standen is feitelijk geen sprake. De clans hebben hunne hoofden en een min of meer uitgebreide familie, die evenwel vrij algemeen met hunne lieden samengaan. De Toradja's vormen een uitstekend ras van menschen met vele goede eigenschappen.

TAAL.

Het Mandareesch wordt geschreven met het Boegineesche letterschrift en vertoont vele uitheemsche invloeden. Juister ware te zeggen, dat het Mandareesch ontstaan is uit meerdere talen, zooals Makassaarsch, Boegineesch, Maleisch en Toradjasch.

Het Toradjasch is evenmin zuiver en vertoont vele kustinvloeden. Litteratuur behalve de geschiedverhalen, treft men met uitzondering van minnezangen weinig aan.

GODSDIENST.

In naam is geheel Balangnipa met uitzondering van enkele Toradja-clans geislamiseerd, in werkelijkheid is de Islam echter nog zeer weinig tot de bevolking doorgedrongen, en treft men nog allerwege oude heidensche gebruiken aan. Zelfs de kustbevolking is weinig moslim; met uitzondering van een groep van hadjis worden door hen de godsdienstige plichten zoo goed als geheel verwaarloosd.

Evenwel bestaat aan de kust onder leiding van eenige vroegere leden der z. g. djawa-colonie uit Mekka neiging tot een meer intensieve beoefening van den Islam.

Een sjarat is te Balangnipa aanwezig ter berechting van sjaratzaken van eenig gewicht, de kleinere zaken worden door de dorpsgeestelijken zelf in hun ressort afgedaan.

De godsdienstige feesten worden slecht opgevolgd.

GEBOORTE.

Hoe hooger geplaatst en rijker de a. s. ouders zijn, hoe strenger aan de hadat wordt vastgehouden. In 't algemeen kan gezegd worden dat de pecuniaire toestand van de familie de feesten beheerscht. Het schetsen van een volledig program is te uitgebreid. Hier wordt dan ook volstaan met het aanstippen van hetgeen geschieden moet in de hoogste standen der kustbevolking.

De feesten nemen reeds een aanvang als de foetus 7 maanden oud is en gaan dan crescendo door tot den dag van de geboorte om dan het hoogste punt te bereiken.

Vangen de weeën aan, dan brandt men voor de huisdeur een groot vuur, teneinde de geesten den toegang tot de woning te beletten.

In huis zitten alle lieden koenjit te kauwen, en dit overal heen te spuwen, eveneens om de in het huis aanwezige geesten terug te jagen.

Onder het huis en onder de plaats, waar de moeder haar kind ter wereld zal brengen, staat een man met een groot bord op zijn hoofd, ten einde het bloed op te vangen, dat de moeder

verliezen zal. Eveneens bindt men onder het huis een karbouw vast, doch niet met een touw maar met een sarong.

De naderende gebeurtenis wordt den volke kond gedaan door geweerschoten, en indien een jongen geboren wordt door het slaan op trommen en ganrangs, terwijl men op de gendang slaat als een meisje ter wereld komt.

De nageboorte doet men in een klapper, waarna deze naar verkiezing 3 of 5 dagen later begraven wordt. Deze begrafenis heeft plaats met een groot feest en het branden van 40 vreugdevuren.

Indien de moeder niet dadelijk zog heeft, wordt een zoogmoeder in triumph naar het huis van de jonggeborene gebracht.

De Anrong-Goeroe (Hoofd der Goeroe's) danst dan voor het huis van de baby.

Is het kindje 40 dagen oud, dan heeft nog eene plechtigheid plaats en wel het plechtig afsmeken van 'shemels zegen voor de baby door middel van offeranden aan de zee gebracht.

HUWELIJK.

Eene beschrijving van het huwelijk der hoogste standen zal doen inzien, hoe de hadat ten dien opzichte geregeld is. Bij eventueel geringere lieden worden de feestelijkheden ingekrompen tot het hoogst noodige.

Bij de vorsten en hunne naaste bloedverwanten ontbreekt de vrije keus eener echtgenoote geheel; bij den 2en stand komt het wel voor dat de jonge man zich zijne vrouw zelf kiest, hoewel ook hier meestal de belanghebbenden zelf niets hebben in te brengen en alles door de ouders bedisseld wordt; bij de lagere standen wordt in den regel de keuze omtrent de personen, met wie men in het huwelijk wil treden aan de betrokkenen overgelaten.

Is een jongeling huwbaar d. w. z. hebben de ouders tot een huwelijk van hun zoon besloten, hetgeen dikwijls op zeer jeugdigen leeftijd gebeurt, dan zoeken zij een ebenbürtig meisje voor hun telg uit. Is dit geschied dan wordt een familielid gezonden om het aanzoek te doen.

De ouders van het meisje geven dan te verstaan, dat in een familieraad over het aanzoek zal beslist worden en afgemaakt wordt dan, wanneer het antwoord zal gehaald worden.

Beslist de familieraad dat het aanzoek zal worden aangenomen, dan wordt dit aan de ouders van den man medegedeeld.

Men stelt dan de feestelijkheden vast, terwijl geschenken en een slaaf (eertijds n. m.) gewisseld worden. De feestelijkheden dragen den naam van matoedjoe. Het paartje is nu verloofd. Zijn de kinderen jong dan duurt de verloving soms jaren. De jongeling mag dan officieel zijne a. s. bruid niet zien, hoewel dit nu en dan wel gebeurt.

Bezoeken aan de a. s. schoonouders worden evenwel over en weer gebracht.

Is men het eindelijk over den datum van het huwelijk eens geworden, dan wordt de hadat bijeengeroepen en 't a. s. huwelijk officieel bekend gesteld, terwijl tevens de hadat verzocht wordt de feestelijkheden te regelen.

De hadat zorgt nu voor oprichting van feestloodsen, hanenklopbanen, en andere speelgelegenheden en levert de noodige lieden, die in heerendienst bij de voorbereiding zoowel als bij de feestelijkheden zelf behulpzaam moeten zijn.

De feestelijkheden duren dikwijls 7 à 8 maanden. Bij voorkeur worden de huwelijken in de maand Safar gesloten. Nadert de datum van het huwelijk dan komen van heinde en ver alle familieleden (en dit begrip is bij Mandareezen rekbaar) aan.

De hadat gelast alle jonge meisjes in feestkleeding te dansen (patodo) gedurende 7 à 9 nachten in een groote loods.

Is eindelijk de groote dag aangebroken, dan wordt in triumph door de hadat van het landschap van den bruidegom deze naar het huis der bruid gebracht.

De feesten bereiken nu haar toppunt, kanonschoten, het slaan op gendangs, het aansteken van flambouwen enz. dienen ter verhooging van de feestvreugde. Nu eerst ziet de jongeling officieel zijn a. s. vrouw.

Daarna wordt 3 à 5 dagen rust gehouden. Vervolgens hebben nog vier ceremoniën plaats n. l. het samen baden, het samen eten, het besprenkelen met water van alle omstanders en een offerceremonie aan de zee.

Het samenbaden is een symbool van reiniging en het afsmeken van kinderzegen.

De jonggehuwden worden door een rotan in den vorm van het cijfer 8 aan elkaar verbonden nemen op eenige klappers plaats, tusschen de klappers liggen allerlei werktuigen.

Daarna worden ze besprenkeld met water door klapperbloesems eerst in het water te steken en daarna op hunne hoofden uit te schudden en vervolgens geheel samen gebaad.

De klappers en bloesems dienen hierbij als symbool van vruchtbaarheid, terwijl de aanwezigheid van werktuigen wijst op de noodzakelijkheid voor het jonge paar om door arbeid in hun levensonderhoud te voorzien.

Na het baden heeft plaats het zgn. nilantigi, d. w. z. elk der gasten neemt een weinig gestampte bast van het lantigihout en biedt dit den jonggehuwden aan.

Het samen eten en drinken is wellicht het feitelijke huwelijk, allerlei eetwaren en dranken passeeren de monden der beide echtelieden. De geest en het aroom worden genuttigd. De eetwaren zelf verdwijnen in de magen der Sanro's (soort priesters of medicijnmeesters).

Het besprenkelen met water van een ieder heet de geesten te verdrijven.

Dan gaat eindelijk de vrouw náar het huis van haar man en hebben daar weder feestelijkheden en het wisselen van geschenken plaats, terwijl dit alles weder afgesloten wordt met een ceremonie aan zee als bij de geboorte.

Een eigenaardige huwelijksvorm is nog het z. g. n. kawinsoro. Hier heeft het huwelijk dadelijk plaats en worden veel later de feestelijkheden gehouden.

De bruidschat is zeer verschillend; als hoogste bruidschat werd vroeger betaald 10 maal $\times$ 40 realen, één slaaf en van elk huisdier 1 stuk, dan nog 3×40 realen, terwijl

voor vrouwelijke bloedverwanten van hadatsleden werd betaald 120 realen, 1 × 12 realen en 1 slaaf, voor gegoeden 400 realen en voor geringen 25 realan.

Intusschen wordt de bruidschat meestal slechts pro forma gedeeltelijk in geld voldaan, voor de rest worden dan goederen geschonken, waaraan men willekeurig eene veel te groote waarde toekent, totdat in naam alles is afbetaald.

AFSTERVEN.

Is de dood van een hooggeplaatst persoon ingetreden, dan wordt de bevolking opgeroepen en middels kanonschoten het feit der bevolking gemeld. Het lijk wordt denzelfden dag nog gekist en 5, 7 of 9 dagen boven aarde gehouden. De hadat is dan verplicht het te bewaken (alloe). Daarna begraaft men het lijk. Er gaan drie draagbaren mede. Een baar voor het lijk en twee volgbaren, waarop bloemen en water

'Alsnu beginnen de slamatans, die den 3en, 7en, 10en,. 20en en zoo vervolgens elke 10 dagen tot den 100en dag plaats hebben.

Bovendien worden elken dag tot den hondersten dag toe bloemen op het graf gebracht. Daarna eerst wordt het graf gemetseld, waarna alle aanwezige goeroe's en geloovigen op het graf een gebed verrichten.

BESNIJDENIS EN TANDENVIJLEN.

Bij de jongens hebben deze plechtigheden tegelijkertijd plaats.

Bij de meisjes geschieden beiden zonder eenige ceremonie.

Is een Vorstentelg oud genoeg om besneden te worden, dan wordt weder de hadat samengeroepen, waarop de hadat weder de hoofden oproept.

Het is dan gewoonte een feestloods op te richten zonder vloer, een z. g. n. batadjang.

Allerlei dobbelspelen worden weer dag en nacht beoefend, soms 7 maanden lang. Eindelijk worden de jonge meisjes weer voor het z. g. n. matoedoe opgeroepen.

De z. g. n. boedah aradjang d. z. ornamentsbedienden gaan af en aan met vergulde en andere pajongs om gasten te halen en uit te noodigen; zijn eindelijk alle gasten, waarop gerekend wordt, aangekomen, dan wordt een goede dag uitgezocht voor de plechtigheid. Nu worden 9 dagen en nachten zonder ophouden met het vieren van feesten doorgebracht. Den avond vóór het feit zal plaats hebben, heeft het z. g. n. nilantigi weer plaats. Den volgenden dag wordt eerst het tandvijlen verricht en daarna de circumcisie, soms de incisie verricht. Tijdens deze plechtigheden schiet men geweren af, dansen de meisjes en worden verschillende soorten muziekinstrumenten bespeeld.

In optocht wordt daarna het geamputeerde stukje vleesch naar de missigit gebracht en daar begraven.

Drie dagen na deze feestelijkheden heeft weder het baden van den jongeling plaats.

GEMEEN RECHT.

Het vergeldingsrecht heeft waarschijnlijk eertijds met volle kracht geheerscht, doch zachtere zeden brachten wijzigingen aan. Evenwel tot vóór onze komst waren gevallen denkbaar, waar zulks nog werd toegepast.

Moord werd gewoonlijk met het ter dood brengen op dezelfde wijze als de moord werd gepleegd, gestraft; was de vermoorde een geringe persoon dan werd gewoonlijk boete opgelegd.

Bloedschande werd steeds met verdrinking in zee gestraft.

Bij menschenroof betaalde men als boete 3 slaven.

Vergiftiging werd weder door verdrinking in zee of verbanning met alle aan- en bloedverwanten gewroken.

Het tomarowa petowang (het huwen met een slaaf) werd voor de vrouw met 40 en voor den man met 20 realen gestraft.

Het tonasoesoe tarodana (het huwen met een eigen slaaf) werd evenzoo berecht.

Schaking, die weinig plaats had, werd niet gestraft.

Slechts gebeurde het, hoewel zelden, dat de familie den schaker overhoop stak, doch dan werd de moord behoorlijk berecht.

Diefstal moest men boeten door 2 × de waarde te betalen der gestolen zaken, terwijl gewone vechterijen met eene geringe boete worden afgedaan.

Recht werd gesproken:

a. door de kamponghoofden,

b. door de hadatsleden,

c. door den Maradia (vorst) in rade (hadat).

De hoofden mochten ten hoogste feiten berechten, waarop *f* 3.— boete stond, de hadat ging niet verder dan *f* 12.— boete.

De misdrijven worden nu in den regel door de inheemsche rechtbank, bestaande uit Maradia en Hadat, waarbij de Controleur van Mandar als leider optreedt, gestraft met toepassing van de daarop in het Inlandsch strafwetboek gestelde straffen; waar dat strafwetboek zwijgt of de misdrijven volgens de oude volksinstellingen een veel zwaarder karakter dragen dan volgens onze rechtsbegrippen, wordt daarvan afgeweken.

Civiele zaken werden steeds door Maradia en hadat afgedaan. Hier gold minder het recht dan wel de macht van partijen en de mate van vrijgevigheid aan de heeren rechters.

Executie van vonnissen liet men over aan partijen, zoodat practisch het recht van den sterkste heerschte. Voor hare bemoeienis ontving de hadat als tafelgeld 1/8 der waarde van de goederen of zaken, waarover het geschil liep.

Ook deze zaken zijn nu geheel in handen van de hadat gebleven, maar aangezien als leider een bestuursambtenaar fungeert, heeft men nu veel meer waarborgen dat werkelijk recht gedaan wordt.

LEVENSWIJZE.

De levenswijze der bevolking in Balangnipa verschilt naarmate van de trap van ontwikkeling, waarop de bevolking staat. Is toch de kustbevolking meer geciviliseerd, deze

beschaving neemt met het vergrooten van den afstand van de kust af, terwijl de in het Noorden van het landschap wonende Toradjabevolking nog zeer primitief leeft.

Aan de kust treft men behoorlijke kampongs aan. De huizen hebben hier het algemeene type der Boegineesche woningen, bestaan uit een houten geraamte met bamboe omwanding en stroodaken.

In het gebergte zijn de huizen primitiever, ja gaan ten laatste over in het type ladanghuisjes, terwijl daar slechts de hoofden eene woning hebben, welke eenigszins aan het idee huis voldoet.

Over het algemeen hebben de menschen van hygiëne weinig begrip. Het erf is meestal tevens de plaats tot het deponeeren van afval en ander vuil, terwijl de reiniging der woningen inwendig alles te wenschen overlaat. Het is dan ook duidelijk dat allerlei ziekten dadelijk om zich heen grepen en al gauw een epidemisch karakter aannamen. Uiterlijke verbetering valt sedert onze komst vooral aan de kust wel waar te nemen, doch het zal nog geruimen tijd duren, alvorens de noodzakelijkheid van reinheid door de bevolking zelve wordt ingezien.

Het huisraad is aan de kust zooals men dat algemeen bij de Boegineesche bevolking aantreft.

Bij de Toradjabevolking is aardewerk een luxe en treft men vaatwerk van hout en bamboe, dikwijls kunstig bewerkt, aan.

Als kookgerei dienen zelf vervaardigde aarden potten of geïmporteerd ijzeren vaatwerk.

Voor verlichting worden aan de kust allerlei lampen gebruikt, terwijl in de bovenstreken kaarsen van damar dienst doen.

Doch dit is dan ook minder, de bevolking gaat vroeg ter ruste en staat vroeg op.

Als hoofdvoedsel gelden rijst en djagoeng; vleesch wordt zelden gebruikt, visch in gedroogden staat veel, terwijl ook veel versche visch aan de kust genuttigd wordt.

Ingeval er tengevolge van mislukking van den oogst of om andere redenen gebrek is aan rijst of djagoeng, dan voedt zich de bevolking met verschillende soorten van aardknollen, die in het wild voorkomen; ook sago, hoewel in mindere mate, komt op het menu voor.

Bladgroenten worden als toespijs veel genuttigd, terwijl vruchten en suikerriet vooral aan de kust in belangrijke hoeveelheden geconsumeerd worden.

Gewoonlijk worden twee maaltijden per dag gehouden n. m. omstreeks 11 uur v. m. en des avonds voor het slapen gaan.

Als ontbijt worden allerlei gebakjes en vruchten genuttigd.

Geestrijke dranken worden zoo goed als geheel niet gebruikt en evenmin koffie en thee; daarentegen wordt door de bevolking veel gerookt en sirih gebruikt.

Opium wordt alleen aan de kust door enkele schuivers gebruikt.

De sirihpruim wordt op de gewone wijze bereid en genuttigd.

Velen rooken inlandsche tabak in den vorm van cigaretten, terwijl tevens chineesche tabak in bijzondere soms fijn bewerkte pijpen veel gerookt wordt; vooral vrouwen geven zich aan het rooken van chineesche tabak uit de pamodoekan over.

De kleeding aan de kust is weder gelijk die in Boegineesche landen, terwijl helle kleuren ook hier veel liefhebbers vinden. In de Toradjalanden dragen zoowel mannen als vrouwen, een grooten witten doek soms met roode strepen er door.

De mannen dragen een z. g. n. tjawat, de vrouwen een broek.

Heeft reiniging van lichaam en kleeren aan de kust voldoende plaats, bij de Toradja's laat de zindelijkheid op lijf en kleeren nog alles te wenschen over.

De kleeren worden dan ook nooit gereinigd en gedragen totdat de stof vergaat.

Als sieraden worden allerlei soorten goud- en zilverwerk gedragen.

De vrouwen dragen reusachtige oorknoppen, welke dikwijls door bloemen vervangen worden.

Vrouwen hebben dan nog veel gouden sieraden aan hare kleeren, ja met goud doorweven kains aan, terwijl enkelringen, armbanden, schaamplaatjes, borst- en rugplaatjes vooral door de jeugd veel gedragen worden.

De mannen bepalen zich tot ringen, gouden jasknoopen en allerlei versieringen aan hunne krissen.

Als wapens zijn in gebruik lans en kris, terwijl kapmessen als landbouwwerktuigen dienst doen.

De landbouw is òf ladangbouw òf sawahbouw en eischt dan als werktuigen ploegen, schoppen van eigenaardig model, eggen enz.

Als huisdieren treft men buffels, geiten, paarden, honden, katten en pluimgedierte aan.

De huisvlijt wordt grootendeels door vrouwen beoefend, het weven van kleeren en zeilen is algemeen, terwijl het bewerken van bamboes tot kokertjes om er verschillende zaken, als kalk, passen, preciosa enz. in op te bergen, houtsnijwerk, pottenbakken, oliebereiding, wapensmederijen en scheepstimmerwerven veel aangetroffen worden.

Handel en scheepvaart, vischvangst en landbouw zijn voor de bevolking van Balangnipa de voornaamste middelen van bestaan.

Vooral door de drie eerstgenoemden is de kuststreek rijk, dicht bevolkt en welvarend.

WONINGEN.

Een bepaald Mandarsch type van woningen komt niet voor. De huizen hebben min of meer het type van een Boegineesch huis, hoewel eenvoudiger; de huizen zijn op palen gebouwd, het geraamte is van hout, de vloer van planken, latten van pinang of bamboe, soms van boomschors; de dakbedekking is van atap, vervaardigd van het blad der sagopalmen, terwijl de omwanding van bamboevlechtwerk, planken, nipasteelen, of boomschors is. Een trap voert

naar een kleine lage deur, welke toegang geeft tot het huis. Het huis is veelal in twee deelen verdeeld benevens een kleine aanbouw, die tot keuken dient. Het voorhuis dient tot ontvangplaats, eetkamer, en wordt overdag gebruikt als verblijfplaats.

Het tweede deel, afgescheiden van het eerste, dient tot slaapgelegenheid. Hier slaapt alles dooreen, jong, oud, man en vrouw.

Aangezien de vrouw en het jonge meisje thuis een bad nemen en aldaar tevens hare behoeften doen, is een gat in de vloer aangebracht en zijn de erven onder de huizen vuil en onrein. Meer en meer echter verdwijnt deze gewoonte.

Zoo nu en dan, indien zelf voor de anders in dat opzicht niet verwende bewoners de vervuiling te kras wordt, maakt men de boel eenigszins schoon.

Het Toradjahuis van gegoeden wordt op betrekkelijk lage palen gebouwd, is groot en hoog met een dak in den vorm van een prauw. Het wordt meestal geheel van hout vervaardigd met een houten dak.

De indeeling is evenwel gelijk aan die der bovenomschreven woningen. Daar zulk een huis, dat vaak prachtig besneden en in rood, wit en zwart geverfd wordt, zeer veel kosten eischt, stelt men zich gewoonlijk tevreden met een ladanghuisje en een stookplaats, waarin dan verschillende families huizen.

De zolders worden algemeen als bergplaatsen benut, terwijl op de aanhoorigheid der huizen steeds een rijstschuur wordt aangetroffen.

Het vee wordt zelden in stallen, bijna steeds in kralen met immense hoopen modder gehouden.

MUZIEK.

Hebben we reeds bij de verschillende hadatsfeesten gezien, dat de gendang een voorname plaats inneemt, ook andere instrumenten, welke veel leven en geraas veroorzaken als

de trom, bekkens, rebana, enz. zijn in hooge eer; in het algemeen stelt de Mandarees evenals de Toradja zijne eischen niet hoog. Hoofdzaak is, dat er lawaai wordt gemaakt en dat een zekere cadans veroorlooft, dat men mede springt en danst. Is de Mandarees of Toradja verliefd, hetgeen herhaaldelijk schijnt te gebeuren, dan gilt zijn fluit allerdroefste melodien in mineur uit.

De fluit komt in twee vormen voor; een kleine fluit en een langere, basing-basing en soeling genaamd. Ook de poei-poei, een heel klein snerpend fluitje, komt wel voor.

Snaarinstrumenten kent men verscheidene, zooals de kambalo, de kadjilang en de ketjapi; allen dienen tot accompagnement van geschiedzangen.

Op deze muzikale voordrachten vooral is de bevolking verzot; zij kan er heele nachten naar luisteren.

Eigenlijke muziek, in orkestvorm uitgevoerd, treft men niet aan.

De prauwen zijn altijd voorzien van eenige gamelanginstrumenten, die op de meest fantastische en wilde wijze bewerkt worden bij aankomst en vertrek dier prauwen. Gezongen wordt er ook veel in ladanghuisjes, meest in droeve liefdezangen, waarin al het verlangen naar beantwoording der jonge liefde gelegd wordt.

GEZONDHEIDSTOESTAND.

Deze is niet gunstig; malaria en dysenterie komen veelvuldig voor, terwijl de bevolking vroeger veel is geteisterd door cholera; en pokkenepidemiën, die tal van slachtoffers eischten.

Bovendien wordt ook hier, evenals bij de meeste cultuurvolken voor zuigelingen en zwangere vrouwen zeer onvoldoende zorg gedragen.

De vaccinatie is er ingevoerd en door het bestuur, gesteund door den militairen geneesheer te Madjene, wordt zooveel mogelijk gedaan om in den gezondheidstoestand verbetering te brengen.

Kinineverstrekking heeft, waar noodig, plaats en door vele Inlanders is voor operatieve behandeling reeds de hulp van den geneesheer ingeroepen.

TIJDREKENING.

Heeft aan de kust de Mohammedaansche tijdrekening reeds vasten voet gekregen, in het binnenland is dit niet het geval; men rekent hier naar oogstjaren, pariamans en dan nog voor een zeer beperkt aantal.

Dagverdeeling heeft plaats naar de zon, hoewel aan de kust de verdeeling in uren, sedert het bezit van uurwerken, veel voorkomt.

Een tijdrekening naar belangrijke politieke gebeurtenissen evenals naar de regeeringstijdperken van Maradia's komt mede veel voor.

Het rekenen naar het aantal dagen heeft niet plaats, wel naar het aantal nachten.

Zoo b. v. beteekent een afstand van drie nachten, dat men in vier dagen loopens het doel bereiken kan.

ONDERWIJS.

Ontbreekt het onderwijs in de bovenstreken geheel, aan de kust, waar de Islam intensiever beoefend wordt, treft men godsdienstonderwijs gecombineerd met schrijf-, lees- en rekenonderwijs met Boegineesche karakters vrij veel aan, terwijl de handel en scheepvaart de bevolking het nut hebben doen inzien van de beoefening van het Maleisch en het leeren van het Arabisch letterschrift.

De school te Madjene, door het Gouvernement geopend, trekt mede uit Balangnipa, vooral onder de gegoeden, leerlingen.

OORLOG.

Oorlog kwam vroeger herhaaldelijk voor; ja, we zouden voor onze inmenging den oorlogstoestand de normale kunnen noemen.

Oorlog werd veelal om beuzelingen gevoerd door vorsten en vorstjes, hoofden en benden. Het doel was steeds roof en plundering. Het geheele volk ging nooit ten strijde.

Was men het vechten moede, dan verstond men zich weder voor eenige maanden. Oorlogsverklaring had nooit plaats, een formeele vredesluiting evenmin.

Het verzet tegen het in het leven roepen van betere toestanden is dan ook voornamelijk uitgegaan van de hoofden, die vroeger voornamelijk van roof leefden; de bevolking zelf nam daaraan weinig deel.

Van een volksbeweging tegen ons gezag is dan ook nooit sprake geweest, zoodat, nu de slechte elementen onschadelijk gemaakt zijn, de over het algemeen vredelievende bevolking nu en dan blijken geeft onze inmenging te apprecieeren.

Als gevolg van de vroeger geheerscht hebbende anarchie trof men overal versterkingen en versterkte kampongs aan ten einde zich tegen de roovers te kunnen verdedigen.

De toestand van wanorde werd vroeger nog bevorderd, doordien de slavenhandel in de kuststreken groote winsten opleverde, en de Toradja's voor hun animisme schedels noodig hadden en dus sneltochten arrangeerden.

B. BERGEN, RIVIEREN, WATERLEIDINGEN, WEGEN EN BRUGGEN.

I. BERGEN.

Het grootste deel van Balangnipa is bergland, weinig begaanbaar en rotsachtig.

De bodem in het bergland is veelal weinig vruchtbaar, de teeltlaag toch is niet diep.

II. RIVIEREN.

Het landschap Balangnipa vormt het stroomgebied der twee groote rivieren, de Balangnipa- en de Tjampalagiang-rivier.

De Balangnipa-rivier is hare zuster evenwel verre de mindere. Ontspringende in de Kopeanstreek gaat ze bijna steeds zuidelijk. Als linkerzijrivier verdient slechts de Salo-Oendoe vermelding.

De rechterzijrivieren zijn belangrijker; van Noord naar Zuid gaande verdienen de Salo-Rabakang, de Salo-Adjoena, de Salo-Padada, de Salo-Mombi en de Salo-Oeloeng melding.

Van deze is de Salo-Mombi, waarin rechts de Salo-Malomalolong en de Salo-Welapa uitmonden, de voornaamste.

De Tjampalagiangrivier is veel belangrijker. Haar bronnen treft men aan in de Orekang, Posomian en Ratai Mambië streek.

Deze rivier, wier monding evenals die der meeste Indische rivieren verzand is, is voor handelsprauwen bevaarbaar tot Tjampalagiang.

Hare voornaamste rechterzijrivièren zijn de Salo-Momboa, de Salo-Saloewa, de Salo-Tandoe, de Salo-Mape en de Salo-Banoewa, terwijl zij de Salo-Maloso en de Salo-Masoan tot linkerzijrivieren heeft.

De grens met Binoewang wordt weder gedeeltelijk gevormd door de Salo-Mampië.

III. WATERLEIDINGEN.

Door de bevolking zijn eenige kleine, en zeer primitieve waterleidingen aangelegd.

IV. WEGEN EN BRUGGEN.

Het wegennet in Balangnipa beteekent nog niet veel.

Behalve den grooten kustweg loopende van Madjene over Balangnipa, Pemboesoean, Tjampalagiang en Mapili door de vallei der Tjampalagiangrivier naar Binoewang, treft men voetpaden aan naar de bovenstreken, waarvan de weg langs de Tjampalagiangrivier wel de voornaamste is.

In den genoemden grooten kustweg zijn permanente duikers gebouwd. Een schroefpaalbrug ligt over de Mandarrivier, terwijl een dito brug gebouwd zal worden over de

Tjampalagiangrivier. Verder zijn in den weg vier kleinere ijzeren bruggen ontworpen.

Voorts zijn overal primitieve houten bruggen over de rivieren geslagen.

V. KUSTLIJN.

De kustlijn is vrij regelmatig. Van West naar Oost gaande treft men de volgende belangrijkste kapen aan: Oedjoeng Laboean, Oedjoeng Boekoe en Oedjoeng Mampië.

De beide eerstgenoemde kapen zijn berucht wegens het slechte vaarwater.

Men treft hier vele rotsen onder de wateroppervlakte aan.

De navolgende baaien bieden een goede ligplaats voor schepen aan: de baai van Balangnipa, waarin de rivier van Balangnipa uitmondt; de baai van Tjampalagiang waarin de Tjampalagiang-rivier hare monding heeft en de baai van Mampië.

C. SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP.

Balangnipa, het grootste der Mandarsche landschappen, is thans onderverdeeld in 13 districten w. o. verschillende Toradja landschappen, waarvan Ratai Boelawan als het meest invloedrijke is te beschouwen.

II. KAMPONGS.

Behalve aan de kust, waar de Mandarsche bevolking woont, treft men weinig eigenlijk gezegde kampongs aan. De bergbevolking woont verspreid, al rekenen zij zich tot zekere kampongs te behooren.

Hierbij dient dan meer aan een gebiedsdeel dan wel aan een woning complex gedacht te worden.

Als bijlage is hieraan toegevoegd een staat der kampongs met vermelding van de sterkte der bevolking.

D. GRONDGESTELDHEID.

Het grootste deel van Balangnipa is bergland, weinig begaanbaar en rotsachtig.

De Balangniparivier en de Tjampalagiangrivier hebben evenwel in het beneden stroomgebied vlakten te doorloopen, waarvan de Tjampalagiang vlakte wel de grootste doch niet de dichtst bevolkte is. De grootte van deze vlakte zal ruw getaxeerd circa 50000 bouws bedragen.

De kust is zanderig of rotsachtig; slechts aan de delta's der beide genoemde rivieren worden moerassen aangetroffen.

De bodem in het bergland is veelal weinig vruchtbaar, de teeltlaag toch is niet diep. In de vlakten treft men daarentegen zeer goede bouwgronden aan, die echter wegens gebrek aan arbeidskrachten niet kunnen worden ontgonnen.

KLIMAAT.

Er moet een onderscheid gemaakt worden tusschen eigenlijk Balangnipa en de onderhoorige Toradjalanden.

Balangnipa heeft een zeeklimaat met duidelijk heerschende moessons, terwijl het in de bovenstreken het geheele jaar door regent.

Het klimaat is aan de kust heet, terwijl de Oostmoesson er zeer droog is.

De Oostmoesson staat flink door met den z. g. n. baroeboewind, welke dan de golf van Mandar voor Inlandsche scheepvaart gevaarlijk maakt.

Het klimaat in de bovenstreken is goed. Ook in de Oostmoesson regent het daar vrij veel.

De groote oppervlakten maagdelijk bosch hebben een zeer goeden invloed op den klimatologischen en hydrologischen toestand in dit landschap.

E. NIJVERHEID, LANDBOUW, VEETEELT, JACHT EN VISSCHERIJ, HANDEL EN SCHEEPVAART.

I. NIJVERHEID.

De nijverheid bestaat hoofdzakelijk uit scheepstimmerwerven, copra- en klapperoliebereiding en huisvlijt.

De huisvlijt wordt zeer druk beoefend. Behalve allerlei weefproducten worden rottanmatten en mandjes gemaakt. Voorts vervaardigt men allerlei voorwerpen van gebrande bamboe, en treft men goud-, zilver- en ijzersmeden aan.

De huisvlijt levert hier nog een toeslag op het inkomen, terwijl overzeesche weefsels de Inlandsche nog niet verdrongen hebben.

Integendeel heeft nog uitvoer van Inlandsche weefsels plaats.

In de strandkampongs heeft ook het weven van zeilen plaats, terwijl de voor de vischvangst benoodigde netten mede door de bevolking aan de kust vervaardigd worden.

II. LANDBOUW EN VEETEELT.

Cultuur wordt in verschillende vormen beoefend. De voornaamste is wel de rijstcultuur, zoowel op natte als droge velden. Verder verschaffen de teelt van klappers, koffie, kapas en allerlei voedingsgewassen een middel van bestaan.

De rijstcultuur op natte gronden staat nog op zeer lagen trap. Grondbewerking heeft zoo goed als niet plaats, ploegen worden slechts hoogst zelden gebruikt, van waterleidingen wordt daarentegen veel gebruik gemaakt.

Het uitzaaien heeft op kweekbedden plaats door de korrels uit te strooien.

Verschillende soorten rijst worden gecultiveerd.

De rijstbouw op droge velden gaat te samen met den djagoengbouw, terwijl kapas als tweede gewas wordt geplant.

Zeer rijk is het kustland aan klapperboomen. Deze bron van inkomsten is dan ook een zeer voorname.

Vruchtboomen worden mede veel aangeplant.

Veeteelt bestaat niet als zoodanig. Wel treft men, hoewel betrekkelijk weinig, paarden, karbouwen, geiten en zelfs schapen aan, terwijl de weinige heidensche Toradja's varkens fokken.

Alle woeste gronden zijn eigendom van het landschap en worden beheerd door het bestuur d. w. z. door Maradia en hadat te zamen.

Een ieder, zij hij ook niet inwoner van het landschap, dus vreemdeling, kan een stuk land ter bewerking van dat domein erlangen.

Door de ontginning van den grond krijgt de ontginner het erfelijk individueel gebruiksrecht er op.

Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tusschen de zoogenaamde harta sesorang, d.z. de goederen, die door de echtelieden ten huwelijk zijn meegebracht en te harta tjakar, d.i. het geen wat staande het huwelijk is verkregen.

Laatstbedoelde goederen worden bij het overlijden van een der echtgenooten voor de helft aan den langstlevende toebedeeld, terwijl de rest onder de kinderen gelijkelijk verdeeld wordt.

Van de harta sesorang krijgt de langstlevende echtgenoot niets, deze gaan onmiddelijk op de erfgenamen over.

Zijn er geen kinderen, dan erven broers en zusters, en bij ontstentenis van dezen andere bloedverwanten. Kunnen de erfgenamen het niet met elkaar eens worden, dan beslist de hadat, doch in dat geval heeft zij recht op 1/8 der gronden.

Overdracht van gronden bij verkoop heeft gewoonlijk plaats ten overstaan van het hoofd; soms wordt hiervan een geschrift opgemaakt.

Behalve verkoop van den grond heeft ook veel verkoop van de op dien grond staande meerjarige gewassen plaats i.c. klapperboomen. De eigenaar houdt dan echter de beschikking over zijn grond voor eenjarige gewassen, ja kan er weder andere klapperboomen tusschen de bestaande planten.

Verpanding met recht van wederinlossing of wel met beperkt recht van wederinlossing heeft mede herhaaldelijk plaats.

Zoo'n verpanding geldt evenwel gewoonlijk het gewas, niet den grond.

Hierdoor en ook door roof en confiscatie, die vroeger veel plaats hadden, is een verwarde toestand op dit gebied ontstaan.

Men was eigenlijk nooit geheel zeker van de rechten, die men op de gronden uitoefende, vandaar dan ook weinig lust tot veldarbeid.

Nu evenwel ziet men allerwege herleving van cultures. Communaal bezit bestaat niet, wel treft men stukken grond of tuinen aan in bezit van gezamenlijke broers of zusters, doch dit duurt zoo lang als er eensgezindheid in de familie heerscht. Wordt deze verstoord dan heeft deeling dadelijk plaats.

Ieder bewoner van het landschap heeft het recht om producten in te winnen in de daar voorkomende bosschen. Niet bewoners kunnen dat recht ook verkrijgen, tegen eene kleine vergoeding in natura aan de naastbij wonende hoofden.

Bovendien heeft de hadat het speciale recht tot kappen naar believen van hout voor eigen gebruik.

De bosschen zijn nog in zulke groote complexen voorhanden, dat de zaak zelve door de bevolking niet geregeld werd.

De bosschen leveren allerlei soorten goed timmerhout, hoewel een geregelde exploitatie niet loonend kan zijn door de groote onoverkomelijke terreinhindernissen.

Voor de klimatologische en hydrologische toestanden is de instandhouding dezer bosschen van groot belang.

JACHT.

De jacht wordt hier betrekkelijk weinig beoefend. Het land is arm aan wild.

Als bestaansmiddel kan de jacht dan ook geene plaats innemen, wel als geliefkoosde sport. Herten worden te paard met honden gejaagd. In de bovenstreken worden de z.g.n. tokata's of anoewangs, een klein soort rund veel met honden gejaagd. De dieren worden zeer zeldzaam en trekken zich naar de meest onherbergzame oorden terug.

VISSCHERIJ.

De visscherij is aan de kust een hoofdmiddel van bestaan. De Mandarbaai is rijk aan allerlei soorten visch.

De voornaamste vischsoorten zijn op bijlage dezer vermeld.

De visch wordt op verschillende wijzen gevangen, zoowel vlak bij de kust als ver in zee.

HANDEL EN SCHEEPVAART.

De Mandarees aan de kust is handelaar bij uitnemendheid. Handel en scheepvaart vormen wel de hoofdbronnen van welvaart.

De handelsreizen worden zeer ver uitgestrekt: Sumatra, de Straits Settlements, Java, Borneo en de Molukken worden allen bezocht. Als vracht worden geweven goederen, visch, landbouwproducten, rotan enz. ingenomen. De retourvracht bestaat uit koperwerk, aardewerk, allerlei kramerijen en eetwaren. Deze retourvracht wordt dan weder of elders verkocht of in het land zelve van de hand gedaan.

Het zijn koene zeelieden, die met hunne groote prauwen de Inlandsche vrachtvaart in deze streken grootendeels in handen hebben. De binnenlandsche handel, is mede zeer levendig, verschillende passers trekken een bijzonder druk bezoek.

Men treft flinke passers aan te Balangnipa, Pemboesoean, Tjampalagiang, Mapili, bovendien in bijna elk bevolkingscentrum in de binnenlanden kleinere markten.

Behalve geweven goederen en kramerijen worden aldaar allerlei inlandsche voedingsmiddelen, vruchten en huisvlijtartikelen verkocht.

Het warongwezen bloeit in de groote kampongs.

Als hoofdhavens moeten Tjampalagiang en Balangnipa genoemd worden.

F. BESTUUR OVER HET LANDSCHAP, ZIJNE SAMENSTELLING EN GESCHIEDENIS.

I. BESTUUR OVER HET LANDSCHAP.

Het landschap Balangnipa wordt bestuurd door een landschapshoofd, Maradia genaamd, bijgestaan door een hadat bestaande uit vijf leden.

Dit bestuur geschiedt onder leiding van den Controleur van Madjene.

Het landschap is verder onderverdeeld in 13 districten. Elk district is weder in kampongs onderverdeeld onder een kamponghoofd, terwijl elk kamponghoofd, indien noodig, mandoers als onderhoofden ter beschikking heeft.

Bezwaren ondervindt de administratieve indeeling niet, integendeel ze werkt gunstig.

Langzamerhand wordt gestreefd naar meer uniformiteit in de titulatuur, ofschoon het voorhands aanbeveling verdient de oude namen te handhaven.

II. GESCHIEDENIS.

In vroeger tijden is Balangnipa steeds het voornaamste geweest der Mandarsche landschappen, wat zich o.a. openbaarde in de verplichting der zelfbestuurders dier andere staatjes om, daartoe opgeroepen zijnde, naar genoemd landschap op te komen tot het bijwonen van festiviteiten.

De Maradia van dit landschap wordt dan ook in oude stukken steeds aangeduid als hoofdvorst van Mandar.

Met hem werd voornamelijk in vroeger jaren onderhandeld.

Onze betrekkingen met de Mandarsche landschappen dateeren reeds uit den tijd der Oost-Indische Compagnie.

Afwisselend hadden toen het rijk van Makasser, de Compagnie en Boni den meesten invloed.

In de 2e helft der 17de eeuw begon laatstgenoemd rijk er vasten voet te krijgen en heeft het sedert dien steeds een overwegenden invloed op de zaken in die streken uitgeoefend. Door allerlei intrigues wist het onze macht daar tegen te werken, werd al eens aan onze vertoogen gevolg gegeven, dan geschiedde dat in den regel na ruggespraak met den Vorst van Boni.

Deze invloed bleef overheerschend totdat de macht van Boni zelf verminderde.

In 1854 ontving Balangnipa's vorst als Hoofdvorst van Mandar zenderlingen en bila-bila's van Boni, waarbij hij werd uitgenoodigd met zijne medevorsten naar Boni op te komen om daar een door den Koning te geven feest bij te wonen, onder bedreiging van bij niet verschijnen te zullen worden getuchtigd.

Na raadpleging met de overige Mandarsche vorsten werd deze uitnoodiging beantwoord met eene in beleefde termen ingekleede weigering, omdat „het reizen over land door hooge bergen en dat over zee door hooge golven" belet werd.

Vervolgens won onze invloed veld, doch van veel beteekenis was deze niet. Over het algemeen stoorden de zelfbestuurders zich niet veel aan onze vertoogen.

Menschenroof en slavenhandel kwamen veelvuldig voor terwijl de Mandarsche kusten voortdurend de plaatsen bleven waar strandroof meer dan elders in den Archipel gepleegd werd.

Wanneer zulks ter oore van ons bestuur te Makasser kwam werd schadevergoeding geeischt, en indien daaraan niet voldaan werd, werden de schuldige kampongs beschoten en dikwijls verbrand, doch veel verbetering kwam er intusschen niet.

De bepalingen der met de Mandarsche landschappen gesloten contraten werden ook op ander gebied zeer slecht nageleefd.

In 1862 werd besloten krachtiger tegen deze landschappen op te treden en werd eene expeditie onder Luitenant-Kolonel Van Daalen naar Balangnipa uitgerust. Tegenstand werd nergens geboden, integendeel de Hoofdvorst vroeg vergiffenis, die hem verleend werd, evenals aan Maradia Keppang, op wien de hoofdvorst alle schuld geworpen had.

Tevens deed laatstgenoemde afstand van den troon ten behoeve van zijn oudsten zoon, den vorst van Madjene.

Met de hadat van Balangnipa, die intusschen naar Makasser vertrokken was, werd in December een nieuw contract gesloten.

Aan alle gestelde eischen werd voldaan en de nieuwe hoofdvorst kwam in 1864 in persoon te Makasser.

Doch in Juni van dat jaar moest het bestuur alweer ondervinden hoe weinig de genomen maatregelen hadden uitgewerkt, de nieuwe hoofdvorst verklaarde zich ongenegen met den voor de afdoening van zaken naar Mandar gezonden Secretaris voor Inlandsche Zaken te aboucheeren.

Daar de toestand in de verschillende landschappen op elk gebied verergerde werd bij Gouvernements besluit dd. 19 Mei 1866 No. 26 machtiging verleend over te gaan tot eene gestrenge tuchtiging der schuldige staten, voor het geval zij geen volkomen voldoening gaven voor de gepleegde overtredingen der contracten.

In 1867 werd van Balangnipa geëischt eene schadevergoeding van *f* 6892 wegens strandroof en gewelddadigheden op onderdanen van het gouvernement of daarmede bevriende rijken gepleegd, en opkomst van den hoofdvorst en eenige grooten, die zich aan misbruik van gezag hadden schuldig gemaakt naar Makasser.

Nadat te vergeefs getracht was deze zaken op vredelievende wijze te beëindigen werd in November 1867 de hoofdplaats Balangnipa in brand geschoten.

Er werd slechts geringe tegenstand geboden.

Verder resultaat had de tocht voorloopig niet tot dat in 1870 de Maradia Malolo van Madjene, genaamd Manawari tot vorst werd verkozen en met de hadat naar Makasser kwam.

Van de geëischte schadeloosstelling werd *f* 3500 in mindering afbetaald en werd met het zelfbestuur, na voorafgaande bevestiging van Manawari als vorst van Balangnipa een nieuw contract gesloten waarin o. a. de bepaling voorkwam, dat de Vorst en hadat van dit landschap geen gezag over de andere Mandarsche landschappen zullen mogen uitoefenen en de titel „hoofdvorst van Mandar" mitsdien voor den vervolge is afgeschaft.

Nauwelijks was Manawari weer naar zijn land terugge-

keerd of zijn neef Maradia Kapè kwam op aanstoken van Sidenreng tegen hem in verzet. Hij ondervond daarbij steun van vele hadatsleden en een groot deel der bevolking, waarop Manawari, na meermalen doch te vergeefs de hulp van het Gouvernement te hebben ingeroepen, de wijk nam naar Madjene.

Het zelfbestuur zette Manawari af en verkoos Maradia Kapè in diens plaats.

Van deze handeling werd echter aan het bestuur geen kennis gegeven, zelfs weigerde Maradia Kapè een door den Gouverneur tot hem gezonden ambtenaar te ontvangen.

Dientengevolge werd in 1872 opnieuw eene expeditionnaire macht naar Balangnipa gezonden.

Het resultaat was dat Maradia Kapè zich meldde, hij werd gevangen genomen en bij Gouvernements Besluit dd. 23 Juni 1873 No. 1 naar Patjitan verbannen.

Een verzoek van de hadat van dit landschap om het toch niet onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement te brengen, maar hen als eene gunst toe te staan om met Manawari als Vorst het land zelfstandig te besturen werd door den Gouverneur toegestaan.

Manawari werd wederom als Vorst verkozen en door den Gouverneur bevestigd, met hem en de hadat werd een nieuw politiek contract gesloten.

De rust was echter slechts voor korten tijd hersteld, voortdurend bleef het in Balangnipa gisten.

Manawari had doorloopend twist met zijn hadat, die hem in 1880 wederom afzette en in zijne plaats Sanggarya koos, welke keuze werd goedgekeurd, aangezien Manawari getoond had zich als vorst van Balangnipa niet met voldoende klem te kunnen doen gelden.

Doch ook Sanggarya kon zich op den duur niet als zelfbestuurder handhaven; in December 1885 was de toestand voor hem zoo onhoudbaar geworden, dat hij zijne waardigheid nederlegde.

De hadat verkoos wederom Manawari en gaf daarvan aan den Gouverneur behoorlijk kennis.

Sedert heeft Manawari zich zij het ook met veel moeilijkheden weten te handhaven.

De moeilijkheden met de Mandarsche landschappen in 1906 ondervonden, hadden tengevolge dat ook voor Balangnipa besloten werd de verhouding van dit landschap tot het Gouvernement anders te regelen.

In Augustus 1906 legde Manawari de korte verklaring af als zelfbestuurder van Balangnipa en kort daarop deed hij het verzoek van zijne waardigheid te worden ontheven.

In zijne plaats is als zelfbestuurder opgetreden Ladjoe Kakanna I Doro, die op 2 November 1909 de korte verklaring aflegde.

III. INKOMSTEN DER HOOFDEN.

Evenals overal elders in de zelfbesturende landschappen van dit gewest, hebben de hoofden van Balangnipa ten gevolge van de invoering der sima asapparang atoewong hunne oude op de adat berustende inkomsten verloren.

Thans genieten uit de landschapskas bezoldiging:

de Maradia *f* 1800 's jaars.

de hadatsleden, Pabitjara Kajang, *f* 480 Pabitjara Keendje *f* 420 en Papoewangang Limboro, Papoewangang Biring lembang en Papoewangang Tengglalang ieder *f* 360 's jaars, terwijl ook de verschillende districtshoofden bezoldiging genieten.

In het geheel wordt aan de hoofden een bedrag van *f* 7260 's jaars aan tractement uitbetaald.

LANDSCHAPSKAS.

Voor de tot de onderafdeeling Madjene behoorende landschappen Madjene, Pembaoewang, Tjenrana, Balangnipa en Binoewang is een onderafdeelingskas opgericht te Madjene.

Alle inkomsten dezer landschappen, zoo mede de aan de

hoofden toegekende schadeloosstellingen voor den afstand der inkomsten welke zij vroeger genoten uit de tol- en scheepvaartrechten en het opium-monopolie, worden in deze kas gestort en alle uitgaven daaruit bekostigd.

De verschillende zelfbesturen hebben verklaringen geteekend, waarbij zij die schadeloosstellingen aan de kas afstaan ter ruil voor de aan hen toegekende bezoldiging.

De gelden der onderafdeelingskas worden ten bate van land en volk besteed.

Het toezicht daarop berust bij den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, bijgestaan door den Assistent-Resident ter beschikking, die als administrateur der kas fungeert, terwijl de Controleur van Madjene als kashouder optreedt.

G. CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

De eerste overeenkomsten werden gesloten met „De grootvermogende Koningen van Mandar," w. o. dien van Balangnipa, door de Oost-Indisch Compagnie den 10en October 1674 en 14 October 1756.

Vervolgens werden met dit landschap de volgende overeenkomsten aangegaan:

1. op 22 Augustus 1825 (Toetreding tot het Bonggaaisch tractaat).
2. op 30 Mei 1850 (politiek Contract).
3. op 29 Juni 1851.
4. op 6 December 1862 (politiek Contract).
5. op 17 Augustus 1870 (politiek Contract).
6. op 28 Januari 1873 (politiek Contract).
7. op 24 October 1887 (suppletoire overeenkomst betreffende vervolging van misdrijven, overtredingen en rechtsverkorting met betrekking tot telegraafkabels en lijnen).
8. op 2 October 1888 (suppletoire overeenkomst betreffende verbod tot invoer van vuurwapenen, buskruit en ammu-

nitie zonder vergunning van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden).

9. op 21 Juni 1897 (suppletoire overeenkomst betreffende overdracht aan het Gouvernement van het recht tot het verleenen van vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen en van concessien tot mijnontginning).
10. op 9 Juni 1905 (politiek Contract volgens het model Celebes-Contract 1905).
11. op 12 Augustus 1905 (suppletoire overeenkomst tot afstand der tol- en scheepvaartrechten).

Het op 9 Juni 1905 gesloten contract is nimmer in werking getreden, in verband met het in 1906 en latere jaren in de Mandarsche landschappen, waaronder ook Balanguipa, plaats gehad hebbend verzet tegen de troepen van het Gouvernement.

Dientengevolge werd door het Zelfbestuur van Balangnipa op 2 Augustus 1906 voor het eerst de korte verklaring afgelegd.

Het aftreden van Manawari als Zelfbestuurder en zijne vervanging door Ladjoe Kakana I Doro maakte het afleggen van eene nieuwe korte verklaring door dat Zelfbestuur op 2 November 1909 noodig.

De Grafsteenen te Pasé en Grissee vergeleken met dergelijke monumenten uit Hindoestan.

DOOR

J. P. MOQUETTE.

(*Met vier platen*)

In een vorig opstel, getiteld „De datum op den grafsteen van Malik Ibrahim te Grissee" [1]) toonde ik aan dat die steen, alsmede de grafsteenen die op Pasé (Noord-Sumatra) aangetroffen worden, uit één en dezelfde fabriek (om bij die benaming te blijven) afkomstig moeten zijn en uitte ik daarbij het vermoeden dat die fabriek in het huidige Britsch Indië gezocht moest worden.

Hoewel nu de onderlinge vergelijking van bovengenoemde monumenten, en het resultaat dat ik destijds daardoor verkreeg, mijns inziens geen bedenkingen wekken kan, dan toch bleef de plaats van herkomst slechts een gissing.

Sedert is mij evenwel gebleken dat die veronderstelling niet alleen recht van bestaan heeft, doch geven mijn verdere onderzoekingen ter zake mij de overtuiging, dat met *zekerheid* is aan te toonen dat die grafsteenen afkomstig zijn uit Gujarat, [2]) en dat de fabriek stond in de van oudsher bekende handelsstad Cambay, dan wel in de nabijheid dier plaats, zoodat we gerust mogen aannemen dat ze in elk

---

1) Zie dit Tijdschrift deel LIV (1912) p. 208.

2) Ik behoud hier en elders de Engelsche spelling ten einde geen verwarring te stichten, en .... omdat ik geen betere weet.

geval via Cambay in Nederlandsch-Indië werden ingevoerd.

Het komt mij voor dat het niet geheel zonder belang is om een en ander nader te motiveeren door de bewijzen die mij persoonlijk de zekerheid verschaft hebben bijeen te brengen, opdat ook meer bevoegden de gelegenheid verkrijgen die gegevens te toetsen en desverlangd hun oordeel ter zake uittespreken.

In zijn inaugureele rede spreekt Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje duidelijk als zijn meening uit, dat de Islam via Hindoestan (dus niet direct uit Arabië) in de Oost-Indische Eilanden gebracht moet zijn.

Mijn bevinding is niet alleen een bevestiging daarvoor, doch geeft mij de overtuiging dat, meer beperkt, Gujarat het uitgangspunt geweest is, en dat; aangezien destijds Cambay, voor het Mohammedaansche Hindoestan, de havenstad par excellence was; het ook via die plaats geweest moet zijn dat de kooplieden-proselietenmakers eerst Sumatra en daarna Java bereikten [1]).

Reeds omstreeks 1300 A. D. was Cambay het centrum der Mohammedaansche beweging, en de groote Moskee aldaar, voor de gemeente gebouwd, doch gesticht uit particuliere middelen, door Mohammad al- Butmari, werd blijkens een opschrift aan die Moskee, voltooid in 't begin van 1325 A. D.

Dicht bij die groote Moskee, (en feitelijk een voortzetting er van,) is een particuliere Moskee gebouwd door Oemar bin Aḥmad al-Kazaroeni, waarbij het praalgraf van dien

---

1) De groote belangrijkheid van Cambay voor den handel op Ned. Indië werd reeds uitvoerig aangetoond door G. P. Rouffaer in zijn stuk, getiteld „Waar kwamen de raadselachtige moetisalah's (aggrikralen) in de Timorgroep „oorspronkelijk vandaan?" (vide Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, 6e volgreeks Deel VI).

Op eene hoogstbelangrijke Chineesche zeekaart uit de 15e eeuw, gepubliceerd door George Phillips in „Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society" (New Series vol. XX en XXI) zien we alle zeeroutes, dus ook van Cambay (op de kaart Kang-pa-yeh) loopen via Samoedra (op de kaart Su-mên-ta-la).

bouwheer en zijn vrouw Bibi Fatimah worden aangetroffen [1]).

Het zijn deze graftombes, en wel zeer speciaal die van genoemden Oemar, waarop ik de aandacht wensch te vestigen.

Op Plaat I geef ik de reproductie dier tombe, overgenomen van Plaat XXIII in het geciteerde werk van J. Burgess. Uit het eigenlijke grafschrift blijkt dat Oemar bin Aḥmad al-Kazaroenî overleed op Woensdag 9 Safar 734 A. H. dus op 20 October 1333 A. D. (*niet* 21 Oct: z. a. mijn Engelsche bronnen zeggen).

Als pendant lever ik op Plaat II de geheele graftombe van de Koningin (?) van Pasé (Sumatra) [2]) waarvan de hoofdsteen reeds herhaalde malen afgebeeld en beschreven is, en die blijkens het grafschrift overleed op Maandag 17 Doel-hiddjah 831 A. H. dus Maandag 27 September 1428 A. D.

Reeds dadelijk ziet men dat het Paséscbe monument, hoewel bijna een eeuw later gedateerd, een zuivere copie is van de graftombe te Cambay, doch bij nadere vergelijking blijkt, dat zelfs alle Koeranverzen die op beide tombes voorkomen, behoudens één uitzondering, dezelfde zijn.

Die gelijkenis gaat zelfs zóó ver, dat Soerah XXXVI op den buitenrand van beide hoofdsteenen, beneden links, in vers 13 afbreekt.

Op de graftombe te Pasé komt de rest van genoemde Soerah op de zijwanden voor, en, voor zooverre zichtbaar is zulks eveneens op de tombe van Cambay het geval, want de zichtbare linkerzijwand voert dezelfde verzen, in dezelfde volgorde als te Pasé.

---

1) Ik ontleen deze gegevens, alsmede Plaat I, aan „Archaeological Survey of Western India, Vol: VI Muhammadan architecture in Gujarat, by Jas. Burgess (1896)".

Volgens „Revised lists of antiquarian remains in the Bombay Presidency (1897) pag: 96, werd de „Jami Masjid" (dus de groote moskee) gesticht door Oemar bin Ahmad al-Kazaroeni. In datzelfde werk pag. 313 vindt men echter de juiste lezing محمد البوتماري, zoodat twijfel buiten gesloten is, want ook het jaartal a. b. klopt.

2) Foto van den Heer H. L. L. Melville.

GRAFTOMBE TE CAMBAY.

Plaat II.

GRAFTOMBE TE PASÉ.

Zelfs de fout ذي voor ذا in Soerah II: 256, ontbreekt op de graftombe van Oemar te Cambay *niet*.

Het eenige verschil in de Koeranverzen is, dat n. m. op den hoofdsteen te Cambay op de eerste horizontale vakken, onder de gestyleerde Bismillah, de verzen 163/5 uit Soerah III voorkomen, terwijl daarop te Pasé Soerah II: 285/6 staan.

Behalve de bovengenoemde graftombe van Oemar, bevinden zich te Cambay nog meerdere steenen die blijkens de daarvan gegeven beschrijving [1]) geheel overeenkomen met onze Paséssche en Grisseesche monumenten, en die respectievelijk gedateerd zijn 716, 771, 783, 814, en 818, A. H. òf 1316, 1369, 1381, 1411, en 1415 A. D.

Nòch onder de Moskee inscripties, nòch op de grafsteenen van Cambay, vond ik eenen tweeden al-Kazaroenî vermeld.

Ibn Batoetah vertelt evenwel dat hij te Cambay (hij schrijft كنباية) den chérif Assâmarry gekend heeft en diens prachtige woning bewonderde. „La porte (de sa demeure) „ressemble à la porte d'une ville, et elle a tout près d'elle „une grande mosquée qui porte le nom d'Assâmarry. On „remarque encore la demeure du roi des Marchands, Alcâzé„roûny, qui a aussi près d'elle sa mosquée [2]).

Dewijl ik geen contrôle heb op den Arabischen text, is het best mogelijk dat ik mij schromelijk vergis, doch afgaande op de hierboven geciteerde woorden kom ik tot de conclusie dat Ibn Batoetah èn de groote Moskee van al-Butmari (in zijn herinnering verworden tot Assâmarry) èn de Moskee van Oemar bin Aḥmad al-Kazaroenî gezien heeft, waarvan hem echter alleen het al-Kazaroenî bijbleef [3]).

1) Zie „Revised lists of antiquarian remains" pag. 316/21. De schetsteekeningen, daar aan de beschrijvingen toegevoegd, laten dunkt mij geen twijfel toe en de opvatting dat we met „fabriekswerk" te doen hebben lijkt mij alleszins gewettigd.

2) Zie „Voyages d'Ibn Batoutah, texte Arabe, accompagné d'une traduction par C. Defrémery et le Dr. B. R. Sanguinetti." Deel IV. pag. 53/4.

3) Aangezien Ibn Batoetah's aanteekeningen gedeeltelijk verloren gingen, is het m. i. niet te verwonderen indien hier en daar verwarring in de namen is.

Hij zag echter evenzeer *het huis* van genoemden al-Kazaroeni.

Dat van den vader Aḥmad, kan het m. i. niet geweest zijn, want dan zouden we te vroeg vallen, doch dat hij *het huis van Oemar* bedoelde is mogelijk. Is deze gissing juist, dan moet Ibn Batoetah ook vroeger dan men gemeenlijk aanneemt Cambay bezocht hebben, want zooals boven aangetoond is, was Oemar de bouwheer der particuliere moskee en overleed hij in 1333 A. D.

Ik herhaal echter, dat een vergissing mijnerzijds niet is uitgesloten, en ik releveer een en ander ook alleen omdat mij niet bekend is dat door anderen de grafsteenen c. a. in deze richting bestudeerd zijn.

Doch keeren we tot ons eigenlijk onderwerp terug.

Hierboven toonde ik naar mij voorkomt met voldoende zekerheid aan, dat graftombes gehouden in het type der monumenten van Pasé en Grissee, eveneens te Cambay voorkomen, doch men zoude nog kunnen tegenwerpen dat de Cambaysche tombes niet daar ter plaatse vervaardigd werden, waaruit dan zou moeten volgen dat ook onze Paséche en Grisseesche grafmonumenten evengoed uit een andere streek afkomstig kunnen zijn.

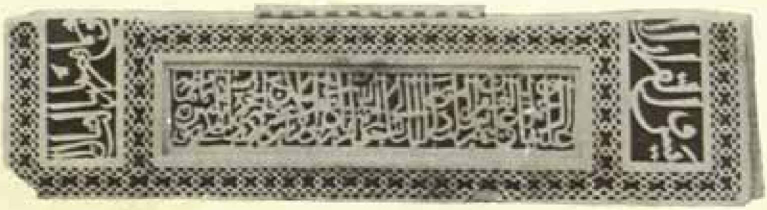
Bij lezing der Archaeologische werken door mij genoemd, zal men evenwel zien dat herhaaldelijk melding gemaakt wordt van het feit, dat het materiaal voor den bouw der moskee'n en grafmonumenten gebruikt, ontnomen werd aan Jaina en Hindu tempels.

Speciaal van de groote moskee te Cambay wordt gezegd „The pillars are all borrowed from Jaina temples", en omtrent de graftombes van Oemar en Fatimah heet het „Over them is a fine mausoleum. It is wholly composed of Hindu remains".

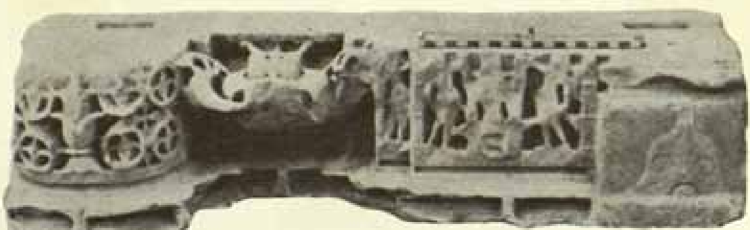
In verband hiermede is het zeer merkwaardig, dat we ook te Pasé hetzelfde feit kunnen constateeren.

Onder aan den hoofdsteen der tombe van de Koningin, ziet men een verlengstuk waarop de datum van haar overlijden voorkomt.

A. B. DATUM-STEEN DER GRAFTOMBE TE PASÉ.

A. HUIDIGE VOORZIJDE.

B. VROEGER BEELDWERK OP A, NU BINNENWERKS GRAFTOMBE.

Toevallig geeft dat stuk de gelegenheid om eene vergelijking te maken, want op de keerzijde (dus nu binnenwerks van de graftombe) ziet men het restant van vroeger beeldhouwwerk op de usantieele Mohammedaansche wijze gemutileerd, n. m. door wegkappen der koppen. (Zie Plaat III). [1])

Geen verstand hebbende van de verschillende Indische kunst-richtingen, riep ik de hulp in van Dr. N. J. Krom, die welwillend zijn meening uitte als volgt:

„Het fragment is naar den stijl te oordeelen afkomstig van „een tempel, welke behoord heeft tot de kunstrichting, die „in de latere middeleeuwen bloeide vooral in Rajputana en „Gujarat. Deze richting kwam omstreeks in de 9ᵉ eeuw op „en was in het begin der 11ᵉ tot volle ontwikkeling ge„komen. Zoowel Jaina's als Hindu's hebben hun tempels „in dezen stijl opgetrokken.

„Van welke gezindte dit fragment afkomstig is, zou „alleen door het op het reliëf voorgestelde uitgewezen kunnen „worden, doch de verminkte toestand daarvan laat geen „conclusies toe.

„Daar de stijl geografisch vrijwel tot bovengenoemde „gewesten en onmiddelijk aangrenzende streken beperkt „gebleven is, moet het stuk uit dat deel van Indië afkomstig „zijn. Wat den tijd aangaat zou het; in verband met an„dere monumenten; werk uit de tiende tot dertiende eeuw „kunnen zijn".

Ik geloof dat hiermede voldoende vaststaat dat uit Cambay, en nergens anders vandaan de Pasésche en Grisseesche grafmonumenten afkomstig zijn.

Voor een studie der monumenten, en vooral voor de lezing der inscripties, is deze wetenschap naar mijn bescheiden

---

1) Deze steen is indertijd van Pasé naar het Bataviaasch Genootschap van K. en W. gezonden, ter bestudeering door Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje. Of men destijds den steen ook géologisch gedetermineerd heeft, weet ik niet. Op mijn verzoek bracht Dr. Rinkes, voor een dergelijk onderzoek een stuk marmer van de graftombe te Grissee mede, dat op het Bureau v. mijnwezen onderzocht werd, en bleek *niet* uit N. I. afkomstig te zijn.

meening eveneens belangrijk, want uit den aard der zaak zal men de ornamenteering er van nu niet meer als Javaansche of Sumatraansche kunst mogen beschouwen, doch evenzeer zal men de taalfouten die in Hindoestan [1]) gemaakt werden, ook te Pasé en elders, waar door den handel via Cambay grafsteenen gebracht zijn, moeten terug vinden.

In de Koeranverzen zal men slechts bij uitzondering fouten aantreffen, want 1° had men een voorbeeld om naar te werken en 2° kenden de steenhouwers de gebruikelijke verzen natuurlijk van buiten.

Voor iemand die de inscripties ontcijferen wil is dan ook zulk een vers, ook al zijn de letters vervormd, en de woorden op de meest vreemde wijze door elkaar geslingerd, zelfs al ontbreken alle diacritische teekens, toch nog gemakkelijk te ontwarren.

Anders wordt het evenwel met spreuken etc: indien men niet weet waaraan die ontleend zijn, dan wel met titels, namen, bijnamen, plaatsnamen en somwijlen met dateeringen, vooral wanneer dan nog de diacritische en klankteekens geheel of gedeeltelijk zijn weggelaten, de steen min of meer beschadigd is, òf *wat nog erger is* indien er *taalfouten* bijkomen.

Dan moet zelfs de meest geleerde Arabist de beteekenis raden, en — dan gelukt de ontcijfering soms nog niet.

Ik ken helaas geen Arabisch, dus fouten in die taal kan ik niet ontdekken. Ten opzichte van „mogelijke fouten" moet ik dus borgen, en wel, omreden de steenen in questie uit Gujarat komen, bij Britsch-Indische bronnen.

Paul Horn, Ph. D. zegt [2]) sprekende over inscripties van Bengalen (Hazrat Paṇḍuah, the Adîna mosque) „The sta-

---

1) Hindoestan heeft tegenwoordig geen vaste beteekenis. Ik bedoel hier met dien naam de landstreek bezuiden het Himalaya gebergte en benoorden het Vindhya gebergte, het huidige Gujarat en Opper-Bengalen inbegrepen. Zie ook de kaart No. 75 in „The Library atlas. W. Collins, Sons & Co. 1875" en de opmerking in Revised lists pag. 313 onder Cambay.

2) Epigraphia Indica: A collection of Inscriptions supplementary to the Corpus Inscriptionum Indicarum of the Archaeological Survey ed. by J. Burgess vol. II (1894) p. 283.

„tement of the date at the end of the inscription is quite „ungrammatical, if, with Blochmann we read *rajab sitt*; „besides, the succession of the words should be *Sitt rajab* [1]). „Grammatical mistakes are very numerous in Bengal in„scriptions, but the construction *rajab Sitt* instead of *Sâdis* „would be too faulty even for them. I therefore prefer „to supply a *va* (and) before *Sab'in*, or to read the *va* stan„ding before *Sab'miat* twice, a case that occurs not at all „unfrequently".

Hij voegt daaraan evenwel *de hoogst merkwaardige* noot toe: „I see however, that nothing can be too faulty for „the Indian Muhammadan inscriptions, for I have found „once again at least the above construction, with the „number *Sitt* (Inscr. of the *rauza* of Muhammad Sharif „of Balkh in Dihli). Proceedings of As. Soc. Beng. for 1875. „p. 212" [2]).

In een artikel getiteld „Notes on the Arabic and Persian Inscriptions in the Húgli District" zegt H. Blochmann [3]) op pag: 291, „Generally speaking, the Arabic of none of „these inscriptions is classic. One curious mistake occurs „on almost every Bengal inscription — the word ابو *abú* is

---

1) Blochmann *leest* ook ستّ رجب (Zie Journal As. Soc. of Bengal 1873, vol. XLII. Part I p. 257). De andere verbeteringen (*sic*) van Blochmann's lezing door genoemden schrijver, mogen deskundigen beoordeelen, ik houd het met Blochmann. Men zie Plaat V No. 3 bij zijn „Geography and History of Bengal," in genoemd deel.

2) Ik geloof dat het hierboven door Paul Horn gewraakte ستّ ook voorkomt op de „Inscription of Humayun from Mahim, Rohtak District, of A. H. 937." (Zie Plaat IV, en de lezing daarvan gegeven door Paul Horn pag. 149, in Epigraphia Indica vol. II). Hij leest „7 Rajab 937" doch er staat duidelijk nog een woord *dat in zijn transcriptie niet verantwoord is*. Ik geloof dat er staat:

بتاريخ هفتم ماه (ستّ) رجب سنه سبع وثلثين وتسعمائه

dus gedateerd „de 7e maand, den 6en Radjab 937 A. H." Ook dit moeten deskundigen uitmaken, ik constateer alleen het feit.

3) Journal of the Asiatic Society of Bengal vol. XXXIX Part 1 (1870) pag. 291. De inscripties waaromtrent de fouten besproken worden dateeren uit ± 700 A. H. (± 1300 A. D.) — 892 A. H. (1486 A. D).

„not changed to ابي *abi* though in the genitive case; and „the word مشهر *known as*, is not followed by the prepo- „sition *bi* as it ought to be. In the above lines (slaat op een moskee inscriptie uit 860 A. H.) we have *Biláoblá* for „*Láoblá*, and *fi-l'ahd*, with the article, instead of *fi'ahd*!

„The date is so extraordinarily expressed that I at first „doubted its correctness (Proceedings 1870, p. 189). But „the difficulty may be got over by supplying السنة, or من السنة, „between the *wáw* and *sittin*. [1])

In Journal As. Soc. of Bengal 1873, part I p. 257 zegt Blochmann nogmaals in een noot:

„I have elsewhere remarked on the numerous mistakes in „Bengal Arabic Inscriptions.

„They consist chiefly in wrong Articles, mistakes in gen- „der, in oblique cases, and in wrong constructions of the „Arabic numerals.

„In order not to disfigure the text, I shall no more in- „dicate such errors by a (*sic*). [2])

Hoewel Húgly in Bengalen en niet in Gujarat ligt, zoo vindt men aldaar toch Arabische en Perzische opschriften, en het zijn juist de eerstgenoemde waarin de bedoelde fouten voorkomen. Dat ook in Gujarat dergelijke fouten gemaakt werden blijkt uit de inscriptie op de Moskee van Muháfiz Khân (Ahmadábád) gebouwd in 1492 A. D. (zie Revised Lists p. 289) want er staat بقريشي instede van القريشي. E. Rehatsek Esq. M. C. E. was aan die fouten blijkbaar gewend, want hij vertaalt, zonder verderen ophef — al-Quraishi.

Een verder oordeel ter zake mag ik niet hebben, doch ik moest dezen aanloop nemen omdat ik vermeen een *mogelijke*

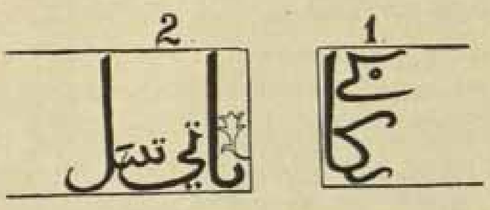
1) Er staat N.B. في تاريخ الحادي من المحرم و ستين ثمانماية.

2) Deze noot slaat op dezelfde inscriptie waarover door Paul Horn, hierboven gesproken werd, doch ze is, zooals men ziet, door Blochmann algemeen gehouden. De inscriptie is volgens Blochmann uit 770 A. H. terwijl Paul Horn 776 meent te lezen.

lezing gevonden te hebben *voor den tot heden onverklaarden bijnaam c. a.* van den eersten Wali van Java, Malik Ibrahim, voorkomende op diens grafsteen te Grissee [1]).

Onderstaand cliché geeft duidelijk weer de woorden die volgen op المعروف, en waarin dus de bijnaam moet zijn opgesloten.

De groep 1 staat links op 't eind van den derden regel v. o. terwijl de tweede regel v. o. met groep 2 begint.

Dr. van Ronkel waagde de gissing dat er zou kunnen staan *raka ki pati(h)* doch dan zou daarop nog een naam moeten volgen in de groep تبَل.

Daar ik oorspronkelijk ook van idee was dat de letter die onder aan كا verbonden is, een *ra* moest voorstellen, heb ik lang te vergeefs naar een naam gezocht die de groep تبَل zou kunnen dekken [2]).

We hebben hier vijf vaste gegevens:

1°. moet het een naam (of woord) zijn, op dit grafschrift passend,

2°. moet het woord beginnen met een ت, daarop moet

3°. een letter X volgen, waarop dan ten

4°. weder een onbekende letter volgt, waarvan we blijkens de fatḥah weten dat die de a-klank heeft, en ten

1) Zie dit Tijdschrift deel LII pag. 596.

2) De onderlinge verbinding van letters en woorden heeft op deze steenen dikwijls geen beteekenis voor de lezing, alleen wordt de duiding er moeilijker door. Technisch, *dus van Steenhouwers standpunt bekeken*, is er wel wat voor te zeggen, omdat de stabiliteit van de inscriptie er door bevorderd wordt. Een alleen staande letter splintert gemakkelijker dan wanneer die letter op een of andere wijze verbonden is. Ook op dezen steen kan men daarvan voorbeelden genoeg vinden.

5°. moet het woord eindigen op een ل (klankteeken onbekend).

Toevallig vond ik een woord, dat wel geen plaatsnaam is, doch dat aan alle hierboven gestelde eischen voldoet n. m. تَبَتَّلَ, en dat mij door Dr. van Ronkel welwillend verklaard werd als „hij heeft zijn leven aan God gewijd".

Met „raka ki pati(h)" verbonden is zulks echter onzin, dat was *zelfs mij* duidelijk.

Echter, *er staat geen raka ki pati(h)*, want de letter als *ra* opgevat is het te vergeefs gezochte *bi*. Er staat dus om te beginnen بكا *en niets anders*.

Men kan precies dezelfde letterverbinding terugvinden op een inscriptie van Bihâr uit het jaar 732 A. H. = 1332 A. D. [1]) in het woord خدايگان, en dat het niets ter zake doet dat in het eene geval een ب met گ en in 't andere geval een ي met گ verbonden is behoef ik zeker wel niet te verdedigen. (Zie plaat IV).

Mogen we nu lezen بكاكي? Ik geloof van *niet*.

Herhaalde malen zien we op dezen steen een ك, bijv: in de woorden المساكين, ملك en اسكنه, doch dan bemerken wij tevens *dat de vlag die de* ك *vormen moet, meer gebogen en aan het einde omgekruld is*.

Ook komt mij *de neerhaal* voor dien lettervorm te kort voor, doch dit zou men desnoods door gebrek aan plaatsruimte kunnen goedpraten.

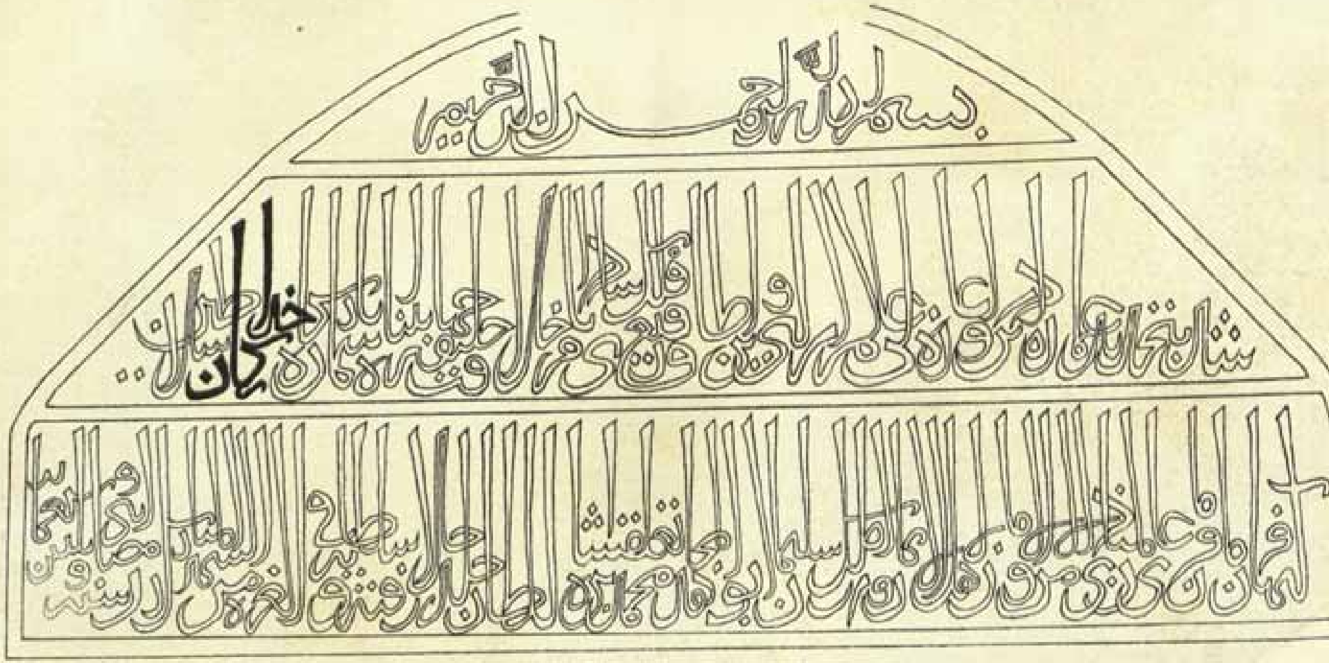
Mijn vermoeden, dat ik gaarne aan het beter weten van deskundigen onderwerp, is, dat er *niet* staat كي doch سني òf شني

Ik voel het meest voor de laatste lezing, en zou dus het geheel worden بكا شني zoodat Malik Ibrahim iemand was, afkomstig uit Kashān in Perzië [2]).

---

1) Epigraphia Indica a. v. vol II (1894) Plaat 3 bij pag. 292. De lezing van Blochmann vindt men in Journal As. Soc. of Bengal 1873, Part I, p. 251.

2) Dat de schrijfwijze voor dien plaatsnaam niet vaststaat, behoef ik voor Arabisten niet te noteeren. Leeken als ik kunnen echter naslaan bij W. Ahlwardt „Verzeichniss der Arabischen Handschriften der Königl. Bibliothek

INSCRIPTIE VAN BIHAR UIT 732 A.H.

Alle boeken die ik daarop nasloeg vertellen omtrent die plaats vrij wel hetzelfde, 't meest uitvoerig is nog de „Dic- „tionnaire universel d'Histoire et Géographie, par M. N. „Bouillet, 23e ed. (1872) p. 984, waar ik omtrent die plaats genoteerd vond a. v. „*Kachan*, ville de Perse (Irak-Adjémi) „à 150 K. — N. O. d'Ispahan: 30.000 hab. (jadis 150.000). „Mur en terre, tours; *30 mosquées, 10 médresschs ou colleges.* „Soieries, tapis, brocarts d'or et d'argent, velours, châles, tissus „de coton, ustensiles en cuivre . . . . Cette ville fut „fondeé à la fin du VIIe Siècle par Zobéidah, femme d'Haroun- „al-Raschid . . . . . . ".

Het was dus een plaats bij uitstek geschikt, om koop- lieden-proselietenmakers te kweeken.

Is mijn opvatting juist, dan is dus de bijnaam hier uit, en mogelijk heeft de steenhouwer zulks willen aangeven, juist door dat „bloemblad'' waarmede de volgende regel begint.

Is dat niet een aanwijzing dat hij met iets nieuws begint? Ik weet het niet, doch vermoed het alleen, omreden anders dat bloemblad min of meer onverklaarbaar is, want *juist die plek* is te klein, om een dergelijke *plaatsvulling* (indien zulks de bedoeling was) te vereischen [1]). Een diacritisch-

---

zu Berlin, Xer Band pag. 245. Verder bij Th. W. Beale „The Oriental Biographical Dictionary" ed. As. Soc. of Bengal 1881 (herhaalde malen), en ten slotte in de „Bibliotheca Geographorum Arabicorum", van Prof. M. J. de Goeje, met opgave der Arabische bronnen. (Dr. van Ronkel was zoo vriendelijk mij de passage uit dat geleerde boek te verklaren). Alleen in laatstgenoemd werk vindt men 6 verschillende schrijfwijzen (er zijn er echter meer) n. m قاسان, قاشان, كاسان, كاسن, كاشن en كاشان zoodat ik mij ten opzichte der spelling maar niet verder verdedigen zal.

Taalkundig, en dat is gevaarlijker, schijnt echter de lezing niet in den haak te zijn, omdat er zou moeten staan المعروف بالكاشني, doch na hetgeen we hierboven van den Heer Blochmann vernamen, zou ik als leek denken dat de lezing, ook zonder ال er wel door kan.

1) Men meene niet dat deze veronderstelling uit de lucht gegrepen is dan wel hare oorzaak vindt in zucht tot „Rechthaberei", want op dezen steen vinden we er twee andere voorbeelden van, en ook op diverse Pasésche steenen komen zulke afscheidingen voor. Het is trouwens een algemeen

dan wel een of ander klank-teeken had aldaar denzelfden dienst kunnen bewijzen.

Doch wat beteekent nu het resteerende ناتي?

Dr. van Ronkel meent dat er staan kan تَأَنَّي d. w. z. „hij heeft zachtmoedigheid betracht", [1]) woorden, die wat den zin betreft wel kunnen passen voor onzen heilige, en die ook bij het volgende wel aansluiten, doch naar ZEd. mij meëdeelde zou er dan minstens een *waw* tusschen moeten staan.

Ik kan daar niet over oordeelen, en deskundigen moeten die questie maar uitmaken.

Ik moet alleen mijn excuses maken dat ik de zaak zoo uitvoerig behandeld heb.

Ware ik zelf deskundige dan had ik alles in eenige regels kunnen afdoen, nu echter mag ik reeds blijde zijn indien men voor mijn poging niet minachtend de schouders ophaalt.

WELTEVREDEN
Augustus 1912.

---

bekend Oostersch gebruik om nieuwe zinnen door figuren te scheiden van den voorafgaanden zin.

1) Zie o. a. den Ḳâmôes van Al-Fìrûzâbâdì, s. v. اتى, تأنّى synoniem van ترفّق, en Lane Arabic English Lexicon, Part III, blz. 1125 ترفّق = he used gentleness.

Red.

Is het Sanskrĕta Mahādjana ook het Javaansche Mĕdjånå?

DOOR

D. VAN HINLOOPEN LABBERTON.

Deze vraag, bij mij gerezen bij het lezen van Dr. Ph. S. van Ronkel's „Mededeeling" op pag. 215 van deel 54 van dit Tijdschrift, wil ik hieronder trachten te beantwoorden.

Zoowel door het bezit van oudere geschreven oorkonden, als door den rijkdom zijner litteratuur, gedragen door een door meer dan twintig millioen menschen gesproken levende taal, is het Javaansch de beste bewaarplaats van alle vreemde woorden, welke in den Archipel zijn geïmporteerd, en het zal in haast alle gevallen loonend zijn om het Javaansch mede in beschouwing te nemen, bij de bespreking van in de verwante talen zich voordoende zaken.

Door Dr. van Ronkel zelven werd er in de aangehaalde mededeeling reeds op gewezen, dat H. H. Juynboll's Glossarium op het Oud-Javaansche Rāmāyaṇa het woord *Mahādjana* geeft in den zin van „een groot man", hetwelk dan als een „heilig", een „edel" mensch is te verstaan. (Rām. Kakawin XXIV, 136).

Ook in Dr. v. d. Tuuk's Kawi-Bal. Wdb. zal men *Mahādjana* in dezen zin, dien wij de beteekenis I zullen noemen, kunnen aantreffen op pag. 492 van het vierde deel, zoodra dit deel het licht zal hebben gezien [1]).

In de door Dr. van Ronkel als II genoemde beteekenis „vele menschen, menschenmenigte" meen ik het woord terug

1) Dit heeft intusschen, dank zij de goede zorgen van Dr. D. A. Rinkes, plaats gevonden.

te vinden in het zoowel in het Oud- als in het Nieuw-Javaansch voorkomende *Madjana*.

Het Jav. Ned. Hwb. kent dit woord in tweeërlei zin. Vooreerst in dien van „minachten" (ook in den i-krija vorm *Madjanani*), in welken zin het afgeleid is van Sanskrĕta *Awa-djnjāna*, minachting, en hier buiten beschouwing kan blijven. Daarnaast echter ook in den zin van „matig", „middelmatig", „niet meer dan gewoon", voor welken zin het Hwb. verwijst naar Skr. *Madhyama*, „middelste". Intusschen komt *Madjanané* in het levend Javaansch nog steeds voor in den zin van *Antarané*, „te midden van" en de ongunstige zin van de in het Hwb. opgegeven woorden zal wel door den invloed van het in de eerste plaats gegeven homonym, met gansch andere afstamming, zijn gewekt.

In v. d. Tuuk, Kaw. Bal. Wdb., 4de deel pag. 596, wordt bij *Madjana* o. m. opgegeven: vergelijk het Javaansch (de in Hwb gegeven etymologie wordt niet nader aangeroerd, en scheen v. d. T., die anders in den regel den Skr. vorm vermeldt, dus vermoedelijk twijfelachtig), voorts wordt verwezen naar een tweetal zinnen uit het door J. C. G. Jonker uitgegeven Oud-Javaansch wetboek, luidende „angĕlènana pangrĕgané samadjanikang mati ika", 233 en 235 [1]) en „angĕlènana samadjanané rĕgané kang dèn idĕk ika" en voorts: *Madjanana* „wees (voor ons) een arbiter" Krsw. 21, a.

Dit gebruik van *Medjana* schijnt den vermoedden samenhang met *Madhya* te kunnen begunstigen. In de vertaling van 233 wordt door Dr. Jonker *Samadjanané* eenvoudig weggelaten: „en moet de waarde van het gestorvene (dier) vergoeden" zoo staat er. In 235 leest Dr. Jonker „de gemiddelde waarde", en heeft dus vermoedelijk aan *Madhya* bij „*Pama*(*dja*)*né*" gedacht.

Nu is inderdaad eene afleiding van *Madhya*, zooals ze door

---

1) Dr. v. d. Tuuk ontleent deze zinnen blijkbaar aan een handschrift van dezen tekst, het gedrukte werk wijkt althans in 235 een weinig af, en heeft de variant „tur angĕlènana sapama(dja)né rĕgané kang kĕdĕkan ika"

het Jav. Hwb. voorgeslagen wordt, wel verleidelijk, en ook op de door Dr. v. Ronkel uit het Maleisch bijgebrachte voorbeelden zou voor *Di-mahdjana*, „te midden van een aantal menschen", vrijwel passen, terwijl, wat de schrijfwijze betreft, ook de verspringing van de *H* van *Madhyana* tot *Mahdjana* niet verwonderlijk zou zijn, gezien hoe in tal van Maleische ontleeningen uit het Skr. iets dergelijks gebeurde, b. v. هرت voor Skr. *Artha*, هرڬ uit Skr. *Argha* enz.

Nochtans meen ik, dat de door Dr. v. Ronkel aangewezen afleiding het van de in het Jav. Hwb. aangegevene wint, en wel om de volgende redenen:

Welke afleiding van *Madhya* zou tot een vorm *Madhyana* in het Javaansch hebben kunnen leiden? *Na* kan hier niet als een Javaansch formatief aan een vreemden stam zijn gesuffigeerd, en de vorm „*Madhyana*" komt in het Skr. zelf niet voor. De naaste benadering van eene Skr. afleiding van *Madhya*, welke in aanmerking zou kunnen komen is wel het door het Wdb. gegeven *Madhyama*, „middelste", doch een verbastering van het Skr. suffix *ma* in *na* is ongewoon en onwaarschijnlijk. Er is echter meer. Het wegvallen van de aspiratie uit *Madhyama* levert geen bezwaar, is integendeel in overeenstemming met de neiging van het Modern-Javaansch om de aspiraties te verzachten. Het verloopen van *dya* tot *dja* is echter iets van den laatsten tijd, en komt betrekkelijk zelden voor. Zoo wordt het grammaticale woord *Madya* (naam van de middelsoort-taal) nimmer *Madja*, wat dan ook om de verbreede uitspraak van de *a* in de voorlaatste lettergreep, welke van die spelling het gevolg zoude zijn, niet zou kunnen [1]). Ook *Madhyama* (in *Madhyama-poeroeṣa*, beteekenis als in het Sanskr.) bestaat nog steeds als grammaticale term in het Nieuw-Javaansch, terwijl het Oud-Javaansch *Madhyama* nog zeer goed kent, (Zie v.

1) Bij het geliefde homoniemen en synoniemen-gegoochel kan dit wel. Het woord *Madja* in *Madjapait* is vermoedelijk wel oorspronkelijk „*Madhya*".

d. T., deel 4 pag. 563), en dan altijd in den onverbasterden vorm, terwijl *Madjana* daarneven ook in het Oud-Javaansch reeds steeds met *dja* en nimmer met *dya* wordt geschreven.

Wij meenen dus te mogen concludeeren, dat in het Javaansche „Mĕdjana" [1]) en „Madjanané" evenals in het Maleische „Mahdjana", het Skr. woord *Mahādjana* in den hierboven bedoelden zin II voortleeft, terwijl aan den Javaanschen locatief „Ing madjanané" in het bijzonder de Saptamî-vorm *Mahādjané* in het Skr. beantwoordt, welke den zin heeft van „in tegenwoordigheid of ten overstaan van vele menschen", zooals bijv. in den volgenden zin uit Mahābh. Sjānti-Parwa 114v. 15:

„Pariwādam broewaṇó hi,
Doerātmā wai mahādjané,
Prakāsjayati dósaṁstoe
Sarpaḥ phaṇam iwōtjtjhritam",

„De booze, die in veler tegenwoordigheid kwaad spreekt, brengt slechts zijn eigen boosheid aan 't licht. Hij is als een cobra, die haar huif [2]) opsteekt".

Het is niet onaardig op te merken, dat Dutt, de bekende uitgever van zoovele Sanskrĕta-vertalingen, *Mahādjané* hier niet heeft begrepen in dezen zin, en door de beteekenis I van Mahādjana „een groot of edel man" is misleid. Hij vertaalt: „That wicked wretch, who mentions the faults of *a high-souled person*, really displays his own evil nature, even as a snake shows his hood".

Voor de door mij gegeven vertaling van *Mahādjané* in het aangegeven geval, heb ik den sterken steun van het Petersburger Wdb. dat men zie s. v. Mahādjana.

Het is curieus aan het vorenstaande nog te kunnen toe-

1) De variatie *pĕpĕt* of *a* in den derden lettergreep van achteren is, zooals men weet, etymologisch hier niet van beteekenis.

2) De 7 bovenste ribben worden door de cobra in haren „Schreckstand" uitgebreid, terwijl zij het lichaam omhoog heft.

voegen, dat op Java de woordelijke vertaling van beteekenis I *Wong agoeng*, „een aanzienlijk personage", wat in tĕmbang vaak gebezigd wordt voor den Vorst zelf, dialectisch ook de beteekenis kan hebben van II „vele menschen", b. v. „Ing sabin èten tiang agoeng", „er zijn op het rijstveld vele menschen". Ik wees hierop reeds eerder (Zie „het Javaansch van Malang-Pasoeroehan" in Deel 51, 3de stuk der „Verhandelingen", no. 54 van de Woordenlijst).

Mei 1912.

NOTA van toelichting omtrent de federatie Doeri of Talloe-Batoe-Papan, bestaande uit de landschappen Maloewa, Allah en Boentoe-Batoe.

A. SAMENSTELLING EN STAATKUNDIG VERBAND.

De federatie Doeri, ook Talloe-Batoe-Papan geheeten, bestaat uit de geheel van elkaar onafhankelijke landschappen Maloewa, Allah en Boentoe-Batoe, die alle ontstaan zijn uit het oorspronkelijke rijkje Doeri, en daaraan, door aanhuwelijking en verovering, toegevoegde landstreken.

Elk der landschappen staat onder een afzonderlijken Aroe.

Maloewa staat onder La-Gali, Aroe-Maloewa, Allah onder I Lorong, Aroe-Allah (ook wel Aroe-Tobanga geheeten naar de kampong Tobanga), en Boentoe-Batoe onder La-Boetoe, Aroe-Boentoe-Batoe.

Deze drie vorsten stammen af van Poewang-To Malangke, eerstbekende vorst van het oorspronkelijke Doeri, en zijn dus aan elkander verwant.

Hoewel de drie landschappen geheel zelfstandig naast elkaar staan, hebben zij reeds eeuwen geleden met het doel zich tegen vijanden van buiten te kunnen verzetten een bondgenootschap aangegaan, de Talloe-Batoe-Papan geheeten.

Voor besprekingen, de drie landschappen betreffende, kwamen de zelfbesturen tezamen op de vergaderplaats (Atongkongan) tusschen de kampongs Boentoe-Ampang en Boelih gelegen, en Pénék genaamd.

Hier werden ook door het betrokken Zelfbestuur de besprekingen gehouden welke het inwendige van het landschap

Maloewa betroffen; voor het landschap Allah werd vergaderd op den heuvel Mata-Allo geheeten, ten Oosten van de rivier Salo-Mata-Allo, en nabij Kalossi gelegen, terwijl alle besprekingen het inwendige van het landschap Boentoe-Batoe betreffende werden gehouden in de kampong Boentoe-Batoe zelf, nabij het huis van den Aroe.

Barokko, dat zich voorheen niet tot Doeri rekende, maar zich alleen beschouwde als vasalstaat van Allah, heeft een eigen vergaderplaats in de kampong Totalang, nabij het huis van den Aroe.

Van de landschappen waaruit de federatie bestaat wordt Maloewa het voornaamste geacht, omdat:

1e. Maloewa het oorspronkelijke rijkje Doeri vertegenwoordigt, dus het oudste is:

2e. de vergaderingen der vorsten en hoofden van de Talloe-Batoe-Papan van den aanvang af in dit landschap gehouden zijn.

In zekere mate werd de suprematie van Sidenreng over de federatie erkend.

Wanneer eertijds in Doeri iets belangrijks was voorgevallen, dat aan den Vader van Doeri, den Adatoewang van Sidenreng, gemeld moest worden, of wanneer Doeri hulde moest bewijzen aan dien vorst, dan was het steeds de Aroe van Maloewa, als oudste, die als afgezant optrad; hij nam dan beurtelings zijn weg over het landschap Enrekang en het landschap Maiwa, en werd naar Sidenreng vergezeld door den zelfbestuurder van het doorgetrokken landschap.

Sidenreng heeft vooral sedert 1866 steeds grooten invloed op Doeri gehad.

B. KORTE GESCHIEDENIS.

Volgens aloude overleveringen zou de eerste mensch op Celebes Tambor-Langit van uit den hemel langs een reusachtig groote bamboe-betong op den hoogsten top van het Lati modjonggebergte, den Rante-Kambolla, zijn nedergedaald.

Tambor-Langit huwde met Sanda-Billik, de vrouwelijke watergeest van den oorsprong van de Sadangrivier.

Uit dat huwelijk sproten de knapen Poewang-Malalèongan, Poewang-Papa-Langit, Poewang-To-Maboeli en Poewang-Sanda-Boro. Zij waren respectievelijk in Napo, Gassing, Batoe-Oeling en Batoe-Borrong geboren.

Behalve de genoemde knapen werden er ook vier meisjes geboren, wier namen niet bekend zijn.

Toen de dochters huwbaar werden ging Sanda-Billik met haar terug in de wateren van de Sadang, verdween onder de oppervlakte en kwam niet weder te voorschijn.

Zij deed dit om te voorkomen, dat broeders en zusters met elkaar huwden.

Omtrent de eerstgenoemde drie broers vermeldt de overlevering verder niets, van Sanda-Boro wordt verteld, dat hij huwde met eene vrouwelijke geest, To Boettoe ri Batang, genaamd, die hij uit een bamboe-betong bevrijdde, door die bamboe te splijten.

Uit dit huwelijk sproot een zoon, Lakipadada geheeten.

Wie de echtgenoote van Lakipadada geweest is, ging verloren.

Lakipadada, oud geworden zijnde, verdeelde zijn rijk Celebes onder zijne drie zonen, en nam daarbij den Bamba-Poewang (groote poort), een reusachtig groote kalkrots als punt van samenkomst der drie landen.

Uitgaande van den Bamba-Poewang werden eene lijn Zuid-Noord en eene lijn Oost-West als grenzen der deelen aangenomen.

Het Noord-Oostelijk deel werd Loewoe, en kreeg tot Vorst Datoe-Patta-La-Boenga, het Noordwestelijk deel werd de To-Roengkoenglanden (ook To-riadja landen), en kreeg tot Vorst Poewang-Patta-La-Bantang.

Het geheele land ten Zuiden van de lijn Oost-West, werd Gowa, en kreeg tot vorst Kraeng-Patta-La-Mèrang.

Alle andere landschappen zijn door splitsing en verbrokkeling dezer drie oer-rijken ontstaan.

Voor zoover kan worden nagegaan heette de eerstbekende vorst van het oorspronkelijke rijkje Doeri (thans in hoofdzaak het landschap Maloewa) Poewang-To-Malangkè, die geboren was in kampong Tondong (Maloewa).

De naam van zijn vader is niet bekend; wel wordt in Sanggalahs geschiedenis Poewang-Pagonggang vermeld, die een broeder van hem was en Aroe over dat rijkje.

To-Malangkè huwde met de Aroe van Barokko (naam onbekend) en kreeg twee zonen Tjamanina en Tangmasèong.

Tangmasèong verklaarde, zich aan het hoofd van de lieden van Barokko (slechts in naam nog onder Loewoe staande) stellende, den oorlog aan zijn vader, versloeg diens krijgers, en werd daarna officieel door zijn vader als Aroe van Barokko erkend.

Na den dood van To-Malangkè werd Tjamanina, Aroe van Doeri.

Nadat in Doeri Tjamanina door Matindo-I-Doeri en in Barokko Tangmasèong door Paroeka opgevolgd waren, deed een legertje uit Bonè een inval in Doeri en Barokko, en veroverde beide landjes.

De beide vorsten werden in ballingschap naar Bonè medegevoerd.

Paroeka stierf aldaar kinderloos; Matindo-I-Doeri vestigde zich met zijne vrouw in Tjempa, een leenstaatje van Bonè, en liet bij zijn overlijden verscheidene kinderen na.

Twee broeders van Paroeka, niet in ballingschap naar Bonè gevoerd, Mariang en Kamariang geheeten, wierpen zich op tot Aroe, respectievelijk van Barokko en Doeri.

Mariang voegde door verovering eenige landstreken bij Barokko, en werd daardoor Aroe van Allah.

Na den dood van Kamariang beoorloogden diens beide zoons Kadèrè (Kadir) en Kapatala elkaar en voerden een heftigen strijd om den troon van Doeri.

Nadat beide broeders zich weder verzoend hadden, deelden zij Doeri.

Kadèrè werd Aroe van Maloewa, Kapatala, Aroe van Boentoe-Batoe.

Vervolgens sloot Mariang met zijn beide neven een bondgenootschap en werd dus de stichter van de Talloe Batoe Papan.

I Lorong, de tegenwoordige Aroe-Allah en La-Boetoe, Aroe-Boentoe-Batoe stammen beiden af van Tangmasèong alleen; La-Gali Aroe-Maloewa, stamt van vaderszijde van Tangmasèong, van moederszijde van Matindo-I-Doeri, daar zijne moeder, Poewang-Ballah, een dochter van Poewang-Siwa, sedert overleden Aroe-Tjèmpa, rechtstreeks van Matindo-I-Doeri afstamt.

De federatie Doeri behoort sedert eeuwen met de landschappen Enrekang, Letta, Kassa en Batoe-Lappa tot een bondgenootschap de Masenrempoeloe of Masenremboeloe (hoogelanden) genaamd: wanneer dat bondgenootschap werd aangegaan is niet bekend.

In 1685 werd Letta door MalampèE-gammèna, Aroe van Bonè, ten ondergebracht wegens beleediging door het dooden van Bonische zendelingen.

Maiwa werd in plaats van Letta, dat zijne zelfstandigheid verloor, en voor het grootste gedeelte onder Sawito kwam, in het bondgenootschap opgenomen.

In 1686 kwamen Doeri en de overige staten van den bond door sluwheid van Aroe-Palakka, Aroe van Bonè, onder Bonischen invloed; later echter tijdens Batari-Todjo, (1724-1749), vorstin van Loewoe, weder onder dien van Loewoe.

In 1824 zond Doeri, evenals de overige staten der Masenrempoeloe, een afgezant naar Makasser om aan den Gouverneur-Generaal van der Capellen te verzoeken te mogen toetreden tot het vernieuwd Bongaisch-Contract.

Bij resolutie van 26 December 1825 No. 7 werd de Gouverneur van Makasser gemachtigd om de bondstaten der Masenrempoeloe op te nemen in het genoemd vernieuwd contract, welke machtiging niet tot uitvoering kwam.

In 1866 werd Doeri veroverd door La-Pangorisang vorst van Sidenreng, die in November d. a. v. bij een particulier

bezoek bij wijlen den Gouverneur Bakkers verzocht om het veroverde Doeri bij Sidenreng te mogen voegen.

Overeenkomstig dat verzoek werd bij missive van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden 1866 No. 621 een voorstel aan de regeering gedaan, waartegen echter bij kabinetsmissive van 13 Juli 1867 No. 108 bezwaren werden ingebracht, tengevolge waarvan het op de zaak niet weder teruggekomen is.

In 1896 hebben Doeri, Enrekang en de Midden-Toradja, gesteund door de Sidenrengers onder Oewa-Sitoeroe een heftigen strijd gevoerd tegen een leger Bonieren onder aanvoering van den Poenggawa van Boné.

Dat leger ter sterkte van ± 4500 man was reeds tot tusschen Batoe-Alloe en Rante-Boewa het Toradja-gebied binnengedrongen, toen het door de genoemde strijdkrachten tot staan werd gebracht, en nabij Batoe-Alloe verslagen. Hierbij hebben Oewa-Sitoeroe en Poewana-Tjèmpan, Soelewatang van Enrekang, zich bijzonder onderscheiden.

Als bondstaat heeft Doeri geen deel genomen aan het verzet tegen de vestiging van het Gouvernement op Celebes. Wel heeft er in 1906 eenig verzet plaats gehad om en nabij Kalossi, en werden in den aanvang van 1907 de Allah-en Lintikstellingen, in Noord-West en in West-Barokko gelegen, door talrijke vijanden bezet, maar dat verzet ging uit van Barokko en van de Toradja's onder Oewa-Saroerang, en eindigde met het nemen dier beide stellingen op 13 en 15 Maart 1907.

CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Het met La Galie Aroe Maloewa, als bestuurder van Doeri en den hadat van dat landschap op 30 September 1890 gesloten contract, werd goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 2 October 1891 No. 28.

Op 15 October 1905 legde La Galie voornoemd de korte verklaring af, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 19 Juli 1906 No. 29.

NOTA van toelichting omtrent het landschap Allah, behoorende tot de federatie Doeri.

A. I. GRENZEN.

Het landschap Allah grenst:

ten Noorden: aan het district Oeloewaai (Maloewa) en aan de tijdelijke onderafdeeling Makalé (Salo-Malino, Salo-Barani en den kam van het Samboewa gebergte);

ten Oosten: aan het district Oeloewaai (Maloewa), aan Loewoe, kam van het Latimodjong gebergte (Boentoe-Potok Sia en Boentoe-Sékollong) en aan het district Maloewa (Maloewa);

ten Zuiden: aan de districten Maloewa en Anggeradja (beiden van Maloewa);

ten Westen: aan het landschap Enrekang (keten van den Boentoe-Siambo, den Boentoe-Sarong en den Boentoe-Soemoei) aan Boven-Sawito (Sadangrivier) en aan de tijdelijke onderafdeeling Makalé (Sadang-rivier).

II. GROOTTE.

De oppervlakte van het landschap Allah bedraagt ± 330 K. M.

De grootste lengte is ± 20 K. M.

De grootste breedte is ± 35 K. M.

III BEVOLKING.

Fanatisme is onder de hoofden en bevolking onbekend.

Ie. GODSDIENST.

Met uitzondering van een gedeelte der inwoners van het district Tjariau, dat nog uit oorspronkelijke Toradja's (Heidenen) bestaat, wordt in Allah de Islam beleden, doch de

voorschriften worden zeer vrijzinnig opgevat en gaan samen met tal van oude heidensche instellingen en gebruiken, welke bij geboorte, gedurende het leven en bij huwelijk, en bij overlijden gevolgd worden.

Volgens opgave is de Islam sedert zes of zeven menschengeslachten ingevoerd.

De geestelijkheid van het landschap bestaat uit een kalif, een imam, een chatib en een bilala, benevens een dodja voor de hoofdpaats Kalossi zelf, alwaar zich een missigit bevindt, en uit een chatib, een bilala en een dodja voor eenige langaras in de andere districten.

De geestelijken zijn allen zeer weinig ontwikkeld, kunnen lezen noch schrijven, en zijn slechts op de hoogte van de meest algemeene godsdienstplichten.

De drie geestelijken van Allah (Kalossi) zelf, vormen, met den djodja, een parewa [1]) onder den kalif.

Hare inkomsten geniet de geestelijkheid uit giften uit sedekah's voortvloeiende, en uit geschenken van de bevolking.

Een sjarat bestaat niet; bij verdeeling van erfenissen wordt het Doeri-Toradjaasch gewoonterecht gevolgd; geschillen worden beslecht door den Aroe, den Soelewatang of den Pabitjara.

IIe. ETHNOGRAFISCHE BIJZONDERHEDEN.

AFSTAMMING.

De bevolking bestaat oorspronkelijk geheel uit Toradja's, door den overgang van het grootste gedeelte der bevolking tot den Islam zijn verscheidene harer oorspronkelijke gewoonten en gebruiken gewijzigd.

De vorsten stammen ook allen af van de oorspronkelijke Toradjavorstengeslachten, en zijn niet met Boegineesche geslachten verwant.

AANTAL INWONERS.

Het landschap Allah telt ± 14000 inwoners, waaronder 4464 geregistreerde mannen.

---

1) Onder een parewa wordt verstaan eenige geestelijken (ook heidensche.) die bij overlijden en begrafenissen de noodige ceremoniën verrichten en bij het bidden en zingen voorgaan.

AARD EN EIGENSCHAPPEN VAN HET VOLK.

De Doerische (Mohammedaansche) bevolking is lui, onverschillig, vuil en onzindelijk, onbetrouwbaar en leugenachtig van aard; de Toradjabevolking daarentegen is ijverig en vlijtig, maar overigens eveneens vuil en onzindelijk, onbetrouwbaar en leugenachtig; door meerdere ontwikkeling zullen deze slechte eigenschappen geleidelijk verdwijnen.

De vorsten zijn weinig beteekenende lieden, voorheen verslaafd aan opium of sagoweer (ballok), aan het spel en aan de vrouwen; zij lieten alles over aan hun Hadat.

Onder de Hadatleden en de mindere hoofden vindt men krachtige figuren.

Onder de tegenwoordige bevolking vertoeven in Kalossi, Tabanga, Allah en Kalossi verscheidene Boegineezen en afstammelingen daarvan. Deze lieden oefenen een zeer goeden invloed uit op de Doeriërs, hoofden zoowel als bevolking; zij zijn vlijtig, ondernemend en veel beschaafder dan de Doeriërs en leggen zich voornamelijk op den handel toe. Velen hunner stammen uit adellijke en gegoede geslachten van Sidenreng (Sorejang, Amparita, Teteadji, Pangkadjene, Wele-Tedong en Tjarwali), en zijn aangehuwd aan Doerische hoofdenfamilien.

TAAL.

De taal is het Doeriesch, een mengsel van Toradjawoorden, met uitdrukkingen en woorden uit Enrekang, Letta en Maiwa, terwijl er bovendien vele woorden van Boegineeschen en Maleischen oorsprong verbasterd in voorkomen.

KLEEDING.

De mannen dragen een broekje van grof wit katoen, dat vrij ruim zit, een kain van dezelfde stof en als zij Mohammedanen zijn, een hoofddoek van gekleurd katoen met Arabische letterteekenen bedrukt, als zij heidenen zijn, een bamboe haarband, of een opgerold wit touw van ananas- of boomvezels vervaardigd, waarmede de lange haren bijeen worden gehonden.

De vrouwen dragen steeds een grof wit katoenen kain, veelal het eenige kleedingstuk, dat zij bezitten; de gehuwde vrouw draagt soms daaronder een kort broekje, als dat der mannen; bij feesten wordt door de vrouwen een wit katoenen baadje gedragen, met lange mouwen en tot aan den hals dichtgeknoopt.

Het voorgaande ziet alleen op de Doeriërs.

De Boegineezen en hunne afstammelingen dragen de kleeding aan hun landaard eigen.

HUIZEN.

De huizen staan op palen, zijn klein en slordig gebouwd, en worden slecht onderhouden.

Onder de huizen trof men voorheen stallingen voor paarden en vee aan.

Vorsten, hoofden en Boegineezen bewonen betere huizen op Boegineesche wijze gebouwd.

WAPENEN.

De oorspronkelijke wapenen als lans, klewang, blaasroer en schild, zijn behouden gebleven.

De keris wordt bij uitzondering gedragen, en is ook evenals de badiq door de Boegineezen ingevoerd. De oude vechthoed en de rottan-, lederen- of maliënkolder worden nog maar zelden aangetroffen. Boog en pijlen zijn nooit inheemsch geweest.

GEBRUIKEN BIJ OVERLIJDEN EN BEGRAVEN.

De wijze waarop overledenen ter aarde worden besteld is voor de onderscheidene klassen der bevolking zeer verschillend.

Zij, die behooren tot het mindere volk, worden, na inwikkeling, op de gewone Mohammedaansche wijze in den grond begraven.

De gegoeden en hoofden worden, nadat het lijk ingewikkeld is met katoenen windsels, en soms geruimen tijd in het doodenhuis heeft doorgebracht, gekist in een trog

van ruw bekapt hout, en bijgezet in een doodenhuisje, dat tegen den loodrechten rotswand wordt bevestigd, of gewoon begraven.

De vorsten worden, nadat hun lijk is ingewikkeld en soms meer dan een jaar in het doodenhuis gestaan heeft, na gekist te zijn, in diep in den rotswand uitgehouwen holen bijgezet, of in van steenen opgebouwde graven ter aarde besteld.

In Allah worden de Toradjahoofden alleen nog maar in gehurkte houding, met de armen over elkaar gekruist, en na opvullen der oog-, neus-, oor- en mondholten met stofgoud, begraven.

Naarmate van den welstand van den overledene worden gouden en zilveren sieraden, staafjes goud of stofgoud, enz. mede bijgezet, en worden er min of meer kostbare doodenfeesten gevierd waarbij soms honderden karbouwen en geiten, en duizenden kippen geslacht worden.

HUWELIJK EN ECHTSCHEIDING.

Alleen bij huwelijken van vorsten en zeer gegoede hoofden worden feesten gegeven en worden de huwelijken met behulp van een geestelijke voltrokken.

Met de huwelijken der minder gegoeden bemoeit zich de geestelijkheid niet.

Wanneer de aanstaande vrouw haren echtgenoot een kain, een broekje en wat sirih, of, wanneer zij zeer arm is, slechts eenige vruchten, djagoengkolven en eieren heeft aangeboden, en deze aangenomen zijn, dan is daarmede het huwelijk gesloten.

Bij de personen, wier huwelijk door een geestelijke wordt voltrokken wordt diens ministerie ook noodzakelijk geacht voor het uitspreken van echtscheidingen.

De bruidschat van gegoede vrouwen en van die van adel, bedraagt van 11 tot 44 rijksdaalders, die van de vrouwen uit het volk, òf niets, òf een luttel bedrag tot een maximum van *f* 2.40 (vier realen haantjes duiten).

De scheiding geschiedt door vaneen te gaan, zonder meer, en elk het zijne medenemend.

B. I. BERGEN.

Eigenlijk Allah bevat slechts hoogere heuvels, de hoogte varieert van ± 700 tot ± 850 Meter.

Barokko bevat in het Zuiden: den Boentoe-Siambo, den Boentoe-Kalang, den Boentoe-Tengko, den Boentoe-Loko-Tjédé;

in het Westen: den Boentoe-Siambo, den Boentoe-Sarong, den Boentoe-Soemoei en den Boentoe-Moendang;

in het Noorden: de rotscomplexen van de Allahstelling en het Samboewa gebergte;

in het midden: den Boentoe-Tongko, de kalkrotscomplexen van Lintik en het noordelijk gedeelte van het Marena en Kambolangi gebergte, welke bergen in hoogte varieeren van ± 700 tot ± 1800 Meter.

Tjariau bevat de uitloopers van den Boentoe-Patok-Sia en den Boentoe-Sekallong, en een aantal hooge rotsen; de hoogte der toppen varieert van ± 750 tot ± 3000 Meter.

II. RIVIEREN.

Eigenlijk Allah en Barokko worden door de Mata-Allo van elkaar gescheiden, en worden doorstroomd door talrijke onbeteekenende zijriviertjes van genoemde rivier.

Barokko heeft de Sadang als grensrivier in het Westen, en in het Noorden de Salo-Barani.

Door Tjariau loopt de Salo-Oeloewaai, die ook Salo-Tjariau genoemd wordt, en talrijke zijriviertjes heeft. Allen zijn bergrivieren.

III. WATERLEIDINGEN.

Talrijke, goedgegraven en aangelegde, waterleidingen vindt men in Tjariau.

In Barokko waar sedert de laatste jaren veel aan sawahbouw gedaan wordt (Barokko, Tangsa, Garasik en Kalassi) werden goed aangelegde waterleidingen gegraven.

Eigenlijk-Allah heeft weinig levend water en daardoor ook geen rijstbouw.

IV. WEGEN.

Barokko bevat de groote wegen Kalossi-Rante-Pao, Kalossi-Makale en Kalossi-Sossok-Enrekang.

Voorts een goeden secundairen weg Tjendana-Enrekang.

Door eigenlijk-Allah loopt de groote weg Kalossi-Mindalang-Minanga-Ranté-Pao, en de secundaire weg Kalossi-Maloewa.

In Tjariau treft men den secundairen weg Mindalang-Tjariau-Oeloewaai-Roni aan.

Voorts komen in het geheele landschap tal van voetpaden voor, die voldoen aan de behoefte der bevolking.

V. SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP MET OPGAVE DER KAMPONGS.

Het landschap Allah bestaat uit de districten:

A. Eigenlijk-Allah;

B. Barokko;

C. Tjariau.

A. In het district Allah zijn de voornaamste kampongs Karrangan, Rante-Limbong, Minanga, Tjemba, Tjemba-Djawa, Barrang, Maliba, Mindalang, Mèkala, Allah, Boentoe-Lingkoewa, Boentoe-Isong, Parombèang, Mawak, Tanda, Pèlalo, Tondong, Tjallak, Loko, Galonggong, Kaladja, Pema, Galoegoe, Taoeloe, Boeli, Boentoe-Tjoei, Bontongan, Boentoe-Poewang, Parindéan en Bolang.

B. In het district Barokko zijn de voornaamste kampongs: Tangsa, Garasik, Kalassi, Rèdak, Loembadja, Panal, Boentoe-Tongko, Boentoe-Poewang, Totalang, Parandèang Tjarwali, Sitaroe, Lindoe-Batoe, Bossok, Moendang, Batoe-Kèdè, Laya, Kondongan, Tjètjè, Barokko, Beladjin, Kariri, Lintik, Tondong, Boentoe-loE, Bareang, Pagèwa, Patekong, Tobanga, Kalossi, Tjaké-Roetoe, Boentoe-Talang, Panassan, Siamang en Boentoe-Tallang.

C. In het district Tjariau zijn de voornaamste kampongs: Menambèni Limboeng, Kondongan, Tjariau, Karra, Tanette en Lamba.

VI. BRUGGEN.

De bruggen zijn allen van hout, doch voldoende voor het verkeer.

D. GRONDGESTELDHEID.

De bodem van eigenlijk-Allah bestaat uit heuvels van roode klei en leem, en van paarsche klei (koperaarde) als verweeringsproduct van de ondergelegen harde bruine kleilagen. Voorts uit zandsteen- en grintlagen. Tjariau bestaat in het Oosten uit oergesteenten (grensgebergte met Loewoe), zandsteen-, grint- en verharde kleilagen; in het Westen uit roode- en paarsche kleilagen. In beide voornoemde districten komen eruptie gesteenten voor.

De bodem van Barokko bestaat uit kalksteenrotsen met overblijfselen van koraalriffen, waartusschen hier en daar vlakke gedeelten. Die kalkrotsen strekken zich uit van den Bamba-Poewang tot en met het Samboewa gebergte.

Ten Oosten en ten Westen van genoemde kalkrotsen vindt men zandsteen; verharde klei- en roode- en paarsche kleilagen, waaronder groote grintbanken.

In de bedding van de Salo-Tjariau wordt door de bevolking naar koper en stofgoud gegraven, en beide metaalsoorten door wasschen gewonnen.

E. I. NIJVERHEID.

De nijverheid bestaat in het weven van kains van grof wit katoen, het droogen, fermenteeren en kerven van inheemsche tabak van zeer goede hoedanigheid, het vervaardigen van grof vlechtwerk, het drogen van koffieboonen en het maken van koeken van gestremde karbouwenmelk.

Voorts wordt uit den arenpalm zeer goede arensuiker bereid.

II. LANDBOUW EN INZAMELING VAN BOSCHPRODUCTEN.

De rijstbouw, die in Tjariau reeds op uitgebreide schaal plaats vond, wordt sedert de laatste jaren in Barokko met

vrucht in het groot beoefend. Beide districten zijn rijk aan bergriviertjes met groot verval.

Behalve rijstbouw vindt men daar uitgebreide koffie-aanplantingen en djagoengvelden.

Tabak wordt in het groot in Barokko gekweekt op de kalkhoudende gronden.

In Eigenlijk-Allah wordt in hoofdzaak djagoeng verbouwd, en in mindere mate sirih, pinang, katella, soorten groenten en boonen.

Katoen wordt weinig meer verbouwd in eigenlijk-Allah, in Barokko en Tjariau wordt door de Toradja's aldaar nog veel katoen verbouwd even als batang (gierst).

Tjariau kan een vrij groote hoeveelheid boschproducten leveren, goede rottansoorten en dammar komen in de uitgestrekte bergwouden genoeg voor, maar de bevolking is huiverig om die te verzamelen uit vrees voor woudgeesten. Nabij Kalossi en Tobanga worden flinke klappertuinen aangelegd.

III. VEETEELT.

Karbouwen, geiten en hoenders komen veel voor; op den teelt van paarden, die vnl. alleen in het bezit van vorsten en enkele-hoofden worden aangetroffen, legt men zich sedert de laatste jaren meer toe. Aan verzorging dezer dieren wordt weinig gedaan, ze loopen vrij rond en zoeken zelf de beste weidegronden uit.

De karbouwen zijn bijzonder groot van stuk, de paarden daarentegen klein en ineengedrongen.

Naarmate der behoefte worden de vrij rondloopende paarden en karbouwen opgevangen ten einde als rijdiër te dienen, of, na een kort proces van temming, voor den ploeg te worden gespannen, dan wel als lastdier (patéké karbouw) dienst te doen.

IV. JACHT.

Aan jacht word, behalve op herten, niet gedaan. Herten vindt men in Barokko en in Tjariau. Op annowangs, die hier sporadisch voorkomen, wordt geen jacht gemaakt.

V. VISSCHERIJ.

Visch wordt op sawahs en in enkele vischvijvers gekweekt. In de rivieren treft men geene goede vischsoorten aan. Het aantal vischvijvers wordt geleidelijk uitgebreid.

VI. HANDEL.

Te Kalossi hebben zich een viertal opkoopers van koffie en karbouwenhuiden gevestigd, die de ingekochte producten uitvoeren naar Makasser.

De kleinhandel is tengevolge van de thans heerschende rust en orde zeer levendig geworden. Zeer druk bezochte passers worden om de vijf dagen te Kalossi, Barokko en Kalassi gehouden, alwaar rijst, koffie, djagoeng, tabak, groenten, boonen en vruchten-soorten benevens grove kains en kramerijen verhandeld worden.

Vele lieden uit de Midden-Toradja bezoeken de passers in Barokko, terwijl van hieruit de passers te Lali en Boentoe in de Midden-Toradja, en de vijfdaagsche passers te Enrekang geregeld bezocht worden.

VII. SCHEEPVAART.

Nihil. Noch de bovenloop van den Sadang, noch een der andere rivieren en riviertjes eigent zich voor een vaart met prauwen.

F. I. BESTUUR EN SAMENSTELLING DAARVAN.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door een Aroe, Aroe Allah of Aroe Tobanga, bijgestaan door een hadat, bestaande uit twee pabitjara's, 1 van Barokko en 1 van Allah.

Aroe Allah, I Lorong, genaamd, zelf fungeert als hoofd van het district Allah en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door een pabitjara van Allah, La Manjiri of Nenek Bolang genaamd.

Het districtshoofd van Barokko, La Tarroe, voert den ti-

tel van Aroe Barokko en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door een Soelewatang, La Lana en een pabitjara, La Gantora of Nenek Lintik geheeten.

Het districtshoofd van Tjariau, La Sima geheeten voert den titel van Aroe-Tjariau, en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door een pabitjara, La Wari genaamd.

De kamponghoofden dragen den titel van Matowa en worden in het bestuur over de onderdeelen der kampongs bijgestaan door wakils.

II. KORTE GESCHIEDENIS.

Met verwijzing naar het in de nota betreffende de federatie Doeri hieromtrent vermelde, wordt nog aangeteekend dat, vóór de komst van onze troepen in Doeri, Barokko zich zelf niet tot Doeri rekende, hoewel het zich als een vasalstaat van Allah beschouwde.

Barokko was zoo met Enrekang bevriend, dat het zich Boven-Enrekang noemde. Enrekang beantwoordde deze beleefdheid door zich Beneden-Barokko te noemen.

Bij het eerste optreden onzer troepen in het landschap Allah in September en October 1905, vielen geene vijandelijkheden voor, eerst na de vestiging te Kalossi, in 1906, van onze macht aldaar, werden vijandelijkheden ondervonden.

Deze namen een ernstig karakter aan in het einde van 1906, toen de Allah- en Lintikstellingen door de partij van het verzet werden bezet. In den aanvang van 1907 werden genoemde stellingen door den vijand versterkt en goed bezet, doch in Maart 1907 door onze troepen vermeesterd. Daarna werd de rust in deze streken niet weder verstoord.

III. INKOMSTEN DER HOOFDEN.

Sedert ons ingrijpen zijn de oude adatheffingen der hoofden afgeschaft.

Volgens de betrekkelijke begrootingen van uitgaven genieten thans bezoldiging uit de onderafdeelingskas van Enrekang de zelfbestuurder van Allah en de districtshoofden

van Barokko en Tjariau ten bedrage van respectievelijk *f* 300, *f* 240 en *f* 120 's jaars.

Bovendien hebben de volgende hoofden ornamentsvelden.

1. Aroe-Allah, landschapshoofden;
2. Aroe-Barokko;
3. Aroe-Tjariau;
4. Pabitjara-Allah (Bolang);
5. Pabitjara-Barokko (Lintik);
6. Soelewatang-Barokko;
7. Pabitjara-Tjariau.

IV. LANDSCHAPSKASSEN.

De inkomsten van geheel Doeri, Maiwa en Enrekang zijn tot een onderafdeelingskas vereenigd, waaruit ook alle uitgaven t. b. v. deze landschappen bestreden worden.

De aanslag der sima-assaparang-atoewong bedroeg in Allah over 1908 *f* 9480.40, over 1909 *f* 9600.

V. CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Korte verklaring geteekend door I Sorong-Aroe-Allah, als landschapshoofd van Allah, te Paré-Paré op den 11en Januari 1909, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 9 Juni 1909 No. 29.

NOTA van toelichting omtrent het landschap Boentoe-Batoe, behoorende tot de federatie Doeri [1]).

A. GRENZEN.

Het landschap Boentoe-Batoe grenst:

ten Noorden: aan de districten Tjariau (Allah) en Maloewa (Maloewa);

ten Oosten: aan Loewoe, kam van het Latimodjong-gebergte (Boentoe Sekollong), Boentoe Pokapindjang, Rante-Kambolla en Batoe-Bollong, ook Dante-Mario geheeten);

ten Zuiden: aan het landschap Maiwa (Boentoe-Pebanoewaäng en de rivier van Boenging (Salo Tabang);

ten Westen: aan de districten Banti en Anggeradja (beiden van Maloewa).

GROOTTE.

De oppervlakte van het landschap Boentoe Batoe bedraagt ± 350 K. M.

De grootste lengte is ± 20 K. M.

De grootste breedte is ± 30 K. M.

AFSTAMMING.

De vorsten stammen ook allen af van de oorspronkelijke Toradja-vorstengeslachten; Aroe-Baranalolo afkomstig uit Tjempa, een voormalig leenstaatje van Bone, maakt hierop een uitzondering, en is half Boeginees.

AANTAL INWONERS.

Het landschap Boentoe-Batoe telt ± 10000 inwoners, waaronder 2628 geregistreerde mannen.

1) Van deze en de volgende nota zijn de met de Nota-Allah gelijkluidende gedeelen niet afgedrukt. Red.

BERGEN.

Boentoe-Batoe is een bergland bij uitnemendheid.

De hoogte van den bodem varieert tusschen ± 800 M. en ± 3000 M.

In het Oosten treft men den Latimodjong-keten aan met den Batoe-Bollong (ook Dante-Mario geheeten), den Rante-Kambolla, den Rante-Tido, den Boentoe-Poka-Pindjang en den Boentoe-Sekollong.

In het midden den Boentoe-Mamba, den Boentoe-Tallang, den Boentoe-Salongge, den Boentoe-Galatjiri en den Boentoe-Boentoengang.

In het Zuiden: den Bebanoewaäng-keten en den Boentoe-Oeroe.

In het Westen en het Noorden hoogere heuvels, hier en daar met kalk- en koraalrotsen gekroond.

RIVIEREN.

De rivieren, die in Boentoe-Batoe stroomen, zijn alle zuivere bergrivieren met steenachtige bedding en groot verval.

Ze zijn de Salo-Maloewa, de Salo-Rosso en de Salo-Pabarani, samen vormende de Salo-Barakka, de Salo-Talimbangan en de Salo-Tabang (grens met Maiwa).

WEGEN.

Hoewel de hoogteverschillen in Boentoe-Batoe zeer groot zijn, zijn de wegen er over het algemeen niet moeielijk, en allen met een paard goed te berijden.

Door zeer goede secundaire wegen zijn Tampaäng of Banti, Boentoe-Batoe, Pasoewi, en Rante-Lemo, Maloewa en Boentoe-Batoe, Oeroe en Boenging (Maiwa) verbonden.

In aanleg is een secundaire weg van Rante-Lemo over Salongge naar Kalossi.

De overige wegen zijn voetpaden die voldoen in de behoefte der bevolking.

WATERLEIDINGEN.

De waterleidingen in Boentoe-Batoe zijn over het alge-

meen meesterlijk aangelegd. Op een berghelling zijn er soms drie, vier, of ook wel meer, evenwijdig aan elkäar op verschillende hoogten aangelegd.

Enkele dier waterleidingen hebben eene lengte van verscheidene uren gaans.

BRUGGEN.

De bruggen zijn allen van hout, doch zeer voldoende voor het verkeer.

SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP MET OPGAVE DER KAMPONGS.

Het landschap Boentoe-Batoe bestaat uit de districten:

A. Eigenlijk Boentoe-Batoe:

B. Pelapo.

A. In het district Boentoe-Batoe zijn de voornaamste kampongs: Loko-Loembang, Rante-Lemo, Gadeng, Salonge, Tampang, Kaloempang, Kalimboewa, Galatjiri, Barakka, Bantja, Panjoera, Lemo, Bontongan, Boentoe-Batoe, Passoewi, Roembia, Rosso, Loko, Passolorang, Mandatta, Bangkan, Mabya, Oeroe en Talimbangan.

B. In het district Pelapo zijn de voornaamste kampongs: Tanaboelan, Belombong, Mataring, Pelapo, en Tantido.

GRONDGESTELDHEID.

De bodem van Boentoe-Batoe bestaat in het Oosten (Latimodjong-keten met de uitloopers daarvan) uit oergesteenten, zandsteen en verharde kleilagen, en vulkanische gesteenten.

Hier en daar zijn uitstekende gedeelten van het oergesteente bekroond met kalkrotsen en overblijfselen van koraalriffen.

In het Zuiden treft men zandsteen en verharde kleilagen, vulkanische gesteenten, kalksteenrotsen, klei en leem aan.

In het Noorden en Westen bestaat de bodem hoofdzakelijk uit klei en leemlagen, met zandsteen en verharde kleilagen als ondergrond.

De bodem is over het algemeen zeer vruchtbaar, en wordt

met uitzondering van de nog maagdelijke wouden van het hooge gebergte vlijtig bebouwd.

LANDBOUW EN INZAMELING VAN BOSCH-PRODUCTEN.

De rijstbouw heeft in den laatsten tijd in Boentoe-Batoe een groote vlucht genomen.

Salongge, Bangkan, Bontongan en omliggende kampongs verbouwen rijst op uitgestrekte oppervlakten bergsawahs, in Rante-Lemo en Boentoe-Batoe is men bezig dit goede voorbeeld te volgen, terwijl Rosso en Loko-Loembang, en de kampongs onder Pelapo behoorende, reeds tal van goed aangelegde sawahs hebben.

In Boentoe-Batoe is overal levend water in onbeperkte hoeveelheid voorhanden zoodat de sawahs ruim van water kunnen worden voorzien.

Toch wordt er ook nog op ladangs rijst verbouwd, en wel omdat die rijstsoorten geuriger en beter van smaak zijn, hoewel de oogst geringer is, dan de rijst op de sawahs verbouwd.

Djagong wordt overal verbouwd waar maar een geschikte grondsoort te vinden is.

Tabak, hoewel van grove hoedanigheid en slechts als pruimtabak aan te wenden, wordt veel aangeplant, vooral in de vallei van de Salo-Rosso; en heeft een goeden naam in den handel.

Koffie wordt algemeen aangeplant in Rante-Lemo, Galla-tjiri, Loko-Loemboeng, Rosso, Paropo, Bangkan, Bontongan, Boentoe-Batoe en Salongge en overal op de uitloopers van het hooggebergte.

Katoen wordt weinig meer verbouwd nu de handel in garens, uit het Zuiden komende, zoo levendig geworden is.

Batang (gierst), sirih, pinang, katellasoorten, en sommige groenten- en boonensoorten worden tegenwoordig veel verbouwd.

JACHT.

Aan jacht wordt, behalve op herten, niet gedaan.

Hoewel in de uitgestrekte bergwouden een runder antiloopsoort (annowang, nowang of maliling geheeten) in groote kudden voorkomt, zijn de Doeriërs alleen in grooten getale er toe te krijgen op die offensief optredende dieren te jagen.

Door zijn scherpe hoorns en hoeven, is de annowang een geduchte tegenstander, die, zijne belagers bemerkende onmiddellijk op hen aanrent en hen onverwijld aanvalt.

HANDEL.

De kleinhandel is tengevolge van de thans heerschende rust en orde zeer levendig geworden.

Zeer druk bezochte passers worden om de vijf dagen te Pasoewi en Boentoe-Batoe gehouden, alwaar koffie, rijst, djagoeng, tabak, groenten- en boonensoorten, en kains en garens worden verhandeld.

Van uit Boentoe-Batoe is een geregeld verkeer over Tallang-Barani (Maiwa) met den zevendaagschen passer te Maroangin (Maiwa), en ook de passers van Maloewa, Banti, Sossok en Kalossi worden van hieruit bezocht.

SCHEEPVAART.

Nihil. De snelvloeiende bergrivieren eigenen zich voor geen vaart met prauwen, evenmin als de grootere rivier, de Salo-Tabang, wier bed rotsachtig is en waarin vele stroomversnellingen voorkomen.

BESTUUR EN SAMENSTELLING DAARVAN.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door een Aroe Boentoe-Batoe, bijgestaan door een hadat, bestaande uit een Soelewatang en twee pabitjara's, één van Pasoewi en één van Barakka.

Aroe Boentoe-Batoe-La Boetoe genaamd fungeert zelf als hoofd van het district Boentoe-Batoe, en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door den reeds vermelden Soelewatang

La Ina en de Pabitjara's van Pasoewi en Barakka, respectievelijk La Samoeda en La Tando geheeten.

Het districtshoofd van Pelapo heet Radja Barana Toewa en voert den titel Aroe Pelapo, hem staat Soelewatang noch Pabitjara ter zijde.

De kamponghoofden dragen den titel Matowa, en worden in het bestuur over de onderdeelen dezer kampongs bijgestaan door wakils.

KORTE GESCHIEDENIS.

Met verwijzing naar het in de nota betreffende de federatie Doeri hieromtrent vermelde, wordt nog aangeteekend, dat Boentoe-Batoe in zijn geheel nooit heeft deel genomen aan eenig verzet tegen het Nederlandsch-Indische Gouvernement.

Wel had er in het laatst van 1907 en in den aanvang van 1908 in Noord-Oost-Boentoe-Batoe, het zoogenaande Alé (bosch) gebied verzet plaats, doch dit bleef plaatselijk. De geestdrijver en voormalig geesten bezweerder (To-Minawak der Toradja's) Ambe-Kada, sedert tot den Islam overgegaan, had de bevolking van het Alé gebied, Kandé-Api, Paroppo, Rante-Lemo, Boentoe-Lamba en Loko-Loembang, tegen het Gouvernement opgezet, en haar verboden zich te laten registreeren en belasting te betalen. Een rooverbende van ruim 30 leden, waarbij een achttiental geweren steunde Ambe-Kada. Na een korte actie waarin eenige gevechten plaats hadden nabij Kandé-Api en den Boentoe Lamba, van 7 December 1907 tot en met 3 Januari 1908, was alle verzet in het Alégebied geheel gebroken en meldden zich de lieden, die aan den opstand hadden deelgenomen, bij den Civiel Gezaghebber.

INKOMSTEN DER HOOFDEN.

Sedert ons ingrijpen zijn de oude adatheffingen der hoofden afgeschaft.

Volgens de betrekkelijke begrooting van uitgaven geniet

de zelfbestuurder van Boentoe-Batoe eene jaarlijksche bezoldiging van *f* 300.— uit de landschapskas.

Bovendien zijn de ondervolgende hoofden in het bezit van Ornamentsvelden:

1. Aroe-Boentoe-Batoe, Landschapshoofd;
2. Aroe-Barana-Toewa, Aroe-Pelapo;
3. Aroe-Barana-Lolo, Aroe-Tampang;
4. Aroe-Napo, broeder van Aroe-Boentoe-Batoe;
5. Soelewatang-Passoewi;
6. Pabitjara-Passoewi en
7. Pabitjara-Barakka.

LANDSCHAPSKASSEN.

De landschapskassen van Doeri, Maiwa en Enrekang zijn tot een onderafdeelingskas vereenigd.

De aanslag der sima assaparang-atoewong bedroeg over 1908 *f* 5357.30, over 1909 *f* 5600.

CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

Korte verklaringe geteekend door La-Boetoe, aroe Boentoe-Batoe, als landschapshoofd van Boentoe-Batoe te Paré-Paré op den 11 Januari 1909, — goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 9 Juni d. a. v. No. 29.

NOTA van toelichting omtrent het landschap Maloewa, behoorende tot de federatie Doeri.

GRENZEN.

Het landschap Maloewa wordt, met uitzondering van het district Oeloewaai, dat geheel afgescheiden ligt van de overige districten, begrensd ten Noorden en ten Westen door het landschap Allah;

ten Oosten: door het landschap Boentoe-Batoe;

ten Zuiden: door de landschappen Maiwa en Enrekang.

Het district Oeloewaai grenst:

ten noorden: aan de tijdelijke onderafdeeling Makale (Salo-Malino);

ten Oosten: aan Loewoe (kam van het Latimodjonggebergte, Boentoe-Sinadji en Boentoe-Potok-Sia).

ten Zuiden en ten Westen: aan het district Tjariau (Allah).

GROOTTE.

De oppervlakte van het landschap Maloewa bedraagt ± 150 K. M.

De grootste lengte is ± 11 K. M.

De grootste breedte is ± 18 K. M.

AFSTAMMING.

La-Gali, Aroe-Maloewa, La Tjora, Aroe-Sossok en La-Padoe, Aroe-Mampoe, stammen van moederszijde uit Tjempa, een voormalig leenstaatje van Boni, maar zijn toch aanverwant aan de oorspronkelijke vorstengeslachten door afstamming van Matindo-Doeri, die in Tjempa in ballingschap overleed, en van Tangmaseong. Daeng-Magali, Aroe-Banti, is min of meer met het vorstenhuis van Enrekang aanverwant.

Poewang Tanette, Aroe-Oeloewaai, is van zuiver Toradja-afkomst, hij is reeds overgegaan tot den Islam.

AANTAL INWONERS.

Het landschap Maloewa telt ± 12000 inwoners, waaronder 3115 geregistreerde mannen.

TAAL.

In de districten Maloewa, Anggeradja en Banti wordt het Doeriesch, in het district Oeloewaai hoofdzakelijk het Toradjaasch gesproken.

Het Doeriesch is een mengsel van Toradjaasch met uitdrukkingen en woorden uit Enrekang, Letta en Maiwa, terwijl er bovendien vele woorden van Boegineeschen en Maleischen oorsprong, verbasterd in voorkomen.

KLEEDING.

De mannen der Toradja's dragen nog bijna allen den peoe of schaamdoek, een grof wit katoenen kain, een bamboehaarband, of een opgerold wit touw van ananas- of boomvezels vervaardigd, waarmede de lange haren bijeen gebonden worden.

De vrouwen der Toradja's dragen alle een korte kain van grof zwart katoen, en als zij naar den passer gaan of bij feesten, een baadje van dezelfde snit als dat der Doerische vrouwen, maar van zwart katoen.

BERGEN.

Angeradja, grenzende aan Enrekang, bevat den Boentoe-Leloewa, den Boentoe-Passaran, het Marewa gebergte, het Zuidelijk deel van het Kambolangi gebergte, den Boentoe-Lagisang, den Boentoe-Loko-Tjede, den Boentoe-Tinabang, den Boentoe-Tampo en het Noordelijk deel van den Boentoe Marari.

De hoogte der toppen varieert van ± 700 tot tot ± 1300 M.

Maloewa, als district, is een laagland met eenige heuvels van ± 700 tot ± 850 M. hoogte.

Banti bevat het oostelijk deel van den Boentoe-Marari

(Boentoe-Malando), den Boentoe-Pabarani (Gandang-Batoe) en eenige hoogere heuvels. De hoogte der toppen varieert van ± 850 tot ± 1200 M.

Oeloewaai ligt op de westelijke uitloopers van den Boentoe-Potok-Sia en de zuidelijke uitloopers van den Boentoe-Sinadji. De hoogte der toppen varieert van ± 900 tot ± 2500 M.

RIVIEREN.

De rivieren zijn nagenoeg niet bevaarbaar.

Anggeradja bevat de Mata-Allo, van den heuvel van Bolang tot aan de grens met Enrekang, en de Salo-Maloewa, van Tampo tot Tinabang (samenvloeing met de Mata-Allo).

Maloewa (het district) bevat de Salo-Oeloewaai van en met Bassaran tot Tampo.

Banti bevat de Salo-Pabarani (Tampaän) en het gedeelte van de Salo-Tabang (Boengin), van Oeroë tot den Zuidvoet van den Boentoe-Marari.

Oeloewaai bevat de Salo-Oeloewaai (Kaloempang) met talrijke zijriviertjes; allen bergrivieren.

WATERLEIDINGEN.

Talrijke goed gegraven en aangelegde waterleidingen vindt men in de districten Maloewa, Angeradja en Banti, in welke streken vrij veel aan sawahbouw gedaan wordt; in het district Oeloewaai bestaat de bevolking grootendeels van het verbouwen van rijst, en is elk plekje daartoe geschikt, in een sawah herschapen. Hier treft men meesterlijk aangelegde waterleidingen aan, op één berghelling drie of vier, soms zelfs meer, op verschillende hoogten aangebracht en met een lengte van uren gaans.

WEGEN.

De wegen hebben een breedte van 1 tot 2 vademen.

Door Angeradja loopt de groote weg Enrekang-Kalossi, die geheel verhard is.

In Maloewa (het district) vindt men secundaire wegen Maloewa-Kalossi, Maloewa-Banti en Maloewa-Boentoe-Batoe.

Door Banti loopen secundaire wegen Banti-Maloewa en Banti-Boentoe-Batoe.

In Oeloewaai zijn secundaire wegen Roni-Tjariau en Roni-Maliba, en voetpaden Roni-Radja en Roni-Ballah (verbindingen met Loewoe over het zadel van den Boentoe-Potok Sia en den Boentoe-Sekollong).

Voorts komen in het geheele landschap tal van voetpaden voor, die voldoen aan de behoefte der bevolking.

BRUGGEN.

De bruggen zijn allen van hout, doch voldoende voor het verkeer.

SAMENSTELLING VAN HET LANDSCHAP MET OPGAVE DER KAMPONGS.

Het landschap Maloewa bestaat uit de districten:

A. Eigenlijk Maloewa,
B. Anggeradja (Manggoegoe),
C. Banti,
D. Oeloewaai.

A. In het district Maloewa zijn de voornaamste kampongs: Bassaran, Doeri, Boentoe-Ampang, Boentoe-Lamba, Boelih, Maloewa, Pontana en Kolai.

B. In het district Anggeradja (Manggoegoe) zijn de voornaamste kampongs: Boentoe-Ampang, Kainde, Mampoe, Ratja, Boenoeh, Marena, Boengawaai, Sossok, Manggoegoe, Lebo, Kotoe, Passaran, Samboea, Tampo, Tinabang, Tondok en Tjendana.

C. In het district Banti zijn de voornaamste kampongs: Loka, Baoeh, Garotting, Dara, Tampaäng of Banti (de eigenlijke kampong Banti is verbrand en niet weer opgebouwd), Pabarani, Marari, Samboewa, Boentoe-Boenoeh en Angeh-Boentoe.

D. In het district Oeloewaai zijn de voornaamste kampongs: Boentoe-Leweng of Oeloewaai, Lemeh en Roni.

GRONDGESTELDHEID.

West-Anggeradja bestaat uit kalkrotsen met hier en daar oude koraalrif-overblijfselen.

Het overige gedeelte van Anggeradja, aan weerszijden van de Mata-allo gelegen, bevat vele op zichzelf staande kalkrotsen, en is overdekt met scherven van kalkgesteenten en verspreide stukken koraalgesteenten, de lagere gedeelten bestaan uit zandsteenlagen, roode- en paarsche klei en grintbanken met verharde kleilagen.

In het district Maloewa bestaat de bodem uit roode-en paarsche klei, leem en aarde, zandsteen-, grint en verharde kleilagen.

Banti bevat zeer vruchtbare roode klei en aarde in de lagere gedeelten; voorts vele kalkrotsen en groote koraalblokken, zandsteen en verharde kleilagen met tal van gesteenten van vulkanischen oorsprong, in de hooger gelegen streken. In het Zuiden van Banti treft men groote steenenklompen aan, geheel bestaande uit nummulieten, welke vóór historische schelpsoort men in massa's terug vindt in het bed van de Salo-Pabarani.

Steenkoolbeddingen worden ook in Banti gevonden.

In Oeloewaai bestaat de bodem uit roode klei-aarde, zandsteen, grint- en verharde kleilagen, uit gesteenten van zeer ouden datum (oergesteenten) waaruit het Latimodjong-gebergte is opgebouwd en uit kalk- en koraalgesteenten.

Goud wordt nabij Maloewa en in Oeloewaai (het district) als stofgoud uit rivierzand gewasschen; koper wordt in Anggeradja (Kotoe, Passaran en Manggoegoe) en in Lemeh (Oeloewaai) uitgegraven en op de markt gebracht.

Hoewel volgens overlevering Oeloewaai zeer rijk aan goud moet zijn, vooral de berg van PagoraE nabij Roni, in welken berg reeds door de Bonieren naar goud gegraven werd en

later door Chineezen, moch het niet gelukken in of in den omtrek van de oude mijn Ongkona-Bone (ornamentsvindplaats van den Radja van Boni, waar het aan anderen verboden was goud te zoeken) dit edele metaal te ontdekken.

NIJVERHEID.

De nijverheid bestaat in het weven van kains van grof wit katoen, het vervaardigen van grof vlechtwerk, het drogen van koffieboonen en het maken van koeken van gestremde karbouwmelk.

Uit den arenpalm wordt zeer goede arensuiker bereid.

LANDBOUW EN INZAMELING VAN BOSCH-PRODUCTEN.

In Maloewa en Banti wordt sedert de laatste jaren veel aan rijstbouw gedaan, in Angge-Radja is dat minder het geval, omdat de bodem aldaar op vele plaatsen te kalkhoudend is.

In Oeloewaai, met zijne bevolking van vlijtige Toradja's, was van ouds de padicultuur het voornaamste middel van bestaan der bevolking.

In Oeloewaai en Banti wordt vrij veel koffie gekweekt op den Boentoe-Malando en op de uitloopers van den Boentoe-Sinadji en den Boentoe-Potok-Sia.

Djagoeng wordt overal in dit landschap veel verbouwd.

Sirih, pinang, katella, groenten- en boonensoorten worden in de districten Maloewa, Banti en Oeloewaai vrij veel verbouwd.

Katoen komt alleen nog maar in de armste streken van Anggeradja en in Oeloewaai voor als landbouwproduct.

Tengevolge van den invoer van goedkoope witte- en gekleurde garens is deze cultuur sterk achteruitgegaan.

Battang (gierst) en tabak worden zeer weinig aangeplant.

Oeloewaai kan een groote hoeveelheid boschproducten leveren; goede rottansoorten, dammar, benzoëhars en bijenwas

komen veel voor in de uitgestrekte oerwouden van den Boentoe-Sinadji en den Boentoe-Potok-Sia.

In Anggeradja en Banti worden klappertuinen aangelegd, en de bestaande klapperaanplantingen uitgebreid.

BESTUUR EN SAMENSTELLING DAARVAN.

Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door een Aroe, Aroe Maloewa, bijgestaan door een hadat bestaande uit een Soelewatang en twee Pabitjara's, een van Pontana en een van Boentoe-Lamba.

Het landschap is thans verdeeld in de districten Maloewa, Anggeradja, Banti en Oeloewaai.

A. Aroe-Maloewa zelf fungeert als hoofd van het district Maloewa, en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door den reeds vermelden Soelewatang en de Pabitjara's van Pontana en Boentoe-Lambar.

B. Het districtshoofd van Anggeradja voert den titel Aroe-Sossok, en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door een Soelewatang en twee Pabitjara's.

C. Het districtshoofd van Banti voert den titel Aroe-Banti, en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door een Soelewatang en een Pabitjara.

D. Het districtshoofd van Oeloewaai voert den titel Aroe-Oeloewaai, en wordt in het bestuur daarover bijgestaan door een Pabitjara.

De kamponghoofden dragen den titel matowa, en worden in het bestuur over de onderdeelen der kampongs bijgestaan door wakils.

KORTE GESCHIEDENIS.

Met verwijzing naar het in de nota betreffende de federatie Doeri hieromtrent vermelde, wordt nog aangeteekend dat tijdens de laatste expeditie naar Zuid-Celebes in de districten Maloewa en Banti geen verzet tegen onze troepen gepleegd is.

In Anggeradja is slechts in 1906, in den aanvang onzer

vestiging te Kalossi, eenig verzet ondervonden; dit verzet was van weinig beteekenis.

In Oeloewaai hadden in April 1908 eenige vijandelijkheden plaats. Nadat La-Rissa Poewana Soemboeng; Aroe van Oeloewaai, bij een aanval met het blanke wapen op onze troepen was neergeschoten, was er van verzet geen sprake meer.

INKOMSTEN DER HOOFDEN.

Sedert ons ingrijpen zijn de oude adatheffingen der hoofden afgeschaft.

Volgens de betrekkelijke begrooting van uitgaven genieten thans bezoldiging uit de onderafdeelingskas van Enrekang, de zelfbestuurder van Moeloewa *f* 300 's jaars, de districtshoofden van Anggeradja en Banti ieder *f* 180.— 's jaars en het districtshoofd van Oeloewaai *f* 120.

Bovendien bezitten de volgende hoofden ornamentsvelden:

1. Aroe-Maloewa, landschapshoofd;
2. Aroe-Sossok, Aroe-Anggeradja;
3. Aroe-Banti;
4. Aroo-Tanette, Aroe-Oeloewaai;
5. Soelewatang-Maloewa;
6. Pabitjara-Pontana;
7. Pabitjara-Boentoe-Lamba;
8. Soelewatang-Anggeradja;
9. Beide Pabitjara's-Anggeradja;
10. Soelewatang-Banti;
11. Pabitjara-Banti; en
12. Pabitjara-Lemeh (Oeloewaai).

LANDSCHAPSKASSEN.

De inkomsten van geheel Doeri, Maiwa en Enrekang, zijn tot een onderafdeelingskas vereenigd, waaruit ook alle uitgaven t. b. v. deze landschappen bestreden worden.

De aanslag der sima asapparang-Atoewong bedroeg in Maloewa over 1908 *f* 6493,80 en over 1909 *f* 6500.

CONTRACTEN EN VERKLARINGEN.

1e. Contract gesloten door La-Galie, Aroe Maloewa, ten onrechte als bestuurder van geheel Doeri, en ook als zoodanig onderteekend op den 30sten September 1890 te Talloe-Tondong (Talloe-Tondok) Maloewa, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 2 October 1891 No. 28.

2e. Korte verklaring door La-Galie, Aroe Maloewa, eveneens als bestuurder van geheel Doeri onderteekend te Kalossi den 16den October 1905, goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 19 Juli 1906 No. 29.

3e. Korte verklaring geteekend door La-Gali, Aroe Maloewa, als landschapshoofd van Maloewa te Paré-Paré den 11den Januari 1909, waardoor de voorheen begane fouten werden hersteld, welke verklaring werd goedgekeurd en bekrachtigd bij het besluit van 9 Juni 1909 No. 29.

Commentaar op de geschiedenis der Preangerlanden.

PRIANGAN. De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811, door Dr. F. De Haan, Landsarchivaris te Batavia. Derde deel, I. Commentaar § 1-1500, II. Staten en Tabellen. Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Batavia, G. Kolff & Co., 's Gravenhage; Mart. Nijhoff. Gedrukt ter boekdrukkerij G. Kolff & Co., Batavia 1912. 988 bl.

Eerst kwam het Overzicht, daarna volgden de Stukken, thans de Commentaar en daarvan het eerste gedeelte; drie deelen van De Haan's Priangan-werk liggen vóór ons.

»De twee laatste deelen van dit verzamelwerk bevatten den *Commentaar* bij het in Deel I geboden *Overzicht*, of liever de gegevens, waarvan wij in het Overzicht een uittreksel trachtten te leveren. Deze Commentaar . . . . . volgt het Overzicht op den voet en boven de bladzijden is voortdurend de pagina aangegeven, waarop de Commentaar betrekking heeft, zoodat men bij het doorbladeren van het Overzicht steeds kan controleeren op welke gegevens onze voorstelling der zaken berust".

Hoofdstuk na hoofdstuk wordt dus gecommenteerd; in den Inhoud ziet men de hoofdstukken I — XIII opgegeven met de bladzijden, doch boven aan de pagina's zoude behalve de vermelding der betreffende bladzijde van het Overzicht aanduiding van het hoofdstuk in quaestie niet onwelkom zijn geweest.

Moest bij de bespreking van deel II gewag worden gemaakt van des auteurs ijver en speurzin, ook nu kan weder met bewondering worden vermeld het doorzettingsvermogen en de volharding, onmisbaar voor het „eeuwig copieeren, extraheeren, vergelijken, verbeteren, hercopieeren, rangschikken, en nog eens copieeren".

„Eine entsagungsvolle Leistung" zouden Duitsche referenten zeggen.

Bij het tribuut van bewondering behoort een woord van hulde aan des schrijvers goeden smaak, die hem in den chaos van feiten, en soms allerkleinste feitjes, bewaarde voor moedeloosheid, zoodat zijn geest van onbevangen frischheid bleef.

Is zoo veel energie, zoo breed onderzoek naar de historie van een in de wereldgeschiedenis onbeteekenend gewest niet verspilde kracht, en nutteloos reuzenwerk? Menigeen voorzeker zal die vraag stellen, en ook aan den werker zelven zal zij zich hebben opgedrongen. Maar voor hem „die zelf eens zijne krachten heeft beproefd aan een zoo omslachtigen arbeid" staat het vast dat zonder zulken arbeid een zoo netelig onderzoek nimmer tot een zoo goed en zoo betrekkelijk zeker resultaat zoude hebben kunnen leiden. De Preangerhistorie *is* thans geschreven; over geenerlei onderdeel kan nog belangrijk licht ontstoken worden, wat verricht diende te worden is verricht, ziedaar hetgeen elk ernstig, niet geheel ondeskundig, lezer na zijne lectuur van het machtige opus als zijn indruk van De Haan's methode en doorzicht zal kunnen belijden.

Waar de auteur telkenmale blijken geeft van goeden smaak, zoude het in den referent dubbel te laken wansmaak zijn weder opnieuw de qualiteiten van het nieuwe deel van het werk op te sommen; eene beknopte aankondiging moge volstaan. Wat men in eenen commentaar van iemand als Dr. De Haan op compagniespapieren verwacht aan te treffen is natuurlijkerwijze aanwezig; er is zelfs meer dan dat. Men verwacht uitvoerige geografica, maar zóó

uitvoerig en tot in schijnbaar onwezenlijke kleinigheden afdalende geografica als in dit deel te vinden zijn kon men niet voorzien. Was over het belangrijk hoofdstuk der koffiecultuur een degelijke commentaar te verwachten, de omvang van de historische en zakelijke commentatie is inderdaad overweldigend. Over Pieter Erbervelt heet het dat het onderwerp uitgeput is, „behoudens de hier beneden volgende opmerkingen", en wat in die „opmerkingen" wordt geboden is zóó nieuw, en zóó ontstellend tevens, dat het voor den lezer is alsof de beruchte geschiedenis op nieuw geschreven wordt. Nog meerdere zaken zouden te noemen zijn; wij volstaan met de vermelding van de zeer belangrijke caracteristiek van het cultuurstelsel als algemeen instituut en speciaal Indische instelling.

Alles wat in het Overzicht van deel I den lezer boeide vindt hij hier weder in den alles tot den bodem behandelenden commentaar. Moge de materie niet voor een ieder in al hare onderdeelen even belangwekkend zijn, zij is — zulks blijkt op elke bladzijde — den auteur geen oogenblik te sterk geworden, hij is haar meester gebleven, als schrijver met vakkennis en — onwaardeerbare eigenschap! — als littérateur met geest.

Het heeft waarschijnlijk niemand geen verbaasd dat de auteur, die geene inlandsche bronnen in het oorspronkelijke kan raadplegen, zijn onderzoek nochtans als afgesloten kan beschouwen. Evenwel, in § 49 sqq. geeft hij staaltjes van de onbruikbaarheid der inlandsche geschiedverhalen, welke het voor ons begrijpelijk maken dat de schijver er niet toe is overgegaan de benoodigde inlandsche taalkennis te verwerven, ook al blijven wij van meening dat die kennis hem niet zoude hebben geschaad.

Het laatst behandelde in dit eerste stuk van den commentaar (§ 1475 — 1500) is de zijdecultuur, als gewoonlijk beginnende met de oudste berichten (hier een Chineesche notitie uit den tijd tusschen 960 en 1279), en eindigend met de nieuwste gegevens, in casu een paar tijdschriftartikelen

van 1906-1908, en een particulier bericht van het vorige jaar.

Staten en Tabellen — steeds met noten — besluiten het deel: een uitvoerig register ontbreekt ook in dit derde stuk niet: een uitputtende inventaris van een uitputtend werk.

RED.

ERRATUM.

Onder regel 20, blz. 243, leze men deze uitgevallen alinea:

Dit ten bewijs dat er, gelijk ik vroeger opmerkte, in Bantĕn nog oude schrifturen verstoken zijn [1]).

21